

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Անիի առումը. ԳԱՄԱՌ ԲԱԹԻՊԱ	1
Մեծն Ներսէս	65
Նոր-Նախիջևանի հայկական մագիստրատը	
ԵՐՈՒԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ	113
Անտառը խշշում է. Կարալէնկօի. թարգմ. ՄՈՒ- ՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ	161
Ե. Սպիրի. կին վիպագիր. իՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒ- ՆԵԱՆՑ	193
Տօրքուատո Տասսօ. Գեթթէի. թարգմ. ԲԺ. Լ. ՏԻԳ- ՐԱՆԵԱՆՑ	216
Սեւ հացեր. թարգմ. օր. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ	291
Մատոռուի աւերակներում. Օ. Շրայնէրի. թրգմ. ԴԻԻՏ ա. քահ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ	296
Հայոց կրօնական քանաստեղծութիւնը. Դ. ԽԱԶ- ԿՈՆՑ	305
Երեք գիտելիք Յովհաննու Մանդակունոյ ևւ մի գիտելիք իմ Դաղդիւրէն-Հայերէն քառարա- նիս մասին. ՆՈՐԱՅՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ	369
Ժաղկոց մտայ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ	381
Երկու ընտրոշ գիծ Մակար կաթողիկոսի կեան- քից. ԵՂԻՇԷ քահ. ԴԵՂԱՄԵԱՆՑ	382

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՎԵՅՆԻՐԻՐԻՏ ՏԱՐԻ

ԴԻՐԻՔ Բ.

1901

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Տ. Ռօտինեանց

1901

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 28 Сентября 1901 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Անիի առումը. ԴԱՄԱՌԻ ԲԱԹԻՊԱ	1
Մեծն Ներսէս	65
Նոր-Նախիջևանի հայկական մագիստրատը	
ԵՐՈՒԱՆԻ ՇԱՀԱԶԻԶ	113
Անտառը խշշում է. Կարալէնկօի. թարգմ. ՄՈՒ- ՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ	161
Ե. Սպիրի. կին վիպագիր. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒ- ՆԵԱՆՑ	193
Տօրքուատօ Տասսօ. Դեօթէի. թարգմ. ԲԺ. Լ. ՏԻԳ- ՐԱՆՆԵԱՆՑ	216
Սեւ հացեր. թարգմ. օր. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆՆԵԱՆՑ	291
Մատուռի աւերակներում. Օ. Շրայնէրի. թրգմ. ԳԻԻՏ ա. քահ. ԱՂԱՆՆԵԱՆՑ	296
Հայոց կրօնական քանաստեղծութիւնը. Դ. ԽԱԶ- ԿՈՆՑ	305
Երեք գիտելիք Յովհաննու Մանդակունոյ եւ մի գիտելիք իմ Գաղղիերէն-Հայերէն քառարա- նիս մասին. ՆՈՐԱՅՐ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻ	369
Ժողկոց մտայ. ՅԱՐ. ԽՈՒՄԱՆՆԵԱՆՑ	381
Երկու քնորոշ գիծ Մակար կաթողիկոսի կեան- քից. ԵՂԻՇԷ քահ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ	382

Դժոխային պայտան. առակ. ԷՄԻՆ ՏԷՐ-ԳՐԻ-
ԳՈՐԵԱՆՑ 396

Մահարձան. ՅԱՐ. ԽՈՒՄԱՆԵԱՆՑ 424

Մի օր Սանահնում. ԳԻԻՏ ա. քահ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ 442

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. Նազարեանի նամակներ 449

ՄԱՏԵՆՍԽՈՍԱԿԱՆ

Փարրարի քարոզները եւ նորա քննադատները . 464

Քննական պատմութիւն ժԺ դարու հայ դպրու-
թեան. ՄԿԱՅ 470

Ինքնավստահ քննադատը. ՍՈՅԼ 475

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ.

† Գէորգ Նանգուլեան 478

Ղուկասեան մրցանակաբաշխութիւն 479

Մի բացատրութիւն 480

† Ա. Տէր Միքէլեան 483

Գամառ Բաթիպայի արձանը ս. Խաչ վանքում . 485

Ստացուած գրքեր 485

Խմբագրութեան ծանուցումներ 487

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ԱՆԻԻ ԱՌՈՒՄԸ

Ն Ա Ր Ե Ր Գ Ա Ն Ք

Տեսարանը ներկայացնում է Անիի հիւսիսային պարիսպը, որի վրայ ճրքան որ աչքը զօրում է, երևում է բրգերու շարք, վրաները կանգնած զրահաւորած և զինաւորուած գիշերապահներ: Ցածը երևում է Անին՝ խոր քնի մէջ ընկղմած: Երևում են բնակիչներու տները, նախարարների դարպասները, անհամար եկեղեցիների գմբէթներ, արեւելեան կողմը կամարակապ հինգ կտրաւոր բաղանիքը. չուկան՝ մէջը բեռնաբարձ զրաստներ, և վաճառականներ՝ հակերի մօտ պառկած: Արևմտեան կողմը Բագրատունեաց և առաւել հեռի Պահլաւունեաց պալատը, Հարաւի խորքումը երևում է Անիի մայր եկեղեցին. մի փոքր հեռի, այն պարանոցի վրայ, որն միաւորում է միջնաբերդը Անիի հետ, երևում է խորհրդարանը, առաւել հեռին ղէպի հարաւ՝ երևում է միջնաբերդը՝ իւր պարսպով, բուրգերով, եկեղեցիներով և կամարականների պալատով: Ստեղծագործ և լուսնեակ գիշեր: Հիանալի պատկեր: Երկու վայրկենի չափ լուռթիւն:

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Առաջին պահապան. ծառուկ, 50 տարեկան:
Երկրորդ պահապան. յսաչիկ, 55 տարեկան:
Վահան, երկտասարդ. Վահրամ Պահլաւունիի որդեգիրը. քսան երկու տարեկան:
Զմրուխտ, Բագրատ ղքսի դուստրը. տասնըվեց տարեկան:
Գագիկ, զահագուրկ թագաւոր Հայոց. քառասուն տարեկան:
Արքանեակներ եւ մանկլաւիկ:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆ. Հօ հա ա ա ա:
 ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԱՊԱՆ. Հօ հօ օ օ օ:
 ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆ. Խաչիկ՝ դու էս:
 ԵՐԿՐ. ՊԱՀԱՊ. Հօ, ես եմ. դու Ծառոճէն ես:
 ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆ. Հէնց գլխին խփար: Չէս
 իմանում որ պահն է:

ԵՐԿ. ՊԱՀԱՊ. Մի փոքր ժամանակից յետ՝ էս ա
 աղօթքը Դըւնայ-Դրան մօտ կ'հասնի. ասել է թէ շատ
 մօտ է: Երեւակն էլ, տեսնում ես, դեռ նոր է Ծաղկա-
 սարից բարձրանում:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆ. Շուտ անէին տնաքանդները
 պրծնէին, հերթը մեզ հասնէր, մենք էլ ասէինք ու
 չէտոյ խօսէինք. լուսանալու դեռ չորս պահ կայ, ան-
 գործ մնալով մարդու սիրտ կըճաքի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԱՊԱՆ. Լսում ես, աղօթքը մօ-
 տենում է. շուտով հերթը ինձ կըգայ:

(Հետուից լսվում է նախ կամաց եւ ապա աւելի
 եւ աւելի պինդ ծայնով բուրգերի վրայից «առաւօտ
 լուսոյ» տունները: Գրիգոր Լուսաւորչի զանգակատնից
 լսվում է տասներկու հարուած զանգակի):

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆ (երգում է). Չար մշակողին,
 չար սերմանց նորին չորացնո՞ղ պրտուղ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀ. (երգում է). Պարգեւիչ բարեաց
 պարգեւեա՞ իմոց պարտեաց թողութիւն:

(Միւս կողմի մօտաւոր բուրգերից լսվում են աւելի
 եւ աւելի նուազ ծայնով հետեւեալ տունները՝ մին-
 չեւ այնքան, որ վերջապէս ծայնները բոլորովին նուա-
 զում են ու էլ չեն լսվում):

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԱՊԱՆ. Օգորմած Աստուած՝ էս քնչ
 էլաւ քու գօրութիւնը. էս ա, որքան միտս ա գալիս,
 քառասուն հինգ տարի կամ աւելի էլ՝ քեզ ջերմեռանդ
 սրտով ամեն օր աղօթք եսք անում մեր հազար ու մի

ճկեղեցիներէց. բայց հայի բանը քանի՞ գնում է աւելի ու աւելի վատթարանում է... Մարդ միտք աւանում, էնդով աւարճնում, որ բոլորովին թերահաւատվում է, յոյսն էլ, հաւատն էլ կորցնում է...

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊ. (որտի խորքէն). Հայ վախ:

ԵՐԿ. ՊԱՀԱՊԱՆԸ. Մեր օրինաւոր թըքեաւորը, մեր քաջ ու հիանալի Գագիկը օրերը մաշում է թշնամիների զրանը՝ ազգիս և իւր բաղդը սըգալով. մեր նախափարները՝ խեղճ ազգիս տէրերը, շների ու գայլերի նման իրար միս են պատտաւում. մեր հոգեւոր հայրերը՝ ժամակոչից բռնած մինչև կաթողիկոսը, եկեղեցիների շէմքին նստած՝ մեր հոգին և հաւատը ո՞վ որ աւելի կրտայ՝ նորպէս են ծախում, չհարցնելով թէ գնողը փռանկ է, հոռո՞ւմ է, թէ տաճիկ. ժողովուրդը հաւատէ ու յուսէ թուլացած՝ փախչող փախչողի է,— որը գաղթում է Պամասկոս՝ խալիփատին ծառայելու, որը գնում է Հնդկաստան, շատերն էլ, գլուխները առած, ձորեր ծովեր են անցնում ու ընկնում են խաչակիրներու աշխարքը՝ Վենետիկ, Սլիկուռնա, Համստելօտամ կամ Ֆռանկրստան. շատերն էլ Գիրէյների աշխարքն են գընում, Խրիմադասի ասած տեղը. միւսները ընկնում են Լեհի կուշտը կամ Ռուսիկի սառնապատ աշխարքը, ուր, ասում են, թէ որ արեգակը մէկ անգամ ծագեցաւ՝ էլ վեց ամիս մայր չի մտնում, թէ որ մայր մտաւ, էլ վեց ամիս երեսը շանց չի տալիս մարդուս: Պրծե՛լ է, եղբայր, հայի բանը. թէ որ էլի քանի մի ժամանակ այսպէս երթալ, հայի հողի վրալ բուերից ու աղուէսներից զատ կենդանի հոգի չի մնալու:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՀԱՊ. Յետոյ մեր պտընայլքը թնջ են ասում. ինչո՞ւ լուռ են կեցել. ինչո՞ւ այս չարի ճարը չեն պտրում. մի՞թէ նոքա չգիտեն, որ եթէ թուխպը գալ, դիզուի՝ փոթրանկը նախ և առաջ նոցա գլուխ-

ներին պիտի տրաքի:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Էդ ասան:

ԱՌ. ՊԱՀ. Մեզ ռամիկիս համար ինչ. աշխար-
քիս տէրը կուգէ հայը լինի, կուգէ տաճիկը, կուգէ
մուլթանին, մեզ համար ամենը մէկ է. ամենքն էլ հա-
ւասար մեզ մորթում ու քերթում են, մենք ամենին
էլ արիւն-քրտինք պիտի ծառայենք. ամենի դրանը
շան նման քարշ պիտի գանք մէկ օր կուշա, օխտը օր
քաղցած. ամենքն էլ անպատուհաս ու համարձակ
ձեռներիցս պիտի խլեն մեր ստակը, մեր կինը ու մեր
աղջիկը: Ինչ որ կըլինի՝ մեր պաշտօնացը կըլինի. աշխար-
քիս փառքից նոքա կըզրկուին, ինչք ու աստեքը նոցա
ձեռքից կառնեն. սովը ու ասպնջականութիւնը նոցա
փափկասուն ընտանիքի վրայ կըդառնանայ: Այդ ամեն
աղէտքին մենք ռամիկս վաղուց արդէն սովորած ենք:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. (սրտի խորքից) Հայ վախ:

ԱՌ. ՊԱՀ. Ինչ է, բան չի լսվում. թնչ է անում
մեր ազգի թշնամի Բագրատ դուքսը, վերջապէս Անին
պիտի տայ իր օրինաւոր տիրոջը Գագիկին, թէ՛ մինչև
վերջը ուզում է ժողովրդիս դահիճը և Կոստանդին Մո-
նոմախոսի հաւատարիմ շունը մնալու: Նախարարները
թնչ մտքի են, բան չի լսվում:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Մեծաւորների բանը ո՞վ է իմանում,
որը Գուրգէնի տնունն է տալիս, որը ասում է, Գունայ
ոստիկանի իշխանութեան տակ մտնենք. որը աւում է,
Կոստանդին Մոնոմախոսին մնանք հաւատարիմ, որն
էլ Արփաւանին ուզում է հրաւիրել, զիտես, շանսա-
տակ Գուղլի խանի որդուն, որն հիմա Պարսի թըքեա-
ւոր է. մենակ Վահանն է, Վահրամ Պահլավունիի որ-
դեգիրը, մի քանի տաք-գլուխ երիտասարդներով, որ
շուկաների ու հրապարակների մէջ Գագիկի անունն է
քարոզում: Նա էլ մէկ զարմանալու տղայ է. ասես թէ

Շիրակի մէջ նորա համար նախարարների աղջիկ պակաս է, որ գնացել է եկել է՝ այն դահիճի ծնունդի, Բագրատ դքսի աղջկայ վրայ է սիրահարուել...

ԱՌ. ՊԱՀ. (զարմանալով) Զըմրուխտի... է է է է:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Հա, Զմրուխտի. ինչ է՝ բան կայ:

ԱՌ. ՊԱՀ. (ուշք չդարձնելով նորա վերայ) Հիմի հասկացայ:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Ի՛նչ է՝ բան նկատել ես:

ԱՌ. ՊԱՀ. Ի՛նչպէս չէ՝ շատ նշանաւոր բան եմ նկատել, ահա լսէ. շաբաթից սուելի է որ, գիշերուայ պահուն, մի բարձր հասակով մարդ, լոգիկի մէջ փաթաթուած, Ծաղկոցաձորի կողմից գալիս է Բագրատունեաց պալատի թռչելու կանգնում է. կուտն տակից հանում է փանդիւղ ու սկսում է երգելու ու նուագելու. հէնց որ նորա ձայնը լսվում է՝ պատուհանից, որ դէպի Ծաղկոցաձորն է նայում, լոյս է երևում. ու լետոյ քայտվում է պատուհանը, վերևից կախուն սանդուխք է բաց ընկնում. էլի փոքր ինչ լետոյ, սպիտակ չադրի մէջ փաթաթուած մի արարած. կին է թէ մարդ՝ չը գիտեմ — իջնում է ցած, սանդուղքը վեր են քաշում, ճրագը հանգչում է, լոգիկի մէջ փաթաթուած մարդը ու այդ արարածը ուղիղ դէպի Ծաղկոցաձորն են գնում: Քանի մի պահից լետ, այսպէս լուսագալից կէս պահ առաջ նոքա լետ են գալիս դէպի պալատ. նորից ճրագը վառվում է, նորից սանդուղքը ցած են թողնում, անյայտ արարածը սանդուղքն ի վեր բարձրանում է, սանդուղքը քաշում են, մարդն էլ գնում է ու խաւարի մէջ կորչում է: Ուրեմն այս գիշերաշրջիկները մեր վահանն ու մեր Զմրուխտն են. հա. երեկ Բագրատ դքսի աչքին. թէ որ իր սեփական գաւակին պահել չի կարողանում, ինչպէս պիտի պահէ ահագին Անին: Բայց ես ուրիշ բան էի կարծում:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Ի՞նչ էիր կարծում:

ԱՌԱՋ. ՊԱՀ. Ո՛վ գիտէ. այս խառն ժամանակիս մարդու մտքից ամեն վատ բան կարող է անցնել. ես կարծում էի թէ՛ Կոնստանդնուպոլից գաղտնի լրտեսներ գնում-գալիս են Բագրատ դքսի մօտ. ո՞վ գիտէ, միտք էի անում, էլի ի՞նչ նորանոր դաւաճանութիւններ հնարում են հոռոմները մեր չարաստղ ժողովրդի գլխին:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Սուտ չէ, եղբայր, ասածդ. այժմ մենք այնպէս վատ ժամանակների ենք հասել, որ ամեն բան կարող է պատահել: Լսե՛լ ես, ասում են, շուտով աշխարհիս վերջը պիտի լինի. նեւը, ասում են, պիտի գայ ու աշխարհս տակնուվրայ անէ, լոյս հաւատներս խաւարի պիտի դարձնէ, եկեղեցիներս կռատուններ պիտի անէ, քրիստոնեայ ազգին էլ սուտ մարգարէի հաւատացողներին ստրկութեան պիտի տայ: Երկինքն էլ անդադար նորանոր պոչով-աստղերով սով ու սրածութիւն է գուշակում: Ասում են թէ՛ Մանիսն էլ իբր թէ Արագածին է ասել - հօտաղներն են պատմում—«ես էլ իմ զօրքս պիտի ցոյց տամ. այնպէս պիտի սասանեցնեմ գետնի երեսը, որ ամբարիշտ Անիի մէջ քար քարի վրայ չի պիտի մնայ. բոլորը պիտի քայքայեմ ու հողի հետ հաւասար անեմ»... Է՛հ, եղբայր, վատ ժամանակների ենք հասել. բայց այս ամենը մեր հոգևոր տէրերիցն է, որոց անէծքը ծանրացած է մեր վրայ և որոց աչքածակութեանը ամենքս էլ կորբան ենք գնացել:

ԱՌԱՋ. ՊԱՀ. Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ (երեսը խաչ է հանում): Տէ՛ր՝ դու փրկես մեզ ամեն չարէ, փորձանքէ... (մի փոքր յետոյ) Տղայ տղայ, աչքդ էնդէն արա՛, աչքդ էնդէն արա՛, տես՝ այն ասած մարդս եկաւ, պալատի առջև կանգնեցաւ:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Հո՛ հո՛. ահա հանեց փանդիւր, նուազում է ու երգում է: Լսում ես:

ԱՌԱՋ. ՊԱՀ. Ի՛նչպէս չէ, լսում եմ: Տէս, ճրագն էլ վառուեցաւ:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Տղայ տղայ՝ տես տես, պատուհանը բացուեցաւ, հօրէս սանդուղքն էլ ինջեցնում են:

ԱՌԱՋ. ՊԱՀ. Հօրէս՝ մի մարդ է երևում պատուհանից՝ տղամարդ է, թէ կնիկարմատ՝ լաւ չեմ ընկում. միայն թէ սպիտակ բանի մէջ փաթաթուած է:

(Ժաղկոցաճորի կողմից քարծրահասակ մաքուր փանդիւղ նուագում է ու նրգում է.

Թըռչըտեց եկաւ, վարդ քու թփի տակ,

Աննրման տեսքիդ սիրահար սոխակ.

Զարթիր, վարդ, սիրուն գէմբըդ երևցուր,

Սիրոյդ ծարաւի սիրտըս զովացուր:

Պատուհանից լոյս է երևում, պատուհանը բացվում է, բաց է թողցվում շուանէ սանդուղք, նրանով ցած է ինջնում չաղըրի մէջ փաթաթուած մի մարդ. ցածը կեցողը քննում է նորա ձեռքից եւ երկուսը ուշալի ձորն են գնում: Հետոից նոցա հանդէպ գալիս է մի ուրիշ, հասակաւոր, աղքատ պանդխտի հալաւով մարդ, ցուլը ձեռին եւ մախաղը շալաւը:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Տէս տես՝ նոքա կարծես թէ այս կողմ են գալիս. թաք կենանք, եթէ կարելի է՝ լսենք ի՛նչ կ'իստեն....

ԱՌ. ՊԱՀ. Տղայ Խաչիկ, պէտք չէ արդեօք միւս պահապաններին էլ զարթեցնել ու ձերբակալել այս գիշերաշրջիկներին. ո՞վ գիտէ ի՛նչ չար խորհրդով նոքա միաւորուել են գիշեր ժամանակ. յանկարծ Բագրատ դքսի ականջը չհասնի և մեզ չպատուհասեն.... Բայց եթէ սորա տակից կալսեր հակառակ մէկ դաւադրութիւն բռնանք, գիտէս, մեզ մեծ վարձ կուտան գանձարանից....

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Տղայ՝ չէս ամաչում սպիտակ մագե-

ընցդ. մատնութիւնով ուզում ես գանձի տէր լինել. էն էլ որքն մատնես, — Վահանքն, մեր հայ ժողովրդի մի հատիկ պաշտպանին: Դու չգիտես որ Վահանը ինչ էլ որ անէ՝ բոլորը հայ քրիստոնեայի օգտի համար կանէ: Զայն ծրպուտդ դուրս չի գալ, իբր թէ ոչինչ տեսած ու լսած չես, — լսում ես:

ԱՌ. ՊԱՀ. Այդպէս մարդ է Վահանը. մեղայ իրան. Անիի հազար ու մի եկեղեցիները վկայ, որ չըգիտէի:

ԵՐԿ. ՊԱՀ. Ուրեմն այսուհետեւ իմացիր: Դէհ, թաք կենանք, որ չի խրտնին:

(Պահապանները թաք են կենում քրդերու ետեւը: Գիշերաշրջիկները գալիս են հիւսիսային պարսպի առջեւի հրապարակի վրայ: Լուսինը պինդ լուսաւորում է նոցա երեսները:

Վահանը վրայի լողիկը հանում է: Ոտից գլուխ զրահաւորած եւ սպառազինւած է. վերտաւոր շապիկը հագին. գլուխը երկաթէ սաղաւարտ. ոտից դէպի վեր երեւում են կապարճի եւ աղեղի ծայրերը. թուրը եւ դաշոյնը կողքին կախած. ծախ ձեռին վահան, աջ ձեռումը լախտ: Մանկլաւիկը հեռուումը նորա սպիտակ նժոյգի սանձէն քոնած է: Առաւել հեռուումը 6—7 հոգի սպառազինւած արքանեակներ: Զմրուխտը հագած ունի ոսկեհոլո հալաններ. երեսին քոշ հագած. ոտերին կարմիր սեկէ ոսկեթել կարուածքով մուճակներ. գէսը երկու հիւքով, ոսկի ժապաւէններով փաթաթած. գլխին փնջատը, զոյն զոյն զոհարներով յեռուած գդակ (կուսութեան նշան):

ԳԱԳ.ԻԿԸ. Բարե քեզ իմ կարօտած Անի (ինչնում է ծունը և համբուրում է գետինը), բարե քեզ իմ ազիկ մայրենիք, ուր ես սորանից քառասուն տարի առաջ Աստուծոյ լոյս տշխարքն եմ տեսել. բարե քեզ

Իմ թագաւորազն պապերու արդար ժառանգութիւնը, որիմէն զրկեցին ինձ իմ սուտ բարեկամները. իմ արեւնարբու թշնամիները և առաւել քան դոքա՝ թշուառ հայերի չար աստղը: Ահա քսան տարի է, որ բունը տւերած թռչունի նման աստանդական շրջում եմ օտար երկիրների մէջ և ոչ մի վայրկեան տեղ չեմ գտնում իմ թշուառ գլխուն հանգիստ տալու: Բարե քեզ իմ մանկութեան օրօրանք, որն կարծում էի կլինէր նաև իմ ոսկորներու գերեզմանը՝ մօտիկ իմ ծնողաց և սուրբ նախորդների կմախքին: Աւաղ աւաղ, բազրը այնպէս բերեց, որ տէրս և թագաւորս աշխարքէ աշխարք եմ թափառում, հայ ժողովուրդ փնտրելով, և ողորմելի հայ ազգը լաց ու կականով իւր անտէր գլուխը պաշտպանելու համար՝ իւր օրինաւոր տիրոջ ու թագաւորին է սպասում: Այս համբերելու բան է, որ ես օրինաւոր թագաւորս, Աստուծով օծուածս և ժողովրդէս աստուածացուցածս այս միջոցիս, ինչպէս մէկ գող, մութ գիշերուայ պաշտպանութեան տակ, ահ ու սարսափով իմ նախորդաց հողի վրայ ոտք կոխեմ, և եթէ մարդիկ ինձ տեսնեն իմ պապերու ձեռքով շինած Անիի մէջ՝ ինձ ինչպէս դուռճանի, ուխտադրժի և լրտեսի կախաղան պիտի հանեն: Աստուած իմ, Աստուած իմ՝ ո՛ւր է քու արդար դատաստանը. մինչև երբ պիտի համբերես, որ արդարութիւնը ոտնակոխ լինի և ստութիւնը թագաւորէ երկրիս վրայ (Դառը լաց է լինում):

ՎԱՀԱՆԸ. Տէր իմ և արքայ՝ ինչո՞ւ այդքան տըրտմել և լուսահատուել. դեռ ևս ամեն բան կորած չէ...

ԳԱԳԻԿԸ. Խնչ, քնչ ասացիր, հա հա հա հա. քսան տարի է, որ աստանդական շրջում եմ աշխարքիս վրայ, անապատների, դաշտերի և ձորերի օդը լցնելով իմ գանգատներով, ոչոք ինձ ականջ չի դնում, միայն հայոց լեռների արձագանգը հարկը տեսա՛յ հնչիւննե-

րով կրկնում է իմ անպտուղ բողոքը. և դու ասում ես թէ՛ դեռ ևս ամեն բան կորած չէ: Հայ նախարարները թերևս ուրախ են, որ իմ օրինաւոր հպատակութիւնը փոխել են օտարի լծի և ստրկի շղթաներու վրայ: Հայի հոգեւոր դասը ազգիս հոգին ու խղճմտանքը աճրդով վաճառում է աւանց խտրութեան՝ հռոմին, փռանգին՝ կամ տաճկին. հայ քաղաքացին զգուած վարչական շփոթներէ, որն տասնապատիկ աւելի վնասակար է նորա առուտուրին, քան թէ բարբարոս աշխարհակալի ապատակութիւնը, խմբովին թողնում է հայրենի հողը և գաղթում է խաչակիրների աշխարքը՝ Փռանգըստան. իսկ հայ տնհող հողագործի համար խօ բոլորովին ողջ մին է նորա տէրը քրիստոնեայ է, թէ հեթանոս, վասն զի երկուսն էլ նորան գոմէշի նման աշխատացնում են ու շան նման քաղցած պահում են: Այժմ ասա՛ որի՞ վրայ յոյսս դնեմ, որի՞ն ապաւինիմ:

ՎԱՀԱՆԸ. Տէր արքայ՝ կան հայեր, որոնք երդուել են կամ մեռնել, կամ քեզ նախնեացդ գահի վրայ բազմեցնել:

ԳԱԳԻԿԸ. Սիրելի Վահան՝ ես քու մտերմութեանը հաւատում եմ, վասն զի ճանաչում էի քու հօրացուին՝ անմահ քաջ Վահան Պահլաւունին, և գիտեմ որ՝ եթէ նա քեզ դաստիարակել է՝ ինչ տեսակ առաքինութիւններ տնկել է քու մէջ. բայց որ ասացիր նրդուել նա՛ սյդ խօսքովն այս վայրկենիս իմ սիրտս թունաւորած դաշունով խոցեցիր: Երդուել են, երդուել են, հա՛ հա՛ հա՛ հա՛. դու գիտես հայի երդումը, հա՛, գիտես դու ինչ է նշանակում հայի երդումը: Ես քեզ մի հայի երդման պատմութիւն պատմեմ, որն լսելով քու մազերը թող տիգ տիգ կանգնեն..... Դորսնից քսան տարի առաջ ես այսպէս չէի, ինչպէս որ այժմ տեսնում ես՝ ժամանակից առաջ ծերացած, մէջքս կորացած, երեսիս վրայ

վիշտերու և հոգսերու խորունկ ակօսներ ձգած, հալաներս հնացած, ցնցոտի ու փոշոտած, սիրտս կոտրած և հոգիս ճմռած, լաթ դարձած: Գեղեցկակազմ պատանի էի ես, բազուկներս կռածոյ երկաթէ, աղուամազը հազիւ երևում էր ծնօտիս ու շրթերիս վրայ, աչքերս աւելի ցոլուն էին, քան այս Լուսաբերը, որ կարապետում է արեգակին, արեգակին, ասում եմ, որին աշխարհ-արարած անհամբեր սպասում է, իսկ բուէրու հետ միասին Գագիկ թագաւորը պիտի փախչի ու թաքչի, որ մարդիկ նորան ինչպէս գողի ու աւազակի չձերբակալեն ու կախաղան քարշ չտան... Այդ միջոցին ես երկու տարուայ բազմեցած էի հայոց գահի վրայ, դեռ նոր էի ջարդել թէ սկիւթացիների խառնիճաղանճ զօրքը և թէ յունաց սպառազէն փաղսնգները, և իմ զրացի տաճիկ ազգերի՝ պարսկի, թաթարի և արաբի իշխանները ոչ միայն իրանց սովորական ասպատակութիւնները չլին անում իմ սահմանների վրայ, այլ և ահ ու սարսափով էին սպասում մի գուցէ ես իմ հակական այրուձիով փոթորկի նման չհասնիմ և տակնուվրայ չանեմ նոցա աշխարքը. անունս անգամ լսելով, ներքին և արտաքին թշնամիներս դողում էին ինչպէս հոգեհան հրեշտակէն. հայը դադարել էր արդէն իւր վրայ յուսաբեկ աչքով նայելու և Հայաստան ապահով էր գող ու աւազակ զրացիների մուկին կատաղութեան ասպարէզը լինելէ: Միայն մի բանով անմխիթար էի ես, որ օր ու գիշեր հանգիստ չէր տալիս ինձ. այդ էր այն տարաբաղդ նամակը, որն իմ հօրեղբայր Յովհաննէսը տուել էր Վասիլ կայսեր և որն Յուդայի եղբայր տէր Կիրակոսը վաճառել էր Միքայէլին: Ի հարկէ, հօրեղբայրս իրաւունք չունէր ազատ Հայաստանը և հայոց ազգը ինչպէս մի իր, ինչպէս սեպհականութիւն ծախելու կամ ընծայելու ում և իցէ, ուրեմն այդ թղթի

կտորը իմ աչքումը ոչինչ նշանակութիւն չունէր. բայց արի՛ տես որ՝ կային հայերի մէջ մարդիկ, որոնք այդ թղթի պատճառաւ իմ հպատակների սիրտը թուլացնում էին: Ես կամեցայ այդ թուղթը յետ ստանալ. բանակցութիւն բացի Կոնստանդին Մոնոմախոսի հետ: Մոնոմախոսը յետ չեմ տալ չէր ասում, և առջևս պայման էր դնում, որ ինքս երթամ Կոստանդնուպօլիս և անձամբ ստանամ: Ես իսկոյն հասկացայ, որ այստեղ մի դաւաճանութիւն կայ. բացէ՛ ի բաց մերժեցի նորա առաջարկութիւնը և երգմանը չհաւատացի, վասն զի յոյնի համար երդում անելը և խօսքը չի բռնելը այնպէս հասարակ բան է, ինչպէս քաղցածին մի կտոր պանիր ու հաց ուտելը: Բայց դաւաճան և տիրանենդ նախարարները, որոց համար աչքի փուշ էր իրանց վրայ հայ թագաւոր տէր ունենալը, բարեկամ և կարեկից ձեւանալով՝ հաւատացնում էին ինձ, որ Մոնոմախոսը մտքի մէջ ոչինչ չար խորհուրդ չունի իմ դէմ. նա ինձ փառքով կ'ընդունէ, փառքով ճանփայ կըդնէ, այն Անուոյ թուղթը յետ կուտայ, հայերը կըմիամտուին, կռուի ու կասկածի պատճառները կը հեռանան հայ և յոյն ազգերէն. բայց ես այդ յորդորմունքներին ևս ապանջ չի դրի: Այն ժամանակ Վեստ-Սարգիսը, մեր ազգի երկրորդ Վասակը, ի մի ժողովեց նախարարներին, պարզամիտ Պետրոս կաթողիկոսին հետը առաճ, ըսկըսաւ ինձ երդուել, որ այդ ճանապարհորդութիւնից ոչինչ վնաս չի հասնիլ ո՛չ ինձ և ոչ Հայաստանին. և իրանց խօսքը համոզիչ անելու համար «երգման աւետարանը» առաջս բերին, սուրբ պատարագի բաժակի մէջ թաց արին գրիչը և իրանց երգումը Քրիստոսի տրիւնով գրեցին: Ես ծանր ախ քաշեցի և ակամայ զիջայ նոցա խնդիրքին: Գնացի Բիւզանդիոն: Բայց, աւաղ, երգմնազանց Մոնոմախոսը ինձ կալանաւորեց այնտեղ,

ստով ու խաբէութիւնով տիրեց Անիին ու Շիրակին, և ահա քսան տարի է, որ ես գերի եմ դարձած յօյնե-
րուն և քսան տարի կարօտով մաշուած՝ թշուառ օրեր
անցնում եմ օտար աշխարհում, քսան տարի որոնում
եմ հնար ո՛չ իմ գլուխը, այլ իմ եղկելի ազգի վիճակը.
ազատելու թշնամիներէն, որոնց անհովիւ մնացած ոչ-
խաղների նման՝ չար գազանների թեթև որս են դար-
ձել: Վահան Վահան, մեծ է իմ թշուառութիւնը, բայց
բիւրապատիկ մեծ և դառն է վիճակը ողորմելի հային.
բայց, աւանդ, նոքա չեն նկատում այն փոսը, որ բա-
ցուած է նոցա առջև և որի մէջ նոքա վազում են ա-
րագ քայլերով: Ահա հայոց երգման պտուղները:

ՎԱՀԱՆԸ. Տէր իմ և արքայ՝ գիտեմ, տեսնում եմ
այդ ամենը. բայց աղաչում եմ քեզ՝ մի այգքան յու-
սահատիր. Աստուած ողորմած է:

ԳԱԳԻԿԸ. Որ Աստուած ողորմած է՝ այդ ես գի-
տեմ. բայց թէ որոնց է ողորմած՝ մեզ, թէ թշնամի-
ներիս, — ահա ինչ բանի վրայ լաւ պէտք է մտածել.
Անին իւր հազար ու մի եկեղեցիներէն, հարիւր հազար
ժողովրդովն օրենը քանի՜ քանի անգամ իւր աղերսնե-
րը վերառաքում է դէպի Նա. բայց տակաւին մեր ժո-
ղովուրդը ոչինչ թեթևութիւն ստացած չէ. քնչպէս
մեկնեմ ինձ այս բանս...

ՎԱՀԱՆԸ. Մեր Հայը բարեպաշտ է, աշխատասէր
է, թշնամիի դէմ քաջ է, ազատութիւն սիրող է. այս
այնպիսի առաքինութիւններ են, որ սոցա ունեցող ազ-
գը երբէք չի կորչիլ աշխարհիս երեսէն:

ԳԱԳԻԿԸ. Բարեպաշտ է հայոց ազգը, թէ սնոտիա-
պաշտ՝ այդ դեռ ևս անաչառ քննութեան է կարօտ:
Թշնամիի դէմ քաջ է, ասում ես, յօժար եմ, եթէ մի-
այն հայի թշնամին լինի իւր ազգակից և հաւատակից
հայը, այդ գիպուածում նա արիաբար պատերազմում

է, առաւել աշխատասէր է հայը, թէ՛ արծաթասէր — այդ ևս արդար կշիռքի վրայ պէտք է դնել. բայց որ ասացիր ազատութիւն սիրող է, այդտեղ պէտք է կուշտ ծիծաղել.... Եթէ հայերը ազատութիւն սիրող լինէին՝ թէ՛ կերպով նոքա իրանց օրինաւոր Վաղարշակ թագաւորին և Սահակ կաթողիկոսին կամբաստանէին պարսից անհաւատ թագաւորին. եթէ նոքա ազատասէր են՝ թէ՛ կնչպէս այս ընկեր համբերում են, որ նոցա օրինաւոր թագաւորը իւր սեփական Անիէն դուրս աստանդական շրջի, պանդխտութեան ամեն աղէտքին ենթարկուի, իսկ ազգերաց, ազգատեաց, օտարի ստրուկ, ազգի դահիճ Բագրատ դուքսը փառաւոր կեանք անցնէ հայ մայրաքաղաքի մէջ, հայի օժուած թագաւորները պալատումը....

ՋՄՐՈՒԽՆՏԸ (Գազիկի ոտերին է զնկնում) Տէր և արքայ՝ մի անիծիլ, մի անիծիլ, խնայէ իմ թշուառական հօրը. գոնէ քու սուրբ բերանէն չըթափուին իմ գլխուն այն խօսքերն, որք արդէն թունաւորել են իմ դեռափթիթ կեանքը....

ԳԱԳԻԿԸ (զարմացած) Այս թէ՛ եմ լսում... ո՞վ է այս աղջիկը....

ՎԱՀԱՆԸ. Տէր արքայ՝ մի բարկանար. դա իմ հարսն է. դա քու ամենամտերիմ հպատակն ու անձնանուէր զինակիցն է. ո՛չ անէծք, այլ օրհնութիւն թափէ սորա գլխուն:

ԳԱԳԻԿԸ (շուարած եւ այլայլած) Ո՛րդեակ Վահան՝ ես երբ անիծեցի սորան. քաւ ինձ, քաւ ինձ, ես սորան անիծած չեմ... և վերջապէս թէ՛ պարծանք Գազիկին, եթէ նա մի տկար արարած, մի հայ կուսի հալածէ:

ՎԱՀԱՆԸ (պարկեշտութեամբ աչքը խոնարհած) Իմացիր ուրեմն, արքայ Գազիկ, որ դա թէ՛ իմ հարսն է, բայց..... Բագրատ դքսի զուստրն է:

ԳԱԳԻԿԸ. (շուարած փոխ առ փոխ նայում է Վահանի ու Զմրուխտի վրայ) Մի՞թէ..... Բայց քնչ փոյթ... Մենք այժմ կենում ենք այնպիսի ժամանակ, երբ աշխարքիս բոլոր օրէնքներ փոխուել են. ուր սպասում ես մտերմութիւն և հաւատարմութիւն, այնտեղ ծագում է դաւ և նենգութիւն. ցանում ես ցորեն, բընում է որոմն. ուրեմն զարմանալու բան չէ, եթէ փառամոլ և հայատեաց Բագրատ դքսի զաւակը լինի անձնուրաց հպատակ և հայասէր աղջիկ՝ իմ սիրական Վահան Պահլաւունի արժանի հարսը: Ուրեմն ժամանակը եկել է, երբ հակառակ սուրբ գրոց խօսքին փշից թուզ պիտի քաղենք: Սրհնեալ է հայի Աստուածը:

(Վահանը եւ Զմրուխտը ծունր դնում են Դագիկի առջեւ):

ՎԱՀԱՆԸ. Տէր արքայ՝ օրհնէ մեր սէլը. այսօր դու երկուսիս հայրը պիտի լինիս, վասն զի մենք երկուսս էլ որբ ենք. իմ ծնողքը գերեզմանի մէջ են. իսկ Զմրուխտիս ծնողքը լայնածաւալ Անին դարձուցել են իրանց բարոյական գերեզմանը:

ԳԱԳԻԿԸ. (ծնոքերը ըարձրացնում է նոցա վրայ) Աստուած օրհնէ ձեր սուրբ սէրը. բազմանդամ գերդաստանի ծնողք դարձնէ ձեզ. երկար օրեր տայ ձեզ և այդ օրերը նուիրած լինին ի բարգաւաճութիւն հայ ազգիս: Զեր ամեն մի որդին մի-մի Վարդան ու Վահրամ լինի և դուստրներդ մի-մի Կատրամիտէ: Ինչից որ Աստուած ինձ զրկեց, այն տայ նա ձեզ լիաձեռն առատութեամբ, այսինքն՝ կենալ և մեռնել հայ հողի վրայ, վասն զի ես փորձով տեսայ, որ օտար երկիրը թէև լայն, բայց դարձեալ մութ գերեզման է. լաւ է իւր աշխարքի մէջ ազատ մեռնել, քան թէ աքսորանքի մէջ ճոխ կեանք անցնել. պանդխտութիւնը և ստրկական վիճակը ոչնչով իրարէ չեն տարբերում: Աստուած շնոր-

հաւոր անէ, Աստուած շնորհաւոր անէ, Աստուած շնորհաւոր անէ:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐԸ (գուրա-
հն գալիս բուրգերի ետեից)

Աստուած շնորհաւոր անէ, Աստուած շնորհաւոր
անէ, Աստուած շնորհաւոր անէ:

(Վարագոյրը իջնում է)

ԵՌԵՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Տեսարանը պատկերացնում է Անիի խորհրդարանի սիւնազարդ-
դահլիճը, ուր պատուաւոր խորշումը կալ երկու արձան. մինը՝
բիւզանդիոնի կայսեր, գլուխը դափնեալ պսակով զարդարած
և միւսը՝ Աշոտ-Ողորմածին, սև քօղ ձգած երեսին: Փոքր ինչ
հեռի, գրքակալի վրայ դրած է «երդման աւետարանը»: Պատի-
տակ, գորգերու վրայ, շարած են զանազան մեծութեան և զա-
նազան գեղեցկութեան բարձեր, այս՝ նախարարներու բազ-
մելու (ձախ կռի վրայ թեք ընկած՝ պառկել) տեղն է ըստ-
կարգի աւագութեան: Դահլիճի մէջ տեղը, բազմականներու
առջնորդ է Բագրատ դքսի բազմելու տեղը, ճոխ գորգի վրայ
դրած է դիպակէ ականակուռ բարձ: Մօտը կան կաղամարներ,
գրիչներ, թղթեր գլանաձև ոլորած՝ դպիրների համար: Սիւ-
ների վրայ կախ տուած են արեւելեան հռովմէական (Բիւզան-
դեան) և հայոց դրօշակներ. կան և արարի, պարսկի և սկիւ-
թական դրօշակներ, բայց պատառոտած (յաղթանակ): Պատի
վրայ պղնձեալ ոսկեզօծ հռովմէական դրօշը՝ երկգլխեան ար-
ծիւ և հայոցը «կանգնած առիւծ», վերջինը սև քօղով ծած-
կած է: Բագրատ դքսի ուսերին ձգած է հռովմէական քղամիդ
գոհարէ ճարմանդով. գլխին ծամակալ: Հայի նախարարները
որը վերտաւոր և որը կռածոյ զրահներ հագած, գլուխներին
սաղաւարտ. կան և քաղաքական ճոխ զգեստներով. զէնքերը
ականակուռ. գօտիները ոսկեղէն և ականալեռ. զգեստների
նիւթը դիպակ և կերպաս. զգեստների գոյնը՝ բաց-կարմիր,
բաց-կանաչ, բաց-դեղին և ծիրանի: Զգեստների տարազը՝
կապալ և վրայից լայն թեզանիքներով ֆարաջա. եզերք-

ները լայն ոսկեհիւս ժապաւէններով: Ամենի գօտիից կախուած են դաշտիներ: Զրահաւորած նախարարները ունին լայն թրեր (վաղակաւոր), կապարճ և աղեղ: Դրան մօտ կանգնած են հռովմէական զինուորներ՝ ձեռերին երկայն երախակալով տապարներ: Քաղաքի դռնի շուրջը կիսաբոլոր կարգով կանգնած են հռովմէական տարազով հագուած և սպառազինած զինուորներ:

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Բազրատ դուքսը, ազգաւ հայ, Անիի եւ Շիրակի կոտակալը յունաց կայսեր. 45 տարեկան:

Վահան:

Հայոց նախարարներ:

Պետրոս ծնրունի: 75—80 տարեկան:

Արևստակէս Լաստիվկերացի, պատմաբան. 60 տ.

Հռովմէական զինուորներ:

Վահանի արքանեակները, ծախած զգեստներով, մըրտած երեսներով առոյգ նրիտասարդներ:

Զմրուխտ:

Նաժիշտներ:

ԱՄԳՐԱՏ ԴՈՒՐԱՍ. Պարոնայք հայ նախարարներ և տեսրք հայ կղերականք...

ԼԱՍՏԻՎԿԵՐԱՅԻ (կամացուկ) Ասես թէ ինքդ հայ չես... ազգուրաց դու:

ԱՄԳՐԱՏ ԴՈՒՐԱՍ. Ես ձեզ այսօր հրաւիրեցի այստեղ այն պատճառով, որ քաղաքաց մայր Բիւզանդիոնէն, իմ ուղղափառ առաքելադաւան կայսրէն՝ Կոնստանդին Մոնոմախոսէն ստացայ թէև խիստ, բայց շատ արգար հրահանգ, որն ես պէտք է ձեզ յայտնեմ և որի կատարման համար հրաման ունիմ ամենախիստ հնաւուր-
ԼՈՒՄԱՅ

ներ ի դորձ դնելու ի հանգստութիւն ժողովրդոց և ի պարծանս աշխարհահռչակ յունական մեծ ազգին: Գիտացէք ուրեմն, որ մեր ամենողորմած կայսեր՝ Կոնստանդին Մոնոմախոսի ականջը հասել է, որ հայոց նախարարները, ինչպէս որ պէտք է, մտերմութեամբ և հաւատարմութեամբ չեն կատարում իրանց պարտաւորութիւնները դէպ առ Բիւզանդիոնի կայսրն. և մեր ամենողորմած կայսրը իմացել է, որ հայոց նախարարներն ձգտումն ունին յունական քաղցր լուծը թօթափելու և մոռնելու մասամբ Արփասլանի և մասամբ Գամասկոսի Խալիփատի իշխանութեան ներքոյ. այդ դեռ ևս ոչինչ. բայց կան իբր թէ և այնպիսի ապստամբ, ցնորամիտ, չարաչար պատուհասի արժանի մարդիկ, որոնք ցանկութիւն ունին գահազուրկ, սրիկայ, անպիտան Գազիկին....

(Նախարարների մէջ ընթրի տրտունջ է լսուում):

ԱՄԳՐԱՏ ԴՈՒԲՍԸ (բարկացած) Ի՞նչ է, խօսքերիս չի հաւանեց՞աք. ո՞վ է այդ տրտնջացողը, եթէ չի վախենում կախաղանի խեղդից՝ ապա հանդէս գայ.... այո՛, այո՛, հազար անգամ այո՛՝ սրիկայ և անպիտան Գազիկին, որ գոհ չլինելով կայսեր առատ ողորմութեան, չբաւականանալով Պիգա քաղաքովն և նորա շրջակայ ագարակներովն, ինչպէս լսվում է, մի քանի բաղդորսների ձեռնտուութեամբ մտադիր է Շիրակ աշխարհին և Անի մայրաքաղաքին տիրապետելու, որն, ինչպէս գիտէք, նորա հանգուցեալ Յովհաննէս հօրեղբայրը կտակել էր Յունաց կայսեր: Այսպիսի լիբր փառասիրութիւն Գազիկին կողմանէ, այսպիսի տիրանենգ դաւաճանութիւն, այսպիսի ուխտադրութիւն մի քանի նախարարների կողմանէ — մի քանի եմ ասում, այն համոզմամբ, որ հայոց նախարարներն միշտ նախադասել են յունաց հպատակութիւնը հայկականին — հաւատացէք,

չարաչար կ'պատուհասուէի: Թող չխաբուի Քաղիկը, որ նորա էր երբեմն «օծեալ Աստուծոյ» կոչուիլը նորան կ'աղատէ այն պատուհասէն, որն Պամոկղէսի սուրի նման ամեն յանցաւորի գլխու վրայ կախուած է. ամենիդ յայտնի թող լինի, որ Քաղիկի չարաբաստիկ ժամերը արդէն համրած են, դահիճը արդէն պատրաստել է նորա վզի խեղդը և կախաղանի չուանը արդէն օճառած է...

(Նախարարների մէջ սաստիկ շփոթ է քարձրանում. Վահանը կատաղած դուրս է պրծնում նոցա խմբէն. նախարարներից քանիսը զօռով ուզում են դադարեցնել նորան. քայց նա մինին միւսին քողշ է տալիս, ու ինքը գալիս կանգնում է Բագրատ դքսի առջև: Բագրատը երկու քայլ յետ է նահանջում վախից. զինուորները մասամբ վահանները Բագրատի առջև են ընկնում, որ պաշտպանեն նորան և մասամբ տասպարները զարծնում են Վահանին, որ չթողնեն նորան մօտենալու):

ՇԱՏ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ՄԻԱՍԻՆ. Վահան՝ լուռ կաց: Վահան՝ ձայն մի հանիլ: Վահան՝ մի խօսիլ: Վահան գլուխդ վտանգի տակ մի ձգիլ: Վահան՝ մատաղ արեւդ խնայէ: Վահան՝ մենք քեզ մատաղ, մի՛ բորբոքիլ, քեզ էլ, մեզ էլ կ'կորցնես:

ՎԱՀԱՆԸ. (դառնալով նախարարներին) Լռեցէք, վախկոտ նապաստակներ: Քաջութիւնը ո՞ր օրուայ համար է, եթէ մենք մեր գլուխները ամեն վայրկեան վտանգէ հեռու պահելու լինինք. պատիւը ո՞ր օրուայ համար է, եթէ մենք մեր օրինաւոր թագաւորի և հաջադատ ազգի անունը ամեն քօռոտ մարդու ոտքի տակ ձգենք: (Դառնալով Բագրատ դքսին) Դ՞ու, դ՞ու, դ՞ու համարձակեցար այդպիսի նախատինք փխսելու մեր հիանալի, բայց տարաբաղդ Քաղիկ թագաւորի վրայ,

դճճճճճճճ, դճճճճճճճ քեզ ծնող և սնուցանող աշխարհին. դճճճճճճճ շուքը. դճճճճճճճ փարախի մէջ մտած գիշատիչ գալլը (մերկացնում է սուրը) դճճճճճճճ ևս շատ երջանիկ ես, որ ես այս բոլորիս հայ հողի վրայ պիտի թափեմ քու արիւնը. մինչ՝ քեզ պէտք էր, ինչպէս մէկ պիղծ խողի, զարշահոտ սպան-դանոցումը մորթել: (Զինուորները վրայ են վազում սրերով եւ տապաւրններով: Բազրատը նոցա ետեւն է փախչում եւ անտի դուրս է սըլընքվում) Քաջեր՝ ետեւս եկէք. մինչև վերջին մարդը խողխողեցէք այս դաւաճան յոյներին: (Շատ երիտասարդներ, երեսները մրտաւած, զանազան դասակարգի մարդոց հալաւով ծալտած, դուրս են գալիս նախարարների խմբի ետեւէն ու ձեռների սուրերովը կոտորում են զինուորներին եւ պահապաններին մինչև վերջին մարդը: Նախարարները սարսափած, յուռ եւ անշարժ նայում են այս կոտորածի վրայ. Վահանը ծախս ոտքը դնում է մի սպանած յոյն զինուորի կրծքի վրայ եւ արիւնաթոր սուրը դէպի վեր ընկած) Պարոնայք հայ նախարարներ, ինչ որ տեսաք, այս սկիզբն էր իմ անողոք վրէժին, որ ես ուխտել եմ իմ տարաբաղտ Գագիկ թագաւորի համար. և մինչև որ հայոց թագաւորը կթափառէ օտարութեան մէջ և մինչև որ նզոված յոյների ոտքը կլինի Բազրատունեաց մայրաքաղաքի մէջ, այս սուրս (օգի մէջ ցնցում է սուրը) ո՛չ մի վայրկեան չի դադարիլ խարդախ յոյնի կուրծքը պատառելու, ծարաւ մտնելու և նոցա արիւնով յագեցած դուրս գալու: (Փոքր ինչ լուրթիւն): Ահա, հայ եղբայրներ, քանի մի վայրկեան դուք ազատուած էք, լուծերդ խորտակած է, շղթաներդ փշրա՛ է, թըշնամին ահաբեկուած և շուարած է. իսկ դուք՝ ոգևորուած... Եթէ դուք ձեր պապերի արիւնթենէն թէկուզ մի կայծիկ ժառանգել էք, եթէ ձեր մէջէն ազա-

տուժեան ոգին խալաւ ցնդած չէ, եթէ ձեր երակներ
 րի մէջ թէկուզ մի կաթիլ ազնիւ արիւն մնացել է,
 լսեցէք խօսքս, միացէք, թօթափեցէք ձեր սրտերէն
 ստրկական երկիւղը ձեր թուլամորթ բռնաւորներէց,
 սպառազինուեցէք, գնացէք ազատեցէք Բագրատու-
 նեաց արքունիքը այն նզոված դահճի ձեռից, մաք-
 րեցէք հազար և մի եկեղեցեաց Անին գայլերի ոհմակ-
 ներից, հրաւիրեցէք մեր օրինաւոր Գաղիկ թագաւորին
 և..... հաշտուեցէք երկնքի հետ: Եղբայր հայեր, դուք
 տեսնում էք, որ սկզբի դժուարութիւնը արդէն յաղ-
 թած է. այժմ ձեզ շատ սակաւ բան կմնայ ձեր և ազ-
 գիս գլուխը ազատուելու համար, — միաբանուիլ, միա-
 բանուիլ և դարձեալ միաբանուիլ: (խորին և երկարա-
 տև լռութիւն):

ՊԵՏՐՈՍ ԺԵՐՈՒՆԻՆ. (մեղմ ձայնով). Որդեակ
 Վահան՝ այդ քնչ բան էր, որ դու արիր....

ՆԱՍՏԱՐԱՐՆԵՐԸ. (վախկոտ ձայններով). Հա, հա,
 այդ քնչ բան էր, որ դու արիր:

ՊԵՏՐ. ԺԵՐ. Դու Բագրատին նախատեցիր....

ՆԱՍՏԱՐ. Լայ մեր գլխուն, նախատեցիր Բագրատ
 դքսին:

ՊԵՏ. ԺԵՐ. Մոռոմախոս կայսեր վրէժը մեր վրայ
 գրգռեցիր...

ՆԱՍՏԱՐ. (լալախան ձայնով) Մոռոմախոս կայսեր
 արդարացի վրէժը մեր վրայ գրգռեցիր. հիմա քնչ կլինի
 մեր վիճակը:

ՊԵՏ. ԺԵՐ. Անմեղ ժողովրդի վրայ երկնից բար-
 կութիւնը իջեցուցիր...

ՆԱՍՏԱՐ. (գլուխները ծեծելով) Վայ մեր գլխուն,
 վայ մեր գլխուն, ջուրը կուգայ, մեզ կըտանի:

ՊԵՏՐ. ԺԵՐ. (աւելի ու աւելի ոգեւորուած) Որով
 իշխանութեամբ դու համարձակեցար մեծանուն, պատ-

կառելի, ազգապարծանք հայկազն իշխանուորին...

ՎԱՀԱՆԸ (արհամարհական ծիծաղով) Ուզում ես ասել՝ ազգի խայտառակութիւն, ժողովրդիս դահիճ, օտարի ստրուկ:

ՊԵՏՐ. ԺԵՐ. (աւելի համարձակ) Ո՛չ այդպէս, ո՛չ. այլ ազգի պարծանք, հայկազն իշխանին, Բագրատ զըքսին, որին բարձրագոյն պաշտօնի հասցրել է Բիւզանդիոնի կայսրը...

ՎԱՀԱՆԸ. Աւելացուր վրան՝ հայոց ազգի բռնաւորը, հայկական դահի և թագի կողոպտիչը, մեր անման Գագիկի բանտապետը:

ՊԵՏՐ. ԺԵՐ. Ո՛չ, այդպէս, ո՛չ. ես կբողոքեմ քո ամբարիշտ խօսքերի դէմ, մենք ամենքս կ'բողոքենք:

ՆԱՆՍԱՐ. (լրբացած) Այո՛, այո՛, մենք ամենքս կբողոքենք:

ՊԵՏՐՈՍ ԺԵՐՈՒՆԻՆ. Եւ մեր բողոքը կ'հասցնենք մեծագոր և ամենոգորմած Կոնստանդին կայսեր...

ՎԱՀԱՆԸ. (արհամարհական ժպիտով). Ի հարկէ դու այդպէս կանես: Ես երբ կասկածել էի, որ դու և քեզ նմանները միշտ մատնել էք ազգս ձեր անձնական շահի համար. մի՞թէ ազգավաճառ տէր Կիրակոսը քու հոգեհարազատ եղբայրը չէ. ես երբ համոզուած եղած չեմ, որ քու և քեզ նմանների բերանները լիքն են օրհնութիւնով և մեղրոտ խօսքերով, իսկ հոգիներդ խարդախութիւնով... Եթէ հայի տունը քառորդ մասով այսպիսի յիմար (ծեռքով ցոյց է տալիս նախարարների վրայ) զգմագլուխ նախարարներն են կործանել. երեք քառորդ մասով քանդել էք դուք, սեւ հոգիներ, սեւ սրտեր, ու սեւ գլուխներ...

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՑԻՆ (Պետրոս ծերունիին). Հալիկ՝ մի այդքան զայրանալ Վահան իշխանի վրա՛ և մի ցոյց աստիճան արդարացնուլ Բագրատ զքսին...

ՊԵՏՐՈՍ ԾԵՐՈՒՆԻՆ (կատաղած). Լուէ, լիբբ գու-
որով իրաւամբ համարձակեցար քու իշխանաւորի առ-
ջև լկտի բերտնդ բանալու և յանցաւորին արգարացնե-
լու... Լուէ, ապա թէ ո՛չ՝ այս վայրկենիս կ'հրամայեմ
չարաչար գանակոծել քեզ և ձեռքդ ոտքդ շղթայած
Սևան աքսորել՝ ցմահ ապաշխարելու:

ՎԱՀԱՆԸ (կրօնականքով). Հայրիկ՝ մի գուցէ ինձ էլ
ուղարկես Սևան ապաշխարելու...

ՊԵՏՐՈՍ ԾԵՐՈՒՆԻՆ (զոռոզաբար). Քու տեղը
Սևանայ վանքը չէ, ա՛յլ անդնդային դժոխքն է, որ
պատրաստուած է քեզ նման մարդասպաններու (մատով
ցոյց է տալիս յոյն զինուորների դիակները), օրինաւոր
թագաւորի դէմ ապստամբւողների համար... միթէ ամեն
օր չի կարգացվում քաղաքիս հազար ու մի եկեղեցիներ-
էն թէ «Ծառայք, հնազանդ լերուք տէրանց ձերոց.....»

ՎԱՀԱՆԸ. Բայց այնտեղ չեն ասում՝ «Ստրուկներ՝
համբերութեամբ տարէք երկաթի դաւադանը ձեր բըռ-
նաւորներին»: Եւ վերջապէս քեզ ո՞վ հաւատացուցել է,
որ ես և հայերու ազնուագոյն մասը դաւաճան Կոնս-
տանդին Մոնոմախսին մեր տէրն ենք ճանաչում: Մեր
օրինաւոր թագաւորը Քազիկն է և մենք ցմահ նո-
րա հնազանդ ծառան և անձնուէր հպատակը կ'մը-
նանք...

ՊԵՏՐ. ԾԵՐ. Ո՛չ Քազիկն է հայի տէրը, այլ Մո-
նոմախոս Կոնստանդինը, որին Աստուած երկար կեանք
տալ ի փառս և ի պարծանս հայ ազգիս: Միթէ ամեն
օր պատարագի մէջ չի յիշվում նորա փառաւոր անու-
նը և միթէ լսած չես...

ՎԱՀԱՆԸ. Ի՞նչպէս չէ, միշտ լսում եմ այդ բա-
նը. բայց այն էլ ասելն աւելորդ չեմ համարել, որ
եթէ ձեզ պէս մարդոց վարձը անպակաս անես՝ դուք
նոյն եկեղեցւոյ և նոյն պատարագի մէջ չէիք ամաչիլ

յիշել նաև Յուդա Իսկարիոտացիի, Վասակ ուրացոյի և Մեհրուժանի անուններն...

ՊԵՏՐ. ԺԵՐ (հրամայաբար) Լուէ, լուէ, լիբբ դու, մինչև երբ պիտի հայհոյես.....

ՎԱՀԱՆԸ. Ո՛վ... Խնչ... Ե՞ս լուծմ... (նշան է անում՝ արքանեակներին) տղերք՝ ապա ցոյց տուէք սոցա ձեր ձեռքի հնարները: (Արքանեակները զէնքերը մերկացնում են և վազում են նախարարաց խմբի վրայ): Ո՛չ ո՛չ. պէտք չէ զէնք. քաւ մեզնից հայ հողի վրայ հայ արիւն թափելու. և վերջապէս կ'արժեն այս ստրուկները, որ նոցա վրայ զէնք բարձրանայ: Հանեցէք մըտրակներդ և խարազաններդ, և ծեծելով բռնեցէք այդ պիղծ խոզերին այս նաւիրական տեղից, ուր երբեմն կոխել են քաջ Աշոտների, քաջ Սմբատների՝ և քաջ Վահրամի ոտքը: (Արքանեակները մտրակներով և խարազաններով յարձակում են նախարարների վրայ ու սկսում են արտաքսելու խորհրդարանէն: Կանչ, աղաղակ, շփոթ, իրարանցում: Դահլիճի մէջ Վահանը մենակ է մնում):

ՎԱՀԱՆԸ. Ահա՛ հայ ազգի ամենօրեայ պատմութիւնը. ահա՛ մեկնութիւնը այն մթին հարցին, թէ ինչո՞ւ հայ ազգը անբաղդ է: Յիմար է նա, որ տսում է թէ՛ Հայտատանը նորա համար ստնակոխ եղաւ, որ նա կեցած է ժողովուրդներու գաղթութեան ճանապարհի վրայ. աւելի յիմար է նա, որ հաւատում է թէ՛ սուրբ Ներսէսը մի օր անիծել է մեզ, և մեր մշտական թշուառութիւնը այդ անէծքի հետեանքն է. յիմար է և նա, որ քարոզում է թէ՛ հայի երկարատե ստրկութիւնը թշնամի դրացիներուն ապականել է նորա բնաւորութիւնը: Սո՛ւտ է, սո՛ւտ է, սո՛ւտ է այդ ամենը: Մենք ո՛չ նորա համար ապականուեցանք, որ ստրուկ էինք, այլ նորա համար ստրուկ եղանք, որ ապականուած բնաւորութիւն ունէինք: Ո՛չ Ներսէսը անիծել է մեզ,

այլ մենք ինքներս ամեն օր և ամեն ժամ անիծում ենք իրար: Ո՛չ թշնամին ճանապարհ է բացել մեր աշխարհի վրայէն, այլ մենք հայերս մեր հայ եղբարց կործանման համար թշնամին ենք խրախուսում, որ գայ, մեր աշխարհը ոտնակոխ անէ: Նայէ ոչխարին, նա միս չի ուտում, որն հակառակ է նորա բնութեան, նա օրէնք է ճանաչում: Շուեն էլ գինի չի խմում. նա ևս մի օրէնքի է հպատակում, որն Աստուծոյ հրամանով թաքուցած է նորա՛մէջ: Աչքդ դարձուր երկնքին. ամեն առաւօտ արեգակը իւր նշանակած ժամուն ծագում է ու մայր է մտնում: Լուսինը ամսուայ մէջ չորս տեսակ փոխում է իւր երեսը: Գարնանամտին հաւերը երամ-երամ դէպի հիւսիս են գնում, իսկ աշնանամտին նոյն կարգով վերադառնում են դէպի հարաւ: Սոքա ամենքը մէկ գաղտնի օրէնքի հպատակում և հնազանդում են: Պարսիկը, ասորեոտանցին, հագարացին օրէնք գիտեն, տէր են ճանաչում, իրենց թագաւորին ցմահ հնազանդում են... Միայն հայն է, որ բացի իւր խելքէն և իւր կամքէն ոչինչ չի ճանաչում, ոչնչէ երկիւղ չունի, ինչ որ մի անգամ խելքը մտաւ՝ այն անում է անխիղճ և անպատուհաս: Այստեղ ո՛չ Ներսիսի մտացածին անէծքն է մեղաւոր, ոչ հայի ստրկութիւնը և ո՛չ Հայաստանի դիրքը աշխարքիս մէջ... Եթէ ամեն հայ իւր պարտքը ճանաչէր, իւր պարտաւորութիւնը կատարէր՝ այսօրուայ օրս մեր աշխարքը ո՛չ թէ օտար ազգերէ ոտնակոխ կը լինէր, այլ հայերը վաղուց իրանց իշխանութիւնը ծովէ ծով ու սարէ սար կ'ծաւալէին: Ա՛խ, Աստուած, Աստուած, եթէ դու իմ աղօթքը կ'լսես ու մի օր մեր օրինաւոր թագաւորին, Գագիկին, իւր նախնեաց գահի վրայ կ'բազմեցնես, ես ուխտում եմ քեզ, որ առաջին խնդիրս նորան այն կ'լինի, որ խելօք մարդիկ ժողովէ գլխուն, նոցա հետ միասին օրէնք գրէ, և այդ օրէն-

քը աւետարանի խօսքի հետ միասին կարգալ տալ միշտ եկեղեցիներումն ի լուր և ի խրատ հայ ժողովրդին... Ես գիտեմ, ես համոզուած եմ, որ միայն ազգային օրինաց ծաւալումը ազգիս մէջ կարող է փրկել մեզ մեր անվերջանալի չուառութենէն: Օրէնքը առաքինութեան մայրն է: Ա՛խ, հայոց ազգ, հայոց ազգ. թնչ հրաշքներ չցուցիր դու աշխարհիս. ինչ տեսակ շնորհալի մարդոցմով չփառաւորուեցար ազգերու առջև, աշխարհաշէն Տիգրաններ և Արշակներ քու ծոցէն ելան. կրօնի պաշտպան Վարդաններ և Ղևոնդներ քեզմէ ծագեցան. հիանալի ճարտարապետ Տրդատներ դու ծնար. էլ չեմ յիշում այն անանուն հմուտ, ճարտար, բանիբուն, հնարագէտ մարդոցը, որով ծփծփուն էր Հայաստան և որոց ձեռագործովն աշխարհիս գանձը նորա ծոցը կ'հոսէր. ամեն բան ճոխ և լի ես, միայն ամուլ եղաւ քո արգանդը և չի ծնաւ մէկ Մովսէս, կամ մէկ Լիւզուրգոս, կամ մէկ Սողոն. մինչև անգամ եթէ դու մէկ անխիղճ, քարասիրտ Դրօկոն յղանայիր, նաև այդ ժամանակ դու մեծ ազգ կըլինէիր. ո՛չ ինքդ կ'ստրկանայիր և ոչ աշխարհդ բարբարոս աշխարհականների դիւրամարտելի կուր կդառնար: Ափսոս քեզ, խեղճիկ հայոց ժողովուրդ, որ օրէնքի հարկաւորութիւնը չճանաչեցար և նորա պատուականութիւնը չխոստովանեցար... ցաւալին այն է, որ այսքան դառն աղէտքներէն յետ, այժմ ևս հասկանալ չես ուզում, որ աշխարհիս երեսին քու միակ փրկութիւնն է՝ ազգիս բարքէն և բնաւորութենէն ստեղծած հայ օրէնքներ սահմանելն և նորա սրբութիւնը ամեն հայի սրտի մէջ խորունկ արմատացնելն է...

ԱՐԲԱՆԵԱԿԸ. (ներս է մտնում) Վահան իշխան՝ մի կնիկ եկել է դրան մօտ, քեզ է հարցնում:

ՎԱՀԱՆԸ (զարմացած) Կնիկ... թնչպէս կնիկ... ես ո՛չ

մի կնիկ չեմ ճանաչում... կնիկը ինձ հետ քնչգործ ունի:

ԱՐԲԱՆԵԱԿԸ. Չգիտեմ քնչպէս կնիկ է. երեսը քողով ծածկած է. բայց ձայնից և շարժումներից երևում է, որ շատ դեռահաս պիտի լինի:

ՎԱՀԱՆԸ. Դեռահաս է, ասում ես (ժպտում է). մեղայ Աստուծոյ, մեղայ... Ասա՛ ներս գայ, տեսնենք քնչ կնիկ է: (Արքանեակը գնում է): Հայ կինը մի օտար երիտասարդի մօտ գալ, ոտքը դատաստանատուն կոխէ՝ այս ինչ սնհնարին բաներ են, որ մեր օրերով հնարաւոր են լինում: Նույնք ո՞վ է, քնչ է ուզում: (Գնում է դէպի դուռը: Նորա առջև գալիս է սպիտակ չադրի մէջ փաթաթուած կին՝ երեսը քողով ծածկած):

ԶՄՐՈՒԽՆՏԸ. (Երեսի քողը հանելով) Վահան-ջան, չո՛ւտ արտ, գլուխդ ազատէ. էս ա, հօրս հրամանով հինգ հարիւր յոյն ղինուոր գալիս են կամ քեզ սպանելու, կամ կենդանւոյն բռնելու ու ինչպէս ապրտամբ, ձեռքդ ոտքդ շղթայակապ Բիւզունդիոն ուղարկելու. գլխագինդ արդէն սակ արկած է, սիրական փեսայ, ես քո գլխին կորբան. բիւր դահեկան խոստացած է նորան, որ կբերէ, հօրս ձեռքը կտայ կամ քեզ կենդանւոյն կամ քու արիւնաթաթաւ գլուխը՝ հողը քու չալաստող Զմրուխտի գլխուն: Վայ ինձ, վայ ինձ, թէ քեզ կեանքէ զրաւեն, կամ թէ քու մազին դիպչեն, քնչ պիտի լինի քու չուռուական Զմրուխտին. հողը պատուի՛, ինձ ներս տանի. երկնքի կայծ ու կայծակները իմ գլխուն թափին, իմ տէր, իմ թագաւոր Վահան-ջան: (Կողկողագին լալիս է ու Վահանի վզին է փաթաթվում):

ՎԱՀԱՆ. Ի՞նչ եղաւ քեզ, Զմրուխտ, քնչ եղաւ. ինչո՞ւ այդքան վրդոված ես:

ԶՄՐՈՒԽՆՏ. Ի՞նչպէս թէ քնչ եղաւ, մի՞թէ չի լսար քեզ ինչ ասացի. հայրս հրամայել է քեզ կամ կենդանւոյն բռնել կամ սպանած տեսնել. դու ասում:

էս թէ՛ ինչո՞ւ եմ վրդոված. ախար թնչպէս չի վրդովիմ. երբ քու կեանքը մազի վրայ է կախուած... Հոգիս Վահան, ես քու ոտին կորեան, շուտ գլխուդ ճարը տես, թէ չէ ջուրը կըգայ կըտանի քու տարաբախտ Ձմրուխտին....

ՎԱՀԱՆԸ. Ախ, Ձմրուխտ Ձմրուխտ, կարժէթ ես քու փեսան կոչուելու, եթէ հինգ հարիւր քնճոռոտ յոյները ինձ բռնել կամ սպանել կարողանային: Իսկական, մաքուր արիւնով հայը, աշխարքիս ստեղծմանէն ի վեր, կենդանուն թշնամիի ձեռք ընկնել չգիտէ... Ձէ, չեմ հաւատում, Ձմրուխտ, որ այդ չնչին բանը լինէր պատճառը քու այստեղ գալուն: Դու, զեռահաս, ամօթիւած հայ աղջիկ կանացի սուրբ պարտքդ մոռացար, լոյս ցերեկով, մարդոց չար լեզուն, հօրդ սպառնալիքը, մօրդ անէծքը արհամարհելով, ամբողջ քաղաքի միջով անցար և եկար այստեղ.... Ձէ չէ, Ձմրուխտ, ես կասկածում եմ, որ դու մի ուրիշ և առաւել հզօր պատճառ պիտի ունենայիր...

ՁՄՐՈՒՊԵՏԸ (աչքը խոնարհած). Այո, Վահան, այստեղ գալուս մի ուրիշ պատճառ ևս կար, բայց չեմ համարձակում այդ պատճառը աւելի հզօր համարել՝ քանց քեզ մահ կամ կապանք սպառնացող պատճառը...

ՎԱՀԱՆԸ. Ի՛նչ էր այդ պատճառը, չե՞ս կարող ինձ յայտնել... բայց չէ, սպասէ մի փոքր, նախ ես այդ հինգ հարիւր յոյնի հոգսը հոգամ, և լետոյ, մի փոքր հանգստացած՝ կպատմես ինձ. (Մօտենում է դռնին) Տղէրք, ո՞վ կան այդտեղ՝ Խեչօ, Կիկօ, Ծատուր, Ծառուկ, Բարթօ, Մարութն, Բարսեղ, Գաբօ՝ այստեղ եկէք, բան ունիմ ասելու:

(Իրսից աղմկով ու զղրդոցով ներս են թափվում մօտ 100 150 հոգի բարձրահասակ, հսկայական, ջրլոտ բազուկներով երիտասարդներ. հագուստները ըստ

մեծի մասին շուկայի մէջ աշխատող մշակի է. բայց նորա ձեռքերումն ունին ամենանոր և փայլուն, ամենտեսակի զէնքեր. որի երեսը մրոտ է, որինը ալիւր է ցանած, որինը կապուտ կամ կարմիր ներկած): Տղերք՝ քանի՞ հոգի էք...

ԱՐԱՄԵՆԱԿՆԵՐԸ. Ո՞վ է իմանում. կարելի է կը լինինք հարիւր հոգի... Ի՞նչ ես հրամայում, տէր:

ՎԱՀԱՆ. Թէ պէտք լինի՝ էլի այդքան մարդ կորող էք հաւաքել...

ԱՐԱՄԵՆԱԿՆԵՐԸ. Վահան-ջան, քու ոտքին կորբան, թէ ասես՝ մէկ հազար մարդ կ'գտնենք, բայց թէ հրամայես՝ տասներհինգ հազար էլ կճարենք հինգ-վեց վայրկենից. բայց ինչո՞ւ է պէտք քեզ այդքան բազմութիւնը...

ՎԱՀԱՆԸ (ժպտալով). Ասում են թէ՝ Բագրատ դուքսը վրաս բարկացել է, հինգ հարիւր լոյն զինուորն եր է ուղարկել ինձ կամ ողջ ողջ բռնելու կամ գլուխս իրան հասցնելու... Թե՛ս կասէք:

ԱՐԱՄԵՆԱԿՆԵՐԻՅ ՄԻՆԸ (խմբի մէջը). Հողը Բագրատ դքսի գլխուն՝ թէ որ նա միտք ունի միայն հինգ հարիւր լոյնով մեր Վահան իշխանին մեր ձեռքից խլելու. եթէ հինգ հազար հոգի ուղարկէր՝ այդ ժամանակ գոնէ ծիծաղելի չէր երևիլ, թէ չէ՝ հինգ հարիւր մարդու դէմ մենք մինչև անգամ սուրերս պատեաններից չենք հանիլ (օգի մէջ թօթվում են ահագին լախտերը) այս տեսնում են, ինչպէս որ սխտորը սանդի մէջ՝ այնպէս կտորներն այն հինգ հարիւր քնձուտ լոյներին (ըստ ճշտւածի) ապրի՛ մեր Վահանը, ապրի՛ մեր Վահանը, ապրի՛ մեր Վահանը, վա՛շ վա՛շ վա՛շ...

ՎԱՀԱՆԸ. Տղերք՝ Պահլաւունի պալատը ճանաչո՞ւմ էք...

ԱՐԱՄԵՆԱԿՆԵՐԸ. Գիտենք: Յետո՞յ:

ՎԱՀԱՆԸ. Գնացէք այնտեղ, գտէք իմ տնտեսին — Խաչատուր է անունը — ասէք որ մառանէս հանէ եօթը կարաս գինի ու տայ ձեզ...

ԱՐԲԱՆԵԱԿՆԵՐԸ. Ապրի՛ մեր Վահան իշխանը. Աստուած կեանքդ երկարացնէ:

ՎԱՀԱՆԸ. Տօ՛ սպասեցէք, դեռ խօսքս վերջացուցած չեմ, ո՛ւր էք շտապում: Կ'ասէք Խաչատուրին, որ քսան էլ ոչխար տայ....

ԱՐԲԱՆԵԱԿՆԵՐԸ. Ապրի՛ մեր Վահան իշխանը. ծառայ ենք, ծառայ ենք նորան մինչև մեր գերեզմանի դուռը:

ՎԱՀԱՆԸ. Տօ, տնաքանդներ՝ թողէք որ պրծնեմ է... Ո՛րքան էլ որ հաց պէտք է՝ թող իսկոյն թխել տայ, տաք-տաք տայ ձեզ: Խոշավանքին չի հասած՝ ես մէկ ագարակ ունիմ, ճանաչում էք, մէջը կայ մեծ պարտէզ, գոմ, պատուական առու, էլ ինչ սրտերդ ուզէ. գնացէք այնտեղ, հետերդ տարէք ձեր գինին, ոչխարները, հացը, ծալապատիկ փռուեցէք կա՛նաչ արօտի վրայ՝ մէկ լաւ ուրախացէք: Թէ հարկաւոր լինի կաթ, պանիր, կարագ, հաւ ճիւղ՝ բոլորը առատօրէն կը գտնէք այնտեղ. դէհ, գնացէք ու իմ կենացը մէկ լաւ կերուխում արէք:

ԱՐԲԱՆԵԱԿՆԵՐԸ. Մինչև ի մահ ծառայ ենք մեր Վահան իշխանին. ապրի՛ս, ապրի՛ս, ապրի՛ս (գնում են):

ՎԱՀԱՆԸ (նոցա նստելից ծնոքով դէպք դուռը ցուցնելով). Այսպէս քաջ տղամարդոց սիրտը գրաւելից յետ՝ ամօթ չէ թշնամիից երկիւղ ունենալը: Ղորդ է, այս գեղջուկներից ամեն մինը երեք մարդու չափ բան կ'ուտէ, բայց և տասներեք թշնամիի դէմ կ'պատերազմի և կ'յաղթէ: (գալիս մօտենում է Զմրուխտին) Այժմ ասան ինձ ճշմարիտը՝ էլ ուրիշ պատճառ կ'որ քու այստեղ գալուն: ԶՄՐՈՒԽՏԸ. Այո՛, Վահան, իմ այստեղ գալուն

ուրիշ պատճառ ևս կար. բայց ես չեմ համարձակում այդ պատճառը աւելի հզօր համարել, քանք քեզ մահ կամ կապանք սպառնացող պատճառը... Ինչպէս չէ, կար ուրիշ պատճառ ևս, բայց այն աւելի իմ բաղդին կվերաբերի, քան թէ քու: Քեզ համար ի՞նչ. քեզ պէս աննըման երիտասարդը օրենը ինչպէս հազար աղջիկ կ'ճարէ. մենք անբաղդներս ենք, որ մեզ, ինչպէս մէկ իր, առնում շարտում որի առջև որ կամենան, չհարցնելով թէ՛ մենք ուզո՞ւմ ենք կամ ոչ, բաղդաւո՞ր կ'լինինք, թէ անբաղդ: Հայրս ուզում է ինձ մի ձեր յոյն սէնաթօռի կնուծեան տալու, մատանեփոխութիւնս նըշանակած է հինգ օրից, իսկ կէս ամսից պսակս պիտի կատարուի յունաց քահանայով, և այդ իսկ ծիսի համար — խո՛ղ կենալ ծէսը իմ գլխուն — Անիի եկեղեցիների մինը ուզում են յունաց եկեղեցի դարձնելու: Ա՛յ իմ գլխուն. ո՛չ միայն իմ անձնս պիտի անբաղդացնեն, այլ և անունս յաւիտենական անէծքի առարկայ պիտի դարձնեն: Հայերը երբ կ'մոռանան այդպիսի նախատինք իրանց հաւատին (յալիս է):

ՎԱՀԱՆԸ. Մի վախենալ, Ջմրուխտ. քանի որ ես կենդանի եմ՝ ո՛չ թէ սէնաթոռ, մինչև անգամ ինքը յունաց կայսրը չի համարձակիլ քեզ իրան հարսնացնելու. իսկ որ ինչ ասում ես հայոց եկեղեցին յունաց դարձնել, առաւել շուտով թոյլ կ'տամ ինձ մաս-մաս կտրատել, քան թէ յոյներուն իմ եկեղեցիից մի կտոր քար պուկ տալ. բայց որ ասում են թէ ինձ սպանել՝ դեռ ևս յոյները ոչ այն նետն են շինել և ո՛չ այն թուրը կռել... Ձէ, Ջմրուխտ, հօրդ պատճառը պառակեան առասպել է, որ կ'վայելէր ձմեռուայ երկար գիշերները վառարանի առջև նստած՝ երեսալքին պատմելու. օրինաւոր տղամարդը ո՛չ այդպիսի ցնորական բաներ կ'ասէ և ո՛չ կ'լսէ... բայց թողնենք այդ... (Նըս-

տում է գորգի վրայ) Ուրիշ էլ թնչ նոր բան ունիս տսելու (ձեռքով ցոյց տալիս է գորգը) արի, Ձմրուխտ-ջան, նիստ մօտս:

ՁՄՐՈՒԽՏԸ (կանգնած, աչքերը ցած է անում) ... Ոչինչ չունիմ տսելու, բայց...

ՎԱՀԱՆԸ. Բայց ես քեզ շատ բան ունիմ տսելու: Նստիր Է...

ՁՄՐՈՒԽՏԸ. (դարձեալ կանգնած) Ապա նայենք: ՎԱՀԱՆԸ. Նստիր, յետոյ կ'ասեմ:

ՁՄՐՈՒԽՏԸ. (նազով նստում է) Ահա հրամանդ կատարեցի. ասա՝ ինչ պէտք է տես:

ՎԱՀԱՆԸ. (գրկում է Ձմրուխտին ու նորա գլուխը իւր կրծքին սեղմում է) Ասելուս այս է, որ երեկ գիշերուանից դէսը, երբ քեզանից բաժանուեցայ, բոլոր ժամանակ քնած չեմ. բոլոր ժամանակ աչքիս առջև քու սիրուն պատկերն է (պազնում է ճակատը):

ՁՄՐՈՒԽՏԸ. (կարմրելով եւ աչքը խոնարհած) Իրա ա մւ:

ՎԱՀԱՆԸ. Անիի հազար ու մի եկեղեցին վկայ, որ սուտ չեմ ասում: Դու էլ ինձ սիրում ես. (Ձմրուխտը լուռ է կենում, գլուխը աւելի ցած է խոնարհում ամօթխածութիւնից): Ասա-Է, սիրում ես, ինձ, Ձմրուխտ-ջան: (Ձմրուխտը փաթաթւում է նորան ու գլուխը աինդ կպցնում է նորա կրծքին): Այս ինչ է, լաց ես լինում.... Սիրական հարստ՝ ինչ եղաւ քեզ, թէ սիրտդ մի բանով ցաւցուցի. թէ մէկ գաղտնիք ունիս. ինչո՞ւ տխուր ես:

ՁՄՐՈՒԽՏԸ. (աչքը արտասուներ, ժպտալով) Մի-թէ մարդ միայն տխրութիւնիցն է լալիս. սրտի ուրախութիւնից ապա իսկի չի լալիս:

ՎԱՀԱՆԸ. Չեմ իմանում:

ՁՄՐՈՒԽՏԸ. Իմացիր ուրեմն, որ մենք հայ կնա-

նիքս չգիտենք, պատուուած յոյն կանանց նման, մեր օրտի ուրախութիւնը խախտնքով ու ծափ-ծափի տալով յայտնելու. մեր ուրախութեան զգացմունքը աւելի համեստ և հանդարտ է. ուրախութիւնը հայ կնոջ արտից քամում է գորով և աչքերից՝ արտասունք:

ՎԱՀԱՆԸ. Տո՛ւր ուրեմն այդ քու գոհարի նման ցոլուն աչքերը պաղնեմ, որ այդպէս խելօք ուրախանալ գիտեն զրկում է նորան):

ԶՄՐՈՒՅՏԸ. (Վահանի գրկի միջից): Ա՛խ, Վահան Վահան, թէ իմանայիր որքան ես քեզ սիրում եմ....

ՎԱՀԱՆԸ. (զողտորիկ). Իրաւաւ:

ԶՄՐՈՒՅՏԸ. Անիի հազար ու մի եկեղեցին վկայ:

ՎԱՀԱՆԸ. Թէ ինչ սիրում ես՝ իմ սիրուն թնջ զոհ Պարոզ ես բերել:

ԶՄՐՈՒՅՏԸ. Ես ինչ իմանամ դու թնջ զոհ ես ուզում ինչանից: (Մի փոքր մտածելուց յետոյ ոգւորուած) Ձէ, աշխարհիս մէջ չի կայ այնպիսի մեծ զոհ, որ ես քու սիրուն չկարողանայի բերելու: Եթէ ինչ աւելին՝ կամ ամբողջ կեանքդ զրկուէ Վահանից ու ապրէ, վամ միայն մի օր կեցիր նորա հետ ու ապա մեռիր, հաւատա՛ ինչ, Վահան-ջան, մի ահնթարթ միտք չաբած կլօժարէի մի օր կենալ քեզ հետ և մեռնել:

ՎԱՀԱՆԸ (զողտորիկ). Ղորդ ես ասում:

ԶՄՐՈՒՅՏԸ. Անիի հազար ու մի եկեղեցին վկայ... Ինչ եմ ասում, աւելի քան թէ այդ՝ իմ ազիզ Վահանի արեւը վկայ. գիտես-ի՞ս՝ դորանից աւելի ոչինչ թանգագին ու սուրբ բան չունիմ:

ՎԱՀԱՆԸ (հրծուանքով զրկում է Զմրուխտին). Ա՛խ, Զմրուխտ Զմրուխտ, դու աղջիկ չես, հրեշտակ ես... Ասա՛ ինչ ճշմարիտը, եթէ մի օր պէտք լինէր ինչ հետ մեռնելու՝ կ'մեռնե՞իր:

ԶՄՐՈՒՅՏԸ (ոգւորուած). Երեսկ չէր լինիլ ինչ,

որ մի օր իմ արիւնը քու դիւցազնական արեան հետ խառնուէր... (Մօտի սենեակից նրկու անգամ փռշտալու ծայն է լսվում. Վահանի երեսը սպրդնում է) Տեսա՛ր, Վահան-ջան, ասածս համ զորդ է, համ էլ շուտ պիտի կատարուի...

ՎԱՀԱՆԸ (ծանր դէմքով). Զմրուխտ՝ ես իմ մեռնելից չեմ վախենում, բայց սարսափում եմ քեզ համար. առանց ինձ թնչ կ'լինի քու վիճակը...

ԶՄՐՈՒԽՏԸ. Մի վախենալ, Վահան, առանց քեզ ես կէս օր չեմ ապրիլ. քու գերեզմանը դեռ փորած չեն լինիլ, որ իմ մարմինը անշնչացած կտեսնեն մարդիկ: Բայց ինչո՞ւ այդպիսի տխրալի բաների վրայ ենք խօսում... ես դեռ մոտադ եմ, դեռ ապրել եմ ուզում, Աստուծոյ լոյս արևը վայելել, բայց միայն քեզ հետ միասին... առանց քեզ կեանքը ինձ մահ է, աւելի քան մահ՝ երկար, անվերջանալի տանջանք:

ՎԱՀԱՆԸ. Դէհ, բաւական է այսքանը, այժմ գնա՛ տուն. ծնողքդ կիմանան ու կ'բարկանան:

ԶՄՐՈՒԽՏԸ (քամահանքով). Խիստ հոգսըս է, որ կ'բարկանան. թող սառ ջուր խմեն... բայց դձուր ո՞ւր ինչո՞ւ ես քշում ինձ. այսպէս շուտ ձանձրացաւ արեք:

ՎԱՀԱՆԸ. Ոչ թէ ձանձրացայ, այլ չուզեմ, որ նոքա կասկածեն: Դու ինչպէս ես խաբում նոցա, ո՞ւմ մօտ, ասում ես, գնում ես:

ԶՄՐՈՒԽՏԸ. Տաճատ Անձեացու աղչկայ՝ Վարդուհու մօտ, եմ ասում, գնում եմ. Վարդուհու հետ էլ պայման ենք դրել. թէ հարցնեն՝ նա վկայէ, որ իրաւ նորա մօտ եմ գնում. բայց մայրս արդէն սկսել է նկատելու, որ այս մօտերս շուտ-շուտ տանից դուրս եմ գնում. ես նորան ասացի թէ՝ Ամենափրկիչ մայր եկեղեցու համար քահանայի ղենջակ ենք ասղանկարում,

ու նա միամտուեցաւ. (Մի փոքր լռութիւնից յետոյ)
Ես քեզ մի գաղտնիք ասեմ:

ՎԱՀԱՆԸ. Ասա:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Մարդու չէս ասիլ:

ՎԱՀԱՆԸ. Չէ, չեմ ասիլ:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Ապա երգուիր, տեսնեմ:

ՎԱՀԱՆԸ. Անիի հազար ու մի եկեղեցին վկայ:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Չէ, այդպէս չէ. ասա՝ քու արեւը:

ՎԱՀԱՆԸ. (ծիծաղելով քնքոյշ) Դէհ, քու արեւը:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Վարդուհին ինձ ասաց, որ նա մի
օր քեզ տեսել է Ծաղկոցաձորումը շատ հասակակից
ընկերներիդ հետ աշտանակելիս՝ սիրահարուել է վրադ-
բայց այդ մեր սէրից առաջ է պատահել, հերուալ զատ-
կի կարծիք կիրակին:

ՎԱՀԱՆԸ. Ղորդ:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Քու արեւը:

ՎԱՀԱՆԸ. Թէ այդպէս է՝ ասա՝ նորան, որ ես նո-
րա համար ինձանից տասնապատիկ լաւ փեսայ կըճա-
րեմ. միայն թէ թող սպասէ, որ նախ Դագիկին նստեց-
նենք հայոց գահի վրայ: Մեր պսակն էլ դորանից ա-
ռաջ չի լինիլ, լսում ես, Զմրուխտ:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Քու կամքն է, Վահան-ջան, ինչ-
պէս գիտես՝ այնպէս արա՛. այսուհետեւ դու իմ տէրն
ես ու ես քու աղախինն եմ. մինչև գերեզմանիս դու-
ռը ես քու հրամանից չեմ դուրս գալ:

ՎԱՀԱՆԸ. Չէ, Զմրուխտ, չէ, հոգիս, դու իմ աղա-
խինը չեմ, դու իմ զշխոն ես, դու իմ գլխու թագն ես.
ես, ես քու ծառան եմ, ես քու ունքի շարժուածքը
նետի արագութեամբ կրկատարեմ: (Մի փոքր լռութիւ-
նից յետոյ) Դէհ, ժամանակ է արդէն, գնա՛ տուն:

ԶՄՐՈՒՊՏԸ. Ելի քշումե ե ես: Միթէ ինձ հետ
լինելը, ինձ տեսնելը, հետս խօսելը քեզ ախորժ չէ:

Ապա ինչո՞ւ ինձ այնպէս է թուում, որ եթէ բոլոր կեանքս քու մօտ լինեմ՝ դարձեալ չեմ կշտանալ քեզանից: Երբ որ ես քեզ առաջին անգամ տեսայ իշխան Կամարախանենց տանը, ինչո՞ւ համար այն օրից հայր, մայր, ազգականներ, բարեկամներ — բոլորը բոլորը ինձ օտար, խորթ են երևում, ու սրտիս մէջ դէպի նոցա առաջուայ տաքութիւնը մնացած չէ: Ինչո՞ւ քու ցոլուն աչքերը, սև-սև պէսերը, կամար ունքերը, երեսիդ քաջ տիպարքը որ մտքիս է գալիս՝ ասես թէ բոլոր մարմնիս մէջ մի ախորժ սարսուռ է ընկնում. հէնց ուզում եմ ջրթերով ջրթերիդ կաշել ու էլ սրուկ չի գալ: Ի՞նչ է այս, մեկնէ ինձ, Վահան-ջան, խելագարութիւն է, թէ՛ այն բանն է, որ մարդիկ սէր են ասում: Հօրս ու մօրս էլ խօսիրում եմ. ապա ինչո՞ւ այդպէս չեմ տանջվում... Վահան Վահան՝ ի՞նչպէս ասեմ, որ հասկանաս... Ասում ես թէ՛ գնա՛ տուն. ախար ասա՛ ինձ՝ ի՞նչպէս հեռանամ քեզանից. որ չեմ կարողանում՝ ի՞նչ անեմ...

ՎԱՀԱՆԸ. (ծանր դժբով) Ձմրուխտ-ջան, ես որ քեզ ասում եմ՝ գնա՛ տուն, ոչ թէ քեզ չեմ սիրում, այլ ուզում եմ, որ քու մաքուր անունը ժողովրդի լեզուի տոկ չընկնի. ես ուզում եմ, որ քու ծնուկքը քեզանից անգոհ չիմնան, չնախատեն, չանիծեն քեզ: Ո՛վ ասում է, շատ լաւ բան է ազնիւ հոգի ու մաքուր սիրտ ունենալը. բայց մաքուր անունն էլ վատ բան չէ: Սիրուն, բարեջան, ժրագլուխ կին ունենալը ամեն աղամարդու համար երջանկութիւն է, բայց ժողովրդի քերանով գոված կին ունենալը պարծանք է նորան. ի՞նչուր չէ, որ մեր պապերը ասել են Վիկնը իւր մարդու գլխու թագն է: Ձմրուխտ-ջան՝ որքան էլ դու առաքինը լինէիր, որքան էլ քու ներքին և արտաքին յատկութիւններովդ դուրեկան լինէիր ինձ, բայց եթէ քու

անունը ժողովուրդը մագտաքի նման ծամէր, հաւատա՛, իմ աննման Զմրուխտ, իմ բաղդը, իմ ուրախութիւնը կէս կ'լինէր: Բարի անունը աղջկայ ամենաթանգագին օժիտն է, որն նա բերում է իւր փեսային: Յոյն կնանիք, որք կարծում են իրանց տռաւել դաստիարակուած ու կրթուած, քան թէ հայ կնանիքը, շատ սխալում են, երբ ասում են թէ՛ «Հասարակաց կարծիքը մեր աչքումը ոչինչ բան է»: Հասարակաց կարծիքը արհամարհելէն մինչև լկտի լինելը մէկ քայլափոխ է: Իսկապէս խելօք կնիկը երբէք չ'արհամարհիլ հասարակաց կարծիքը, վասն զի հասարակաց կարծիքը տան սուրբ վառարանի կրօնն է:

ԶՄՐՈՒԽՍԸ (տխրած). Հասկացա՛յ հասկացա՛յ, սիրական Վահան. դէհ, մնաս բարև:

ՎԱՀԱՆԸ. Երթաս բարև, իմ աննման Զմրուխտ. (Զմրուխտը գնում է դէպի դուռը. Վահանը մանապարհ է ձգում նորան):

ԶՄՐՈՒԽՍԸ. Մնա՛յ բարև, Վահան-ջան:

ՎԱՀԱՆԸ. Երթաս բարև, սիրական Զմրուխտ:

ԶՄՐՈՒԽՍԸ. (սիրտը ցաւած) Այսքա՛տ ան. չես ուզում՝ էլ մի անգամ գրկել քու Զմրուխտիկն:

ՎԱՀԱՆԸ. Ինչո՛ւ չէ, մեծ ուրախութեամբ (գրկում է): Դէհ, գնա, Տէր ընդ քեզ: (Զմրուխտը դուրս է գնում, դուռը ետևից փակում է. քայց իսկոյն էլի բացում ու Զմրուխտը ներս է մտնում):

ԶՄՐՈՒԽՍԸ. Ձէ, Վահան, դու ինձ աշնպէս չի գրկեցիր, որ ես գէթ քանի մի օր կուշտ լինէի քու գորովովն (պիտի փաթաթվում է Վահանի վզին): Ախ, Վահան Վահան, ես թնչպէս հեռանամ քեզանից. տխար դու ինձ դրախտիցը դժոխք ես ուղարկում (լալիս է):

ՎԱՀԱՆԸ. Հանդարտէ՛, սիրական Զմրուխտ, հանգարտէ՛, իմ գանձը, իմ գոհարը, իմ տառջին և վերջին

սէրը: (Զմրուխտը յախուռն դուրս է պրծնում Վահանի գրկից եւ վազէվազ դուրս է փախչում):

ՎԱՀԱՆԸ. (նորա ետեւից նայելով) Աշխարհքիս ստեղծագործութեան վերջին օրը Աստուած երկրի ամեն թանգագին նիւթերը ի մի ժողովեց, խառնեց և նոցանից ստեղծեց հայ կնկան... բայց հայ տղամարդուն հա հա հա հա... Եթէ հայ տղամարդը օրինաւոր մարդ լինէր, գոնէ իւր կնոջ սիրուն թոյլ չի պիտի տար, որ թշնամին Հայաստանը տիրապետէր և բնակիչների ձեռքից հայ կնկան լափշտակէր... Աշխարհիս վրայ վաղճ մոռացուած կ'լինէր հայութեան անունը, եթէ հայ կինը իւր կանացի առաքինութիւնները սուրբ և անարատ պահած չլինէր:

ԱՐԲԱՆԵԱԿԸ (սարսափած ներս մտնելով) Վահան իշխան, Վահան իշխան՝ դուրսը մեծ շփոթ է, ժողովուրդը շուարած, լեղապատառ դէպի Ամենափրկիչն է վազում. հրդեհ է, թէ երկրաշարժ, թէ թշնամին է ասպատակել. լսում ես, զանգակները կոտրատվում են — այնպէս սաստիկ զոհանջում են (լսվում է զանգակահարութիւն). լսում ես ժողովրդի աղաղակը (դրսից խուլ գոռում. գոչում է լսվում), ասես թէ ամպերն են գոռում...

ՎԱՀԱՆԸ. Ի՞նչ է պատահել, չգիտեմ:

ԱՐԲԱՆԵԱԿԸ. Ոչինչ չգիտեմ, ոչինչ էլ լսած չեմ:

ՎԱՀԱՆԸ. Պէտք է երթալ ու իմանալ: Ինչի՞ր շուկայ, գտիր հարիւր լիսուն կամ երկու հարիւր մեր բարեկամներից — այսօրուայ բարեկամներիս մի շփոթիլ, նոքա հանդարտ զուարճանան թող՝ ագարակումս — գէնքերը քղանցքների ու լօգիկների տակ պահած՝ թող առջևէս ու ետևէս երթան, ու սլատուիրէ՛ որ աչքերը անթարթ վրաս ունենան. նշմարք որ արի՛ իսկոյն յախուռն վրայ թափուին. լսում ես:

ԱՐԲԱՆԵԱԿԸ. Տառայ եմ:

ՎԱՀԱՆԸ. Դէհ, դնա: (Արքանեակը գնում է: Վահանը առնում է ասպարը, թուրը, աղեղը, կապարձը ու գնում է դուրս):

(Վարազդյրը ինջնում է)

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Տեսարանը պատկերացնում է Անիի Ամենափրկիչ մալրեկեղեցւոյ ներսը: Գմբէթից կախուած է պատմական բլւրեղեայ ահագին ջահը ճրագավառ: Լայնածաւալ եկեղեցին ծրփծրփուն է ժողովրդով: Նախարարները իրանց նախարարական ղզեստները հագած՝ մին մինից բաւական հեռու կանգնած, ամենը իւր կուսակիցներով և արքանեակներով չրջապատած: Եկեղեցին փառալիզ զարդարած է. սրբոց պատկերները և խաչկալը փողփողում են ոսկով, արծաթով և գոյնաւոր գոհարներով:

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Պետրոս ծերունին:

Արիստակէս Լաստիվերացին, պատմաբան:

Վահան իշխանը:

Վարդգէս Կամսարականը

Վահէ Գնունին

Գուրգէն Ամատունին

Տաճատ Անճեւացին

Սուրբազնից Գրիգորը

Տի-Մեղրոնը

Վահան իշխանի արքանեակները:

Նախարարների արքանեակները:

Ժողովուրդը: Խառնիճաղանձը: Զինուորներ:

} նախարարեան

} մեծատունք.

ՊԵՏՐՈՍ ԺԵՐՈՒՆԻՆ. Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. (երեսը խաչակնքում է): Բարեպաշտ և առաքինասէր տեանք նախարարեան և քրիստոսա սէր ժողովուրդ հայոց, որովհետև նախախնամողն Աստուած բերանով իւր միածին Որդուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (երեսը խաչակնքում է եւ ժողովուրդն էլ նորա նստելից ջերմնաւնդութեամբ խաչակնքում է երեսը) ծանոյց թէ՛ յարիցեն ազգ ազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, սոյնպէս և այսօր կ'կատարուի: Ահա հասել է Պարսից արքայէն, Տուղրիլ-խանի որդու Արփարսլանէն պնդադեսպան թէ՛ ահա գալիս եմ ձեր վերայ հզօր զօրութեամբ. բացէք ձեր մայրաքաղաքի, հազար և մի եկեղեցեայ Անիի դռները իմ առջև և ժողովուրդդ ինձ հպատակեցէք և տարէց տարի ինձ հարկ տուէք և զօրականներուս թոշակ կարգեցէք, ապա թէ ոչ՝ պարիսպդ, որ շուրջ գրաղաքաւդ պատած է, հողի հետ հաւասար կ'անեմ, երկաթապատ դռներդ բաբաններովս կըխորտակեմ, բրգերդ փռի կ'դարձնեմ և քաղաքիդ մէջ բնակուող ժողովրդիդ թրիս բերանից կ'անցնեմ. կանանց և կուսանացդ կըպղծեմ և ծծկեր երեխայիդ քարին խփելով կըսպանոտեմ: Այսպիսի անհնարին տառապանքի առջև քնչ մտադիր էք անելու, ո՞վ տեարք նախարարեան և դուք, քրիստոսասէր ժողովուրդ: Խօսքս ձեզ չեմ դարձնում, եկեղեցւոյ հովիւներ, վասն զի գիտեմ, որ դուք ձեր սուրբ և փրկարար ազօթքը անպակաս կ'անէք ի վերուստ ձեր խնամքին աւանդած հօտէն. քնչ պատասխան պէտք է տալ թշնամու դեսպանին: Ահա այժմ մէկ լաւ խորհրդակցենք իրար հետ և ապա ըստ այնմ տնօրինենք: Ծնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսին, ամէն: (անձնաքաւականութեամբ եւ թագուցած ժպիտով նա-

յում է իւր շուրջը, ուզելով հասկացնել ժողովրդին թէ՛ ի՞նչ ներելի ճառախօսութիւն արի, Դեմութենէսի նման թնդացրի ըսգմութեան սրտերը»: Բաւականին ժամանակ խորին լուութիւն: Բազմութիւնը վարանած իրար նրկս է նայում):

ՏԱՃԱՏ ԱՆՁԵԽԱՅԻՆ. Շուտ գուժկան պէտք է հասցնենք մեր ողորմած կայսեր՝ Կոստանդին Մոնոմախոսին, որ գթայ իւր անտէր հպատակների վրայ և աճապարէ օգնութիւն հասցնելու, և այս աղէտքէն նորա ազատելու:

ՏԱՃԱՏԻ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂՆԵՐԸ (կուսակիցները, արքանեակները) Այո՛, այո՛, Տաճատ նախարարը արգար է դատում. գուժկան ուղարկենք կայսերը:

ԳՈՒՐԴԻՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻՆ. Ո՛չ ո՛չ. այդ լիմար դիտաւորութիւն է. մինչև որ գուժկանը Բիւզանդիոն հասնի, մինչև որ կայսրը մեր խօսքերը ստուգէ ու հաւատայ, մինչև որ զօրաժողով լինի, մինչև որ յոյն ազգը համոզուի թէ՛ հային պէտք է օգնել՝ Արփարուլանը իւր արագաթռիչ այրուձիով տասն անգամ Ատրպատականից Շիրակ կերթայ ու կուգայ. այն դեռ ևս չեմ ասում, որ Կոնստանդին կայսրը հայերիս համար կ'օժտարժ իւր յոյն զօրքը վտանգի տակ ձգել և կամ Արփարուլանի նման կատաղի բռնակալի սիրտը ցաւցնել. արդեօք կեղծի ցաւակցութեամբ — ինչպէս որ շատ անգամ պատահել է — ետ չի դարձնիլ մեր գուժկանին ու բերաններիս մածուն չի քսիլ՝ թէ յոյսերդ Աստուծոյ վրայ զրէք ու ձեր բազմութիւ եկեղեցիների մէջ ունունս փառաւորելով, էլի ձեր եղով տապալուեցէք, այսինքն՝ ձեր թշնամիի դէմ դուք ինքներդ ելէք:

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Թէ որ յունաց կայսեր այդպէս պատասխանելը գիտէք, սպա որ օրուայ համար դուք նորա ստապատիր հօր հովանաւորութեանը տակ մը-

աաք. Թէ յունաց հպատակելուն ուրիշ նպատակ չունէիք, բայց եթէ ձրիապէս և առատօրէն հատուցանել տարին—տարենական տուրք և հարկ նորա գանձարանին և նրա եւրոպական թշնամիների՝ բուլղարների և ռուսիկների դէմ պատերազմելու ուղարկել մեր հայկական հետևակ և այրուձի զօրքը...

Տի. ՄԵԼԳՈՆ. Ապա քնն անենք...

ԺՈՂՈՎՐԴԻՑ ԲԱՆԻՍԸ (հալաւի տարազը վաճառականի) Մելգոն—պարոն ղորդ է ասում, ապա քնն անենք...

ՎԱՐԴԳԻՍ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԸ. Ես գիտեմ քնն պէտք է անել:

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂՆԵՐԸ. Տէր Կամսարականը խելօք մարդ է. նա մեր հայի տէրն է. նա գիտէ քնն պէտք է անել...

Տի. ՄԵԼԳՈՆԸ. Ասա, տեսնենք, քնն պէտք է անել...

ԺՈՂՈՎՐԴԻՑ ԲԱՆԻՍԸ. Նշմարիտ է ասում Մելգոն—պարոնը. ասա, տեսնենք, քնն պէտք է անել:

ՎԱՐԴԳԻՍ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԸ. Հրաւիրենք Գուրգէնին՝ Ափսազաց իշխանին. թող գայ նա քաջ լեռնականներով մեզ օգնութիւն հասցնէ. եթէ կարողացաւ Արփարսլանին յաղթելու ու մեր աշխարհը նորա ձեռքից ազատելու՝ այն ժամանակ դուրս գանք յունաց հպատակութենէն և մտնենք նորա իշխանութեան ներքոյ...

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՊԱՏՈՂՆԵՐԸ (քարձրածայն աղաղակում են) Հա հա, Գուրգէնին. Գուրգէնին. Գուրգէնը քաջ տղամարդ է. ապրի՛ Գուրգէնը...

ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻՆ. Էս չի առնիլ քու Գուրգէնը (մատնելովն մի պիղծ պատկեր է ձեռացնում). ամօթ չէ հայերիս, որ լուսաւորեալ, քաղաքա-

կրթուած յոյներին թողած՝ անփոխան ոչլոտ լեռնա-
քնակ վայրենիներին հպատակի...

ՊԵՏՐՈՍ ԺԵՐՈՒՆԻ. Օրհնեալ լինիս, որդեակ, որ
այդպիսի անջրելի ճշմարտութիւն ազատօրէն կ'յայ-
տնես. ես քու այդպիսի մտերմական զգացմունքը կ'աշ-
խատեմ մեր ամենողորմած կայսեր ականջը հասցնել...

ՇԱՏ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ. Իրաւ է, իրաւ է պատուա-
կան Հայրիկի ասածը. ապրի՛ մեր ողորմած կայսրը մեծ
Մոնոմախոսը. հայ ազգը երջանիկ է նորա հովանաւո-
րութեան ներքոյ...

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻ. (կամացով) Աստուած ազատէ
մեզ այնպիսի երջանկութենէ, որն այսօրուայ օրս ա-
մենիս սիրտը լցրել է մահահրաւէր սարսափով... կու-
ղէի իմանալ, արդեօք այդ գոված, քաղաքավար, լու-
սաւորեալ յոյներից վնասից զատ քնչ ստացել է խեղճ
հայ ազգը:

ԴՈՒՐԳԷՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻՆ. Ապա որքն հրաւիրենք:
ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Իմ կարծիքով...

ՏԱԾԱՏ ԱՆՁԵՒԱՅԻՆ. Ի՞նչ էլ քնչ մէկ իշխա-
նազն կամ ազնուածնունդ, կամ հարստութեամբ երե-
ւելի մարդ ես, որ նախարարների կաճառի մէջ մտել
ես, հետեւը վէճ ես անում և քու կարծիքն ես յայտ-
նում. դու շատ լաւ կ'անէիր, եթէ ճանաչէիր քու
վանքը, քու խուցը, քու թուղթ ու գրիչը: Ի՞նչ խելքի
բանն է աշխարհային գործերուն միջամուխ լինել և
մեծանուն նախարարեանց խրատներ տալ...

ՏԻ - ՄԵԼԴՈՆ. Ապրի՛ բերանդ, եղբայր Տաճատ.
այնպէս արդար խօսք ասացիր, որ աւետարանի ետևն
պէտք է գրել... բայց որին հրաւիրենք...

ԺՈՂՈՎՐԴԻՑ ԶԱՆԻՍԸ. Ղարդ է ասում Պարոն
Մելգոնը. ապա որքն հրաւիրենք:

ՎԱՐԴԳԷՆ ՎԱՄՍԱՐԱԿԱՆԸ. Եթէ Ափխազացի իշ-

խան Գուրգէնին չէք հաւանում, ուրեմն աղաչենք Բագրատ դքսին, որ զօրաժողով լինի, մայրաքաղաքիս պարսպները, բուրգերը ամրացնէ, քաղաքիս շուրջը նորանոր խրամներ փորել տալ, կերակրոյ շատ պաշարներ ժողովէ միջնաբերդի մէջ...

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Այսպէս խոհեմ տնօրինելու համար պէտք է մի փոքր աւելի խելք, մի փոքր աւելի մարդասիրութիւն, և ընդ նմին շատ շատ ազգասիրութիւն. բաց մեր Բագրատ դուքսը, ինչպէս որ արդէն շատերս գիտենք, բացի խորամանկութենէ և փառասիրութենէ ուրիշ ոչինչ յատկութիւնք չունի: Եթէ նա այդպէս բաների հնարագէտ և գլուխ բերող լինէր, Ալփարսլանն էլ չէր լրբանալ այդպիսի յանդուգն սպառնալիքով և պահանջմունքներով դեսպան ուղարկել, և մենք այսօր այսպիսի մահահրաւէր տառապանքի մէջ չէինք լինիլ...

ՏԻ - ՄԵԼԴՈՆ. Հայր Արիստակէս՝ դու էլք խօսեցար:

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻ. Ո՛րդեակ՝ ախար ի՛նչպէս չխօսիմ. եթէ ես չբանամ բերանս, այս տաճարիս քարերը կսկսին խօսելու:

ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻՆ (արհամարհական ձայնով ու քիթ ու պոռնակ անելով). Ապա նայենք՝ քու կարծիքով ի՛նչ պէտք է անէինք այս դժուարութեան մէջ:

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻ. Ո՛չ ասաքէն պահ մի առաջ դուք ասացիք ինձ, թէ ես աշխարհիս բաներէն անտեղեակ եմ, ինչո՞ւ էք ինձ հարցնում... մի՞թէ այսքան բազմաթիւ նախարարներիդ մէջ կտրուկ խելքով, համոզիչ խօսքով մի գործակատար մարդ չի գտնուիլ... օրինակի համար (աչքով փնտռում է ժողովրդի մէջ)... օրինակի համար... օրինակի համար՝ Վահանը ան-

մահ լիշատակաց արժանի մեր Վահրամ իշխանի որդեգիրը...

ՏԱԾԱՏ ԱՆՁԵՒԱՑԻՆ. Հը՞, ինչ ասացի՛ր. այդ լակոտը, այդ աղջկորդէն մեզ նախարարներին պիտի առաջնորդէ, մեզ պիտի հրամայէ, մեզ խելք պիտի սովորեցնէ... եթէ բանը այդտեղ հասնի, ես մի օր չեմ համբերիլ՝ հայութենէս էլ կհրաժարուիմ, հաւատս էլ կուրանամ. որ ես... մի անազգ... մի անանուն, ի սէր Գրիստոսի... ժամի դրանը ձգած... անյայտ ծնօղաց... աղքատի նման սնուցած մարդու հնազանդիմ... Աստուած ինձ ազատէ այդպիսի չարէ, փորձանքէ և յաւիտենական խայտառակութենէ...

ՎԱՐԴԳԻՄ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԸ (Ժպտալով). Եղբայր Տաճատ՝ ապա չար լեզուները ասում են որ՝ երեք-չորս ամիս առաջ դու իբր թէ մեր աւագ եկեղեցու տէրութեան ինն տղակադ համար հարսնախօսութեան ես ուղարկել Վահան իշխանի մօտ...

ՏԱԾԱՏ ԱՆՁԵՒԱՑԻՆ (շփոթուած). Դու լսած չես, որ կնոջ մազը երկայն է, բաց խելքը կարճ... այդ մեր քրոջ լիմարութիւնն է. գիտե՞ս խօ ամեն դաւակասէր մայր հանց որ սեւ պեխաւոր, սիրուն ռեխաւոր տղայ տեսաւ՝ իսկոյն իրա տան աղջկայ փեսայ է պատրաստում. բաց որ ես... ուզենամ... ազգակցելու... մի անազգ... ապերասան... (Այդ բոլէին Վահանը ներս է մտնում. Տաճատ Անճեացին պապանձվում է. երեսով այնպէս է ձեւանում իբրթէ ոչինչ ասած չէ. նախարարները մին մինի քուռ-տալով ծանապահ են քաց անում նորա առջեւ. եկեղեցին լցվում է կասկածելի երեսներով խառնիճադանձով. գերեզմանի լուծիւն տարածվում է ժողովրդի մէջ: Պետրոս ծերունին երեսը դէնն է անում, խռոված է ձեւանում, նոյնը անում են եւ նախարարներից շատերը):

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ (գնում է Վահանին ընդ առաջ)։
Բարի, հազար բարի եկար, Վահան իշխան, տացե՛ Տէր,
որ քու գալուստը աւետաբեր լինի մեզ համար, փա-
րատէ նա այն մաշող վշտերը, որով ամենիս սիրտը
լցուած է։

ՎԱՀԱՆԸ (խուժաւոր)։ Հայրիկ՝ քնչ է պատահել,
քնչ. այս քնչ սարսափելի զանգակահարութիւն է. այդ
քնչ շփոթ է. ինչո՞ւ էք ժողովուել այստեղ. (չորս կողմ
նայում է) մեր Պարոնայց նախարարների երեսները
միգապատ են,—քնչ է պատահել։

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Մթթէ ոչինչ լսած չես։

ՎԱՀԱՆԸ. Ոչինչ լսած չեմ։

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Լսած չե՞ս, որ Արփարսլանը մեզ
պնդադեսպան է ուղարկել...

ՎԱՀԱՆԸ. Քու մեղաց տէր լինիմ, հայրիկ, որ ո-
չինչ լսած չեմ։ Յետոյ քնչ է ասում պնդադեսպանը։

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ (զարմանալով)։ Զարմանք բան
է, որ ամբողջ քաղաքի տկանջն է հասել բօթը, միայն
դու, որ այս պահուս անտէր ազգիս միակ պաշտպանե-
ես, ոչինչ չգիտես։ Ո՞ւր էիր. քնչ այնքան հարկաւոր
գործով էիր զբաղուած։

ՎԱՀԱՆԸ (աչքը խոնարհած)։ Իմ անձնական գոր-
ծով էի զբաղած...

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻ (քթի տակ ժպտալով)։ Քու այդ
անձնական գործի մասին ինչ ու ինչ լսել եմ... բայց
դու գիտե՞ս որ հայրենի աշխարհդ մահու վտանգի մէջ է...

ՎԱՀԱՆԸ. Դեռ նոր նորան մահու վտանգի մէջ ես
համարում. իմ կարծիքով Հայաստանը այն ժամանակ
իւր գերեզմանին մօտեցաւ, երբ հայ նախարարները
յօժարեցան Բագրատ դքսին Անիի մէջ ընդունելու, իսկ
իրանց կալսնաւորած Գագիկի յիշատակը սրտերէն հա-
նելու...

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՑԻ. Այո՛, որդեակ, այո՛. հիւանդութիւնը և ծերութիւնը մարդու մօտեցնում են գերեզմանին—այդ բնական է. բայց ուրիշ տեսակ գերեզմանի մօտենալ ևս կայ, այդ այն է, երբ դիակը պատանքի մէջ փաթաթած՝ նաշով տանում են կրողները,—ահա այդպիսի վիճակի մէջ է մեր թշուառ Հայաստանը... Վահան Վահան՝ փրկէ հայրենիքդ, եթէ հօրացուիդ եռանդէն թէկուզ ամենափոքրիկ կայծ ժառանգել ես...

ՎԱՀԱՆԸ. Հայրիկ՝ երեմիականներդ լսում եմ, բայց բանի էութեանը տակաւին խելամուտ չեմ. քնչ է պատահել. էլի քնչ նոր վտանգ դարանել է մեր, առանց դորա էլ թշուառութեան մէջ թաթախուած ազգին. ասա շուտ՝ քնչ է պատահել. այս քնչ արտասովոր և անակնկալ ժողով է, այս քնչ զանգուհարութիւն է. ինչո՞ւ ժողովրդի երեսը մահազուշակ վշտով այլալուծ է...

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՑԻ. Զգիտեմ, որդեակ, կատակո՞ւմ ես ինձ հետ, թէ՛ լուրջ ես խօսում, հարիւր բիւր անեցիների մէջ մենակ անգիտակ ձեռնալով վերահաս վտանգին, թէ՛ իսկապէս անհոգ ես ազգիս վիճակին և չուզես այս թշուառ օրը քու անտէր համազգիներին պաշտպանելու կատաղած թշնամիների ձեռքից:

ՎԱՀԱՆԸ. (զարմացած եւ վրդոված). Պատուական հայրիկ՝ ահա բաւական ժամանակ է ականջ եմ դնում քեզ. քու խառնաշփոթ խօսքերից նշմարում եմ, որ մէկ վերահաս վտանգ կայ քաղաքիս, բայց թէ քնչ է, Անիի հազար և մի եկեղեցին վկայ, որ չգիտեմ: Փոխանակ այդ երեմիականներիդ և այդ սրտաշարժ խօսքերիդ, դու առաւել լաւ կ'անէիր, եթէ համառօտ ու պարզ խօսքով պատմէիր ինձ, թէ քնչ վտանգ կայ. քնչ տեսակ օգնութիւն սպասում է ինձանից այս շփոթութեամբ և ահաբեկուած ժողովուրդը:

ՀԱՍՏԻՎԻՐԱՅԻ. Զարմանում եմ որ Անիի մէջ քացի ծծկեր երեխէքին ու քեզ—եթէ ասածդ ճշմարիտ է—ամենքը լսել են, որ Պարսից Տուղրիլ-խանի որդին՝ Արփարսլանը պնդադեսպան է ուղարկել մեզ ե. պա-հանջում է, որ Անին տանք իրան և հայ ազգը հպա-տակի նորա իշխանութեանը, ապա թէ ոչ, տսում է դեսպանը, ձեր քաղաքը կառնում պատնէշ պաշարմամբ, տներդ ու աղօթքատներդ կ'քանդեմ, բնակիչներդ թրէ կ'անցնեմ ու կնիկներդ գերի կ'վարեմ, մանր երեխէ-քդ քարերի խփել կ'տամ... Ահա բանի էութիւնը հա-մառօտապէս... Բնչ ես ասում...

ՎԱՀԱՆԸ (այլապլած). Ինչ ասեմ, պատուական հայրիկ, ի հարկէ, ինչպէս հարազատ որդի հայրենեաց՝ սաստիկ վրդոված եմ, բայց ձեռքիցս Բնչ կուգայ... Ինձ ո՞վ տուել է իրաւունք ժողովրդի ու զօրքի գլուխը կանգ-նելու և ինքնակոչ իշխանութեամբ աշխարհիս պաշտ-պանը հանդիսանալու: Կայսրը մեր վրայ կուսակալ է կարգել և նախարարեանը իւր հպատակութիւնը լուծաց պետութեան է երդուել: Ելստեղ ես Բնչ կարող եմ ա-նել, Բնչպէս օգնել: Արիւնս չեմ խնայում, պէտք ե-ղած ժամանակ ուրախութեամբ կ'թափեմ. բայց ինքդ դատէ, միթէ մենակ թշնամիի խուժադուժ զօրքի դէմ կանգնիմ ու կռուիմ...

ՀԱՍՏԻՎԻՐԱՅԻՍ. Վահան իշխան՝ այդ ամեն ա-սածդ անհիմն խօսքեր են, ոչ ոքի չեն համոզիլ. ասա-ծէդ ես միայն այս կարող եմ հասկոնալ, որ դու կամ չես խնայում քու ազգը, կամ ամօթալի վախ մտել է քու սիրտը...

ՎԱՀԱՆԸ (դժկամակաւ). Հր՞, Բնչ ասացիր... Ես չեմ խնայում իմ ազգը. Բնչ սիրտը... Բնչ... Բնչ... Վա-հանք սիրտը վախ է մտել... Պահլաւունի Վահրամի որդեգրի սիրտը,— չէ չէ, հայրիկ, դու մարդ չեմ ճա-

նաչում եղած. գլխուդ պատկառելի արիքին ու գրոց դեգերմանդ նայելով, ես քեզ աւելի սրտագէտ էի ճանաչում. այժմ տեսնում եմ, որ դու էլ մի հասարակ մահկանացու ես, բանը արտաքինով ես դատում, մարդուս ներսը կարդալ չգիտես...

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Փոյթ չէ, որդեակ, եթէ մարդիկ ինձ տգէտ և պակասամիտ ճանաչեն, մորոս անուանեն. փոյթ չէ, եթէ ես քու երեսաց շնորհից զըրկուիմ, միայն թէ մեր խեղճ ազգը չի զրկուի իւր Վահանէն, որ այս օրուայ օրս նորա մենակ հզօր տէրն ու անկեղծ բարեկամն է...

ՎԱՀԱՆԸ. Այո՛, հայրիկ, ես հայի անկեղծ բարեկամն եմ, դու այդ արդար դատեցիր. բայց երբ ասացիր, որ ես նորա տէրն եմ, և աւելի քան զայդ՝ նորա հզօր տէրն եմ՝ շատ սխալեցար: Ինչո՞ւ մոռանում ես, որ մեր ազգի թշնամի Մոնոմախոսը մեր վրայ տէր կարգել է հայատեսաց Բագրատին, և նախարարք իրանց ստրկավայել յօժարութեամբ սրբազործել են այդ ընտրութիւնը. միթէ դու տակաւին չգիտես, որ իմ անձնական ոխերիմ թշնամին է հայ նախարարեանը. այնօր ականատես վկայ չէիք այն ատելութեան, որով վառուած էին ազգիս իշխանք և նոցա հետ միասին Պետրոս ծերունին իմ դէմ. հարցո՞ւր թէ ինչո՞ւ... վասն զի «հայի անենատելի բանն է հայի ստորադրեալ լինելը». ահա, հայրիկ, մեր ազգի խոշոր թերութիւններէն մինը, որն ի հարկէ, պէտք է նորանով մեկնենք, որ մեր ազգը իւր մանկութեան օրից ազգային օրինաց հնազանդութեան մէջ սնած չէ: Լսել եմ, հայրիկ, որ դու ազգիս պատմութիւնն ես գրում. եթէ դու ուզում ես ազգիս արդի վիճակը գալոց սերնդին տնտես խօսքով աւանդելու, մի կողմը թողած պոչաւոր աստղերու երևելը և նոցա չար գուշակութիւնը, մի կողմ թողած այս կամ այն

սեւագլխի անէծքը, լաւ կ'անէիր եթէ օրինաց կարեւորութեան վրայ երկարօրէն և համոզիչ խօսքով ճառէիր:

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ. Ո՛րդեակ՝ այդ ինչ անուղղափառ խօսքեր են, որ քու բերնից դուրս եկան. պոչաւոր աստղերու երևելն — այդ Աստուծոյ մատն է, որով զգուշացնում է մարդոց իւր ուղարկելու պատուհասանքէն. իսկ այն, ինչ կ'վերաբերի սուրբ հարց անէծքին...

ՎԱՀԱՆԸ (կտրելով նորա խօսքը). Պատկառելի հայրիկ՝ թողնենք այս աստուածաբանական վէճը մէկ ուրիշ ժամանակի. ես քեզ իմ միտքը կարճ մեկնեմ. խեղքս այնքան է կտրոււմ, որ բարի մարդու օրհնենքը շատ լաւ բան է. իսկ անէծքը միայն չարահոգի մարդը կ'ժայթքէ իւր բերնէն, և Աստուած կարիք չունի ամեն չարահոգի մարդու քմահաճոյքը կատարելու... Բայց այժմ թողնենք այս. ժամանակը սուղ է, պէտք է ներգործել:

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻ. Այո՛, այո՛, որդեակ, գնա՛, Աստուած քեզ առաջնորդէ քու ամեն բարի և ազգայնահործերում, Աստուած զօրացնէ քու բազուկը և քու չեզուին ատենաբանի ազդուութիւն տայ: (Վահանը մըտնում է խոնամ ժողովրդի մէջ. աջ ձեռքը վեր է բարձրացնում):

ԱՐԲԱՆԵԱԿՆ. ՄԻՆԸ, ժողովուրդ՝ լուռ թիւն. Վահան իշխանը բան ունի ձեզ ասելու:

ԱՄԲՈՍԸ. Լուռ թիւն, լուռ թիւն, Վահան իշխանը բան պիտի ասէ:

(Պետրոս ծերունին խոոված է ձեւանում, երեսը դէպի ծախն է անում, որ չտեսնէ Վահանի երեսը. նախարարներից շատերը երեսները դէպի ժողովուրդը, քամակները դէպի Վահանն են դարձնում):

ՎԱՀԱՆԸ (խօսելից առաջ մի փոքր հագում է, ծայնը մաքրում է: Բարձրածայն). Ազգիս հոգեւոր հայ-

քեր, պարընայք նախարարներ և աշխատասէր հայ ժողովուրդ... (Պետրոս ծերունին երեսը աւելի դէպի ձախն է դարձնում. նախարարները նոյն դրութեամբ մնում են. մնացած նախարարներն էլ նորան քամակ են անում): Պատուական հայրեր, տեւրք աւագորեար և իշխանագունք... (Պետրոս ծերունին ուշադրութիւն չի դարձնում նորա վրայ եւ սկսում է խօսել իւր մօտի մարդոց հետ. նախարարները դիրքերը չփոխած՝ իրար հետ կատակներ են անում եւ պինդ-պինդ ծիծաղում են: Վահանը զայրացած՝ երրորդ անգամ կրկնում եմ՝ պաշտօնեայք եկեղեցւոյ և հայ մեծատուններ...)

ՆԱՄՍԱՐԱՐԵՆԸ (Վահանին քամակ արած) Լուէ, լուէ, մենք քու ձայնը լսել չենք ուզում. մենք քեզ հետ գործ չունինք. դու որք լակոտն ես. դու կայսեր դէմ ապստամբել ես. քու գլխու գինը արդէն սակ արկած է. ասելիքդ դու լիտի կանանց ասա. մութ գիշերները պատուհաններից աղջիկներ փախցնուր ու քաղաքիս խորհրդարանը լիտի կանանց ու խաժամուժ ամբոխի հետ պողնկանոց դարձուր...

ՎԱՀԱՆԸ (զայրացած). Պարընայք՝ եթէ քաղաքիս վիճակը այսպիսի անփախուստ վտանգի մէջ չլինէր՝ ես ձեզ հետ ուրիշ լեզուով կ'խօսէի, ես ձեզ հետ ուրիշ փերպ կ'վարուէի, որի գաղափարը ես ձեզ այն օր ցոյց տուի. բայց այժմ, որ մեր ազգի և հաւատի թշնամին դրանս ետեւ դարանած է՝ ձեզ հետ վիճելու ես ազատ ժամանակ չունիմ, թէեւ ես համոզուած եմ, որ քանց հայ նախարարեանը և հայ մեծատունները Հայաստանը աւելի վտանգաւոր թշնամի չունի... Ուրեմն այսուհետեւ ես խօսքս ձեզ չեմ դարձնիլ. դուք կարող էք հեռանալ այս ժողովէս:

ՆԱՄՍԱՐ. ԵՒ ՆՈՅԱ ԱՐԲԱՆԵԱԿ. (դարձեալ Վահանի վերայ շնայելով). Դու քնչ իրաւամբ մեզ հետ

այդ հրամայական լեզուով խօսում ես. քեզ ո՞վ տուել է իշխանութիւն. քեզ ո՞վ ազգիս վրայ կառավարիչ է դրել. դու թնչ ազնուածնունդ ես:

ՎԱՀԱՆԸ. Այո՛, պարընայք, ես ազգի իշխան չեմ, ես ազգիս տէրը չեմ. ոչ ծնողներէս ժառանգած պայազատութիւն ունիմ և ոչ ազգիս աւանդած իշխանութիւնը կայիմ ձեռք. մինչև անգամ նախորդներէս ժառանգած ազատ որերու անուն չկայ վրաս. այդտեղ դուք չէք սխալում, ձեր բոլոր այդ տեսակ յանդիմանութիւնները իմ դէմ արդարացի են... Բայց մթթէ իւր մերձաւորին, իւր եղբօրը, իւր հաւատակցին, իւր հարազատ ազգը, տկար կնանիք, անարատ կուսանք, անմեղ երեսներ թշնամիի սրից ազատելու հնարը որոնելու համար պէտք է իրաւունք ունենալ կամ հրաման մուրալ նոցանէն, որոնք ինքները օտար բռնաւորների դրանը, քաղցած, գոսոտ շների նման ընկած են, ինչպէս որ դուք՝ հփնախարարեան, — մթթէ մոռացել էք, որ դիւցազն նախորդների առաքիչութիւններէն թափուր մնացած, այսօր ամենքդ կամ Գունայ ոստիկանի, կամ պարսից լըրտեսների, կամ յունաց դահիճների ոտքի գարշապարն էք լզում... Ես ձեզնեց հրաման և իրաւունք պիտի ստանայի, ազգիս արիւնը ծրծռողներ... Այս օրուայ օրս դուք ազգիս գլուխն էք համարվում. թող այդպէս լինի, բայց կողմէք ձեզ ասեմ՝ որպիսի գլուխներինքն էք դուք. դուք այն գլուխներից էք, որոնց համար ազգիս անսուտ առածը ասել է «ձուկը գլխից է հոտում»: Հայոց նախարարներ՝ դուք ժողովրդիս ապականուած մասն էք. դուք արդէն նեխուած էք. ձեզ վաղուց պէտք էր կտրել ու դուրս ձգել, որ դոնէ նորա միւս մասերը ձեզմով չապականուէին: Դուք կասկածո՞ւմ էք իմ ասածիս. ուզո՞ւմ էք ձեզ ապացուցանեմ, որ ձեր ներկայութիւնը թէ այստեղ՝ ժողովրդիս խորհրդի մէջ, թէ մայրաքաղաքումս, և թէ Հայաստա-

չի մէջ բոլորովին աւելորդ, վնասակար և անբարոյա-
 կանացուցիչ է: Նայեցէք՝ միմիայն Անին ունի իւր մէջ
 աւելի քան հարիւր բիւր հոգի. իսկ բոլոր Նիրակը ա-
 ւելի քան հազար բիւր հալ տղամարդիկ: Դիցուէք թէ
 թշնամին մեր վրայ գայ վառուած զօրքով, պատերազ-
 մական ամեն տեսակ զէնք ու զարդով և պատնէշ-պա-
 շարման ամեն ազգի գործիներով. նա խօ տասը բիւրից
 աւելի մարդ չէ կարող ունենալ... Ամօթ չի լինիլ մեզ,
 եթէ թույլ տանք որ այդ մէկ բուռ յոգնած, քաղցած,
 հիւանդոտ զօրքը մեր բարեկազմ, բազմամարդ աշխար-
 քը, մեր ապառաժի նման բուրգերը ու պարիսպները,
 մեր երկնաբերձ գղեականները ու ամրոցները կարողանայ
 մեր ձեռքէն յոփշտակելու... Եթէ դուք, վեհերոտ,
 դիւրահաւան, տիրանե՞նք, ազգավաճառ նախարարներ
 չդաւաճանէիք ձեր ազգը և ձեր սուրբ պարտքը հա-
 ւատարմութեամբ կատարէիք, հաւատացէք ինձ, մեր
 թշնամին ի սկզբանէ անտի մինչ ցայսօր մեր աշխար-
 հի սահմաններէն հազար փարսախ հեռի կփախչէր, և
 երբէք մտքովը չէր անցկացնիլ Հայաստանը ասպատա-
 կելու. բայց ցաւով սրտի պիտի խոստովանինք, որ մեր
 թշնամի աշխարհակալները միշտ և հանապազ առաւել
 ապաւինած են եղել մեր նախարարների դաւաճանու-
 թեան, ուխտադրութեան և մատնութեան, քան թէ
 իրանց զօրքի քաջութեան և զէնքերի ամրութեան վրայ:
 Նախարարները երբէք հայոց ազգի թշնամիի վրայ նա-
 յած չէ ինչպէս իւր անձին թշնամիի վրայ. դորա հա-
 կառակ՝ նա օտար բռնաւորին գաղտնի խոստմունքնե-
 րով միշտ հրապուրել է ասպատակել Հայաստան աշ-
 խարհը, խոստանալով նորան իւր և իւր նման շատ
 փառամոլ, տիրանե՞նք, ռխակալ նախարարների ձեռն-
 տուութիւնը, և մեծայոյս է եղել, որ թէկուզ բոլոր
 Հայաստան հիմնիվեր կործանի, բայց ինքը, աներկբայ

անվնաս և վարձատրուած պիտի մնայ. և սորա վախճանը ինչ է եղել. թշնամին հայոց աշխարհին տիրապետելով, հէնց առաջինը կամ գլխատել է, կամ կախաղան է քաշ տուել այդ մատնիչին... Պարընայք նախարարներ՝ ահա ձեզ մօտաւորապէս ձեր անցեալը և ձեր ներկան. հաւատացէք, որ ձեր մօտաւոր ապագան ևս մի և նոյնը կ'լինի, եթէ ոչ վատթարագոյն քանց այդ... Նախարարներ՝ ահա վերջին անգամ կ'դառնամ ձեզ և այս մօտալուտ վտանգի մէջ չեմ խնդրում ձեր օգնութիւնը, այլ աղաչում եմ ձեզ՝ յետ կենալ ձեր կորստական խորհրդներէն: Աղաչում եմ ձեզ՝ մի արգելէք, մի խոչընդոտն լինէք մեր միամիտ ժողովրդին իւր ազգութիւնը, իւր դաւանած կրօնը և իւր կենցաղավարութիւնը իւր արիւնով և կեանքով պաշտպանելու թշնամիների բռնութիւնից: Աղաչում եմ ձեզ՝ ահա ձեր առջև ծուներ եմ դնում—(ծումր դնում է), մի օգնէք թշնամիին կործանել մեր գեղեցիկ Հայաստանը և մի հայի անունը ջնջել աշխարհիս երեսէն: Իսկ ձեզ բուն, իսկական, անխառն, միամիտ հայ ժողովուրդ, կ'խնդրեմ, ընտրեցէք ձեզ մի գլուխ, որն ձեզ առաջնորդէ թշնամիի դէմ, և այս՝ որքան շուտ, այնքան լաւ...

ՊԵՏ. ԺԻՐՈՂԻՆԻՆ (պալառնական ծայնով). Ո՛վ իրաւունք ունի վերստին ընտրութիւն անելու. ո՛չ ապաքէն թէ Անին և թէ Շիրակը և թէ նոյն իսկ բոլոր Հայաստանը ունին իրենց օրինաւոր, Աստուծով հաստատած տէրերը. Անին աւանգած է մեծանուն, պանծալի, հալկազն Բագրատ դքսին. Շիրակի տէրը մեր ողորմած կալսր Կոնստանդին Սոնոմախոսն է, իսկ մնացեալ մասն Հայաստանի տրդար ժառանգութիւնն է Բաղդադու խալիփատին, որոյ ոստիկանը կենում է մեր Գունայ մէջ. Աստուած այս ամեն իշխաններին երկաթ կեանք և քաջողջութիւն պարգևէ ի փառս, ի պար-

ծանս և ի շինութիւն հայոց ազգիս: Ա՛յ կլրբանայ ա-
սելու թէ՛ հայ ազգը անտէր է և կամ բռնաւորք նո-
րան կլկեն: Մոնոմախոսն է բռնաւորը, թէ Բաղդադու
խալիփատը, թէ Դուսայ ոստիկանը, թէ մեր Բաղրատ
պանծալի հայկազն դուքսը, որ ահա քսան տարի է,
որ խաղաղութեամբ կկառավարէ ազգս և ամ յամէ ար-
դարութեամբ կժողովէ ոսկւոյ ու արծաթոյ հարկը և
անխափան կ'հասցնէ կայսերական գանձարան՝ ի փառս
Հայոց ազգի: Ուրեմն մեր ազգը անտէր, անօգնական
չէ, ով որ այդպէս կկարծէ՝ նա յիմար է և ով այդպէս
կ'քարոզէ՝ նա ազգիս չարակամն է, թշնամին է: Ես
անիծելով կանիծեմ և դժոխքի ամենախորին խորշը կու-
ղարկեմ նորան, ով որ բերանը բանալու կ'լրբանայ թէ՛
պէտք է այս վտանգի ժամանակ մէկ տէր կամ պաշտ-
պան ընտրել. անիծեալ և նզովեալ է այդպիսին այս
աշխարհումս, իսկ անտի աշխարհումն ստտանալի ա-
տամներու պատառն է...

ՏԻ. ՄԵՆԴՐՈՆ. Հայրիկ՝ շատ լաւ ես հրամայում.
բայց եթէ մեր ողորմած կայսրն վաղօրօք մեզ օգնու-
թիւն ուղարկել չի կարողանայ՝ մի՞թէ մենք չի պիտի
մեր գլխու ճարը տեսնենք. իմ կարծիքով պէտք է մի
փոքր էլ սպասել ու յետոյ Գուրգէն Ա. փխազաց իշխա-
նին հրաւիրել, որ գայ և մեզ մեր թշնամու դէմ օգնէ...

ԺՈՂՈՎՐԴԻԿ ԲԱՆԻՍԸ. Հա՛ հա՛, կանչենք Գուր-
գէն իշխանին. նա քաջ տղամարդ է. կանչենք, կանչենք...

ԳՈՐԴՐԳԷՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻՆ ԻՐ ԿՈՒՍԱԿ. (բարձ-
րաձայն). Հողը կենայ Գուրգէն իշխանի գլուխը. այդ
քնճռոտ լեռնականը պիտի կարողանայ մարտնչել հօր
Արփարսլանի հետ. չէ չէ, Գուրգէն իշխանը պէտք չէ...

ԺՈՂՈՎՐԴԻԿ ՄԻՆԸ. Ապա որքն հրաւիրենք...

ԱՄԲՈՐՏԻ ՄԷՋԻՑ. Դուսայ ոստիկանին:

ԺՈՂՈՎՐԴԻԿ ՄԷՋԻՑ. Վրաց թագաւորին:

ԱՄԲՈՂԽԻ ՄԷՋԻՑ. Իրան, Արփարսլանի առջև
բանանք քաղաքի դռները, Շիրակն էլ տանք իրան, —
պրծաւ գնաց:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԷՋԻՑ. Չէ չէ, Մոնոմախոսին
գրենք...

ԱՄԲՈՂԽԻ ՄԷՋԻՑ. Շատ լաւ է, շատ լաւ է...

ՆԱԽԱՐ. ՄԷՋԻՑ. Չէ չէ, այդ լաւ չէ: Մեզանից,
նախարարներիցս մէկ լաւին ընտրենք...

ՊԵՏՐՈՍ ԺԵՐՈՒՆԻՍ. Ապա Կոնստանդին Մոնո-
մախոսը, ապա Բագրատ դուքսը...

ԺՈՂ. ՄԷՋԻՑ. Մոնոմախոսը հեռու է. Բագրատ
դքսին էլ ազգը չի սիրում...

ԼԱՍՏԻՎԵՐԱՑԻՍ. Պարընայք նախարարներ՝ ես էլ
ձեզ մի մարդու անուն տամ, որ եթէ ձեզմէ ոչ ամե-
նին, գէթ մեծագոյն մասիդ հաւանելի և ընդունելի
լինի, և դորա համար, ես քաջայայտ եմ, որ Աստուած
կ'իսդճար մեր վրայ, վասն զի մենք մեր անցեալի մեղ-
քը մասամբ իւրիք քաւած և ուղղած կ'լինէինք, թէև
մի փոքր ուշ... Գիտցողը գիտէ, որ քանի որ օտար իշ-
խանները միջամուխ չէին մեր ազգային գործերուն, մեր
հայր, ինչպէս ասում են, իւր եղի մէջ տապակուելով,
առաւել երջանիկ էր... Հայ իշխանը, որքան և պակա-
սամիտ, տգէտ և վատ լինի, դարձեալ առաւել անվնաս
է, քան թէ օտարականը: Դուք լսած կամք, մեր ժողո-
վուդը մէկ առած ունի թէ՛ «լաւ է մեր փուշը, քանց
օտարի նուշը»: Հայ իշխանը հայ իշխանի վրայ նայում
է այնպէս, ինչպէս հայրը իւր որդու վրայ. իսկ օտար
տէրը նայում է ինչպէս հարկատու ծառայի վրայ. այս
պատճառաւ ես կ'կարծէի թէ, դուք շատ լաւ արած կը
լինէիք, եթէ մէկ հայ իշխան ընտրէիք, նախ որ՝ Աս-
տուծոյ բարկութիւնը քսան տարի առաջ մեր կատա-
րած լանցտների համար զիջուցած և երկնքի հետ հաշ-

տուած կ'լինէիք. երկրորդ՝ հայ իշխանի ձեռքի տակ, չուսամ. աւելի մարդիկ կ'ժողովուին, քանթէ մէկ օտար աշխարհէ հրաւիրուածի. երրորդ՝ թնչ պատիւ է մեզ կառավարիչ մարդ գտնելու համար օտար աշխարհներ դեգերել, նուաստանալ, մինչ օտարազգիք միշտ Հայաստանէն ընտրել են իրանց համար իշխաններ, թագաւորներ, զօրավարներ, կայսրներ, մինչև անգամ. խօսքիս ապացոյց՝ ահա ձեզ Վրաստանը, Ափխազստանը, Բուլղարստանը և նոյն իսկ Բիւզանդիոնը: Եւ ես ճանաչում եմ մի ալդպիսի իշխան, և կարծում եմ, որ եթէ դուք ձեր ամօթալի կրքերը առ ժամ մի զսպէք՝ ամենագեղեցիկ բանը արած կ'լինիք:

ՅԱՄԱՐԱՐՆ. ԵՆ ԺՈՂՈՎ. (ըարծրաձայն) Ո՞վ է, ո՞վ է այդ հայ իշխանը. ասա՛ տեսնենք. գուցէ հաւանենք և ընտրենք. առա՛, ասա՛:

ԱՄԱՐՈՒԸ (աւելի ըարծրաձայն) Անունը տո՛ւր, անունը տո՛ւր, անունը տո՛ւր:

ԲՈՂՈՐԸ ՄԻԱՍԻՆ (ամպրոպաձայն աղաղակով). Անունը տո՛ւր, անունը տո՛ւր, անունը տո՛ւր:

ՀԱՍՏԻՎԵՐԱՅԻՆ (աչքը պտուտ է տալիս ըագմութեան վրայ). Գագիկը. (Ժողովուրդը բաւական ժամանակ պատանձուած մնում է. ըայց յանկարծ նախաւորները ըարծր ձայնով ծիծաղում են ու ղէմքերի վրայ արհամարհանք են ցոյց տալիս):

ՎԱՀԱՆԸ. Այո՛, այո՛, այս օրուայ օրս հայ ազգը բացի Գագիկէն ո՛չ օրինաւոր տէր ունի և ո՛չ այս ակներև վտանգի առջև իւր հօր պաշտպանը: Ապրի՛ մեր Գագիկը՝ Երեւակի օրինաւոր տէրը, Հայաստանի բնական թագաւորը և հայ ազգի միակ պաշտպանը: Ե՛ղբայրներ՝ եթէ ձեր կորուստը և աշխարհիս կործանումը չուզէք՝ ընտրեցէք Գագիկին:

ՎԱՀԱՆԻ ԱՐԱ. Ապրի՛ Գագիկը, ապրի՛ մեր օրի-

նաւոր թագաւորը. Գագիկին ընտրենք...

ԺՈՂՈՎ. ՍԵՋԷՆ ՉԱՅՆ. Հարկաւոր չէ Գագիկը՝
ԵՐԿՐՈՐԴ ՉԱՅՆ. Գագիկը որ մեր վրայ թագա-
ւոր նստի՝ նախ և առաջ կ'սկսէ իւր վրէժը հանելու:
Պէտք չէ Գագիկը:

ԵՐՐՈՐԴ ՉԱՅՆ. Մարդ իւր թքածը չի լզել: Գա-
գիկին ընտրելը անհնար է:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՉԱՅՆ. Գագիկին ընտրելը կ'նշանակէ
հռոմէների հետ վերանորոգել այն անվերջանալի կռիւը,
որից նոր ազատուեցանք: Գագիկի ընտրութիւնը վտան-
գաւոր է: Գագիկը պէտք չէ:

ՀԻՆԳԻՐՈՐԴ ՉԱՅՆ. Գագիկը որ թագաւորէ՝ նա-
խարարների գժտութիւնը կ'սաստկանայ, ազգը նորանոր
երկպառակութիւնների կ'ենթարկուի: Պէտք չէ Գագիկը:

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՉԱՅՆ. Հայ ազգը այսուհետև հայ-
կազն թագաւորի հպատակել չէ կարող, այդ մեր պատ-
մական տխտն է: Հայաստանի անդորրութիւնը ցանկա-
ցողը հայ թագաւորի անուն չի պիտի տայ:

ՏԻ ՄԻԼԴԱՆԸ. Ապա որքն ընտրենք:

ՎԱՐԴԴԵՍ ԿԱՄՍԱՐԱՆԸ. Գուրգէն իշխանին:

ՎԱՀԷ ԳԵՈՒՆԻՆ. Գուրգէնին պէտք չէ. Գուռաթ
ոստիկանին:

ՍՈՒՐՄԱԿԵՆՅ ԳՐԻԳՈՐԸ. Գուռայ ոստիկանին
պէտք չէ. ընտրենք Արփարսլանին:

ՎԱՀԷ ԳԵՈՒՆԻՆ. Արփարսլանը հողորդի-խանի՝
մեր աշխարհը աւերողի որդին չէ. հողը գլուխը Արփարս-
լանին. Գուռայ ոստիկանին ընտրենք: (Նախարար-
ները իրանց կուսակիցների եւ արքանականների հետ
մեծ շփոթ եւ աղաղակ են քարծրացնում. ձայները
աւուրի գողալու են նմանում, որոց մէջէն նրքեմն-եր-
քեմն լսվում են «Գուրգէն», «Արփարսլան», «ոստիկան»,
«Մոնոմախոս»:

ՎԱՀԱՆԸ (աջ ձեռքը վեր է բարձրացնում, ժողովուրդը փոքր ինչ հանդարտում է)։ Ականջ դրեք ինձ, պարենայք... (Ժողովուրդը նորից սկսում է զոռում գոչումը եւ աւելի սաստիկ քանց առաջին անգամը։ Լսվում են ձայներ՝ «Պէտք չէ՝ Գագիկը, Վահանը դո՛ւրս ժողովէն, դո՛ւրս, դո՛ւրս, դո՛ւրս»)։

ՎԱՀԱՆԸ (դժկամակաձ)։ Ո՛վ, քնձ դուրս... (ունքով է անում է արքանեակներից մինին։ Ամբոխի միջից դուրս է գալիս մի յաղթանդամ, ջլոտ ոտներով ու բազումներով մի ուսմիկ ու գլխու վրայ թօթուկով մտրակը)։

ԱՐԱՍՆԵԱԿԸ (դառնալով ժողովուրդին)։ Պարենայք՝ լսեցէք—է մեր Վահան իշխանին, մարդը կարելի է լաւ բան է ուզում ձեզ ասել։ Ել ո՛ւր էք պարենի սիրտը ցաւցնում։ Ինձ նման գլխից ձեռք վեր առածներ այստեղ աւելի քան երեք հարիւր հոգի կան։ Թէ մէկ ունքով է արել՝ էս ա, հանց կը թափինք ձեր վրայ ու ջարդ կըտանք, որ որտեղից գալերըդ կ'մոռանաք։ աղաչում եմ՝ լուռ կացէք։ (Ժողովուրդը հանդարտվում է։ Խորին լուռթիւն)։

ՎԱՀԱՆԸ. Այս անգամ ես խօսքս դարձնում եմ ձեզ, քաղաքիս հասարակ ժողովուրդ. ես մեր նախարարներէն, մեր իշխաններէն, մեր բարձրաստիճան եկեղեցականներէն ոչինչ լոյս չունիմ. նոքա, ինչպէս որ այժմ տեսաք, բացի վէճէ, կռուէ, հակառակութենէ ուրիշ ոչինչ գործի համար պէտքական չեն. եթէ բանը նոցա մնայ՝ նոքա մինչև Քրիստոսի վերջին գալուստը իրար միս պիտի ուտեն. ես խօսքս ձեզ եմ դարձնում, հա՛յ ժողովուրդ. ահա՛ թշնամին ձեզմէն հազար և մի եկեղեցեան Անին է ուզում. յօժար էք, որ նա գայ, մայրաքաղաքիս և Շիրակի տէրը դառնայ։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ. Ձէ, չենք ուզում։

ՎԱՀԱՆԸ. Բայց նա կուգայ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ. Թող չի գայ:

ՎԱՀԱՆԸ. Գալը նորա կամքն է, իսկ գալ չթող-
նելը ձեզնից է կախուած: Ես ձեզ հարցնում եմ՝ կ'թող-
նէ՞ք, որ նա գայ և առնու մեր գեղեցիկ Անին և պըտ-
ղաբերութեամբ հռչակուած Երրակի տէրը դառնայ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ. Ձէ, չենք ուզում որ նա մեր Ա-
նին առնու և մեր Երրակին տիրապետէ:

ՎԱՀԱՆԸ. Նա ձեզմէն հրաման չի ուզենալ, նա
գօռով կառնէ: Դուք նորա զօրքի դէմ զօրք դնելու
հնար ունե՞ք: (Ժողովուրդը լուռ է): Մեր թշնամիի
թուով կամ փոքր ինչ աւելի զօրք ունե՞ք պատրաս-
տած: Բաւականին քանակով թրեր, ասպարներ, նետ ու
աղեղներ, քարընկեց մանգղիոններ ունե՞ք: (Ժողովուր-
դը լուռ է): Այդ ամենը դուք չունիք, ամենքս էլ գի-
տենք այդ: Բայց ունե՞ք մի այնպիսի մարդ, որ այդ տ-
մենը պատրաստել կարողանայ: (Ժողովուրդը լուռ է):
Դուք գիտէ՞ք որ՝ մեր Անիի պարիսպները, բուրգերը,
միջնաբերդը — մեր ձեռքումը չէ. նախ պէտք է Անիի
տէրը դառնալ և ապա նորա պաշտպանութեան հնարը
որոնել: Ոյժ ունե՞ք Անին հռոմի սպառազինած զօրքի
ձեռքից յետ խլելու: Քանի մի օր առաջ նախարարնե-
րիս դաւաճանութեամբը մենք մէկ շատ յաջողակ դի-
պուած ձեռքերիցս բաց թողինք. այժմ հռոմները ա-
ւելի զգաստ և արթուն են: Դուք գիտէ՞ք-իս, նա, ով
որ փորձ կ'փորձէ և չի յաջողի՝ գլուխը սոսկալի վտան-
գի տակ կ'ձգէ: Ձեր մէջ կայ մի այնպիսի մարդ, որ այս
վայրկենիս զօրաթողով լինի, մարդոց ձեռք զէնք տայ,
տանէ նոցա յոյներու դէմ, Անին և նորա բոլոր ամ-
բողութիւնները խլէ նոցա ձեռքէն, Երրակը մաքրէ յոյն
զօրքերէն: Այս դեռ ևս ամենը չէ: Յետոյ նորից զօրա-
թողով լինի ուրիշ, նոր և աւելի հզօր թշնամիի ընդ-

առաջ երթալ... Հարցնում եմ՝ ունի՞ք մէկ մարդ, թէ՛
 ձեր՝ ժողովրդիդ և թէ՛ նախարարների մէջէն, որ այս
 ամենը զուլս բերէ: Հարցնում եմ՝ ունի՞ք, ունի՞ք (Ժող-
 ղովորդը լուռ է): Ես գիտեմ որ չունիք: Թող ձեր մէ-
 ջէն դուրս գալ այն մարդը, որ թոյնի, կախաղանի,
 դահճի սրի սպառնալիքը արհամարհելով, վրան առ-
 նու ծանր բեռը՝ պաշտպանել Հայաստանը և հայոց
 ազգը անհամար թշնամիներէն. այն ևս չմոռանաք, որ
 այդ թշնամիների մէջէն ամենոխերիմն է առակ դար-
 ձած հայ ազգի անմիաբանութիւնը: Երկրորդ անգամ
 ասում եմ՝ թող դուրս գալ ձեր մէջէն այդ մարդը, որ
 գտնէ հնարը Հայաստան մաքրելու ներքին թշնամիներէն,
 պատերազմաւ երթալու դրսի թշնամիներու դէմ
 և իւր պանծալի ու ազգաշէն գործին սպասելու փշեայ
 պսակ, այսինքն՝ անուանարկութիւն, դաւաճանութիւն,
 մատնութիւն և իւր ամեն քայլափոխին գաղտնի որո-
 գայթներ: (Լռութիւն): Երրորդ անգամ ասում եմ՝ թող
 դուրս գալ ձեր մէջէն այդ մարդը. ես առաջինը կ'եր-
 դուիմ նորան իմ հաւատարմութիւնը և ես առաջինը
 կրխոստանամ նորան կոյր հնազանդութեամբ ցմահ ծա-
 ռայելու (խորին լռութիւն): Զկա՛յ ձեր մէջէն այդպիսին
 (Լռութիւն): Զկա՛յ: (Լռութիւն): Վերջին անգամ հարց-
 նում եմ՝ չկա՞յ: (Լռութիւն): Խեղճ Հայաստան, որ այս
 օրհասական վայրկենիս ապաւինած ես իմ տկար ուժին
 և սակաւամեայ փորձառութեանը: Ուրեմն ես ստի-
 պուած եմ յանձն առնելու եթէ ոչ փրկել հայոց ազ-
 գը իւր վերահաս կորստէն, գէթ ցոյց տալ ճանապարհ-
 հը փառքով մեռնելու, և Հայաստանի թագը ու գահը
 չմատնել թշնամիի ձեռք, այլ հետո միասին թաղել մեր
 աշխարքի փլատակների ներքեւ, որպէս զի, թերևս, մի
 օր այնտեղից ինչպէս փիւնիկ՝ նորափետուր զարդարուած,
 յարութիւն առնէ...

ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ (հրծուալիք ամպրոպային ճայնով
աղաղակու՛մ է)։ Ապրի՛ մեր Վահան իշխանը, ապրի՛
ազգիս պաշտպանը, ապրի՛ հայի վերջին տպաւէնը։
(Վարազդուրը ինջնում է)։

ԵՐՐՈՐԴ ԳՈՐԺՈՎԱԹԻՒՆ

Յետարանը ներկայացնում է Բագրատունեաց պալատի
դահլիճը՝ ճող զարդարած Բիւզանդիոնի և ասիական զեղխու-
թեամբ։ Շատ տեղ շարած են մարմարիոնէ պատուանդանների
վրայ Հռովմայ կայսրների և երեւելի արանց կիսարձանները։
Մոնոմախոսի արձանի առջև ոսկեղօծ ամանների մէջ ծխվում
են զմուռս ու հալուէ։ Հափի վրայ փռած են թանգագին գոր-
գեր, վրաները նախարարական պատուաւոր բարձեր շարած։
Դահլիճի միւս կողմը լույն պաշտօնակալների համար դրած են
գահոյքներ, առջները սեղաններ շարած։

ԴԱՄԱՌՈՒ ԴԱԹԻՊԱ

«Լումայ»-ի էջերում հրատարակութեան տալով հանգու-
ցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի այս գրուածքը, որ զժրագլա-
քար թերի է, մենք երկու նպատակ ունինք։ Մենք սորանով
կամենում ենք, նախ, մի աւելորդ անգամ էլ միջոց տալ մեր
ընթերցող հաւարակութեան կարգալու հանգուցեալ բանա-
ստեղծի անտխ պ գրուածներէից մէկը, երկրորդ, մենք կամե-
նում ենք սորանով մի ճաշակ տալ մասնաւորապէս հանգու-
ցեալի թատերական գրուածների մասին։

Ռափայէլ Պատկանեանցն իւր գրական գործունէութեան
ընթացքում, որքան մեզ չայտնի է, միայն երկու թատերական
երկ է գրել — մէկը դրական լեզուով, միւսը Նախիջևանի բար-
բառով։ Գրական լեզուով գրածը, որ կրում է «Անիի առումը»
խորագիրը և որ այժմ մեր ընթերցողների առաջն է, հան-
գուցեալը գրել է Գ. Սունդուկեանցի լոբելեանի առթիւ, կա-
մենալով նորան ներկայացնել տալ լոբելեանի օրը Նախիջի-
ւանի թատերասէրների ձեռքով Նախիջևանի բեմի վերայ։ Իսկ
Նախիջևանի բարբառով գրուածը, որի խորագիրը չայտնի է,
որովհետեւ նա սկզբից և վերջից թերի է, նա գրել է, կամե-
նալով Նախիջևանի առտնին կեանքը, որ նա այնքան լաջո-
ղութեամբ շատ անգամ ներկայացրել էր տեղական բարբառով
գրուած զանազան պատկերների ու վէպիկների մէջ, մէկ ան-
գամ էլ թատրոնի ձեռով ներկայացնել բեմի վերայ։

Ուշի ուշով կարգացած լինելով այդ երկու գրուածքն էլ, մենք եկել ենք այն եզրակացութեան, որ հանգուցեալը թատերական գրուածներ յօրինելու քանքար չի ունեցել: Աւ ճշմարիտ, դոքա, հանգուցեալի այդ երկու գրուածքն էլ ոչ բնականութիւն, ոչ ընդհանուր տիպեր, ոչ էլ տեսիլների և գործողութիւնների հետևողականութիւն ունին: Դոքա ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ հանգուցեալի նույն իսկ վէպերն ու պատկերները, միայն թատրոնի ձևով դասաւորուած: Սակայն դոքա որքան և թուլ լինին թատերական տեսակէտից, այնու ամենայնիւ նշանակութիւն ունին մեր գրականութեան համար, արժանի են մեր ուշադրութեան իբրև առանձին պատկերներ:

Թողնելով, որ ընթերցողներն ինքեան կարդան ու եզրակացութիւն անեն այդ գրուածքի իբրև թատերական և պատմական գրուածքի արժանաւորութեան մասին, մենք այստեղ մատնացուց կանենք երկու կէտի վերայ, որոնք շատ բնորոշ են թուում միզ: Առաջինը հանգուցեալ բանաստեղծի այն ինքնուրոյն կարծիքն է, որ նա չպատնել է այդ գրուածքի մէջ Հայոց պատմութեան մասին: Հանգուցեալը կարծում է, թէ հայ ազգի անցեալ թշուառութիւնների և ներկայ անբաղդութիւնների գլխաւոր պատճառն «Աղգային օրինաց» բացակայութիւնն է, թէ հայ ազգը ծնել է ամեն տեսակ հանճարներ, բայց նորա արդանդն ամուլ է մնացել, չի ծնել մի Մովսէս, մի Լիւկուրգոս, մի Սողոմն... Երկրորդն այն լեզուն է, որ նա գործ է ածում այդ գրուածքում: Ով որ ուշադրութեամբ կարդացել է հանգուցեալի բոլոր գրուածները, ով որ անձամբ ծանօթ է եղել նորա հետ և առիթ է ունեցել լաճախակի լսել նորա խօսակցութիւնը, նա անշուշտ նշկատած կ'լինի, որ նա խօսում ու գրում էր ոչ ընդունուած Արեւելեան և Արեւմտեան գրական լեզուներով, այլ մի տեսակ խառնուրդով: Աւ այդ խառնուրդը մեր երկու գրական լեզուների խառնուրդը չէ, որ գործ են ածել և գործ են ածում մեր գրականներից մի քանիսը, այլ Նախիջևանի բարբառի և Արարատեանի խառնուրդը: Ճարօրինակ տպաւորութիւն են թողնում ընթերցողի վերայ հանգուցեալի այն գրուածները, որոնց մէջ նա աշխատել է զուտ Ալլարատեան լեզուն գործ ածել: Նախ և առաջ նոցա մէջ երևում են Նախիջևանի բարբառի նշանները, երկրորդ, պարզ կերպով աչքի է ընկնում հանգուցեալի արեւելեան լեզուի մի քանի ոճերի և դարձուածների սովորական գործածութեան անվարժութիւնը: Մասնաւորապէս հանգուցեալին չի լաջողել բալբի ներկայ և անկատար ժամանակների վերջաւորութիւնների կանոնաւոր գործածութիւնը, որ, ինչպէս չպտնի է, մեր աշխարհաբարի մէջ մի տեղ բալից առաջ, միւս տեղ բալից լետ են գրում: «Անիի Առումը» ահա այն գրուածներից մէկն է, որի մէջ նամանա-

ւանդ լաճախ է երևում հանգուցեալի գրական լեզուի այդ պատուութիւնը: Հանգուցեալը, օրինակի համար, ասում է, «Ես երբ կասկածել էի», «Մոնոմախոսի ականջը հասել է», «Ոչ Ներսէսը անիծել է մեզ», «Ոչ թշնամին ճանապարհ է բացել մեր աշխարհի վրայէն», և այլն և այլն, փոխանակ ասելու. «Ես երբ էի կասկածել», «Մոնոմախոսի ականջն է հասել», «Ոչ Ներսէսն է անիծել մեզ», «Ոչ թշնամին է ճանապարհ բացել մեր աշխարհի վրայէն»:

Քաջ այս տեսակ անվարժութիւններ երևում են և ուրիշներին, ինչպէս, օրինակի համար, հանգուցեալ Պալասանեանի գրուածներում:

Որովհետեւ հանգուցեալի Նախիջևանի բարբառով գրուած վերոյիշեալ թատերական գրուածքը իւր զուտ տեղական նշանակութիւն ունենալու և թերի լինելու պատճառով մենք հաւանական չենք համարում, որ մէկ օր տպագրուի, այդ պատճառով էլ աւելորդ չենք համարում այստեղ մէջ բերել նորամիջից հանգուցեալի մի երկտող ոտանաւորը, որ կարող է հետաքրքրական լինել մեր ընթերցողներին համար:

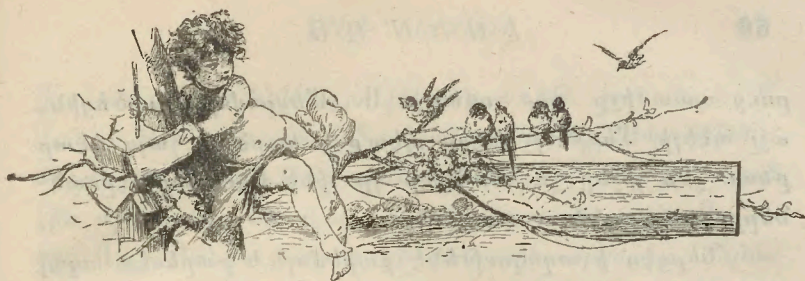
Սաղ գիշեր, աչքըս պայ
Մընացի ես անբուն,
Սիրեկանըս չէկավ,
Վա՛յ անպախտ կուխուն:

Սիրեկանըս չէկավ,
Վճժ կիտէ ինչ էլավ,
Չըլա վօր ինձ մօռցավ,
Ուրիշին սիրեց նա:

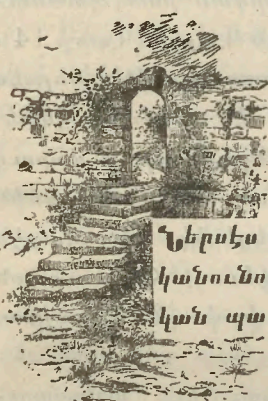
Սիրտիս ցավ ու տէրդը
Կը պատմեմ քամիին,
Թօ առնէ ու տանէ
Նա իմ սիրեկանին:

Այս տաղը ասում է «ХУТОРКЪ»-ի եղանակով տան աղախին Մառֆուշը առաջին գործողութեան երկրորդ տեսիլքի մէջ:

«Անիի առումը» այժմ պատկանում է բանաստեղծի մտերիմ բարեկամ Տէր Մկրտիչ Գանձապետեանին. ինքը հանգուցեալն է իւր ձեռքով նուիրել այդ գրուածքի բնագիրը նորան: Օգտուում ենք դէպքից մեր լիաբերան շնորհակալութիւնը լալտնելու արժանապատիւ Տէր-Մկրտիչ հօրը, որ նա չ'զլացաւ մեր տրամադրութեան տակ դնել այդ գրուածքի հետ միասին և հանգուցեալ բանաստեղծի մի շարք վերին աստիճանի հետաքրքրական նամակները:

Մ Ե Ժ Ն Ե Ր Ս Է Ս ¹⁾

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Ներսէս Պարթև, որ և իրաւամբ ՄԵԾ մականունով ճանչցուած է, ազգային եկեղեցական պատմութեան մեծ անձնաւորութիւններէն մին է, և իւր պատմութիւնն ալ կարեւոր դիպուածներով և քննադատական տեսութիւններով հարուստ է: Արդէն ըսինք թէ Աթանազիոսէի և Բամբէի որդին է, հօրը պատմութիւնն ու եղբրական մահն ալ լիջատակեցինք. մայրը կաթողիկոսական ընտրութեան իբր կենդանի կը լիջուի (Բուզ. 69), ալ անկէ ետքը տեղեկութիւն չունինք:

Ներսէս ծնած պէտք է լինի 327-ին, իւր հօր 17 տարեկան եղած ատեն՝ հօլանական հաշուով: Ներսէս ազգական էր թագաւորին, վասն զի մէկ կողմանէ իւր մամը Տիրանի աղջիկ, և միւս կողմանէ իւր մայրը Տիրանի քոյր կը կոչուին (Բուզ. 10. 44), թէպէտև դժուար լինի երկու ազգակցական յարաբերութիւնները միանգամայն արդարացնել: Խորենացին և Ներսէսի վա-

¹⁾ Շար. Չորրորդ դարու Հայ եկ. լօղ. «Լումայ» 1901 Ա.
ԼՈՒՄԱՅ

րուց պատմիչը. զոր ոմանք Ս. Մեսրոպը կարծեցին, այլ աւելի Մեսրոպ երէցը պէտք է՝ կարծել, այդ կէտք բնաւ չեն յիշեր, և անհնար կը լինի Բուզանդի ըսածները լուսաբանել:

Ներսէս ի ազայութենէ բարեմոյն և բարեսէր տղայ մը եղած է (Բուզ. 69), և ըստ ցեղական սովորութեան կանուխ ամուսնացած Մամիկոնեանց նահապետ Վարդանի՝ Սանդուխտ դստեր հետ: Վարդան ըստ պատմութեան որդի է Արտաւազդայ և թոռն Վաչէի (Վարք 14):

Պատմիչք համաձայն են հաստատել թէ Ներսէս Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին մէջ ուսմանց հետեւեցաւ (Բուզ. 69, Խոր. 34): Այլ նշանաւոր է վարուց պատմչին ըսածը թէ՝ «Ուսաւ ի Կեսարիացոց դաւառին ամուսնաւն իւրով» (Վարք 14): Գեղեցիկ է ապաքէն մանկամարդ հարսին իւր նորատի փեսայի հետ ուսման և կրթութեան մէջ զարգանալու փոփազն ու աշխատութիւնը:

Բայց՝ խեղճ Սանդուխտ չկրցաւ իւր աշխատութեան օգուտը վայելել: Աշխարհի լուսոյն պտղեւեց մի լուսաւոր մանկիկ, Սահակ Պարթևը, ինչպէս կը տեսնուի, նոյն իսկ Կեսարիոյ մէջ, և ինքն ալ նոյն քաղաքի մէջ վախճանեցաւ, հարսնութեան երրորդ տարին, և իւր հայրը Վարդան Մամիկոնեան անձամբ Կեսարիա եկաւ և փոխադրեց վաղամեռիկ դստեր մարմինը, Լուսաւորչեան տոհմին երկրորդ դամբարանը, ի Թիւ Եկեղեցաց, ուր թաղուած էր Արիստակէս հայրապետը:

Երբ Յուսիկ վախճանեցաւ 348-ին Ներսէս Կեսարիա էր, և երբ Արշակ թագաւորեց 350-ին, Ներսէս անցած էր Կոստանդնուպոլիս: Ըստ Խորենացոյ Ներսէսի այդ վերջին ուղևորութեան նպատակն էր «առնուլ կին զգուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի» (Խոր. 34):

Այս տողը շատ ենթադրութեանց առիթ տուած է: Ոմանք, Խորենացոյն ընծայելով բոլոր հեղինակութիւնը, մերժեցին Սանդուխտի ամուսնութիւնը և միայն յոյն կին մը տուին Ներսէսի, և անոր զաւակ ըրին Սահակը: Այլք Սանդուխտը և բիւզանդացի օրիորդը նոյնացուցին, և Բիւզանդիայէ հալազգի օրիորդ մը կին ըրին Ներսէսի: Այլք ևս Ներսէսը այրիանալէ ետքը երկրորդ ամուսնութեան մտած ենթադրեցին:

Մեք կը դիտեմք թէ պատմիչներէն և ոչ մին Ներսէսի երկրորդ ամուսնութիւնը կընդունի: Վարուց պատմիչը կրկին անգամ Սանդուխտի մահը լիշելով (Վարք 14. 19), այրիութեամբ կը թողու Ներսէսը, և Բուզանդ՝ «լեալ էր ամուսնաւոր» խօսքերով (Բուզ. 69) այրի մնացած լինելը կականարկէ: Եթէ այրիութենէ յետոյ կրկին ամուսնացած լինէր, ըստ կանոնաց՝ եկեղեցականութեան ալ անյարմար եղած կրլար. հետեալէս ըստ մեզ պէտք է ընդունել Սանդխտոյ հետ ամուսնանալը և կանուխ այրիանալը. իսկ Ասպիոն իշխանի աղջկան լիշատակութիւնը պարզապէս շփոթութիւն մը կը կարծեմք. և ահա թէ ինչպէս:

Արշակի թագաւորելը Յունաց միջամտութեամբ եղած էր, և Կոստանդ կայսր Հայոց թագաւորին հետ բարեկամութիւնը աւելի ամրացնելու համար ուզեց յոյն թագուհի մըն ալ տալ Հայերուն. մինչ միւս կողմանէ յարմար հարսնացու մըն ալ պատրաստ էր: Կոստաս կայսր՝ Կոստանդի եղբայրը իրեն կնութեան պիտի առնէր Ապլաւիոս իշխանի մը աղջիկը, Ողոմպիադա անուն, երբ չանուանացած Կոստաս կը մեռնէր նոյն տարին, և կայսրուհի լինելու սահմանեալ աղջիկը հնար չէր այլ ևս հասարակ մարդու մը տալ: Այդ Ողոմպիադայն է որ Արշակի կին եղաւ ինչպէս մեր պատմիչներէն զատ (Խոր. 46, Բուզ. 126, Վարք 50), Ամմիանոս ալ

կրսէ (Ամմ. 140), և Ս. Ս. Թաննա ալ Կոստանդը կը մեղադրէ որ Կոստասի խօսեցեալը Բարբարոսայ տխինքն յոյն չեղոններու տուաւ (Գաթըրճեան. Բ. 490):

Մեր պատմագիրներ Ողոմպիագայի ամուսնութիւնը կը յետաձգեն. ալ Նկատելով Կոստանդայ և Արշակայ բարեկամութեան սկիզբը, Նկատելով Կոստասայ մահուան թուականը, Նկատելով Արշակայ ամուսնութեան յարմար պարագայն, հարկ է ըսել թէ այդ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ 350-ին կամ 351-ին սկիզբը: Խորենացին կընդունի թէ Ներսէս անձամբ «կոյս մի անուն Ողոմպիագա յագգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ» (Խոր. 46), իսկ հարսնածութեան պաշտօնը Ներսէս կաթողիկոսէ աւելի Ներսէս պալատականի կը յարմարի. և որովհետեւ Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, թագաւորին մօտիկ ազգականն էր, և պալատական անձ էր, շատ յարմար էր որ ինքն ընկերանար Արշակայ հարսնացուն: Այսպէս Ներսէս ոչ Ասպիոն՝ ալ Ապլաւիոս իշխանին Ողոմպիագա աղջիկը կին բերաւ Բիւզանդիոնէ, ոչ իրեն՝ ալ Արշակին, և այսպէս կը լուծուի մեր վերը ականարկած շփոթութիւնը Ներսէսի ամուսնութեան վրայ:

Արշակայ ամուսնութեան համար ալ կը դիտեմք անցողաբար, թէ Արշակ գոնէ 45 տարեկան պէտք էր ըլլար այդ ատեն, և ենթադրելի չէ որ մինչև այն ատեն ամուրի մնացած լինի: Հարկաւ արքայորդիութեան ատեն ալ ամուսնացած էր, և ըստ մեզ Արշակի այդ առաջին ամուսնութենէ սերած թոռներ են Վաքագատ և Խոսրով և Վռամշապուհ, որք իբրև բնիկ թագաժառանգներ թագաւորութեան կը կոչուին յետոյ, առանց իրենց հայրերը յիշուելու և ազգաբանութիւննին բացատրուելու: Հաւանաբար Արշակայ առաջին ամուսինը մեռած էր, գուցէ քաղաքական նկա-

տուժով կնաթողութիւն ալ գործուեցաւ՝ որ բոլորովին հեռու չէր ժամանակին խառնակ սովորութիւններէն, ալ լաւագոյն է Արշակը այրի ենթադրել, քանի որ պատմութիւնը հակառակը չցուցներ: Ողոմպիադա իբրեւ թագուհի եկաւ 'ւ Ողոմպիադայի զաւակ պէտք է ընդունել Պապը, որ հարկաւ յոյն մօր զաւակ լինելուն համար Յոյներէն նախադասուեցաւ, և Արշակի ուրիշ զաւակներէն առաջ թագաւոր հռչակուեցաւ յետոյ Յոյներու ձեռքով:

Ներսէսի գործերուն դառնալով, նա Բիւզանդիոնէ դարձաւ 350-ին 23 տարեկան եղած ատեն և անմիջապէս Արշակի պալատական ծառայութեան մտաւ իբրեւ «սիրելի սենեկապետ և հաւատարիմ ի վերայ ամենայն Վարդաց կենաց թագաւորութեան» (Բուզ. 69), որով Ներսէսի պաշտօնը մտերմութեան և վստահութեան առաւելութիւն ունեցող դերք մը կը լինի:

2. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ներսէս այդ պաշտօնին մէջ էր երբ 352-ին վախճանեցաւ Փառէն կաթողիկոս, և եթէ Փառէնի ընտրութեան ատեն ալ Ներսէսի վրայ խորհուած էր (Խոր. 34), հարկաւ նոյն միտքը պիտի զօրանար Փառէնի մահուան ետքը, մանաւանդ որ ամեն «ք կը վկայէր թէ երիտասարդ այրի պալատականը իւր այդ փափուկ դիրքին մէջ ալ հոգեւոր և անարատ և «ամենայնիւ կատարեալ յամենայնի» (Բուզ. 70) կեանք մը ունէր: Սակայն Ներսէսի դժկամակութիւնը առիթ տուաւ Շահակի Տեղապահութեան, ինչպէս որ Փառէնի պատմութեան մէջ յիշուեցաւ:

Տեղապահութիւնը երկարեցաւ, եկեղեցական կարգեր սկսան թուլնալ, և ամենուն միտքը միշտ իրեն

սիրած գաղափարին կը դառնար, այն է Լուսաւորչի արիւնէն հայրապետ մը ունենալ, որ պիտի լինէր ամեն չարեաց դարմանը: Նոյն իսկ աւագանին կը կարծէր, թէ որովհետեւ Արշակունեաց թագաւորական տունը ամեն վտանգներէ ազատուելով ժառանգած էր արքունական գահը, պէտք էր որ նոյն տան կաթողիկոսական ճիւղն ալ հայրապետական աթոռին վրայ բարձրանար (Բուզ. 69, Վարք 18): Հասարակաց այդ բաղձանքին դիմաց միակ Ներսէսն էր որ կը հակառակէր, և կրցաւ պնդել մինչև որ վերջնական և լրացեալ գործով մը իւր ընդգիծութիւնը վերջացաւ, և 27 տարեկան երիտասարդ պալատականը կաթողիկոս եղաւ:

Մեծահանգէս ցուցման մը կերպարանով պատմուած է գործը: Թագաւորը իւր գահոյից վրայ, նախարարներ և պալատականներ աթոռին շուրջը շքեղ հանդերձանօք, եկեղեցականներն ալ ներկայ և ժողովուրդը որ ամբոխիւ թագաւորին կը դիմէ և բարձրածայն աղաղակներով Ներսէսի կաթողիկոսանալը կը պահանջէ: Ներսէս ալ այն տեղ է իւր սլաշտօնին բերմամբ՝ արքունական սուրն ու կամարը բռնած: Ընդհանուր պահանջին դէմ միայն Ներսէսի հակառակող ձայնը կը լսուի. նախ կը մերժէ, յետոյ իւր անարժանութիւնը կը պատմէ, յետոյ ժողովուրդը յանդիմանել կը սկսի, յետոյ ապագայ խստութեանց սպառնալիքներ կընէ, իսկ ժողովուրդը և ոչ մէկին կարեւորութիւն կուտայ, և կը պնդէ, մինչև որ Արշակ բացարձակ իշխանութեամբ խնդիրը կը վերջացնէ:

Ներսէսին ձեռքէն կը խլեն սուրն ու կամարը, կը մերկացնեն զինքը պալատական զարդերէն և բռնութեամբ կը խոնարհեցնեն թագաւորին առջև, գանգրագեղ մագերը կը խուզեն, կղերիկոսական պարեգօտ կը հագցնեն, և ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոս մըն ալ բե-

քելով անմիջապէս սարկաւագ ձեռնադրել կուտան (Բուզ. 69—72, Վարք 20—24): Նկատելի է մազեր խուզելու գործողութիւնը զոր այժմ ալ կը կատարեմք մեք կղերիկոսաց վրայ, մինչ յունական սովորութեամբ կղերիկոսաց գլուխը երկաթ ելնելը արգելուած է:

Առանց այլ ևս յապաղելու ձեռնադրութեան պատրաստութիւններ կը կատարուին: Արքունական սպիտակաձիգ կառքով, 26 նախարարաց և 13 եպիսկոպոսաց և 4000 հեծելոց ընկերակցութեամբ Ներսէս Կեսարիա կը տարուի և քահանայ և եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Ըստ պատմչաց ձեռնադրողն է Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս և Ս. Բարսեղ ալ ներկայ է իբր քահանայ, և հրաշալի աղաւնի մը նախ Բարսղի և յետոյ Ներսէսի վրայ կը հանգչի: Ստիպյն Եւսեբիոս 362-ին եպիսկոպոս եղաւ և Բարսեղին քահանայութիւնը ինքը տուաւ, որով վերոյիշեալ պարագայք պատմութեամբ չեն արդարանար: Իսկ 353-ին Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր Դիանիոս, Եւսեբիոսի նախորդը, որ 340-է 362 նոյն աթոռը վարեց: Ներսէս միւսնոյն հանդիսութեամբ Վաղարշապատ դարձաւ և հայրապետական աթոռը բազմեցաւ:

3. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներսէս հազիւ թէ հայրապետական աթոռը բարձրացած, երիտասարդական եռանդով, լաւագոյն կրթութիւն առած մարդու փափագով, և բարեկարգութեան և բարեգործութեան նախանձախնդիր զգացումով ձեռնարկեց նորանոր կարգադրութիւններ և կանոնադրութիւններ հաստատել, և իւր ըրածներն ալ ժողովական որոշմամբ ամրացնել ուզելով յատուկ ժողով մը գումարեց Ս. շտիշատ «որ էր տեղի լեալ նախնեացն ժողովոյ սիւնհոդոսին» (Բուզ. 76): Ներսէսի ժողովը կա-

նոնագիրքին մէջ չկայ, այլ թուականը կրնայ դրուիլ 354-ին, իսկ բարեկարգական կանոնները միայն պատմիչներէ պիտի քաղենք:

Նկեղեցական բարեկարգութիւնք և բարեգործական հաստատութիւնք Ներսէսի անձնաւորութեան և գործունէութեան նկարագիրը կը կազմեն, այնպէս որ կարող եմք զինքը բարեկարգութեանց լուսաւորիչ անուանել, ինչպէս որ Գրիգոր՝ հաւատոց լուսաւորիչ եղած էր, և Սահակ ալ յետոյ դպրութեանց լուսաւորիչ եղաւ: Ներսէս իւր այդ գործունէութեան մէջ իրեն առաջնորդ ունեցաւ կայսերական աշխարհին եկեղեցիներուն և ժողովներուն օրինակները և կանոնները: «Զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն ի սմա նկարագրէ» (Խոր. 42): Թերևս Աշտիշատայ կանոններն ալ յոյն ժողովներու քաղուածոյն էին:

Ներսէսի բարեկարգութեանց առաջիններն բարեգործականներն եղան: Բորոտներ, ուրուկներ և զանազան վարակիչ ախտեր ունեցողներ բնակութենէ կը մերժուէին և անխնամ կը մնային. Ներսէս ասոնց համար ուրկանոցներ և հիւանդանոցներ հաստատեց (Խոր. 42, Բուգ. 76, Վարք 40): Որբեր և ծերեր և չքաւորներն ալ անխնամ էին, Ներսէս իւրաքանչիւր քաղաքի կամ գիւղի մէջ աղքատանոցներ հրամայեց կազմել (Խոր. 44): Հիւրեր և օտարներ ապաստան չէին գտներ, անոնք ալ աղքատանոցներու մէջ ընդունել հրամայեց (Խոր. 42): Այս հաստատութեանց համար յատուկ գիւղեր և ագարակներ որոշեց, և անոնց հասոյթներով, «յարդեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց» (Խոր. 44), կարօտելոց պէտքերը հոգալու կանոն դրաւ: Զեմք գիտեր թէ ուստի զատեց այդ հասութեաքեր գիւղերը, թագաւորական հրամանով, նախարարաց տուութեամբ:

չութեամբ, թէ հայրապետական առատաձեռնութեամբ Թերեւս այդ նպատակին յատկացուց Տրդատի օրէնքով ամեն ագարակէն չորս արտ, և ամեն գիւղէ եօթը արտ եկեղեցույ պէտքերուն յատկացնելու հրամանը (Ագաթ. 620): Միայն գիտեմք թէ ի հնումն կեդրոնական գանձ չկայր, ուր եկամուտներ կը հաւաքուէին և կը բաշխուէին, այլ նոյն իսկ արդեանց աղբիւրներ ուղղակի վայելողին կը յանձնուէին, ըլլար այն իշխան կամ եպիսկոպոս, եկեղեցի կամ անկեղանոց:

Բոլոր աշխարհին ընդհանուր բարեգործական հաստատութեանց վերին տեսուչ և յանձանձիչ կարգեց իւր հաւատարիմ սարկաւազը Խաղ Կարնեցին, «ի Մարգաց Կարնոյ» (Խոր. 44), կամ ի Կարին գաւառէ ի գեղջէ Մարագայ (Բուզ. 108), զոր տեղացիք այժմեան Կան գիւղի տեղը կը կարծեն: Պաշտօնին ընդարձակութիւնը և Ներսէսի իւր վրայ դրած վստահութիւնը, Խաղի կատարեալ գովեստը կը կազմեն: Յամենայնի իբր միւս այլ Ներսէս կը նկարագրէ զայն պատմութիւնը, ոչ միայն բարեգործական աշխատութեամբ, այլ և եկեղեցական և վարչական հանճարով, արիասիրտ և ճգնաւորական կենօք, ինչպէս որ նորէն առիթ պիտի ունենամք յիշել:

Մինչև և այն ատեն միայնակեացք և վանականք և եպիսկոպոսունք քաղաքներու և գիւղերու մէջ ընտանեաց մօտ կապրէին. Ներսէս այդ կենակցութիւնը արգելեց. բնակութիւններէ հեռու վանականաց համար եղբայրանոցներ հաստատեց, և միայնակեաց համար անապատներ կամ խրճիթներու խումբեր կազմեց, և եպիսկոպոսաց համար եպիսկոպոսարաններ շինել տուաւ: Վանականաց և միայնակեաց տեսուչներ որոշեց, որք եղեն Շաղիտա ասորի և Եպիփան յոյն և Գինդ Սլկունի և Եփրեմ ոմն, բոլորն ալ Ս. Դանիէլի աշակերտներէն

(Խոր. 44, Վարք 39): Վանքերու հասոյթ ճարելու համար որոշեց որ թագաւորաց և իշխանաց և զօրավարաց գերեզմաններ վանքերու մէջ ըլլան, և փոխարէն նախարարութեանց կողմանէ գիւղեր և ագարակներ նուիրուին վանքերուն (Վարք 39):

Ամեն գաւառներու մէջ յունարէն և ասորերէն դպրութեանց համար վարժոցներ բացաւ (Բուզ. 78), քանի որ ազգային դպրութիւն չկայր և եկեղեցական պաշտամանց մէջ ալ այդ լեզուները կը տիրէին ըստ սահմանակցութեան շրջի եկեղեցեաց: Բարձր Հայք, Արարատ և Սիւնիք յունարէն կը գործածէին, մինչ Տուրուբերան, Աղձնիք և Վասպուրական ասորերէնի կը հետեւէին, և այս ալ յայտնի կը լինի նոյն իսկ տեղեաց և անձանց պատմական լիշատակներէն: Ներսէսի դպրոցներուն աշակերտներն եղան որք հայ դպրութեանց գաղափարը յղացան և գործը կատարեցին, և որոց գլխաւորն եղաւ Ս. Մեսրոպ, Ներսէսի ձեռնաստուն աշակերտը (Վարք. 83):

Գրուած է թէ Ներսէս «նորոգէր զգահս իշխանացըն Հայոց... բարձս չորեքհարիւր» (Վարք. 32): Այդպիսի բոլորովին պալատական կարգադրութիւն մը թերևս աւելի յարմարէր Ներսէս սենեկապետի վերադրել քան Ներսէս հայրապետի, ինչպէս կընէ վարուց պատմիչը, սակայն մենք կը կարծեմք թէ այս 400 թիւը լուսաւորչէ հաստատուած 400 եպիսկոպոսարաններուն հետ կապ ունի (Ագաթ. 634), և Ներսէսի գործն եղած է նախարարութեանց գահնամակի ուղղութեամբ եպիսկոպոսութեանց կարգն ալ վերակազմել և պէտք եղած կարգադրութիւնները և ձեռնադրութիւններն ընել: «Կարգեցան կարգք կաթողիկէ եկեղեցւոյ, բազմացան կարգք սրբութեան պաշտամանց և պաշտօնէից յաճախութիւն» (Բուզ. 77), խօսքն ալ նոյն միտքը կուտայ:

Ներսէսի բարեկարգութեանց գլխաւորներէն կը համարուին հետեւեալ երկուքն ալ. այսինքն է մերձաւորաց ամուսնութեանց արգելքը, և մեռելոց վրայ ոճրագործ և անպատշաճ սուգերու արգելքը (Խոր. 42): Կը յիշուի ևս «ի մեռելոտուոյ և յարենէ ուտելոյ» արգելքը (Բուզ. 77), սակայն յետագայ կանոններ այլ ևս այդ կէտը չեն շօշափեր, որ լոկ առաքելական արգելքին (Գործ. 15. 29) հետևողութեամբ յիշուած կերևի: Այլ գեղեցիկ է գերեաց, ծառայից, աշակերտաց և կըրտսերաց հետ գութ ունենալու կանոնը (Բուզ. 77), իբր զի ի նախնումն տեարք և ուսուցիչք և ծնողք բռնական և անգութ իշխանութիւն կը բանեցնէին իրենց ստորագասելոց վրայ:

Երբ Ներսէս ընդհանուր բարեկարգութեան ջանքով կը փայլէր, դրած օրէնքներուն պահպանութիւնը իրմէ կսկսէր. «նախ ինքն առնելով առ իւր անձն բարի, և ապա այլոց օրինակ բարեաց դնելով», և «վասն ճշմարտութեան մինչև ի մահ մարտնչէր» (Բուզ. 75), ախտաւորները «ինքն իւրովք ձեռօքն լուանայր զամենեսեան, օծանէր, պատէր, և ինքնին իսկ ջամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս» (Բուզ. 78), «զտիւ և զգիշեր ոչ դադարէր ի խրատելոյ և ի բողոքելոյ», և «զվերակացութիւնս աշխարհի ամենայն հոգաբարձութեամբ, առանց ամենայն ծուլութեան և ամենայն յապաղութեանց տանէր մինչև ի վախճան իւր, և ոչ երբէք ուրեք եղև նման նմա այլ ոք ի Հայաստան երկրի» (Բուզ. 80), և իւր սրբութեան արդիւնք «մեծամեծ նշանս և բժշկութիւնս առնէր հիւանդաց» (Բուզ. 74):

4. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներսէսի անձին և արժանիքին համառօտ պատ.

կերը տալէ յետոյ, իւր գլխաւոր գործառնութեանց պիտի անցնիմք, այլ ժամանակագրութիւնը մեծ արգելք մը կը յարուցանէ, թէ իւր պաշտօնավարութեան տևողութիւնը որոշելու և թէ պատահարները շարագասելու և ներսէսի հայրապետութեան տևողութիւնը 34 տարի դրած է Խորենացին (Խոր. 92), և այս թիւը կրկնուած է ամեն հիներէ, բաց յՕրբելեանէ որ 20 տարի կուտայ (Օրբ. Բ. 249): Վարուց պատմիչը թէպէտ ի վերջոյ 34 տարի ըսած է (Վարք. 115), սակայն լընթացապատմութեան անգամ մը 25 տարի կուտալ նորա գործունէութեան (Վարք 41), առանց այդ տարբեր թիւերը բացատրելու, թերևս աքսորանաց ենթադրեալ 9 տարիները գործունէութենէ կը գեղչէ:

Երբ մի կողմանէ ներսէսի 34 տարի հայրապետութիւն կենթադրուի, միւս կողմանէ ալ Արշակի 30 տարի թագաւորութիւն կը տրուի (Խոր. 82), որ նոյնպէս դժուարութեան կը հանգիպի: Այդ թիւերու հիմը այն է թէ Պապ սպանուած է Թէոդոսի 20-րդ տարին (Խոր: 96), մինչ իրօք Թէոդոս 16 տարի միայն թագաւորած է, և Պապի սպանութիւնն էլ ժամանակակից Ամմիանոսի վկայութեամբ եղած է Վաղէսի 11-րդ տարին: Վաղէսի մնացեալ 4 տարիները և Թէոդոսի տրուած 20 տարիները, 24 տարուոյ սխալ կը կազմեն Խորենացու ժամանակագրութեան մէջ, որ կշիռ կերպով կը տեսնուի թէ թագաւորաց և թէ կաթողիկոսաց տարիներու վրայ, և ուղղութեանց մէջ յանձնարարելի է այդ կշիռը չկորսնցնել, ինչպէս Ս. Յուսիկի պատմութեան մէջ ալ յիշեցինք:

Լուսաւորչալ 30 տարին 25-ի, և Վրթանէսի 15 տարին 8-ի իջեցնելով միայն 12 տարի զեղչած կըլլամք կաթողիկոսաց գաւազանէն, և մնացեալն ալ աւհրաժեշտ է զեղչել ներսէսի և Արշակի տրուած տարիներէն և

այդպէս կընեն ամեն նոր հետախոյզներ: Թագաւորաց գաւազանին մէջ առաջին 12 տարիներ կուղղուին Տըր-դատայ տարիները կանուխ սկսելով, իսկ վերջին մասը Արշակէ և Ներսէսէ զեղչելու պատճառը՝ նախնաբար անոնց պաշտօնավարութեան անարդարանալի երկարատեւութիւնն է, և երկրորդաբար ժամանակակից դէպքերու հետ եղած կապակցութիւնն է:

Մեր կազմելիք ժամանակագրութեան հիմը Պապայ մահն է Վաղէսի 11-րդ տարին, որ է ըսել 374-ին, և Արշակայ գերութիւնն 368-ին, ըստ պատմելոյ Ամմիանոսի (Ամմ. 328 և 282). իսկ Ներսէսի մահն ալ Պապայ սպանութիւնէն քիչ յառաջ լինելով պէտք է դնել 373-ին: Պաշտօնավարութեանց սկզբնաւորութիւնները, հնարաւոր յարմարութիւններով և երբեմն ալ ցուցուած տարիները՝ լոկ սկսած և ոչ աւարտած տարիներ հաշուելով, հաստատեցինք արդէն, Արշակայ թագաւորելը 350-ին և Ներսէսի կաթողիկոսանալը 353-ին, պահելով Խորենացւոյ կշիռը թէ Ներսէս կաթողիկոս եղաւ Արշակի 3-րդ տարին (Խոր. 42): Ըստ այսմ Արշակ 350-է 368 իբր 18 տարի թագաւորութիւն կունենայ, իսկ Ներսէս 353-է 373 իբր 20 տարի հայրապետութիւն ըրած կըլլայ համաձայն Օրբելեանի ցուցակին:

Իրացի մեծ տէրութեանց վեհապետներուն հետ բաղդատուելով, Արշակ կսկսի Կոստանդի 11-րդ տարին, կը լրացնէ նորա 24 տարիները, Յուլիանոսի 2 և Յովիանոսի 1 տարիները և կը դադարի Վաղէսի 5-րդ տարին: Իսկ Ներսէս կսկսի Կոստանդի 17-րդ տարին, կը լրացնէ Կոստանդի 24, Յուլիանոսի 2 և Յովիանոսի 1 տարիները, և կը վախճանի Վաղէսի 11-րդ տարին: Իսկ Պարսից գահուն վրայ կը գտնեմք միշտ Շապուհը, որ 309-ին ծնած օրը թագաւոր հռչակուած լինելով

մինչև 379 թագաւորեց, և ժամանակակից եղաւ մինչև Հիմայ լիշուած թագաւորաց և կաթողիկոսաց: Այդ բաղդատական հաշիւները օգտակար են յառաջ բերուելիք պատմական դիպուածոց տարիները որոշելու և կարգը հաստատելու համար:

5. ԳՆԷԼ ԵՒ ՓԱՌԱՆՁԵՄ

Ներսէսի հայրապետութեան գործունէութեան առաջին տարիները կանցնին բոլորովին ներքին բարեկարգութիւններով, ներսէն հանդարտութիւն և խաղաղութիւն կը նպաստեն այդ աշխատութեանց կաթողիկոսի և թագաւորի մէջ ալ կատարեալ համաձայնութիւն կը տիրէ, որուն նշան է պատմութեան վկայելը. թէ Արշակ՝ կենաց առաջին մասին մէջ աստուածային իմաստութեան հետեւող էր, և մէայն վերջին տարիներուն մէջ ուղղութենէ շեղեցաւ (Բուզ. 109): Մեր պատմելիք պատահարները ալ ևս Արշակայ և Ներսէսի առաջին տարիներուն չեն պատկանիր, զի լաւ յարաբերութեանց խզումներ կսկսին:

Տիրանի թագաւորութեան ժամանակէն Արշակայ Տրդատ եղբայրը և սորա որդին Գնէլ և Արտաշէս մեռած եղբօր որդին Տիրիթ պատանդ ղրկուած էին Կոստանդնուպոլիս: Տրդատ կայսեր հրամանով սպանուեցաւ քաղաքական յարաբերութեանց շփոթած ատենը: Խորենացի Վաղենտինոս կայսեր անունը կուտայ (Խոր. 44), ալ պէտք է Կոստանդ ըլլայ սպաննողը, եթէ երբէք Տրդատ բնական մահուամբ մեռած չէ և սպանութիւնը կասկածով գրուցուած է, ինչ որ պատանդներուն կատմամբ շուտով կրնայ ծնիլ: Երբ Կոստանդ և Արշակ բարեկամ եղան և Ողոմպիադա հարսնացու զըրկուեցաւ, Գնէլ և Տիրիթ պատանդներն ալ ի միասին

արձակուեցան: Պատմութեան մէջ ալ յիշուած է որ Ներսէս Ողորմապադան և պատանդները ի միասին բերաւ (Խոր. 46), և ըստ մեր հաշւոյն թուականը 350-է, Ներսէսի պալատականութեան ատեն:

Գնէլ կայսրէն հիւպատոսութեան աստիճան առած էր (Խոր. 46), և իւր արժանեօք ամենուն սիրելի էր, յաջող ամուսնութիւն ալ ունեցաւ Սիւնեաց Անդովկ կամ Անդիոք նախարարին Փառանձեմ աղջկան հետ, որ բնական և բարոյական ձիրքերով հայ օրիորդներուն առաջինը նկատուած էր: Գնէլ կայսերական պալատան մէջ բարձր կրթութիւն առած լինելուն, գլխաւոր նախարարք իրենց զաւակները Գնէլի մօտ դրին «զարգու և զինու» հանդերձանքը անկէ սորվելու համար: Բայց Գնէլ նախանձու առարկայ դարձաւ, մանաւանդ իւր հօրեղբօրսրդուն Տիրիթին, որ շարունակ քսութիւններով Արշակայ կասկածները զրգոնց: Գնէլ իւր կուրացեալ պապուն Տիրանի մօտ կը բնակէր ի Կուաշ, Սյրարատ նահանգին մէջ. անոր համար Արշակ Տիրանի վրայ ալ սկսաւ կասկածել. նախ Գնէլը հեռացուց յԱբերանի (այժմ Բերկրի, Վանայ մօտ), և յետոյ Տիրանը սպաննել տուաւ ի ծածուկ, վերջապէս Գնէլն ալ դաւաճանութեամբ հրաւիրեց ի Գառնի հանդիսի պատճառով, և նենգութեամբ սպաննել տուաւ հետեւեալ պտրագայից մէջ:

Նաւասարդի տարեկան տօնն էր, և այն օր Ներսէս ալ իբր հայրապետ թագաւորի մօտ էր: Գնէլ տօնին հասնելուն պէս խարդախութեամբ կը ձերբակալուի, և Փառանձեմ որ իրեն հետ էր, անմիջապէս եկեղեցի կը վազէ որ հայրապետին լուր տալ: Ներսէս որ եկեղեցւոյ մէջ առաւօտու ժամերգութիւնը կը կատարէր, աղօթքը կընդմիջէ և թագաւորին կերթայ, բայց Արշակ սամուրենի մուշտակին մէջ գլուխը ծած-

կած սուտ քուն կը ձևացնէ, մինչև որ Երազմակ դահ-
ճապետ Գնէլի սպաննուած լինելուն լուրը բերէ: Ներ-
սէս կը զայրանայ, դաւաճանութիւնը կը խայտառակէ,
Արշակը կը յանդիմանէ, և երկնից անէժքը կը սպառ-
նայ նորա գլխուն, և կը հեռանայ, և այդ պարագա-
յէն թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնք կը
ցրտանան և հետզհետէ կընդհատին (Բուզ. 119—124,
Վարք 43—49): Խորենացի որսի մէջ կեղծեալ դիպու-
ածով սպաննուած կը կարծէ Գնէլը, այլ մեր պատմածը,
որ Բիւզանդէ և վարուց պատմիչէն առնուած է, աւե-
լի պատմական է:

Գնէլի սպանութեան թուականը ճշդելու կը ծա-
ռայեն Բուզանդի սա խօսքերը վասն զի վաղիւն հասե-
լոյ առաւօտուն օրն լուսանայր կիւրակէն, և յայնմ ա-
ւուր տօն դիպեցաւ լիշատակի Մեծին Յովհաննու որ ի
Գրիգորէ և ի Տրդատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ
էր» (Բուզ. 121): Արդ այս տօնը Նաւասարդի տարեմու-
տին տօնն էր (Ս.գաթ. 619), ինչպէս այս տեղ ալ լիշ-
ուածէ, թէ Արշակ «ոչ կամեցեալ զտօնս Նաւասարդաց
առանց քօ անցուցանել» (Բուզ. 120): Արդ այս միջոցին
Նաւասարդի 1-ը կիրակիի հանդիպած է 359 օգոստոս
29-ին, ինչպէս որ հայկական տոմարին ճշդուած հաշիւ-
ներով կըցուցուի: Այդ թուականը պատմական պահանջ-
ներու ալ կըհամապատասխանէ, զի մինչև Գնէլի սպա-
նութիւնը թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնք
լաւ եղած են, և սպանութենէ սկսելով խանգարուած
են, զի Արշակի ընթացքն ալ կարծես կը խանգարի: Տիրա-
նը և Գնէլը սպաննել տալէն ետքը, Տիրիթի ալ սպան-
նել կուտայ զգալով անոր դաւաճանութիւնը: Աւելին
ալ կայ. Գնէլի յուղարկաւորութեան առթիւ Արշակ կը
ճանչնայ Փառանձեմը և կը հաւնի անոր. և Տիրիթը
մէջտեղէն վերցնել կուզէ, երբ նա կը պատրաստուի

իւր հօրեղբօր որդւոյն այրին իրեն կին առնուլ: Արշակ Փառանձեմը իւր արքունեաց մէջ կառնէ, բայց Փառանձեմ չհաւանիր՝ իբրեւ հարճ ծառայել Արշակայ հաճոյից:

Աստի կը ծագի Ողոմպիադայէ ազատուելու խորհուրդը, և թագուհին կը սպանուի քստմանի դաւաճանութեամբ: Արշամունեաց Գոմկունք (այժմ Վարդովայ Գոյնուկ) գիւղէն Մրջիւնիկ անուանեալ սլալտան դրան երէց մը եկեղեցու մէջ թագուհին հաղորդելու ատեն «ընդ կենաց գեղոյն զգեղ մահու» կը խառնէ (Բուզ. 127), Ողոմպիադա կը մեռնի, Արշակ այրի կը մնայ, և Փառանձեմ Արշակայ կին և Հայոց թագուհի կը լինի: Պատմութիւնն Փառանձեմը կամբաստանէ ընդհանուր առմամբ, որովհետեւ ինքն էր որ կօգտուէր, սակայն մեծ մեղադրանքը Արշակի վրայ կը ծանրանայ, վասն զի Գնէլի և Տիրիթի սպանութիւններով Փառանձեմը իւր արքունեաց մէջ կառնէր, և Փառանձեմ իւր դաւաճանութիւններէն չէր կրնար օգտուիլ և տիկնութեան չէր հասներ, եթէ Արշակ չլինէր այդ ընթացքին կարգադրողը:

Ողոմպիադայի սպանութիւնը քաղաքական նպատակի ալ պիտի ծառայէր, որովհետեւ Ողոմպիադա Յունաց կողմանէ պաշտօնապէս զրուած թագուհի մ'էր, և այդ թագուհին պէտք էր մէջտեղէն վերցնել, երբ Արշակ սկսած էր արգէն Յօյներէն յոյսը կտրել, յունասէր քաղաքականութենէ հեռանալ և պարսկասէր քաղաքականութեամբ իւր կացութիւնը ամրացնել: Արշակ սինգամ մըն ալ Պարսկաստան գացեր էր Վարդան Մամիկոնեանի միջնորդութեամբ և աւետարանի վրայ երդումով Շապուհին բարեկամութիւն խոստացած էր: Այդ դիպուածը Յուլիանոսի պատերազմէն 8 տարի յառաջ տեղի ունեցած լինելով (Բուզ. 140). պէտք է դնել

355-ին, և որչափ ալ Ներսէսի ազդեցութեամբ յունասէր քաղաքականութիւնը դեռ կը շարունակէր, սակայն Շապուհի և Արշակի յարաբերութիւնները սկսեցին փոփոխուիլ: Վասակ Մամիկոնեան ալ Պարսից դէմ ատելութեամբ և իւր եղբօր Վարդանի դէմ հակառակութեամբ, յաջողած էր Արշակը յեղակարծ կերպով Պարսկաստանէ Հայաստան բերել, սակայն չէր կրցած բոլորովին Արշակի պարսկասէր միտումները դադրեցնել, և Արշակ 358 ին հալ գունդեր ալ յղած էր Միջագետք իբր Շապուհի նիգակակից: Այդ ուղղութիւնը իւր լրումը կը գտնէր միւս տարի 359-ին Ողոմախադայի սպանութեամբ, որ քսոմնելի ոճրագործութիւն լինելէ զատ, ուղղակի Յունաց դէմ անարգանք էր: Ներսէս հալրապետ, որ յայտնապէս յունասէր քաղաքականութեան բարեկամ էր, և պարսկասէր քաղաքականութեան բացարձակ հակառակող, կը գգար որ հնար չէր իրեն ալ ևս Արշակի հետ լաւ յարաբերութիւն պահել և արքունեաց մէջ ազդեցութիւն գործածել. և կը պարտաւորուէր հրապարակէ քաջուիլ:

6. ՆԵՐՍԷՍԻ ՔԱՇՈՒՒԼԸ

Ներսէս թէպէտ բուն հետապնդող մ'էր և դիւթուարութիւններէ վհատող չէր, հրապարակէ քաջուիլ կը պարտաւորուէր, որովհետեւ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր չէին: Եթէ ինքն յունական քաղաքականութիւն կը պաշտպանէր, շարժառիթը քրիստոնէական ուղղափառ հաւատքն էր. դժբաղդաբար Կոստանդ իւր վերջին տարիներուն մէջ ուղղափառները հալածող եղած էր, և Կոստանդի ալ կը յաջորդէր քրիստոնէութիւնը ուրացող և հալածող Յուլիանոս մը, և Ներսէսի հնար չէր այսպիսի քաղաքականութեան պաշտպան

ձանգնել: Ահա թէ ինչպէս 359-է 363 Ներսէս քաղաքական գործունէութենէ ձեռնթափ լինել կը պարտաւորուէր:

Պատմութիւնը կըսէ թէ Ներսէս ալ ևս չէր գար «ի բանակն առ թագաւորն», ալսինքն է մասնակից չէր լիներ արքունական գործերու, յորս կաթողիկոսներն թէ իբր երկրին մեծամեծներէն մին, թէ իբր Պաշլաւունեաց կամ Պարթևեանց տան նահապետ, և թէ իբր հոգևոր պետ, հաստատուն և կանոնաւոր մասնակցութիւն ունէին, մանաւանդ թէ գերագանց և նոյն իսկ թագաւորին ազդեցութիւնը կշռող ղեր կը վարէին (Բուզ. 133): Բայց երբ քաղաքական գործերէ և արքունական յարաբերութիւններէ ձեռնթափ էր Ներսէս, հոգևոր պաշտօնը չէր մոռնար, և կը շարունակէր «ուղղել, կարգել և հաստատել զեկեղեցիսն» (Բուզ. 114): Վարուց պատմիչը մինչև Ուռհա ալ կը տանի զՆերսէս (Վարք 66), և անհնար չէ որ իւր հովսևական պառօյտները մինչև Միջագետք հասուցած և Եգիպտոս ալցելած լինի:

Այդ միջոցին է Չոնակի հակաթու կաթողիկոսութիւնը: Արշակ նկատելով Ներսէսի հեռանալը, արքունեաց մէջ կաթողիկոսական զիրքը դատարկ չթողլու համար, կամ թէ Ներսէսի հակառակութիւն ընելու համար «զՉոնակ ոմն անուն» կաթողիկոս ընել կուտայ (Բուզ. 127): Միայն Աղձնեաց և Կորդուաց երկու եպիսկոպոսները կուգան ձեռնադրելու, կամ թէ վարուց պատմագրին համաձայն՝ Աղձնեաց և Անձևացեաց և Գառնոյ երեք եպիսկոպոսները միայն կուգան, իսկ մնացեալ եպիսկոպոսներ չեն ուզեր գործակցիլ (Բուզ. 127, Վարք 66):

Սակայն Խորենացի չունի երբէք Չոնակի անուն, յետագայ պատմագիրներ և ցուցակագիրներ ալ նորա

Հետևողութեամբ Չոնակի անուն չեն լիշեր: Նկատելի է ևս որ նոյն իսկ Բուզանդայ պատմութեան մէջ, Չոնակ անգամ մը լիշուելէ ետքը բոլորովին կանհետանայ, ոչ գործունէութիւն ունի և ոչ դեր, և երբ քիչ ետքը Ներսէս նորէն Արշակի հետ կը հաշտուի, չգիտցուիր թէ ինչ եղաւ Չոնակը, կամ թէ ինչպէս հեռացաւ կաթողիկոսութենէն: Բուզանդ Չոնակի նկարագիրն ալ տալով միանգամ կը կոչէ զնա «այլ զգօն», և միւս անգամ կանուանէ «ստրուկ ի ստրկաց արքունի» (Բուզ. 127), և պատճառն այն է որ թագաւորը շարունակ չյանդիմաներ, չանիծեր, չսպառնար:

Պէտք է նկատել ևս թէ Արշակ չէր կրնար սինլքոր անձ մը հանել Ներսէսի դէմ և զայն իբր կաթողիկոս ընդունել և ընդունել տալ առանց եպիսկոպոսաց գործակցութեան. ուստի Չոնակ ըսուածը պէտք էր որ եպիսկոպոսներու մէջ դիրք և դեր վայելող մէկը ըլլար, աւելի իբր կաթողիկոսութեան տեղակալ, քան թէ բուն կաթողիկոս, և առ այս նախկին տեղապահ Շահակէ յարմար մէկը չեմք գտներ. մէկ կողմէ զգօն և միւս կողմէ յարմարող անձ մը: Մինչև իսկ պիտի ըսեմք թէ մի միայն տեղը, ուր այս անունը կը գտնուի, **ՉՆԱԿ** գրութիւնը սխալ ընթերցմամբ **ՉՈՆԱԿ** եղած է: Այլիվանեցին Ներսէսի յաջորդ Շահակի անունը Չոնակ կը գրէ, և երկու անունները փոխանակելով մեր կարծիքին իրական հաստատութիւն կուտայ:

Չոնակի միջադէպը նորութիւն մըն է նախընթաց պատմութեան համար, դժբաղդաբար նմաններ շատ ունի յետագայ պատմութեան մէջ, գլխաւորաբար Սահակի ժամանակ: Այս պարագայն մեզի կը հաւաստէ կաթողիկոսներու կրկնակի դերը, մին իբր հոգեւոր պետ և հոգեւորական գործերու վարիչ, և միւսը իբր երկրին աւագանւոյն գլխաւոր և քաղաքական գործերու մաս-

Նաևից: Ներսէս իւր քաշուելովը միայն քաղաքական գործերը լքանող եղաւ, և միայն այս քաղաքական գործերուն համար փոխանակող մը բերուեցաւ, մինչ հոգեւորական գործերը կարող եղաւ ամբողջաբար պահել ու վարել: Եպիսկոպոսաց մեծամասնութիւնը, կամ լաւ ևս ամբողջութիւնը Ներսէսի նմանողութեամբ քաղաքական գործերէ ձեռնաշաղկապ մնաց, առանց իւր հոգեւոր պետէն բաժնուելու և հոգեւոր գործերէ քաշուելու. և միայն երկու կամ երեք եպիսկոպոսներ համակերպեցան թագաւորին կամքին և Զոնակի գործակցեցան:

Պարագաներ ալ այնպէս և այնչափ դժուարին էին, որ Ներսէս բազմ մը պիտի սեպէր քաղաքական գործունէութենէ հեռանալը: Ինքն ի ծնէ և ի բնէ քրիստոնէայ և յունական կոչման պաշտպան, չէր կրնար ոչ արիւնոս Կոստանդի վերջին զեղծումները և ոչ հեթանոս Յուլիանոսի ընթացքը պաշտպանել, և ոչ ալ կըրնար պարսկական կամ մոգական կրօնքի կողմը հակիլ: Արքունիքն ու նախարարութիւնը վարանոտ քաղաքականութեամբ միայն օրը օրին վտանգէ գերծ մնալու նպատակին կը ծառայէին. և ասոր հակառակ աւելի ապահով ճանպոյ մը ցուցնել հնար չէր: Ներսէս այդ անհնարին և անել կացութեան առջև կը քաշուի, և թող կուտայ որ ուրիշներ ընեն ինչ կրնան: Կոստանդի վերջին և Յուլիանոսի երկու տարիներուն մէջ իւր անունը չլսուիր. և անմասն կը մնայ ինքն այդ ահեղ զփութութեանց պատմութենէն:

Լոկ քաղաքական պատահարք եկեղեցական պատմութեան շրջանակէն դուրս են, այլ լետագայ դիպուածներու կապակցութեան համար բաւական լինի լիջել, թէ Արշակ 360-ին Կոստանդի հետ տեսնուեցաւ ի Կեսաբիա և բարեկամութիւնը նորոգեց (Ամմ. 139), այլ լեառոյ դարձեալ երկու պետութիւնները միանգամայն գոր-

ծածել աշխատեցաւ. Յուլիանոսէ հրաման ստացաւ անոր օգնութեան երթալ (Ամմ. 192), ալլ օգնութիւն չդրկեց (Ամմ. 226), և միանգամայն Պարսից գաւառները աւարեց (Ամմ. 241): Երբ կացութեան դժուարութիւնները ի նկատի առնուին, Արշակայ ընթացքը բացարձակապէս զատապարտելի պէտք չէ նկատուի, թէպէտև ստույգ ալ է որ վարանոտ ընթացքներ առանց վնասի չեն մնար:

Յուլիանոս յաղթուեցաւ Շապուհէ և սպանուեցաւ 363 յունիս 26-ին. և Յովիանոս սլարտեալ բանակի մէջ կայսր ընտրուելով ծանր պայմաններով խաղաղութիւն կնքեց: Մեծ Հայոց Յայնկոյստիգրիսեան հինգ գաւառներ, Արզն, Մոկք, Հարեւանդ, Հեր և Կորդուք (Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Hehimena, Corduena, Ամմ. 240), Պարսից թողուեցան, և Յոյնք յանձնառու եղան ալլ ևս Հայոց չօգնել (Ամմ. 241, Բուզ. 140): Այդ գաղնակցութիւնը որ Հայերը անպաշտպան կը թողուր Պարսից առջև, Արշակայ սպասածը չէր, և Պարսից երկիւղը զօրացած ատեն նորէն Յունաց հովանաւորութիւնը որոնելու հարկ ծագեցաւ:

7. ՆԵՐՍԷՍ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Պարագայից փոփոխուելով ահա Ներսէս նորէն հրապարակի վրայ է. իսկ Չոնակայ անունն իսկ չյիշուիր. ինչպէս յանկարծ երևեցաւ այնպէս ալ յանկարծ կը մոռցուի: Արշակ ինքնին Ներսէսի ետեւէն կերթայ, և զղջական և աղաչական միջոցներով կը հաճեցնէ որ քաջուած զիրքը թողու և գործոց գլուխ անցնի (Բուզ. 115, Խոր. 66, Վարք. 51): Ներսէս կը հաւանի, որովհետև իւր յարաբերութիւնք պիտի լինին ուղղափառ Յովիանոսի հետ, և իւր նպատակը պիտի լինի յունա-

կան պաշտպանութիւն պատրաստել պարսկականին դէմ: Նախ և առաջ նախարարներու համաձայնութիւնն ալ կը պատրաստէ, թագաւոր և կաթողիկոս և նախարարք կը միաբանին և իրարու գործակցելու երդում կընեն. և միայն Մեհրուժան Արծրունի (Բուզ. 144), և յետոյ Վահան Մամիկոնեան (Բուզ. 164), կամ թէ Մեհրուժան և Վահան ի միասին (Խոր. 68), չեն համաձայներ և սրտով ու հաւատքով Պարսից կողմը կանցնին:

Կորոշուի զեսպանութիւն մը լղել առ կայսրն, և հսկառակ յունապարսիկ դաշանց կայսերական պաշտպանութիւն խնդրել Հայաստանի վրայ: Թերևս Յովիմոնոսի երթալու դիտմամբ սկսաւ խորհուրդը, այլ Յովիմոնոս 7 ամիսէ մեռաւ, և զեսպանութիւնն Վաղէսի ժամանակ հասաւ ի Կոստանդնուպոլիս: Ինքն Ներսէս գլուխ էր զեսպանութեան, և իրեն հետ այլ ևս 9 (Բուզ. 106), կամ 17 (Վարք, 52) նշանաւոր նախարարներ. թէպէտև յառաջ բերուած անուններուն մէջ շփոթութիւն կը տեսնուի, զի Վարդան Մամիկոնեան կրնայ արդէն սպաննելոյ նկատուիլ, և Մեհրուժան Արծրունի արդէն հատուածեալ Պարսից կողմը:

Ըստ Բուզանդայ. նախ Ներսէս մեծապալծառ փառօր մեծարուեցաւ (Բուզ. 81), Վաղէսի տղան բժշկելու հրաւիրուեցաւ, և Ներսէս ուղղափառ դաւանութիւն ընդունելը պայման դրաւ. այլ տղան մեռաւ (81--90), և Վաղէս աքսորեց զՆերսէս (91), իսկ նախարարները պատուով Արշակի դարձուց (92), Ներսէս 9 տարի մնաց յաքսոր (96), և Վաղէսի մահուանէ յետոյ աքսորէ ազատուեցաւ և Հայաստան դարձաւ (112): Արշակ Ներսէսի աքսորուելուն վրէժը լուծելու համար Վասակ զօրավարը լղեց, որ 6 տարի Յունաց գաւառները աւերեց (107):

Ըստ պատմչին վարույց. Վաղէս նախ Ներսէսը մե-

Ճարեց և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն ալ վեր նըստեցուց (Վարք 53), այլ Տրալիանոս որդւոյն մահուան պատճառ Ներսէսը նկատելով նախ բանտարկեց և մեռցնել ուզեց (56), բայց իւր իշխաններուն միջամտութեամբ ուրիշ 72 եկեղեցականաց հետ աքսորեց (57), ուր մնաց Ներսէս 9 ամիս (58), Վաղէս նախարարները պատուով դարձոյց (59), այլ Արշակ Վասակը Յունաց վրայ զրկեց, որ յաղթական հասաւ մինչև Խռիւսուպոլիս (60) այժմ Իւսկիւտար, Վաղէս փախաւ և Նեքտառիոս պատրիարք հաշտութիւն խօսեցաւ, և Վասակ 8 ամիս արշաւանքէ յետոյ դարձաւ (61), Վաղէս մեռաւ, և Ներսէս ազոտեցաւ, և Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն ալ ներկայ լինելէ յետոյ դարձաւ (62):

Ըստ Խորենացւոյ. Ներսէս առաջին դեսպանութիւն մը կատարեց Վաղենտինոսի օրով, շատ պատիւ գտաւ, և Ողոմպիագոյն և պատանդները բերելով դարձաւ (Խոր. 46): Երկրորդ դեսպանութիւն ալ ունեցաւ Վաղէսի օրով, Պապն ու նախարարաց զաւակները պատանդ տարաւ (66), բայց Վաղէս երեսն ալ տեսնել չուզեց և աքսորեց (68): Մակեդոն պատրիարք միջամտել առաջարկեց՝ եթէ հոգեմարտութեան համաձայնին. Ներսէս մերժեց, այլ Պապ և պատանդներ համաձայնեցան և ազատուեցան և դարձան (70): Ներսէս ազատուեցաւ Վաղէսի մեռնելէն ետքը, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն ներկայ եղաւ (76), և Արշակայ ձերբակալութենէ ետքը, Թէոդոսի հրամանով Պապը Թագաւորեցուց և ի միասին տարաւ (84):

Այդ երեք տեսակ պատմութիւններն ալ իբր նախնական համարուելուն զատ-զատ քաղեցինք, և յայտնի է որ իւրարու հետ չեն կրնար համաձայնիլ, այլ և իւրաքանչիւրը իւր մէջ այնպիսի ժամանակագրական սխալներ կը պարունակէ, որ առանց բացատրելու ալ ցարդ յառաջ բե-

քուածներէն կը հասկացուի: Մեք պատմութիւն իւր
 Ժրական կերպարանին վերածելու համար ընդունելի և
 անընդունելի պարագաները զատեմք:

Ներսէս կաթողիկոսութեան մէջ երկու դեսպանու-
 թիւն ըրած չէ: Առաջին դեսպանութիւն ըսուածը երի-
 տասարդութեան ատեն Կոստանդնուպոլիս գտնուելն է,
 ո՛չ Վաղենտինոս ալլ Կոստանդ կայսեր ժամանակ, երբ
 իբր պալատական Ողոմպիադայի ընկերացաւ և պատանդ-
 ները դարձուց 350-ին: Բուն և միակ դեսպանութիւնը
 տեղի ունեցած է 364-ին համաձայն ամեն ազգային
 պատմագրաց, թէպէտ արտաքինք յիշատակութիւն
 չընեն: Թէպէտ դեսպանութեամբ եկող անձի մը տք-
 սորուիլը քաղաքական օրինաց համաձայն չէ, բայց
 Վաղէսի պէս կայսրէ մը ապօրէն գործ մըն ալ կրնայ
 սպասուիլ: Միայն Մակեդոն պատրիարքի միջամտու-
 թիւնը ժամանակագրութեան չյարմարիր, զի Մակե-
 դոն 360-ին պատրիարքութենէ ելած էր և 361-ին կամ
 քիչ ետքը մեռած և Վաղէսի հետ ժամանակակից չե-
 ղաւ: Կրնայ ընդունուիլ թէ Վաղէս Հայոց դեսպա-
 նութեան գլուխը հոգևոր պէտ մը տեսնելով, առաջ
 պատուով, յետոյ երկիւղիւ, զայն իւր կրօնական տեսու-
 թեանց կողմը շահիլ ուզած ըլլայ, և պահ մը աքսորի
 պէս զայն հեռացուցած ըլլայ: Այլ Վաղէսի Տրայիանոս
 տղուն հիւանդութեան և մահուան միջադէպները պատ-
 մական չեն. Նազիանզացւոյն գրածին համեմատ նման-
 օրինակ դէպք մը տեղի ունեցաւ ի Կեսարիա Վաղէսի և
 Բարսեղի մէջ, Վաղենտինոս-Գաղատոս որդւոյն հիւան-
 դութեան և մահուան առթիւ, ալլ Բարսեղ աքսորի
 վճիռը ընդունելէն ետքը աքսորէ ազատեցաւ (Fialon
 167, Guérin Բ. 1172, Petin Ա. 369):

Ինը տարի աքսոր մնալը արդէն ոմանց մէջ փո-
 խուած և ինը ամիս ըսուած է, և կերևի թէ պարզ

գրչութեան սխալով մը ամիս եղած է ամս. և եթէ մինչև Վաղէսի մահը աքսոր մնացած ըսեմք կը հասնիմք 379 ին, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովն ալ տեղի ունեցաւ 381-ին, մինչ Ներսէսի մահը 373-էն յետոյ թողուլ անհնար է. հետեւաբար այդ պատմուած պարագաները պէտք է բոլորովին պատմութենէ, դուրս թողուլ: Վասակի հրամանատարութեամբ կատարուած Յունաստանի արշաւոնքը հաւանական չկրնար լինել, քանի որ Արշակ Յունաց դէմ թշնամութեան նպատակ չունէր, և Ամմիանոս ալ Արշակը «բարեկամ մեր միշտ և հաւատարիմ» կը ճանչնայ (Ամմ. 241): Դեսպանութեան հետեւանաց վրայ անորոշ են հասած տեղեկութիւնք. զի գործն ալ անորոշ կերպարան ունեցած է: Վաղէս խոստացած է բերանով, ալ իրօք ոչինչ կատարած: Խոստմանց վստահանալով Հայք Պարսից հետ թըշնամացած են, և Յոյներէն օգնութիւն չհասնելուն համար մենակ և տկար մնացած, որով Արշակայ եղերական վախճանին պատճառ եղած են Յունաց սուտ խոստումները ինչպէս պիտի տեսնեմք:

Պապի պատանդ տարուելուն պարագայն կրնայ ընդունուիլ, իբրեւ հաւատարմութեան նշան և իբրեւ երաշխաւորութիւն Արշակայ կողմանէ, և Պապին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ չպահուիլը իբրեւ անգատութիւն նկատուած, զի Պապ կայսեր հրամանով Նէոկեսարիա զըրկուեցաւ (Ամմ. 283): Մեր տուած թուականները կը ստիպեն ընդունել թէ Պապ որդի է Արշակայ և Ողոմպիադայ ծնեալ 351-ին, և ոչ Արշակայ և Փառանձեմայ զի յարբունս հասեալ պատանի էր երբ պատանդ տարուեցաւ (Բուզ. 126, Խոր. 66) ինչպէս ըսինք 364-ին, Վաղէսի թագաւորելուն առաջին տարին: Վարուց պատմիչը Պապի եղբայր մըն ալ կուտայ Տրդատ անունով (Վարք 50), և թերեւս այս Տրդատն է որ ի վերջոյ

Փառանձեմի հետ կը գտնուի. իսկ Պապին ու Տրդատին Փառանձեմի գաւազ համարուելը պզտիկուց անոր խնամոց ներքեւ մեծցած ըլլալնէն յառաջ եկած է, և մօրուն մօր տեղ անցած է:

Այդ խորհրդածութիւններէ ետեւ ռհա պատմական պարագայից քաղուածը: Արշակ Յունաց հետ բարեկամութիւնը պնդելու հարկ կը տեսնէ. Ներսէսի հետ կը հաշտուի, նորա ձեռք նախարարներու հետ ալ կը համաձայնի, Ներսէսը դեսպան կը ղրկէ և Պապը պատանդ. Վաղէս դեսպանութիւնը կընդունի սին խոստումներով: Այս եղելութիւնք 364-ին: Վաղէս Ներսէսի հետ կրօնական խնդրոց ալ կը մտնէ, Ներսէսի անհամաձայնութենէն կը ցաւի, վայրկեան մը բռնութիւն ալ փորձել կը խորհի, բայց վերջապէս Ներսէսը կը դարձնէ խոստումներով, և Պապին բնակութեան տեղ կը սահմանէ Նէոկեսարիա (այժմ Նիկսար) քաղաքը: Այս վերջին զէպերն ալ 365-ին: Ներսէս կը դառնայ 9 ամիս բացակայութենէ յետոյ:

8. ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ

Ներսէսի բացակայութեան տեսն տեղապահութեան պաշտօնը վարողն եղած է Խաղ Կարնեցին, որ յառաջ սարկաւագ էր միայն. և հետզհետէ Բագրեւանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոսութեան էր հասած (Խոր. 72, Բուզ. 108): Խաղ կատարելապէս Ներսէսի ընթացքին հետեող սկսած էր համարձակութեամբ յանդիմանել Արշակայ ապօրէն գործերը: Արշակ անոր վրայ կաշառքն ալ փորձեց (Բուզ. 110), սպառնալիքն ալ, բայց Խաղ չփոխուեցաւ: Մինչև իսկ քարկոծման փորձ եղաւ Խաղայ վրայ, բայց Ապահունեաց նախարարագուն երիտասարդներ, Խաղայ դստեր տագրներ, պաշտպան կանգ-

նեցան, և զինքը վտանգէ ազատելով իրենց գաւառը տարին (Խոր. 74):

Խաղայ համար կը պատմուի թէ իւր այդչափ անձնուրաց և նախանձախնդիր աշխատութեանց մէջ «պըճնող առ հանդերձս և ձիասէր» էր (Խոր. 72), առանց սրբութեան և սքանչելագործութեան համբաւը կորուսանելու (Խոր. 72, Բուզ. 111): Իւր հակառակորդներ առիթ առին աստի զինքը պարսաւել, այլ սուրբը տեղի չտալու համար տարազը փոխեց, խարազ հագաւ և էշով կը ճանպորդէր: Մեք միայն դիտել կուտամք թէ եկեղեցականաց անշուք տարազը և խստակրօն կեանքը, յատուկ էր ճգնաւորական կենաց հետևողներուն, իսկ աշխարհիկ և ամուսնաւոր եկեղեցականներու, որպիսի ոք էր և Խաղ, արգելեալ չէր վայելչութեան սահմանին մէջ զարդեր և դիւրութիւններ գործածել:

Ներսէսի բացակայութեան Արշակայ և Խաղայ մէջ խնդրոյ նիւթ եղող գործերուն կարգին կը յիշուի Կամսարականաց կոտորածը: Արշակ նենգութեամբ հացկերոյթի կը հրաւիրէ Սրմաւիր, բոլոր Արշաւիրի տունը, և ամենն ալ այնտեղ ջարդել կուտայ, բաց ի Սպանդարտէ, որ ըստ ոմանց Արշակունեաց փեսայ էր (Խոր. 70), և ըստ այլոց փոքրիկ մանուկ էր (Բուզ. 133): Կամսարականաց մարմիններու թաղումն ալ զլացաւ Արշակ, մինչև իսկ նոյն տոհմին ծառաներէն քանի հատը, որք իրենց տէրերուն մարմինները ի ծածուկ թաղած էին, Արշակայ հրամանով կախաղան հանուեցան (Խոր. 74): Կամսարական Ներսէս ալ զինքն ալ ևս ապահով չզգալուն տունով տեղով Յունաստան փախաւ:

Կամսարականաց կոտորածը յատկապէս կը յիշուի, ոչ իբրև միակ, այլ իբր աւելի նշանաւոր, որովհետև ուրիշ նախարարութեանց մէջ ալ կոտորածներ ընել

տուած էր Արշակ հաշտութենէ առաջ թշնամութեանց վրէժխնդրութեան համար (Խոր. 70, Բուզ. 133): Կամսարականաց համար կը յիշուի նաև թէ անոնց Երուանդաշատ քաղաքը և Արտագերից բերդը և առատ ստացուածքն եղան կոտորածին պատճառը (Խոր. 70): Արշակ կոտորածէն ետքը անոնք գրաւեց, Արտագերից բերդը տմրացնել և համբարակել տուաւ, սակայն լեռոյ նոյն բերդին մէջ լրացաւ Արշակայ տան աղէտքը:

Նշանաւորագոյն է Արշակաւանի պատմութիւնը, զոր Արշակ հիմնեց իւր անունով Կոգովիտ (այժմ Բալազիդ) գաւառին մէջ, Մասիս լեռան ստորոտը: Նոր հաստակերտը շուտով բազմամարդացնելու համար Արշակ զայն ապաստանի քաղաք հռչակեց ամեն տեսակ ոճրագործաց առանց բացառութեան: Հետեւանքն եղաւ երկրին մէջ եղեռանց բազմանալը և անպատիժ մնալը: Ինչոր աշխարհը, մեծամեծք և փոքունք սկսան բողոքել Արշակայ դէմ. և Խոզ արձագանք եղաւ այդ գանգատանաց Արշակայ առջև, և չուզեց Արշակաւանի մէջ եկեղեցի օծել, պատճառելով թէ իբր պարզ տեղապահ մը անձեռնհաս է այդ գործը կատարել: Աստի գլխաւորապէս Խոզայ առաջարկուած կաշառքները և սպառնացուած քարկոծումը (Բուզ. 110):

9. ԵՐԿՐԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Այդ մէջոցին Ներսէս Բիւզանդիոնէ դարձաւ և ամեն խրատ և յորդոր գործածեց, որպէս զի Արշակաւանի կացութիւնը փոխել տայ և օրինաւոր քաղաքի դիրքին մտցնէ, և Արշակաւանի բնակիչներուն ամեն օրէնքէ և պատիժէ ազատ լինելուն արտօնութիւնը ջնջէ: Այլ անհնար եղաւ Արշակը համոզել և Արշակաւան կործանեցաւ, Արշակայ բաղդն ալ ի միասին վտան-

գուեցաւ և Ներսէսի անիծակուր սպառնալիքներ կատարուեցան: Ներսէսի յուսաբեկ և սպառնալից վերջին անգամ Արշակէ զատուելէն երեք օր յետոյ, չարակեղ կամ ժանգ կոչուած ժանտախտը սկսաւ Արշակունի մէջ ճարակել և երեք օրուան մէջ 18,000 կամ 20,000 երգ (Վարք 65, Բուզ. 115), որ է իբր 70—80,000 հոգի սպաննեց և քաղաքը «քանդեցաւ» (Բուզ. 115), որ Վարքին մէջ երկրաշարժի պարագայն աւելցնելու առիթ եղած կերևի (Վարք 65): Իսկ ըստ Խորենացւոյ նախարարք յարձակեցան և Արշակունի կործանեցին (Խոր. 60): Գուցէ թշնամական փորձ մըն ալ եղաւ նախարարաց կողմանէ, այլ առաւել հաւանական է ժանտախտը այսպիսի ապականեալ և խառնակեաց քաղաքի մէջ: Խորենացւոյ պատմութեան մէջ գերեաց մանուկները ազատելու մարդասիրական գործը կը վերագրուի Ներսէսի, որ հաստատապէս ժանտախտի առթին մէջ ալ որբերուն վրայ կրնայ գործադրուած ըլլալ:

Արշակաւանի շինութեան և կործանման պարագայք անորոշ են պատմութեանց մէջ և ըստ դիպաց յետ կամ յառաջ գետեղուած են. բայց պատմուած պարագայք զայն Ներսէսի բացակայութեան միջոցին կը կապեն: Միւս կողմանէ Արշակաւանի կեանքը երկար չեղաւ, եթէ մէջը եկեղեցի օծելու իսկ ժամանակ չեղաւ: Բնակչաց թուոյն քիչ ժամանակի մէջ շատցած ըլլալը, պատժական օրէնքներուն իսպառ դադարման բնական հետևանքն է: Հետևաբար 364-է 365, կամ առ առաւելն 364-է 366 տարիներու մէջ սկսած և վերջացած է չարագուշակ Արշակաւանը, որոյ անունը մինչև այսօր մեր հասարակ խօսից մէջ Սոգոմ-Գոմորի համանշանակ իմաստով կը գործածուի:

Արշակաւանի պատճառով թագաւորի և կաթողիկոսի և նախարարներու մէջ ծագած խնդիրը երկարա-

տեւ չեղաւ, զի հասարակաց վտանգը ամենքը համա-
ձայնելու կը ստիպէր: Շապուհ միջոց մը հանդարտ
մնալէ յետոյ նորէն Հայաստանը գրաւելու փորձերու
ձեռնարկեց. «նախ բազմադիմի արուեստիւք նենգու-
թեան, ապա թեթեակի վնասիւք զընդդիմութիւն հա-
մօրէն ազգին ընկճել փորձէր. և ի նախարարաց և ի
մեծամեծաց զոմանս հրապուրանօք և զայլս յեղակար-
ծում յարձակմամբ յինքն նուաճէր» (Ամմ. 282): Ար-
շակ և նախարարք չէին կրնար հարկաւ սիրով մտնել
Պարսից լուծին ներքեւ, Ներսէս իւր ղեսպանութենէն
լոյ խոստման խօսքեր բերեր էր, հարկ եղաւ պաշտ-
պանողական պատրաստութիւններու ձեռնարկել, Վա-
սակ սպարապետ էր, այլ Ներսէս էր ամենուն համա-
ձայնութեան և քաջալերութեան կեդրոնն ու աղբիւրը:

Յիշեցինք արդէն Մեհրուժանայ և Վահանայ սըր-
տով ու հաւատքով Պարսից կողմն անցնելը: Երկու ու-
րացեալ հայ նախարարներ Ամմիանոս ալ կը յիշէ Կիւ-
լաքս և Արտաւան անունով: Թէպէտ և մեր պատմա-
գիրները ուրաքեալները իրենց հին անուններով սովոր-
են յիշել, սակայն հարկաւ կրօնափոխութեան հետ ա-
նուանափոխութիւն ալ տեղի ունեցած պէտք էր ըլլար:
Ամմիանոս կգրէ, թէ «զմին ի սոցանէ յառաջագոյն հա-
զարապետ աշխարհին և զմիւսն սպարապետ զօրաց
լեալ ասեն» (Ամմ. 282), որ Արծրունեաց և Մամիկո-
նեանց բնական պաշտօններուն կը համապատասխանէ:

Պարսից և Հայոց պատերազմներուն նկատմամբ
չեմք կարող հետեւել Բուզանդայ գիցաբանութեանց.
ոչ պատերազմաց թիւը, ոչ բանակաց բազմութիւնը, և
ոչ կոտորածոց քանակութիւնը ճշդելու չեմք զբաղիր,
մանաւանդ որ նիւթն ալ մեր նպատակէն դուրս է:
Յիշեմք միայն Դարանաղի գաւառին Հանի բերդին (այժմ
Կամախ) թագաւորական գերեզմաններուն բռնաբա-

րուիլը, և կողոպտուած ոսկրներուն Վասակայ ձեռօք ետ առնուիլը, այլ հեթանոս և քրիստոնեայ թագաւորաց ոսկրներուն խառնուած լինելուն համար Վաղարշապատու սրբավայրին մէջ չթաղուիլը, այլ Արագածոտն գաւառի Աղցք գիւղը յատուկ տեղ մը թաղուիլը (Բուզ. 148, Խոր. 60), թերևս Տիրանայ ոսկերաց մօտ, որ սպաննուած էր ի Կուաշ, նոյն Արագածոտն գաւառի մէջ:

Պատերազմները երկարեցան, և հակառակ Ներսէսի ջանքերուն, նախարարք՝ իբր թէ յոգնած և տկարացած, այլ իրօք Պարսից նենգութենէն շահուելով, չեն ուզեր այլ ևս պատերազմի ելնել: Այդ շարժման գլուխ կը կանգնեն Աղձնեաց և Գուգարաց բզեշխներ, որոնք Խոսրով Կոտակի ատենն ալ 337-ին, նոյնպէս թագաւորին դէմ ելած էին: Ըստ պատմութեան 34 տարի է որ պատերազմը կը շարունակէ (Բուզ. 163), և նախարարաց բերնով կըսուի թէ 30 տարի է որ Արշակ թագաւորած է, և բնաւ տարի մը առանց պատերազմի անցած չէ (Բուզ. 165): Յիշուած թիւերը ճիշդ չեն, այլ Ներսէսի 34 և Արշակայ 30 ենթադրեալ տարիներու հետ կը համաձայնին, իսկ 30 տարի պատերազմ ենթադրելու համար, պէտք է 337-է սկսել, որ յունապարսիկ 40-ամեայ խաղաղութեան լրանալուն տարին, և ճիշդ կը հասնի Արշակայ վերջին այսինքն 367 տարին:

Նախարարաց ներքին միտումն է քաղաքականութիւնը փոխել և Պարսից հովանաւորութեան ներքև մտնելով խաղաղութեամբ ապրել: Յովհաննոսի դաշամբ Յոյներ պաշտօնապէս ձեռնթափ եղած էին, Վաղէսէ խոստացուած օգնութիւններ չէին հասներ, Հայք որչափ ալ ըստ պատմութեան յաղթականք, այլ հնար չէր որ մեծամեծ կորուստներ ունեցած չլինէին: Նախարարք այդ իրենց կարծիքը կը ներկայեն Ներսէսի:

որ արքունեաց մէջ հայրապետական ազդեցիկ դերը կը վարէր ըստ ամենայնի. ներսէս չհաւաններ. և կրօնական ու քաղաքական, մարդասիրական և երախտագիտական ամեն փաստեր կը գործածէ նախարարները իրենց խորհուրդէն ետ կեցնելու, բայց ի զուր. բղէշներ և իրենց համախոհներ գունդերնին կառնեն և կը ցրուին (Բուզ. 166):

Պարսից թագաւորն ալ, որուն նախարարաց հետ համամտութիւնը ունենէ, թշնամութիւնները կը զադրեցնէ, և Ալանաոզան Պահլաւունոյն ձեռօք (Խոր. 76) սիրոյ և պատուոյ առաջարկութիւններ կընէ, և կը յորդորէ որ Արշակ անձամբ իրեն գայ, և երկու կողմերու պատուաւոր կերպով խաղաղութիւն կնքեն ու հաստատեն: Արշակ, հարկաւ փոքրիշատէ գործերուն ընթացքին տեղեակ, կը հրաժարի անձամբ երթալ, այլ վերջապէս «թէ կամաւ կամաւ և թէ ոչ կամաւ» (Բուզ. 168) կը ստիպուի հաւանիլ և Վասակ սպարապետի հետ կը ներկայանայ Շապուհին: Բայց հազիւ թէ կը հասնի գործոց ընթացքը կը փոխուի, և Արշակ իբր անհաւատարիմ կը մեղադրուի: Շապուհ, ըստ զրուցաց, մոզերու խորհրդով հայ հողի և հայ ջուրի հմայական փորձ մըն ալ կընէ Արշակայ սպագայ տրամադրութիւնները իմանալու համար (Բուզ. 169—172), և վերջապէս երկաթեայ (Բուզ. 172, Խոր. 80) կամ թէ արծաթեայ (Ամմ. 282) շղթաներով կը բանտարկէ Արշակը Անյուշ բերդին մէջ, և աջուրներն ալ կուրցնել կուտայ (Ամմ. 282): Իսկ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետ դատաստանի կենթարկուի, և իւր քաջութեան գործերը համարձակ պաշտպանելոյն վրայ մորթեղերձ կը սպանուի, և խոտով լեցուն մորթը Արշակին կը զրկուի Անյուշ բերդի բանտին մէջ (Բուզ. 173): Այդ ամենը կը կատարուի յամին 368:

Նախարարք որք կուսակից եղած էին պարսկական բարեկամութեան, շուարիցան այդ անտկնկալ նենգութեան վրայ, մանաւանդ որ միեւնոյն ատեն Շապուհ հրաւէր զրկած էր որ թագուհին և նախարարներուն կիները Պարսկաստան երթան (Խոր. 80): Շապուհի զրկած հրաւիրակները նախարարներուն կողմանէ մերժուեցան, և Մուշեղ Մամիկոնեան, Վասակայ որդին՝ հօրը տեղ սպարապետ հռչակուեցաւ և Ներսէս ալ իւր ազդեցութիւնը ձեռք առաւ (Վարք 67): Փառանձեմ թագուհի Տրդատ տղայով և գանձերով Արտագերից բերդին մէջ ամրացաւ, և Ներսէսի (Խոր. 84) և Մուշեղի (Բուզ. 178) հարկաւ անուններով, որովհետեւ երկուքին ալ երկիրը թողուլ և երթալը ենթադրելի չէ —, պատգամաւորութիւն յղուեցաւ Վաղէսի որ Պապ արքայորդին թագաւոր զրկէ հանդերձ զօրաւոր օգնութեամբ: Վաղէս միայն Պապը զրկեց Տերենտիոս զօրավարին ընկերակցութեամբ, որպէս զի Հայոց պետ լինի, այլ թագաւորական ձեւեր չառնու, որպէս զի ինքն Յովհաննոսի գաշանց հակառակ միջամտութիւն ըրած չեղելի (Ամմ. 283):

Այդ միջոցին Շապուհ իւր կողմանէ Հայաստանի վրայ լիազօր մարզպան և հրամանատար անուաներ էր Կիւլաքս և Արտաւան ուրացեալները, որք սկսան մի կողմանէ երկիրը աւերել և միւս կողմանէ Արտագերից բերդը պաշարմամբ նեղել (Ամմ. 282): Ըստ Խորենացւոյ Շապուհի անուանած հրամանատարները Մեհրուժան և Վահան ուրացեալներն էին (Խոր. 80), իսկ ըստ Բուզանդայ Հեկ և Կարէն անունով նախարարներ եղած են (Բուզ. 174), և անտարակոյս է որ տարբեր անուններու ներքեւ միեւնոյն և ծանօթ երկու ուրացեալ նախարարները կը գտնուին: Իրաւ անգամ մը Բուզանդ անցողաբար չորս անունները միանգամայն կը նշանակէ իբր զատ-զատ անձեր (Բուզ. 182), այլ տեղ մը միայն

սպրդած շփոթութիւնը չկրնար պատմութեան ընթացքին ցուցած և պահանջած ստուգութիւնը խախտել:

Այդ կացութենէ յառաջ եկած ներհակընդդէմ գործողութիւնք սկսան երկիրը իսպառ աւերել և կործանել, որովհետեւ երկու կողմերն ալ վնասելու մտադիր էին, առանց բուն նպատակը զօրացնելու: Այդ վտանգալից պարագաներու մէջ Ներսէս քաշուած չէր մնար, այլ Պարսից դէմ ելնող ազգին գլուխ կանգնած էր, «վերակացու և խրատատու, կարգիչ և առաջնորդ... իմաստութեան իրաց առաջնորդ, հանապազ կցորդ հոգոց, բարձիչ վշտաց աղօթիւք իւրովք, և յամենայնի ամենայնիւ երբէք հալը երևեալ» (Բուզ. 190):

Ամմիանոս կը պատմէ թէ Կիւլաքս և Արտաւան Արտագերից (Artogerassa) բերդին պաշարման ատեն, ուղեցին խաբէութեամբ Հայոց թագուհին գրաւել, այլ տեսակցութեան ատեն իրենք գրաւուեցան անոր լեզուէն, գաղտնի դաւով Պարսիկները ջարդել տուին և գացին Պապին հետ միացան և 5 ամիս հաւատարմութեամբ անոր օգնեցին, բայց Շապուհ նենգաւոր բանակցութեամբ Պապալ միտքը պղտորեց, և Պապ երկուքն ալ սպաննեց և գլուխները Շապուհի լղեց բարեկամութիւն ստանալու յուսով՝ (Ամմ. 283 — 284): Մեր պատմագիրները Մեհրուժանին և Վահանին դարձի գալը բնաւ չեն լիջեր, ընդհակառակն կը պատմեն թէ Պարսից ծառայութեան մէջ գտնուած ատեննին Հայերէն սպանուեցան: Քանի որ պատահարը պարզապէս ներքին է, և Ամմիանոս հեռուէ հեռու լսածները գրելը կը խոստովանի (Ամմ. 328), և քանի որ Կիւլաքսի և Արտաւանի միւսնոյն Մեհրուժանն ու Վահանը լինելը կընդունիմք, կը նախագասեմք անոնց վախճանին նկատմամբ ազգային աւանդութիւնը պահել, քան օտար պատմիչին լսած զրոյցը:

Արշակայ ձերբակալութեան տարին, այսինքն 368-ին կը սկսին շփոթութիւններ, պատերազմներ, պաշարումներ, որք կը գրաւեն նաև բովանդակ 369 տարուայ ամառան ամիսներ որք այսպիսի գործերուն սովորական ժամանակն են: Յոյներ եղելութեանց չեն մասնակցեր, բայց տեսնելով Պարսից զօրանալը Արինթէ (Ամմ. 284) կամ Ադդէ (Բուզ. 184, Խոր. 86) զօրավարին հրամանատարութեամբ հսկողութեան բանակ մը կը հանեն: Նոր տարւոյն, այսինքն 370-ին, Շապուհ անձամբ պատերազմին գլուխը կանցնի, Պապը 5 ամիս Խաղտեաց կողմերը կը հալածէ, երկրին մեծ մասը և գլխաւոր տեղերը կաւերէ ու կաւարէ, կը գերէ ու կը գերփէ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Հարենաւան, Հարիշատ, Վան և Նախիջևան կոխան կըլլան (Բուզ. 177. Խոր. 80): Արտազերից բերդն ալ կառնուի, թագուհին ու գանձեր գերի կը տարուին: Ամմիանոս կը գրէ թէ Արտազերք բռնն զօրութեամբ և փոխադարձ լաղթութիւններով առնուեցաւ (Ամմ. 284), մինչ Խորենացին կըսէ թէ անձնատուր եղան ի կամաց և ոչ ի բռնութենէ (Խոր. 80), իսկ Բուզանդ կը գրէ թէ 11,000 բերդականներ և 6,000 բնակիչներ ամսուան մը մէջ հիւանդութեամբ մեռան (Բուզ. 175): Երեքին գրածներն ալ կրնան ստոյգ ըլլալ և զիրար լրացնել: Իսկ պաշարման տևողութիւնը 14 ամիս կը դնէ Բուզանդ (Բուզ. 175), և պատմութիւնը զժուարութիւն չկրեր այդ տևողութիւնը ընդունել, զի աւելի ալ տեւելու միջոց կայ մինչև 370 տարին:

Ասկէ ետքը Շապուհ բանակցութեան մտաւ Յոյներուն հետ, և երբ չլաջողեցաւ, նոր գարնան պատերազմի համար շրջակայ ազգերն ալ նիզակակցութեան կանչեց: Յոյներն ալ պարտաւորուեցան իրենց բանակը զօրացնել Տրալիանոս և Վատամար զօրավարներու գուն-

դերով, Հայերն ալ իրենց ոյժերը ժողվեցին Մուշեղայ հրամանատարութեամբ և Պապայ ներկայութեամբ: Յոյներ պահ մը մեծ պատերազմէ զգուշացան, Հայերուն թողլով մասնաւոր պատերազմներով ատեն վաստկել, այլ վերջապէս անհնար եղաւ խուսափել, և 371 տարուայ ամառուան մէջ կամ վերջ տեղի ունեցաւ Ձիրաւայ մեծ ճակատամարտը (Խոր. 86), որ կը կոչուի ևս Բագաւանայ կամ Բազրեւնդայ պատերազմ (Բուզ. 196), և նոյն իսկ լատին պատմիչն ալ գիտէ Բագաւանայ (Vagabanta) անունը (Ամմ. 306):

Այս պատերազմին ատենն է Ներսէսի հրաշալի գործուկցութիւնը, զոր «մարտակից զինուորական դասուն» քացատրութեամբ յաւերժացուցած է շարականը: Ներսէսն է միաբանութեան կեդրոնը և քաջալերութեան հոգին, կը քարոզէ բոլոր բանակներուն, կօրհնէ զօրավարաց ղէնքերը, կօրհնէ զինուորաց եռանդը, և Պապին հետ կը բարձրանայ Նալատ լեռան վրայ (Ալաշկերտի Ս. Յովհաննէս վանքին գագաթը), Բագաւանայ հանդէպ, ուր տեղէն կը գիտէ «Ձիրաւայ (այժմ Դիագինի) ընդարձակ դաշտը և անոր մէջ գործող բանակները, և կազօթէ անխոնարհելի բազկատարածութեամբ ըստ Մովսիսի՝ Աստուծոյ ժողովրդեան յաղթութեան համար: Սքանչելի աղօթք մը կը դնէ պատմագիրը Ս. Ներսէսի բերանը (Վարք 74—78), արժանի հաւատացելոց սովորական աղօթք լինելու: Ներսէսի աղօթքը, Մուշեղայ քաջութիւնը, զինուորաց եռանդը, և Յունաց զօրաւոր օգնութիւնը, ոչ միայն այն օրուան յաղթութիւնը պատրաստեցին, այլ և շփոթութեանց վերջ դրին և խաղաղութեան օրեր բերին: «Յայնմ հետէ խաղաղացաւ երկիրն ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ» (Խոր. 90). որովհետեւ «դադարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից և յապահովեցան իրք ճակատուն յայնմ կողմանէ»

(Բուզ. 213): Լատին պատմիչն կը յաւելու թէ երկուց-կողմանց հաճութեամբ զինադադար ալ կնքուեցաւ, թէ պէտ հաստատուն խաղաղութեան դաշնադրութիւն չեղաւ (Ամմ. 306):

Դիպուածոց շարքը չընդհատելու համար գերելոց բաղդը զանց ըրինք պատմել: Մեհրուժան և Վահան Հայոց երկրին վրայ իշխանութիւն վարած ատեննին, յատուկ մտադրութիւն դարձուցած էին եպիսկոպոսներ և քահանաներ ձեռքալալու և Պարսկաստան յղելու, և յունարէն և ասորերէն քրիստոնէական գիրքերը այրելու (Խոր. 82), բայց ասկէ աւելի նախարարաց կիները բռնելով բերդերու մէջ կը լեցնէին, անոնց այրերը հնազանդութեան ստիպելու համար: Միւս կողմանէ ալ կը ստիպէին այդ կիները քրիստոնէութիւնը ուրանալ և իրենց կամքին ծառայել, և երբ այդ արիասիրտ կիներ չէին զիջաներ, չարաչար տանջանքներով կը նեղէին, և կը մեռցնէին (Բուզ. 183), և կենդանի կամ մեռած բերդերէն վար կը կախէին (Խոր. 84): Մամիկոնեան Համազասպուհույ վկայութիւնը մանրամասնօրէն պատմուած է (Բուզ. 183):

Աւերեալ քաղաքներէն հաւաքուած գերիներ, Բուզանդայ թիւերով կը լինին 101,000 տուն Հայեր 95,000 տուն նախկին Հրէաներ (Բուզ. 176—178), որք բովանդակ Պարսկաստան տարուեցան: Հրէից թիւը կամ չափազանցուած է կամ թէ գրչի սխալով աճած է: Բայց Հայոց թիւը անհնար չէ: Այդ գերիներն ալ մասամբ կտորուեցան և մասամբ հեռու տեղեր աքսորուեցան իրենց հաւատոց հաստատութեան համար: Ասոնց մէջէն Արտաշատ քաղաքի Զուլիթա քահանային վկայութիւնը առանձինն պատմուած է: Նորա մազերուն ճերմակ և մօրուքին տակաւին սև լինելը կախարդական նշան երևցաւ Պարսից աչքին, իսկ ժողովուրդը

հաւատոց հաստատութեան յորդորելը լանցանք սեպուեցաւ: Անոր համար ուզեցին առաջ քահանայն հեռացնել (Բուզ. 177), այլ երբ իւր ժողովուրդէն բաժնուիլ չուզեց, դատարանի առջև հանեցին: Զուիթա մագերուն և մօրուքին տարբեր գոյները բացատրելու համար ըսաւ, թէ մազերը մօրուքէն գոնէ 15 տարեկան աւելի ծեր են, բայց ասով քրիստոնէութիւնը ուրանալու ստիպումէն չազատուեցաւ, և յանձն չտռնելուն վրայ գըլխատմամբ մարտիրոսացաւ (Բուզ. 180, Խոր. 82):

Իսկ Արշակ թագաւոր Անյուշ բերդին մէջ անձնասպան եղաւ, գործուած անգթութեանց գոյժէն շուարեալ (Խոր. 82): Դրաստամատ ներքինի, նախկին հաւատարիմն Արշակայ, և յետոյ սիրելի եղած Շապհնյ, իբր անօրինակ շնորհ մը հրաման ընդունեցաւ օր մը ամբողջ միւլթարել Արշակը կերակուրներով և զարդարանքներով Անյուշ բերդի անլուր տառապանքներուն մէջ, և նոյն օրն էր որ կերակուրի դանակով մը անձնասպան եղաւ Արշակ, հարկաւ Դրաստամատից լսելով եղելութեանց պատմութիւնը, որովհետեւ Անյուշի բանտին մէջ լուր անգամ առնուլ անհնար էր: Դրաստամատ ինքն ալ անձնասպան եղաւ իւր կենաց յայտնի վտանգը տեսնելով: Այսպէս Բուզանդ (Բուզ. 210-213): Այլ Լատին պատմիչը Արշակայ համար կը գրէ թէ «կտտամահ անկաւ պատժական երկաթով» (Ա.մ.մ. 282): Բայց Արշակայ անձնասպան մահը շատ ծանօթ է մերայնոց, և սաւուղական անհնազանդութեան համար սաւուղաբար մեռնելը, իբր աստուածային պատիժ կը մեկնեն (Վարք 65), մինչ լատին պատմագրին խօսքն ալ շատ որոշ չէ, գրածն ալ հեռուէ հեռու լսածն է: Այսու հանդերձ մերայինք միշտ խիստ են իրենց պատմութիւններուն և դատաստաններուն մէջ թագաւորաց դէմ, և Ա.մ.մ.իանոսի պատմածը աւելի յոր-

մար է պատմութեան ընթացքին: Սողոմենոս յոյն պատմագիրն ալ յայտնապէս կրօէ թէ Արշակ հաւատոյ նահատակ եղաւ և ուրացութեան չհաւանելուն համար կտտամահ սպանուեցաւ (Կալանոս. Ա. 44): Արշակայ մահը հաւանական հաշուով տեղի ունեցաւ 370 — 371 ձմեռուան մէջ:

Թագուհւոյն մահուան մէջ ալ նմանօրինակ դիտողութեան տեղի կը տեսնեմք: Ըստ Խորենացւոյ Փառանձեմ սպանուած է Սսորեստան «ընդ սալապից հանեալ» (Խոր. 80): Իսկ Բուզանդ կրօէ թէ ազգին նախատինք մը ըլլալու համար, Փառանձեմ բոլոր զօրաց և ժողովրդեան առջև հրապարակ բերուեցաւ, և թակարդի մէջ ձգուելով սղծութեամբ անարգուեցաւ և սպանուեցաւ (Բուզ. 178): Երկուքն ալ «սասակեցին» բառը կը գործածեն Փառանձեմայ համար, իբր իւր չարութեանց արժանաւոր պատիժը գտած: Սակայն նախարարաց կիներուն վրայ գործուածը իմանալէն, և Շապուհի «մեծաւ շնորհակալութեամբ» Փառանձեմը իւր զօրաց ձեռքէն ընդունելը կարդալէն (Բուզ. 178), և Փառանձեմայ բոլոր հայ կանանց գերազանցը լինելը գիտնալէն ետքը, անհնար է որ Շապուհ հաւատոյ և սրբութեան փորձի ենթարկած չլինի դժբաղդ ալ չըքնաղ թահուհին, և եթէ տակաւին չարաչար մահուամբ սպաննած է զայն, հարկաւ թշուառ թագուհին իւր դիմադրութեամբ հրաւիրած է իւր վրայ Շապուհի անգթութիւնը: Փառանձեմայ մահը պէտք է դնել Արշակայ մահէն քիչ յառաջ 370 ի վերջ:

10. ՎԵՐՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐ ԵՒ ՄԱՀ

Եղելութեանց և ներսէսի կեանքին դառնալով, մեր նպատակէն դուրս կը նկատեմք երկրին ապահովութեան

Համար Մամիկոնեան Մուշեղ սպարապետին ըրածները պատմել: Այլ նկատել կուտամք թէ տասնամեայ շարունակ շփոթութեանց միջոցը փակուելուն և խաղաղութեան նշույներ սկսելուն վրայ, Ներսէս նորէն ձեռք առաւ իւր բարեկարգիչ և շինարար աշխատութիւնները, կործանեալը կանգնել, տապալեալը ուղղել, ակերեալը նորոգել, եկեղեցիները շինել, աղքատներ և ախտաւորներ խնամել, պաշտօնեաները լրացնել, հոգւոց տեսչութիւնը ընդարձակել, և իշխանական հոգածութեան հետեւել. ահա Ներսէսի վերջին աշխատանքները, իւր սրտին մօտ ու սիրելի աշխատանքներ (Բուզ. 218):

Այդ զբաղմանց մէջ այլ ևս Ներսէսի մօտ չեմք գտներ իւր հաւատարիմ Խաչը: Վերջին անգամ յիշուեցաւ նա երբ իւր խնամի Ապահունիներու ձեռօք Արշակայ սպառնալիքէն ազատեցաւ: Կերևի թէ ծերունին Խաչ այդ յուզման վրայ այլ ևս չկրցաւ կազդուրուիլ, և քիչ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցաւ. և որովհետև քարկոծման վտանգը զինքն ցնցեց, Յայսմաւուրքը բարկոծմամբ նահատակեալ կը գրէ Խաչայ Համար: Եկեղեցին նորա յիշատակը կը տօնէ Ներսէսի հետ ի միասին:

Մասնաւոր յիշատակ մը. թէ ոչ ամենայն ստուգութեամբ, գոնեա բաւական հաւանականութեամբ կը ցուցնէ Ներսէսի ընդհանուր եկեղեցւոյ Համար ալ տարած հոգածութիւնը. Ս. Բարսեղ 370-ին յաջորդած էր Եւսեբիոսի յաթոռն Կեսարիոյ և իւր առաջին ջանքը եղած էր Արիանոսաց ազդեցութիւնը կոտրել, որք Վաղէսի պաշտպանութեամբ ուղղափառութեան վրայ կը սպառնային: Բարսեղ այդ նպատակաւ շատ աշխատեցաւ և շատ գրեց: Իւր թուղթերուն մէջ կայ 32 եպիսկոպոսաց կողմանէ ուղերձ մը առ եպիսկոպոսունս Իտալիոյ և Գաղղիոյ (Բարսեղ. թուղթ. ԴԲ): որպէս զի մի-

ջամտեն և օգնեն Արևելեայց՝ արիանոսութեան դէմ: Այդ ստորագրութեանց 29-րդն է Ներսէս, և որովհետեւ այդ 32-ներէն շատեր նշանաւոր անուններ են և բնաւ մէկն ալ թեմի կոչումը ի միասին չունի, ուստի գրտնուած անունները ժամանակին ականաւոր եպիսկոպոսաց կը յատկացուին, և ինչպէս առաջին երեքը՝ Մելիտոս և Եւսեբիոս և Բասիլիոս, իբր Անտիոքայ և Սամոսատայ և Կեսարիոյ նշանաւոր հայրապետները կընդունուին, այսպէս Ներսէսն ալ իբր Հայոց հայրապետ ընդունուած է օտարներէն (Guerin, Բ. 1168): Այլք Ներսէսի մօտ եղող Յուակ անունն ալ Հայոց կը վերագրեն (Fialon. 121):

Դժուարութիւն կը պատճառէ Ներսէսի անունը շատ վերջերը տեսնելը, և նորա Կեսարիա երթալուն բնաւ յիշատակ մը չգտնուիլը: Ուղերձը թուական չունի, այլ ընդհանրապէս ընդունուած է 372 թուականը (Guerin. Բ. 1166, Fialon 121). և խաղաղութեան միջոցին դժուար չէր Ներսէսին Կեսարիա երթալ. և այդ առթիւ Կապադովկիոյ մեծ կուսակալին հետ ալ տեսակցիլ: Թէպէտ 372 յունուար 6 ին Վաղէս կը գրտնուի ի Կեսարիա (Guerin. Բ. 1171), այլ 372 յունիսին կը յիշուի Կապադովկիոյ գաւառական ժողով մը (Guerin Բ. 194, Peltier Ա. 459), և թերեւս այդ ժողովոյն մէջ հիմ գրուեցաւ իշեալ ուղերձին, և բացականերու կամ թէ ուշ հասնողներու ստորագրութիւնները հետզհետէ աւելցուեցան. և այս պատճառով Հայոց հայրապետին անունը վերջերը մնաց, կամ թէ առաջ յունական սահմանաց եպիսկոպոսները ստորագրեցին գաւառական համախմբութեամբ. և օտարները վերջը թողուեցան կամ մնացին: Թերեւս ալ ստորագրող Ներսէսը որ և է ուրիշ եպիսկոպոս մըն է Պոնտոսի հայրապետական վիճակներէն, քանի որ հարկաւ Հայոց հայրա-

պետն է ըսելու յայտնի և ստույգ նշան մը չկայ:

Հանդարտութեան տարիներ խորհրդաւոր եղան Ներսէսի հայրապետութեան վերջը ցուցնելու. ինչպէս եղած էր սկզբնաւորութիւնն ալ. 373 թուականը Ներսէսի վերջին տարին եղաւ:

Ներսէսի պատմութեան ազգային առաջին գրողներ, բացարձակապէս Պապ թագաւորի ձեռօք թունաւորուած կըսեն (Խոր. 92, Բուգ. 222, Վարք 85), և անոնց հետևողութեամբ ամեն պատմագիրներ նոյնը կը կրկնեն. Բայց մեք հարկ կը սեպեմք զիտել տալ որ մահուան պարագաներ չեն ստուգեր թունաւորման ենթադրութիւնը, քանի որ ամենայն ինչ գաղտնի եղելութեան մը շուրջը կը դառնայ, այլ ընդհակառակն կը ցուցնեն թէ Ներսէս պարզապէս կազմուածոյ տկարութեամբ և հիւժոական ախտով և 20 տարի տառապալից հայրապետութեան հետևանօք կանխահաս մահուամբ վախճանած է հազիւ 47 տարեկան հասակին մէջ: (Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքն ալ 47 տարեկան մեռաւ, 1837—1884):

Արշակայ և Ողոմպիադայ ամուսնութիւնը 350-ին զնելով, ուստից յառաջ տանել անհնար է, Պապ 351-ին ծնած և 368-ին 17 տարեկան նորահաս պատանի մը կը լինի ի թագաւորելն: Առջի օրէն ահաւոր վտանգներու մատնուած և հազիւ 3 տարի ետքը հանդարտութեան երես տեսնել սկսած, և 391-ին 20 տարեկան երիտասարդ մը, խոհական տնձ մը չ'ընար ենթադրուիլ Պապ թագաւորը, մանաւանդ որ յունական երկրին կեանքն ալ զինքն զուարճութեանց և վայելից վարժեցուցած պիտի ըլլար: Երբ թագաւորական աթոռին վրայ հանդարտութիւն և վայելից զիւրութիւն տեսաւ, երիտասարդական անխորհրդածութեամբ անոնց հետևիլ սկսաւ:

Մեր պատմիչք ամեն տեսակ զազրագործութիւններ կը վերագրեն Պապին, զորս գրչի տակ առնուլն ալ ազտեղի է: Բայց որ ամենէն անտանելին է կենթադրեն թէ Փառանձեմ տղան սատանաներու նուիրեց, որք այս պատճառաւ տեսանելի և անտեսանելի կերպերով անկէ չէին բաժնուեր և ուզածնին ընել կուտային անոր: Կախարդասար գաղափարներ և գործեր դարուս մէջ շատ զարգացած էին. Վաղէսի Անտիոք քաղաքի մէջ գործած յիմարութիւնները և յիմարութիւնները բաւական են զայդ հաստատել: Զարմանալի է որ նոյն իսկ լատին պատմագրին վկայութեամբ կը հաստատուի այդ. երբ Դանիէլ և Բարզիմէր յոյն գնդապետներ չկրցան Պապը ձերբակալել, ինքզինքնին արդարացուցին ըսելով թէ Պապ կախարդական արհեստին մէջ ունեցած գերազանցութեամբ յաջողած էր անտեսանելի մնալ իրենց գունդերուն առջև (Սմմ. 330):

Բայց Պապայ երիտասարդութիւնն ալ բաւական էր, որ Ներսէս զինքն շարունակ խրատէր և յանդիմանէր, և բնական էր որ Պապն ալ սիրով չտանէր եռանդնոտ հայրապետին կծու եպերանքները: Պապ կրնար յայտնի կամ գաղտնի գանգատներ ընել, կրնար հայրապետին ալ դիմադրած, ցաւած և ցաւցուցած ըլլալ, մինչև իսկ անոր ձեռքէն ազատելու խօսքեր խօսել, բայց այս կէտէն մինչև թունաւորելու կէտը այնպիսի վիճ մը կայ, որ երկու կէտերը շուտով իրարու չեն գար: Միթէ դժուար էր Պապին՝ խրատողը անարգել և յարաբերութիւնն խզել և Ներսէսը լռեցնել: Ո՛չ ապաքէն Ներսէսի կողմէ յանդիմանութիւնները շարունակելն՝ ակնկալութեան նշույլ մը տեսնելու արդիւնքն է:

Այդ միջոցներուն յորս Ներսէսի յանդիմանութիւններն աւելի են և սպառնալիքներ ալ եղած են եկեղեցական տեսակէտով, Պապ զղջման և հաշտու-

Թեան ձեռով և հայրապետին պաշտպանութիւնը իւր վրայ հրտւիրելու գիտմամբ՝ հրաւէր կընէ հայրապետին ի Խախ գիւղ Դարանաղի գաւառին, և մեծահասակ ու զօրեղ կուտայ, պատուով տեղը Ներսէսի կուտայ, մինչև իսկ տարիքին բերմամբ սպասաւորութիւն կընէ, ոտք կելնէ և արքունական զգեստը թողլով իւր ձեռքով բաժակ կը մատուցանէ Ներսէսի: Այս բաժակն է որ բոլոր կասկածներու հիմ եղած է (Բուզ. 222, Վարք. 85):

Պատմութիւնը կըսէ թէ Ներսէս իմացաւ բաժակին թունաւոր լինելը, յանդիմանեց թագաւորը և գոհութիւն մատուց Սատուծոյ: Այլ եթէ Ներսէս իմացած էր իրօք, աւելի անձնասպանութեան քան թէ առաքինութեան գործ կատարած կըլլայ այն բաժակը խմելով: Նախարարներէն Մուշեղ և Բագարատ և Համամ և այլք, և Ներսէսի աշակերտներէն Մեսրոպ և Տրդատ և ուրիշներ, որք ներկայ էին, կրնային ներել որ Ներսէս գիտնալով և յայտնելով թունաւոր բաժակը խմէր: Այս պարագայք ըստ մեզ ծանրակշիռ են:

Թագաւորին ապարանքէն Ներսէս իւր օթեանը կուգայ, և ոմանք մինչև Թիլ կը բերեն զինք (Նշխ. 23): Այստեղ Ներսէս ցոյց կուտայ սրտին վրայ նկանակի չափ կապուտակեալ տեղ մը. և բերնէն երկու ժամ շարունակ գունտ գունտ արիւն կը հոսի, և երբ իրեն թիւրակէ և անդեղեալ կը մատուցանեն, կը մերժէ, որպէս զի չապրի և շուտով մեռնի: Աստ ևս թունաւորուած Ներսէսի վերագրուած գործեր՝ առաքինութեան փաստեր չեն. հետեւապէս ճշմարտանման չեն: Այլ լաւ կը բացատրուին երբ ըսուի, թէ Ներսէս ներքին անբուժելի ախտով կը տառապէր, որուն օգուտ չէին կրնար ընել մատուցուած դեղերը. և ինքն իւր վերջը եկած և դարմաններուն անպիտան լինելը գիտնալով:

կը մերժէր ուրիշներէ առանց գիտակցութեան առաջարկուած միջոցները:

Խորենացի շատ համառօտ կանցնի ներսէսի մահուան պատմութիւնը (Խոր. 92), իսկ Բուզանդ բազում ինչ խօսեցաւ կըսէ (Բուզ. 223), և ասկէ առիթ առնելով վարուց պատմիչներն ընդարձակ ճառեր կը դնեն մահամերձ հայրապետին բերանը: Հայոց և Յունաց աշխարհներուն ասպագային համար ճշտեալ գուշակութիւններ, արեւմտեան և արեւելեան երկիրներուն ասպագայ գիպուածոց յատուկ կանխասացութիւններ, յորս շատ են Խաչակրաց ժամանակին պատկանող ոչ միայն եղելութիւններ, այլ և բառեր և բացատրութիւններ: Ապա կը խօսի նեռին գալստեան և աշխարհի վախճանին և յետին դատաստանին վրայ, օրհնութիւններ կը կարդայ հեռաւորաց և մերձաւորաց. և խրատներ կուտայ շրջակայից:

Անկէ ետքը կելնէ եկեղեցի կիջնէ և անձամբ կը խօսի ողջոյնները, որք այժմեան քահանայաթաղին մէջ ալ կան, և աթոռին վրայ բազմելով կսկսի օծելու իւղովը, թէպէտ յետոյ օծման խօսք չկայ. եկեղեցիէ դուրս կելնէ և ծիսարանին թաղման ընդարձակ աղօթքը ինքնին կը զրուցէ, և իւր թաղման կարգը ինքն լրացնելով հոգին կաւանդէ: Եթէ այս ամեն պարագայք ճշտիւ պատմական լինէին, որուն չերաշխաւորեր միայնոյ վարուց պատմագրին ներբողական ձևը, դարձեալ աւելի կը մերժէին քան թէ կը հաւաստէին թունաւորութիւնն պարագային:

Մահուան թուականը վարուց պատմիչէն միայն ըսուած է Հրոտից ամիս, օր հինգշաբթի (Վարք 112): Մեր տուած 373 թուականին հինգշաբթի կը հանդիպին Հրոտից 5, 12, 19 և 26 օրերը. և ահա Աւգերեան ալ ճառընտիրէ մը քաղելով Հրոտից 5 թուականը

Պուտայ, դարձեալ հինգշաբթի օր (Վարք Սրբոց. Գ. 393), և այս յարմարութիւնը փաստ մըն ալ կը լինի ի նպաստ մեր ժամանակագրութեան: Իսկ Հրոտից 5-ը, Հայոց շարժական տոմարին հաշուով կը լինի 373 յուլիս 25: Կոստանդնուպոլիս տպուած Վարքը կը գնէ Նաւասարդի 30, օգոստոսի 29, օր հինգշաբթի (Վարք 202), և թէպէտ օգոստոս 29-ը հինգշաբթիի հանդիպի, սակայն այն օր Նաւասարդի 5 կը լինի և ոչ 30: Հին շաշոցը կը գնէ Տրէ 11, որ շարժական տոմարով կը լինէր դեկտեմբեր 3, իսկ անշարժով կը լինի նոյեմբեր 19, ինչպէս ունին այժմեան յայսմաւուրքներն ալ: Իսկ մեք ամուր կը պահեմք 373 յուլիս 25 թուականը, որ աւելի ստուգութեան երաշխաւորութիւն կընծայէ:

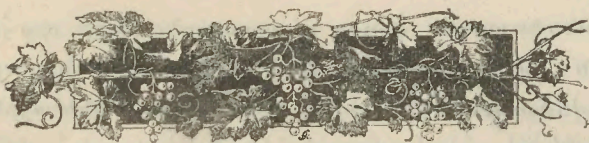
Սրբոյ հայրապետին մահը տեղի ունեցաւ ի Խախ, ուր կը գտնուէր Պապի հետ տեսնուելու համար: Մարմինը աշակերտաց երիցագունին Տրդատայ հսկողութեամբ և ամենայն հանդիսութեամբ և արքունական շքեղութեամբ, և թագաւորին և ամենայն մեծամեծաց ընկերակցութեամբ բերուեցաւ Եկեղեաց գաւառի Թիլ աւանը, ի սեփական կալուած Լուսաւորչեան տոհմին: Թորդանի մեծ դամբարանը չտարուելուն պատճառը հարկաւ սրբոյն փափագն եղած է, վաղամեռիկ ամուսնոյն Սանդիստոյ քովը թաղուելու համար:

Լուսաւորչայ ցեղին կալուած եղող տեղերը 15 հատ եղած են ըստ Բուզանդայ (Բուզ. 117), բայց ոչ թէ ամբողջ գաւառներ, այլ պարզ աւաններ իրենց շրջակայ գիւղերով և ագարակներով, որ կրնան կերպով մը գաւառ կոչուած լինել: Յիշեալ 15-էն միայն 6 հատի գաւառի անունները ունիմք, այսինքն է Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարոն, Բզնունիք և Շոփք, և այս վեցէն ալ միայն երեքին աւանները նշանակուած կը

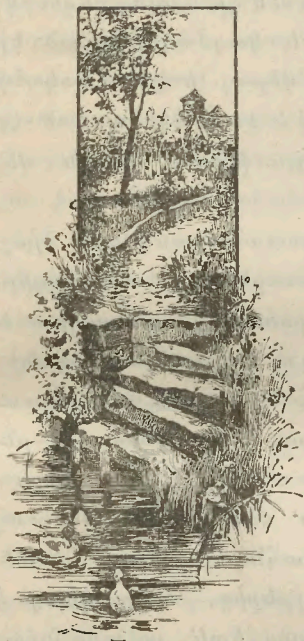
գտնեմք, Թորդան ի Կարանաղի, Թիլ լեկեղեսց, և Աշտիշատ ի Տարոն:

Լուսաւորչեան կալուածներ՝ նախկին քրմապետին կամ գլխաւոր տաճարաց քուրմերուն կալուածներն էին, որք Տրդատայ ձեռօք Լուսաւորչի տրուեցան, և ամենն ալ ընտիր և բարեբեր տեղեր էին: Հայր Մարդպետ անգամ մը Ներսէսի այցելելու առթիւ Ա. տիշատ Հանդիպած ատեն այնչափ զմայլեցաւ, որ երբ քիչ մը գլուխը տաքցուց, սկսաւ Տրդատայ և Արշակունեաց ազգի և տակի և տոհմի թշնամանել (Բուզ. 117), որ լաւագոյն տեղեր կանանցահանդերձ մարդկան է տուել, և կը սպառնայր Արշակայ ձեռքով ետ առնուլ: Բայց խեղճը նպատակին չհասաւ, անկէ ելնելուն Եաւասպ Արծրունիին հանդիպեցաւ, որ իւր ցեղին կոտորուելուն վրէժը լուծելու համար, Մարդպետը մացառուտ անտառ մը տարաւ, և որսի պատճառանօք նետահար սպաննեց (Բուզ. 118):

Թիլայ կաթողիկէն, ուր էր ևս Ներսէսի գերեզմանը, կործանեցաւ է. դարուն աւերածոց մէջ, և գերեզմանը անյայտ մնաց մինչև 1272 փետրուար 1, յորում յայտնուեցաւ Պատուական սարկաւազի ձեռամբ և պատուեցաւ Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռօք: Թիլայ կաթողիկէն նորոգուեցաւ, ալ ոսկրներէն մաս մը Երզնկա տարուեցաւ, և բազուկներէն մին դրուեցաւ Տիրաշէնի վանքը, որ է այժմեան Երզնկայի Ներսէս Հայրապետի վանքը: Քի գիւղի մօտ: Նշխարաց գիւտի պատմութիւնը գրուած է Երզնկացի վարդապետէ մը, որ հաւանաբար է նոյն ինքն Յովհաննէս Պրուզը, Ա. Ներսէսի յատուկ շարականին ալ հեղինակը:

ՆՈՐ-ՆԱՍԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱԳԻՍՏՐԱՏՐ

Ա.

Նոր - Նասիջևանի Հայկական Մագիստրատը, որ բացուել էր 1780 թուին արտօնութեան հրովարտակի հինգերորդ յօդուածի հիման վերայ, պարունակում էր իւր մէջ թէ քաղաքի և թէ գիւղերի բոլոր կառավարչական հաստատութիւնները. նա գաղթականների և դատաստանատունը և ոստիկանատունը և քաղաքային խորհրդարանն էր: Հայկական մագիստրատի գատաստանական մասը բաժանուում էր երկու առանձին մասերի՝ Հայկականի և Ռուսականի: Հայկականում վճռուում էին, բացի քրէական և ընթացիկ գործերից, միւս բոլոր տեսակ գործերը: Քրէականի Ռուսաց մասում վճռուելու պատճառն այն էր, որ Հայերին իրաւունք չէր

տրուած կատարել Հայոց դատաստանագրքի պահանջած արեան դատաստանը, իսկ ընթացիկ գործերն այդ մասում վճռուում էին նորա համար, որ ընթացիկ գործեր ասելով, հասկացուում էին Հայի և օտարի մէջ եղած դատաստանը և արտաքին կամ տէրութեան զանազան ատեանների հետ եղած դրաբուրթիւնները, որ, յայտնի բան է, պէտք է կատարուէին Ռուսաց լեզուով: Հայկական դատաստանը կատարուում էր Հայոց լեզուով, Հայոց ծիսով և սովորութեամբ. և կազմակերպուած էր Հայոց դատաստանագրքի հիման վերայ, իսկ Ռուսականը կատարուում էր Ռուսաց լեզուով և կազմակերպուած էր տէրութեան ընդհանուր օրէնսդրութեան հիման վերայ:

Մագիստրատի Հայոց դատաստանական մասի պաշտօնական անձինքն էին՝ Դատաւորներ, Ատենագպիր, Թարգմանիչ, Օրինակող, Ստարոստա, Ատենապետ և Բանտապետ: Դատաւորների թիւը երեք էր. նոցանից մէկը համարուում էր նախագահ և կոչուում էր «Առաջին Դատաւոր», իսկ միւս երկուսը նորա դատակից ընկերներն էին և կոչուում էին «Երկրորդ Դատաւոր»: Առաջին դատաւորը, որ միւսնոյն ժամանակ և Ռուսաց դատաստանական մասի նախագահն էր, բացի հիւանդութեան և ուրիշ յարգելի դէպքերից, միշտ պէտք է ներկայ գտնուէր ատեանում, որովհետեւ առանց նորա ներկայութեան ոչ Ռուսաց և ոչ Հայոց մասում կարող էր ատեան կազմուել: Երկրորդ դատաւորներից մէկին յանձնուած էր խնամակալութեան գործերը, որոնք պահանջում էին նորա մշտական ներկայութիւնը զանազան իրեզնների ցուցակագրելու, գնահատելու և ուրիշ այսպիսի գործողութիւնների ժամանակ, իսկ միւսը պարտական էր փոխանակել նախագահին, եթէ նա բացակայ լինէր, և կատարէր բանաւոր կերպով առաջար-

Պուլաճ գործերի դատաստանը. այդ դատաստանն էր, որ կոչուում էր «Բանաւոր իրաւարան»:

Դատաւորները ընտրուում էին քաղաքացիներից և ստանձնում էին իւրեանց պաշտօնը տէրութեան հաստատութեամբ. նոքա պէտք է լինէին արդարադատ, անաչառ, իմաստուն, օրէնսգէտ, համբերող և ճշմարտասէր մարդիկ, որ կարողանային գրուել ժողովրդի սէրը, համակրութիւնը և հաւատքը: Դատաւոր չէին կարող լինել՝ խելագարները, հրապարակաւ պատժուածները, օրէնքով արգելուածները, բանադրուածները, դատաստանական պաշտօնից արձակուածները և անչափահասները: Դատաւորներն իրաւունք չունէին դատելու իւրեանց ազգականներին, չէին կարող վկայ լինել, չէին կարող դատաստան կտրել իւրեանց սեփական գործերի վերաբերութեամբ: Ամեն մի դատախազիւ իրաւունք ունէր պահանջելու, որ իւր դատին չ'խառնուի այն դատաւորը, որ իւր հետ կռիւ կամ մի որ և է անբաւականութիւն էր ունեցել, միայն որ նա այդ պէտք է անէր ատենի բացուելուց առաջ: Դատաւորները պէտք է դատէին առանց բարկանալու, հայհոյելու և նամանաւանդ ծեծի: Նոքա պէտք է աշխատէին վերահասու լինել գործի մանրամասնութիւններին, ուշ դնէին դատախազի ապացոյցներին, պատասխանողի ջատագովութիւններին, վկաների ցուցմունքներին և յետոյ արդէն՝ վճիռ կտրէին: Դատաւորները պէտք է գաղտնապահ լինէին. նոքա իրաւունք չունէին դատախազիւներին մասնաւոր կերպով ոչ խրատ տալ, ոչ խնդիր գրել նոցա համար, ոչ դատարանի որոշումները յայտնել նոցա և ոչ նոցանից խնդիր ընդունել: Թէ դատը և թէ դատախազիւներից խնդիր ընդունելը պէտք է լինէր Մագիստրատում, որովհետեւ դատաւորներն առանձին-առանձին, ատենից դուրս ոչ մի իրաւունք ու իշխանութիւն չու-

նէին ոչ միմեանց վերայ, ոչ էլ դատախնդիրների վերայ:

Դատաւորների իշխանութեան տակ գտնուում էր Ատենադպիրը, որ դատարանի ղեկանատան գլխաւորն էր: Նա ընտրուում էր դատաւորների ձեռքով գիտնական, հայերէն իմացող և լաւ շարադրող մարդկանցից: Ատենադպրի ձեռքով էին կատարուում դատարանի բոլոր գրագրութիւնները, նա էր դատաստանագիրքը գործածողը, օրէնքը դատաւորներին ցոյց տուողը, հասկացնողը, օրէնքը պահպանողը և գործերի կանոնաւորութեան և օրինաւորութեան վերայ հսկողը:

Ատենադպիրը ընթացիկ գործերի համար պահում էր երեք գիրք՝ դատարան մտած թղթերի, դատարանից արձակուած թղթերի և աւուրց գիրքը կամ աւուրական ժուռնալը: Առաջին գրքի մէջ էջերի ձախ կողմում նա նշանակում էր դատարան մտած թղթերի համառօտ բովանդակութիւնը, իսկ աջ կողմում ամեն մի թղթի դէմուդէմ — նորա ստացած լուծումն դարձեալ համառօտ կերպով. երկրորդի մէջ գրում էր դատարանից արձակուած բոլոր թղթերի համառօտ բովանդակութիւնը, իսկ աւուրական ժուռնալում արձանագրում էր եղած դատերի բովանդակութիւնը և դատաւորների վճիռները: Այդ գրքերը, որոնք ամեն տարուայ համար լինում էին առանձին-առանձին, ատենադպիրը դատաստանագրքի հետ միասին պահում էր մի արկղում, որի բանալին գտնուում էր միայն իւր մօտ: Տարին վերջանալուց յետոյ, նա առնում էր հին գրքերի պատճէնները, որ նոցա միշտ առ ձեռն պատրաստի ունենայ իւր մօտ, իսկ բնագրերը դնում էր դատարանի գրքատունը, որ նոյնպէս անմիջապէս իւր իշխանութեան տակ էր գրտնուում: Ատենադպիրը, բացի իւր այդ բոլոր պարտականութիւններից, իբրև դատարանի ղեկանատան գլխաւոր, պէտք է հսկէր և ղեկանատան միւս ծառայողների վե-

քալ, պէտք է հսկէր, որ թարգմանիչը կանոնաւոր կերպով թարգմանէր լանձնուած թղթերը, օրինակողը կամ գրագիրը կանոնաւոր կերպով ընդօրինակէր, և այլն:

Դատաւորների իշխանութեան տակ, բացի ատենադպրից, գտնուում էին «ստարոստան», ատենապետը և բանտապետը: Ստարոստայի ձեռքին կենտրոնացած էր դատարանի բոլոր դրամական մասը. նա էր տուգանքները ժողովողը, հարկեր հաւաքողը: Դրամական հաշիւների համար ստարոստան պահում էր երկու գիրք՝ օրացույց կամ գիրք աւուրց և գիրք յատկական հաշուոյ: Առաջին գրքի մէջ նա կարգով գրում էր դատարանի դրամների՝ տուգանքի, հարկերի և ծախսերի մանրամասն ելեմուտքը, իսկ երկրորդի մէջ նա գրում էր ամեն մի դրամի հաշիւ առանձին՝ տուգանքինն առանձին, հարկերինն առանձին, ծախսերինն առանձին, և այդ գրքերի մէջ նշանակուած հաշուով նա պատասխանատու էր դատաւորների առաջ բոլոր փողերի համար:

Հայոց դատարանի ատենաւում դրուած էր երկու սեղան. նոցանից մէկը նշանակուած էր դատաւորների համար, իսկ միւսը, որ զետեղուած էր առաջնի աջ կողմը, յատկացրած էր ատենադպրի համար: Թարգմանչի, օրինակողի և առհասարակ դիւանատան սեղանները գտնուում էին ատենանից դուրս: Ատենան լինում էր, բացի կիւրակի և տօն օրերից, ամեն օր, իսկ եթէ շատ կարեւոր գործ պատահէր, մինչև անգամ և տօն օրերը: Առաջին դատաւորը դատավարութեան ժամանակ նըստում էր. մէջ տեղը, միւս երկու դատաւորները բռնում էին նորա աջ ու ձախ կողմը, ատենադպիրն իւր սեղանի մօտ, իսկ ատենապետը կամ պահապանը կանգնում էր դրան մօտ, որ պահպանէր դատարանը և ատենան հրաւիրէր դատախնդիրներին:

Դատը լինում էր երկու տեսակ՝ բանաւոր և գրա-

ւոր: Բանաւորն իսկոյն և եթ վերջանում էր, որովհետեւ
 դատը բերանացի էր յայտնուում և իսկոյն էլ լուծումն
 էր ստանում, իսկ գրաւորը կամ դարձեալ իսկոյն վեր-
 ջանում էր, կամ յետաձգուում էր: Գրաւորներից իսկոյն
 լուծումն էին ստանում այն գործերը, որոնք շատ պարզ
 էին և մանրամասն քննութիւն կամ հետազոտութիւն
 չէին պահանջում: Ատենադպիրը կարգում էր կողմերի
 ներկայացրած թղթերը՝ դատախազի բողոքագիրը և ա-
 պացուցագիրը և պատասխանատուի պատասխանը և ա-
 պացուցները, իսկ դատաւորները հարց ու փորձ անելով,
 շուտով վերահասու էին լինում ճշմարտութեան և տա-
 լիս էին իւրեանց վճիռը. նոքա մեծաւ մասամբ աշխա-
 տում էին դատախնդիրներին հաշտեցնել: Իսկ եթէ գրա-
 ւոր գործերը բարդ էին լինում ու կնճռոտ, ինչպէս,
 օրինակի համար, առւտրական գործերը, որոնք պա-
 հանջում էին հաշիւների և գրքերի մանրամասն քննու-
 թիւն, դատաւորները նոցա վճռելու համար երկու մի-
 ջոցի էին դիմում. նոքա կամ առաջարկում էին վիճող
 կողմերին կազմել վճռահատական կամ մեղիատուական
 դատաստան և այդպիսով վերջացնել գործը և կամ գոր-
 ծի քննութիւնը յանձնում էին ժողովրդի այն դասակար-
 գի պետին ու նորա օգնականին, որ դասակարգին պատ-
 կանում էր դատախնդիրը: Դասակարգապետն այդպիսի
 դէպքերում հրաւիրում էր դատախնդիր կողմերի ցույ-
 մունքով և ցանկութեամբ երկու արժանահաւատ, պա-
 տուաւոր և գործին տեղեակ մարդ և նոցա հետ միա-
 տին քննելով գործը, ներկայացնում էր դատարանին իւր
 քննութեան արդիւնքը, որ և հիմնուելով նորա վերադ-
 տալիս էր իւր վճիռը:

Եթէ պատահում էր այնպէս, որ դատախնդիր կող-
 մերից մէկն անբաւական էր մնում դատաւորների վճռից,
 նա իրաւունք էր ստանում իսկոյն տռնել վճռի պատ-

ճէնը և ներկայացնել իւր բողոքի հետ միասին հետեւեալ դատաստանական ինստանցիային, որ կազմուած էր իննը հոգու ատեանից: Այդ իննը հոգին ընտրուած էին ժողովրդի ամենապատուաւոր, հասկացող և օրէնսգէտ մարդկանցից, նոքա պարտական էին հսկել, որ դատաւորները կանոնաւոր կերպով կատարեն իւրեանց պաշտօնը, պարտական էին հարկաւոր գէպքերում բռնելու դատաւորների տեղը և ջնջելու, քանդելու կամ բեկանելու նոցա անարդար կերպով տուած վճիռները: Իսկ եթէ դատախնդիրն այդ իննը հոգու վճռից էլ անբաւական էր մնում, որ շատ սակաւ և կարելի է ասել, գոնէ, առաջին ժամանակները համարեա՞ թէ չէր պատահում, այն ժամանակ նա իրաւունք էր ստանում դիմել «Նամէստնիկական» կառավարութեան կամ նորա տեղը բռնող Դատաստանական պալատը, որովհետեւ հրովարտակով Հայոց դատարանը գրուած էր Նամէստնիկական կառավարութեան իշխանութեան ներքոյ իբրեւ վճռաջինը ատեանի: Թէ բանաւոր և թէ գրաւոր գատի վճիռներն իսկոյն արձանագրուում էին Աւուրական ժուռնալում և ստանում էին իւրեանց զօրութիւնը հէնց նոյն օրը:

Հայոց դատարանի առաւելութիւնն այն էր, որ գործը հեշտութեամբ, առանց երկար ու բարակ գրազրութեան և ձևապաշտութեան և, որ գլխաւորն է, շատ կարճ միջոցում էր վերջանում. գործի դատաւորների քննութեան տակ մնալու ամենաերկար ժամանակամիջոցն էր երեք ամիս: Մեր ձեռքին գտնուում են Առաջին դատաւոր Թումաս Ալաճաւեանի դատաւորութեան ժամանակ կազմուած երեք տարուայ՝ 1803, 1804 և 1805 թուականների աւուրական ժուռնալները, որոնք պարունակում են իւրեանց մէջ բազմաթիւ վճիռներ բազմատեսակ գործերի մասին, որոնցից մի քանիսը

բաւականին բարդ են և դժուար լուծելի, բայց և այնպէս նոցանից շատ քչերն են յետաձգուած, իսկ ահագին մեծամասնութիւնը ստացել են իւրեանց վճիռը հէնց նոյն օրը:

Մեր ձեռքին գտնուած աւուրական ժուռնալները գրուած են հին, կապոյտ, հաստ թղթի վերայ տգեղ և անկանոն ձեւագրութեամբ և տեղական ժողովրդական բարբառով խառն գրաբառի հետ: Ժուռնալների էջերի գլխին գրուած է՝ «Աւուրական ժուռնալ», իսկ ձախակողմեան լուսանցքում, որ երեք զծով երկու մասի է բաժանուած, գրուած է վճռի կամ արձանագրութեան համարը և ամսաթիւը այսպէս.

1805 թ.

ԱՒՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ.

Համ.
Գեկ.

100. 6. Նախիջևանցի պէտրոս տէր օվանէսովն դարէիւէս առաջ 1795, թվումն մաքլէրի ժուռնալումն համար 28 ձեռք դնելով կու ծախէ իւր մէկ խանէ տեղիցն տունին չետևի սէմթէն էռէսուն իննը կազ ուստ կազով և լանքն խանէի լանքով տեղ Կարապետ Նիկողոսովին քսանը հինգ ուսպլի: և նալ եռ կու ծախէ քաղաքս բնակող աստանոյ պարոն սօթնիկ ասւատուր էթմէկճի օղլուին անցեալ 1804 թումն չուլիսի 7-ին ամրացուցանելով ստալօվօյ ժուռնալովն 124 համարօչն ձեռնարկութեամբ դատաւորաց ամրագիր կուտալ այս Պէտրոսըս: ի ներքոյ ինքն ձեռք դնելով ասելով թէ տունիս չետևէն մէկ կտօր տէղ ծախեալ էի էռէսունը իննը կազ ուստի կազով և լանքն խանէի լանքով: որ ամրագիրն այն էթմէկճի օղլու ասվատուրի կինն ինչ տվիլ էր պահէլու ես կորուցի անոր համար այս ամրագիրս վէրստին կուտամ ալսուլէտև մէկ մը մասն չունի տէջի ձեռք կու դնէ: դարձեալ վերոյ չիշեալ Կարապետ Նիկողոսովն ծախէլուն չետու:

տունին հարաֆայի կողմիցն տէղ կու ծախէ կօմէչին մկրտիչին թէ խանէիս պօլեօմն տէչի ալթմս ալսպէս տալա հանելով կուղէր քօխօխէր վասն ալն լիշեալ առվատուր էթմէկճի օղլուի որդին եկեալ հանձերց ամրագրօմն խնդրեանց իւր ամրագրի զօրութեամբն տէղն: և մեք վերահասու ըլալով հրամայեցինք որ չաբվի իւր տված երկու տապրա ամրցուցած ձեռագրի զօրութեամբն տրվի նմա էթմէկճի օղլուին ալսպէս վերջ արինք հրամայեցանք մենք դատաւորօքս:

1804 թ.

ԱՒՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ

Համ.
Փետ.

- Յ. 15. 1803 ամին լուիսի ամսոյն մէջն Նախիջևանցի ճին-
ճի էղլիեալովի որդին հինգ տարէկան տղալ Նախիջե-
ւանցի մէջջանին խաղար օվանէսօվ տապախին դըս-
տէրն հէտ խաղալով Նորալ Մկրտչի տղայն տանակով
զարկիլ է խաղարի աղջիկանը սօլ աչկն հանիլ է և
լէտ քան մի աւուր նա մկրտիչն կիւմի գնացիլ է ա-
պալ էրկունն ալ սապի ըլալօմն և քօվէրն մարդ ոչ
գտանելով ոչ էն իմացեալ թէ ինչ կերպիւ աչկն է-
լած վասն ալն մտածիլ ին թէ մկրտչի տղան զարկիլ
է տէչին հապալ ալտնի չէ ալս թվումս աղջիկաննը
հայրը տապախ խաղար օվանէսօվն եկ մագիստրաթս
խնդրեաց թէ իմ աղջիկս քօռ էղաւ ինծ մէղք էղաւ
տէչի և մագիստրաթս նորա խաղարի խէղճալով և
մկրտիչ ձենծիօվէն քսաննը հինգ ռուբլի առաւ էրիթ
հէքիմի ըստակ ապալ օրինօք ոչինչ չէր հասնէր ո-
րօվհէտն սապի էչին էրկուննալ և երկրորդումն զար-
կածս մարդ տէսնօղ չիքար իւրեանց մտածելօմն ալն-
պէս համարիլ ին թէ մկրտչի տղան զարկիլ է տէչին
վասն ալն նալ սապի աղջիկանը հայրը խաղար օվա-
նէսօվն ըսկն ալն քսաննը հինգ ռուբլին ստացաւ և
բաւական եղև որ ալսու լէտն նորալ մկրտչի կամ որ-
դոյն հէտ վասն ալն պանի համար տաւալ տալալալ
չունէծածին ձէռագրեաց ժուռնալս ալս:

1803 թ.

ԱՒՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ

Ժամ.
Յուն.

2. 12. Նախիջևանցի մէջնանին բախալ անանիեասօլն եկ մագիստրաթս խնդրեաց ի վերայ եղպօրն թումասին: որ ալս երեկօյի եկաւ գիշէրն իմ տունս հարբած նէրհակ գոլով որքան առասպէլ խոսկէն ետկն զիս անողորմաբար ծէծից և մագիստրաթս տէսաւ որ նորաննեալին երէսն նշանն կար վասն ալն մագիստրաթս նորա թումասին պատժէլու էր: և նալ թումաս խընդրեաց և վօտքն ընկաւ իւր եղպօրն անանեալին մէղա կոչից և նալ եալ թօղութին շնորհից պարըշվէցան որ եթէ մէկ անգամը տահա ալնոմ կէրպիւ հարբածութիօլ նորա անանեալի տունն երգալ ավէլի պակաս կալաճնէր ասէ և մէմալ շիքահէթի քանը ալնոմ մագիստրաթս ինձ թումասիս անողորմաբար պատիծս տալ և ես հնազանդելով ձեռագրէցի ժուռնալս ալսու լէտե մէմալ նորա տունն վօտք կօղէլու չիմ:

Մագիստրոսի Ռուսոց դատաստանական մասը կազմակերպուած էր, ինչպէս որ ասացինք, տէրութեան ընդհանուր օրէնքների հիման վերայ: Նա բաժանուում էր երկու գլխաւոր մասի՝ քրէական և քաղաքացիական մասերի և կառավարուում էր առանձին ատենադպրի և նորա իշխանութեան տակ գտնուած զիւանատան ձեռքով: Այդ ատենադպիրը նշանակուում էր տէրութեան ռուս աստիճանաւորներից, նա, բացի իւր ատենադպրական պարտականութիւններից, կատարում էր և մի տեսակ պրոկուրորի, տէրութեան աչքի, հսկողութեան դերը Հայոց Մագիստրատում և կոչուում էր «Ստրեապչի»։ Նորա իշխանութեան տակ, բացի իւր զիւանատան ծառայողներից, գտնուում էին և գիւղերի ռուս տեսուչները: Քաղաքի ստրեապչին և գիւղերի տեսուչներն ալն «պահպանիչքն» և «այցելուքն» էին, որոնք հրո-

վարտակի հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ պէտք է նշանակուէին պաշտպանելու Հայերին, չ'խառնուելով, մասնակից չ'լինելով նոցա դատաստանական և առհասարակ կառավարութեան գործերին: «Ի քաղաքոջ և 'ի գեղօրայս սակս պահպանութեան հարկաւոր պատահմանց՝ կարգեսցի յատուկ անձինս 'ի ռուստաց, ասուած է հրովարտակի հինգերորդ յօդուածի մէջ, որք և ոչ ունիցին մասնակցութիւն դատաստանական գործոց սոյն բնակչացն՝ այլ եղիցին միայն պահպանիչք և այցելուք նոցին»:

Ոստիկանութեան ծառայութեան համար ընտրուում էին երկու արժանաւոր մարդիկ, որոնք նոյնպէս կոչուում էին «դատաւոր» և Մագիստրատում իւրեանց ներկայ գտնուած ժամանակ մասնակցում էին Հայոց դատարանի ասեռական գործերին և դատավարութեան իբրև երկրորդ դատաւոր: Այդ ոստիկան-դատաւորներէց մէկը կատարում էր իւր ոստիկանութեան պաշտօնը քաղաքում, միւսը — Հայկական շրջանում (Армянскій округъ)՝ հինգ գիւղերում, 18 Պօլուդենկա աւանի մօտ և Սամբէկ ու Զուլեկ գետերի ափերում ձգուած ագարակներում (хутора) և 'Իօնի միւս երեսում: Թէ քաղաքի և թէ Հայկական շրջանի դատաւոր-ոստիկանները իւրեանց ձեռքի տակ ունէին հասարակ ոստիկաններ: Շրջանի ոստիկան-դատաւորի ձեռքի տակ գտնուած հասարակ ոստիկանները ձիաւոր էին և այդ պատճառով կոչուում էին «Աթլը-կարաուլ», իսկ քաղաքի ոստիկան-դատաւորինը հետեակ էին և կոչուում էին «Բէշլը», այսինքն հնգապետ: Բէշլիները, բացի իւրեանց համար որոշուած ռոճկից, ստանում էին և տաս-տաս կոպէկ վարձատրութիւն այն մարդկանցից, որոնց մէկի մասնաւոր խնդիրքով դատարան էին տանում: Նոքա ընդամենը վեց հոգի էին. նոցա պաշտօնի նշանը մի-մի կտր-

միր-կանաչ շերտերով ներկած փայտ կամ գաւազան էր, որ կրում էին նոքա քաղաքում շրջելու և իւրեանց պաշտօնը կատարելու ժամանակ:

Թէ առաջին և երկրորդ դատաւորները և թէ ոստիկան-դատաւորներն ընտրուում էին երեք տարի ժամանակով ժողովրդի բոլոր դասակարգերից՝ աստիճանաւորներից, վաճառականներից, մէջշաններից և արհեստաւորներից: Ընտրուածները պէտք է լինէին, նախ, ազնիւ, հասկացող մարդիկ, որ կարողանային իւրեանց վերայ դրած ծանր ու բարդ պարտականութիւններն անկաշառք և անաշառ կերպով կատարել, երկրորդ, նիւթական կարողութեան տէր, որ կարողանային, առանց վնասելու իւրեանց անձնական գործերին, առանց քայքայելու իւրեանց տնտեսական և նիւթական դրութիւնը, անձնատուր լինել հասարակաց գործերին: Ահա այդ դատաւորներն էին այն «պետերը», որոնք հրովարտակի դարձեալ նոյն հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ պէտք է ընտրուէին վիճակահանութեամբ և կառավարէին ամբողջ հայ հասարակութեան գործերը: Ձկնի բնակութեան ձերոյ՝ ի յատուկ քաղաքով յանուանեցեալ Նախիջևան ի կողմն Պօլուդենկին, ասուած է այդ մասին հինգերորդ յօդուածում, հրամայեմք հաստատել անդ մագիստրատ, և անդ ըստ ձերոյ օրինաց և սովորութեանց վարել զատաստանս և զիրաւունս, ընտրելով ի ձէնջ զդատաւորս վիճակաձգութեամբ»:

Բ.

Քաղաքի կառավարութեան ձևն էլ, ինչպէս դատարանի և ոստիկանատան, այնպէս չէր, ինչպէս բոլոր Ռուսաստանում: Զիշտ է, 1785 թուին է երբ հրատարակուեց քաղաքային կառավարութեան ընդհանուր կա-

նոնադրութիւնը, Նախիջևան ևս ուղարկուեց այդ կանոնադրութիւնի, մի օրինակ և կարգադրուեց նորա հիման վերայ քաղաքագլուխ ընտրել և կազմակերպել քաղաքային խորհրդարանը կամ «Գումը», բայց տէրութեան այդ կարգադրութիւնն անհնարին եղաւ իրագործել, որովհետեւ թէ այդ կանոնադրութեան հիման վերայ ընտրուած քաղաքագլուխը և թէ նորա նախագահութեամբ կազմակերպուած վեց իրաւասուններից բաղկացած խորհրդարանը, ժողովրդի գէա Ռուսաստանի ընդհանուր կարգ ու կանոնին, լեզուին և օրէնքներին ընտելացած չ'լինելու պատճառով, անկարող եղան հասկանալ օրէնքի հոգին: Քաղաքային կառավարութեան գործերին կանոնաւոր ընթացք տալու համար և օրէնքի իմաստը չըմբռնելուց առաջ եկած խառնակութիւնները, խռովութիւնները և երկպառակութիւնները դադարեցնելու համար, ինչպէս ուրիշ այսպիսի դէպքերում, այս անգամ էլ ժողովուրդն իւր առաջաւորների բերանով դիմում է իւր առաջնորդին և խնդրում է նորա խորհուրդը և աջակցութիւնը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, իբրեւ աշաւուրջ և կարօտեալ հօտի շահերին նախանշախնդիր հովիւ, այս դէպքում ևս կարողանում է օգնել գաղթականներին: Նա լաւ հասկանալով, որ բոլոր անյաջողութիւնների պատճառը քաղաքային նոր կանոնադրութիւնն է, որ ժողովուրդը պատրաստուած չէր ըմբռնելու և իրագործելու, գործ է դնում իշխանութեան առաջ իւր մեծ հեղինակութիւնը և ազդեցութիւնը և խափանում է նորա գործադրութիւնը Նախիջևանում, հիմնուելով կայսերաշնորհ հրովարտակի վերայ: Բայց որովհետեւ եղածը խափանելուց լետոյ, պէտք էր նորա տեղ մէկ ուրիշը դնել, որ միևնույն ժամանակ համապատասխան լինէր և ժողովրդի ըմբռնողութեան կարողութեան և չ'հակասէր տէրութեան

օրէնքերին, նա ձեռնարկում է գրելու իւր «Դաշնադրութիւն միաբանութեան» կոչուած թուղթը, նորա հիման վերայ 1795 թուի մայիսի 26-ին կազմակերպում է «Քաղաքական Դումը» և լսնձնում է նորան քաղաքի կառավարութեան գործը:

Այդ թուղթը կամ կանոնադրութիւնը, որ սրբազանը 1795 թուականի օգոստոսի 8-ին տպագրելով Ս. Խաչի տպարանում, բազմաթիւ օրինակներով 'ցրուել է ժողովրդի մէջ, - կազմուած է մի յառաջաբանից և 13 յօդուած կանոններից: Յառաջաբանում յայտնուում են թղթի կազմուելու պատճառները, իսկ յօդուածներում միայն կանոնադրութեան նախագիծը կամ հիմնական կէտերը: Կանոնաւոր և մանրամասն հրահանգ կամ կանոնադրութիւն նախիջևանի հայկական քաղաքային խորհրդարանը երբէք չէ ունենում. նա իւր երկարատե գոյութեան ընթացքում ղեկավարուում է միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի տուած բանաւոր հրահանգներով և կեանքում մշակուած և օրէնքի զօրութիւն ստացած զանազան կանոններով: Տասներեք նախագիծ յօդուածները մի տեսակ երգմնագրի ձև են կրում, որովհետեւ նոքա կարգացուել, արտագրուել, կնքուել ու վաւերացուել են նոյն իսկ 1795 թուականի Մայիսի 26-ին քաղաքային խորհրդարանի բացման ժամանակ: Հայկական խորհրդարանի նորընտիր անդամներն այդ ժամանակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ներկայութեամբ երգուել են խաչի և աւետարանի վերայ սրբութեամբ պահպանել այդ կանոնադրութեան ամեն մի յօդուածը և սերնդէ սերունդ հաւատարիմ մնալ նորա գլխաւոր սկզբունքին:

Յօդուածների բովանդակութիւնը հետևեալն է. Անուամբ Աստուծոյ և Նորին սրբազնութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հաճութեամբ մենք ներքոյ ստորագրուած 24 հոգիս յօժարակամ լսնձնաւոր եղանք լի-

նել մեր նախիջևան քաղաքի հոգաբարձու այս պալ-
մաններով՝ ա) Համաձայն լինել միմեանց հետ և միա-
բանութեամբ աշխատել և նպաստել մեր քաղաքի բա-
րեկարգութեան, կատարելով ստանձնած պարտականու-
թիւններս հաւատարմութեամբ, առանց կրքերի, ինք-
նասիրութեան և կեղծաւորութեան. բ) Մեզ հոգաբար-
ձոններիս սիրով լինել քաղաքագլխի և դատաւորների
հետ, ինչպէս որ վայել է պատուաւոր մարդկանց, հեռաց-
նելով մեր միջից հեռն ու նախանձը, չարն ու ատե-
լութիւնը նորաշէն քաղաքիս արդիւնաւորութեան հա-
մար. գ) Անհետ անել այն բոլորը, որ սորանից մի փոքր
առաջ նսեմացրին մեր քաղաքի պայծառութիւնը, հա-
լածել այսուհետեւ մեր միջից սինլքորներին և ընկերու-
թիւն չանել ապստամբների և խռովարարների հետ,
ազնուութեամբ հոգալ քաղաքի բարեկարգութեան վե-
րայ, որպէս զի ամօթով չ'մնանք. դ) Միաբան խոստա-
նում ենք հնազանդել Աստուծոյ կամքին և Նորա սուրբ
պատուէրներին, հաւատարմութեամբ ծառայել մեր ա-
մենաողորմած Թագուհուն և նորա տուած փրկարար
օրէնքներին, պատուել մեր սուրբ եկեղեցու կանոնները,
խոնարհել մեր Հոգեւոր հօրը, ինչպէս մեր եղբայրու-
թեան գլխաւոր անդամին և մեր քաղաքի ու հասարա-
կութեան հիմնադրին. խոստանում ենք միակամ դէմ
դնել նոցա, որոնք կ'ձգտեն խլել մեր օրէնքները և
իրաւունքները, խնամք տանել մեր եկեղեցիների, վան-
քի վերայ սերնդէ սերունդ մինչև վերջը. ե) Դատաս-
տանական կարգը մեր քաղաքում հաստատելուց և հա-
սարակութեանս զրամական ելումուտքը կանոնաւորե-
լուց յետոյ, մենք Աստուծոյ առաջ խոստանում ենք
վերահասու լինել գործերին և, առանց կրքերի ու կեղ-
ծաւորութեան, կառավարել նոցա: Եթէ մեր մէջ մի որ
և իցէ առարկայի մասին անհամաձայնութիւն, տարա-

ձայնութիւն կամ թիւրիմացութիւն պատահի, խոստանում ենք նորա լուծումն թողնել մեր Սրբազան Հօր բարեհալեցողութեան, որպէս զի նա հաստատէ մեր վճիռներից կամ կարգադրութիւններից ամենաարդարը, ամենաօրինաւորը. իսկ եթէ այդ պատահի նորա բացակայութեան ժամանակ, խոստանում ենք գործն այնպէս վճռել, ինչպէս որ ցանկանում է մեծամասնութիւնը և ոչ թէ ղեկավարուել ինքնասիրութեամբ և դատարկ երկպառակութեամբ ¹⁾. Ը) Սրբազան Հօր հաճութեամբ զպրոց հաստատենք այն տան մէջ, որ շինուած էր նախկին ատենադպիր-ստրեապչի Յովսէփ Անդրէիչի համար, մինչև որ նորին սրբազնութիւնը դորա համար առանձին տուն շինէ, ինչպէս որ արդէն առաջարկել է: Այդ փոքրիկ զպրոցում երկու ուսուցիչ ուսներէն և հայերէն գրել-կարդալ սովորեցնեն: Հայոց լեզուի ուսուցչի տարեկան ռոճիկը սրբազան հայրը թոյլ է տալիս եկեղեցական փողերից հատուցանել, իսկ Ռուսաց լեզուի ուսուցչին մենք պարտաւորուում ենք վարձատրել մեր ունեցածից: Սորա հետ միասին խոստանում ենք նորին սրբազնութեան ցանկութեան համաձայն հոգ տանել որքան ուսումնարանի, այնքան էլ մեր քաղաքի

¹⁾ Յաւում ենք, որ մենք, չ'նայելով մեր գործ դրած բոլոր ջանքին, չ'կարողացանք ձեռք բերել Դաշնադրութեան թղթի բնագիրը, ուստի և ստիպուեցանք յօդուածների բովանդակութիւնն ալատելից-աջնտելից քաղել, ժողովել: Այդպիսի հանգամանքներում, յալտնի բան է, մենք չէինք կարող ներկայացնել բոլոր յօդուածների լիակատար բովանդակութիւնը. մանաւանդ պակասաւոր և թերի մնացին Զ և Է յօդուածները, որ և մենք բաց թողինք, հինգերորդ յօդուածից ուղղակի անցնելով ութերորդին: Մենք այդ երկու յօդուածի մասին միայն կարողացանք իմանալ այն, որ դրա վերաբերում էին գաղթականներին շնորհած հողերին և նոցա մատակարարութեան խնդրին:

չքաւորների, աղքատների և կարօտեալների վերայ. թ) Խոստանում ենք ընդհանուր ոյժերով պահել մեր Մագիստրատը նորա գործերին կանոնաւոր ընթացք տալ, յարգանք տածել դէպի նորա այն իրաւունքները, որ արտայայտուած են Բարձրագոյն շնորհած ամենաողորմած թագուհու արտօնութեան հրովարտակում, խոստանում ենք չ'պակսեցնել, չ'թուլացնել դատաւորների և քաղաքագլխի արժանաւորութիւնը, վիճաբանելով նորա ունեցած իրաւունքների մասին, այլ անկեղծութեամբ հետևելով մեր ամենաողորմած թագուհու բարի դիտումներին, աշխատենք մեր իրաւունքներն անխախտ և անդրդուելի պահել և չ'խնայենք դորա համար մինչև անգամ մեր կեանքը. ժ) Եթէ սրբազան հօր բացակայութեան ժամանակ պատահի մեզ խորհրդակցութիւն ունենալ հոգևոր գործերի մասին, մենք պարտական ենք հրաւիրել խորհրդին նորա փոխանորդին կամ յաջորդին և նոցա հետ միասին վճռենք խընդիրը, որպէս զի դորանով հոգևոր և մարմնաւոր կառավարութեան մէջ խռովութիւններ ծագելու առիթ չ'տանք, ինչպէս որ մինչև ցայժմ պատահել է գաղտնի ժողովներում. ժա) Խորհրդարանի կամ դումի համար առանձին օր նշանակենք շաբաթ օրերը և ժամադիր լինենք խորհրդարանում քաղաքագլխի և դատաւորների հետ միասին առաւօտեան 8 ժամից մինչև 12-ը. խորհրդակցենք ամեն բանի մասին, որ օգտաւէտ և շահաւէտ է քաղաքին և մեր հասարակութեան: Քաղաքից կարևոր գործերով բացակայողները պարտական լինին յայտնել այդ մասին, իսկ քաղաքում գտնուողները, եթէ միայն հիւանդ չեն կամ մի որ և իցէ ուրիշ յարգելի պատճառ չունեն, նշանակուած ժամին անպատճառ գտնուեն դումում հասարակաց օգտի համար: Իւրեանց պարտականութիւնները կանոնաւոր կերպով չ'կու-

տարող և գործերին անհոգութեամբ վերաբերող հոգաբարձուներն երկու-երեք նախազգուշութիւններից յետոյ, արտաքսուեն մեր միջից և նոցա տեղն աւելի բարեխիղճերը ընտրուեն. ժբ) եթէ մեր հասարակութիւնից մէկը կամենայ փոփոխել մեր հասարակութեան բարեկարգութիւնը, անհնազանդ գտնուելով մեր տուած խրատներին, արտաքսուի մեր հասարակութիւնից իբրև քաղաքի կարգերը խանգարող և ապստամբ անձն և, Յիսուս Քրիստոսի խօսքին համաձայն, ճանաչուի անբարիշտ և անօրէն. ժգ) Խնդրել, որ նորին սրբազնութիւնն այս կարգաւորութիւնը տպագրել տայ, որպէս զի ամենեքեան իմանան սորա մասին:

Նախիջևանի հայկական քաղաքային խորհրդարանը կամ դումը, ինչպէս երևում է այս երզմնաձև կանոններից, կազմուած էր 24 հոգաբարձուներից և Մագիստրատի հինգ դատաւորներից: Այդ 24 հոգաբարձուները, որոնք ընտրուում էին ժողովրդի ամենապատուաւոր անդամներից եռամեայ ժամանակով, ամեն շաբաթ օր հաւաքուում էին Մագիստրատ և կազմում էին դատաւորների հետ միասին իւրեանց նիստերը քաղաքագլխի նախագահութեամբ: Նորընտիր հոգաբարձուներն երգուում էին ս. խաչի և աւետարանի վերայ խղճի մոռ կատարել իւրեանց ստանձնած պարտականութիւնները, հոգալ հասարակութեան գործերն այնպէս, ինչպէս հայրերը հոգում են իւրեանց ընտանեաց գործերը, խնամք տանել հասարակութեան ամեն մի անդամի վերայ, ինչպէս գերգաստանի գլուխները խնամք են տանում իւրեանց գերգաստանի անդամների վերայ. նոքա սկսում էին իւրեանց գործունէութիւնը, կարգալով Դաշնադրութիւն միաբանութեան թուղթը. այդ նոցա երզմնագիրն էր:

Դումի նիստերը տեւում էին առաւօտեան 8 ժա-

մից մինչև 12-ը, Նիստերին պարտական էին ներկայ գտնուել անպայման բոլոր հոգաբարձուները. բացակայութեան յարգելի պատճառ համարուում էին միայն հիւանդութիւնը և կարևոր գործերը: Բացակայ հոգաբարձուն նախօրօք պարտական էր իմաց տալ իր բացակայութեան պատճառների մասին, հակառակ դէպքում մի երկու-երեք նախազգուշութիւններից յետոյ, նա հանուում էր 24-ի միջից իբրև. իւր պարտականութիւնները չ'կատարող, և նորա տեղն ընտրուում էր նորը: Հոգաբարձութեան պաշտօնից մերժուում էին և նոքա, որոնք թէև կանոնաւոր կերպով էին յաճախում դումի նիստերին, բայց անտարբերութեամբ և անհոգութեամբ էին վերաբերում իւրեանց ստանձնած պաշտօնին:

Նումի խորհրդակցութեան առարկայ լինում էին՝ քաղաքի բարեկարգութիւնն ընդհանրապէս, քաղաքի բնակիչների դրութեան և կենցաղավարութեան բարելաւութիւնը, ուսումնարանների և ուրիշ օգտաւէտ հաստատութիւնների հիմնարկութիւնը, քաղաքի ելումուտքը և տնտեսական դրութիւնը, ճանապարհների և կամուրջների շինութիւնը, քաղաքագլխի եւամեայ դրամական հաշիւների ստուգութիւնը և ժողովրդի բարոյականութեան վերաբերեալ խնդիրները: Խորհրդարանում խնդիրները վճռուում էին ձայնի բազմութեամբ և իսկոյն և եթ իրադործուում էին. իսկ այն խնդիրները, որոնք պահանջում էին մանրամասն ծանօթութիւններ և մասնագիտական տեղեկութիւններ, արձանագրուելուց և խորհրդին մասնակցող հոգաբարձուների ստորագրութեամբ վաւերացուելուց յետոյ, ենթարկուում էին ամբողջ հասարակութեան դատողութեան և քննութեան:

Այդ հասարակութեան ժողովները, որոնք տեղի

էին ունենում խորհրդարանի նստին յաջորդող տօն օրերին, կազմակերպուած էին լինում ոչ թէ ամբողջ հասարակութեան անդամներից, այլ հոգաբարձուներից, դասակարգապետներից և նոցա օգնականներից, արհեստապետներից և նոցա օգնականներից, իսկ աւելի կաւոր գործերում և ուրիշ ամեն դասակարգերից հրաւիրուած գործին տեղեակ անձնաւորութիւններից: Հասարակութեան ժողովները կազմուում էին քաղաքագլխի հրաւիրանքով և նորա նախագահութեամբ: Այդ ժողովներում քննուելիք խնդիրները, եթէ ընտանեկան բնաւորութիւն էին կրում և չէին չօշափում կամ փոփոխում արդէն ընդունուած և հաստատուած կարգերը և օրէնքները, ինչպէս, օրինակի համար, զանազան ժողովարարութիւններ և յօժարակամ գրամական զոհաբերութիւններ, իսկոյն և եթ քննուում, վճռուում և արձանագրուում էին մի առանձին համախօսականի մէջ և իրագործուում էին կամ նոյն իսկ հոգաբարձուների կամ դորա համար ընտրուած առանձին մարդկանց ձեռքով. իսկ եթէ խորհրդարանի արձանագրած և հասարակութեան ժողովի քննութեան ենթարկած խնդիրներն այն տեսակից էին, որոնք չէին կարող վճռուել առանց թոյլատուութեան կամ հաստատութեան բարձրագոյն իշխանութեան, լիազօրութիւն էր տրուում քաղաքագլխին, իբրեւ ամբողջ հասարակութեան ներկայացուցչի, իրաւունք ստանալու համար, միջնորդել ուր հարկն է:

Դումն իւր ժողովրդի բարոյականութեան վերայ հսկելու ստանձնած պարտականութիւնը կատարում էր, ղեկավարուելով այն սկզբունքներով ու կանոններով, որոնք յատուկ են ամեն մի նահապետական, պարզ կեանքով ապրող ժողովրդի: Այդ սկզբունքները և կանոնները, որոնք ի սկզբանէ անտի կատարուում էին բերանացի, աւանդաբար, 1817 թուականին ամփո-

փուլում են մի առանձին կանոնադրութեան մէջ, որ կոչուում է «Կանոն անքակտելի և պայման յաւիտենական»։ Անքակտելի և յաւիտենական» կոչուում են կանոնները նորա համար, որ Նախիջևանի հասարակութիւնը կազմելով նոցա և յանձնելով Պումին գործադրելու, գործ է դրել իւր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները, որ նոցա օրէնքի գորութիւն տայ, անքակտելի կանոն և յաւիտենական պայման դարձնէ ժողովրդի համար։ Նա այդ նպատակին հասնելու համար, չէ բաւականացել միայն նորանով, որ վաւերացրել է նոցա իւր ներկայացուցիչներին՝ քաղաքագլխի, հոգաբարձուների և պատուաւոր քաղաքացիների ստորագրութեամբ, այլ և հաստատել է տուել նոցա առաջնորդական մեծ կնքով և իրաւունք է ստացել առաջնորդից կարգաւոր և զեկուցում անելու նոցա մասին եկեղեցիներում ²⁾։

²⁾ Մենք Հոգեւոր կառավարութեան հին թղթերի մէջ գտանք այդ «Կանոն անքակտելի և պայման յաւիտենական» կոչուած թղթի իսկական պատճէնը։ Դա մի հին, կապտագուն թղթի վերայ գրուած տետրակ է, որ պարունակում է իւր մէջ, բացի 39 հատուածից, և մի յառաջաբան ու վերջաբան։ Որ դա կանոնների իսկական պատճէնն է—, կասկած չէ կարող լինել, որովհետեւ նորա վերջում գտնուում է 63 պատուաւոր քաղաքացիների ստորագրութիւն և քաղաքագլուխ Դանիէլ Կարակաշեանի հետեւալ վաւերացուցիչ գրութիւնը. «Իսկըն և հաստատն ընդ քօբիալիս համեմատ է»։ Հետաքրքիր է նամանաւանդ այդ թղթի յառաջաբանը. նորա մէջ յայտնուած են այն շարժառիթները, որոնք բռնադատել են նախիջևանցիներին մինչև 1817 թուականը բերանացի, աւանդաբար գործադրուած կանոնները ի մի հաւաքել և ամփոփել մի կանոնադրութեան մէջ. «Որպէս զի մէք ի բնէ անտի մինչ ելանելոյն մէրում ի զրիմու, ամնայն ոք ըստ կարի և արժանեաց իրում կուկառաւարվեր, ասուած է այդ յառաջաբանում, որպէս զգենուլն, նոյնպէս և ուտէլ ըմպէլն չափաւորապէս, որ էր յոյժ գովելի և անպարսաւելի։ Այլ չետ ելանելն մէր ի զրիմու և ի բնակ-

Կանոնները բաղկացած են 39 յօդուածից կամ հատուածից, որոնցից իւրաքանչիւրը պարունակում է

չինչ աստ ի քաղաքս Նոր Նախիջևան, ամ յամէ զամենայն վերասացեալ բարեկարգութիւնսն ի բաց թօղեցեալ էր ի մէնջ. և ամենայն ոք լինքն անձն իշխան կոչելով որպէս և կամէին զայնու պճնեին. և զգեցուցանեին զկանալս զորդիս և զգոտէրս իւրեանց. և մանաւանդ անպատկան պարզես լաւելոյին ի զարդարանս, նաև զանազան ուտելեօք և ըմպելեօք անպատշաճ տեղիս ընդանաին և ալլն. Եւ որպէս զքաղաքս մէր կալ ենդ վերահայեցողութեան բարեկարգ մագիստրաթին մէրում և ի նմա եղեալ արժանապատիւ գլաւալի և յարգելի զատաւորաց, նաև համախոհից նոցին ընտրեալ հոգաբարձուաց, որք միշտ տեսանեին ի վաղ ժամանակաց հետէ զայս աւելորդ արարողութիւնն և լետեղով խոկային բաւոնալոյ ի քաղաքէս մերմէ զայնպիսի անպատշաճ արարողութիւն հասարակութեանց, որպէս վասն ըսգենուլոյ հանդերձիցն կամ ի ժամանակ ամուսնացուցանելոյն զորդիս և զգոտերս իւրեանց, առնեին վասն զստերացն զմիծածախ պուլցս, և կամ որդոցն հարսանեաց աւելորդ զարդս, և ալլն որք կուպատնին առ հարսանիսն, և կամ լետ նշանին մինչ հարսանիքն տարուբերից բաղանեաց պանաց, ուստալից, աչճիից, քեմանեճիից և ալլոցն սոլն նմանեաց առնեին պարգես, և ի այն պիսեաց որք կու գործածին ի հարսանիս և ի ընդրեաց որոց բազումքն եին անդոստեղիք և բառնալիք, նաև յոտ կռուսլ պատճառք, որոյ արարողութեանցն յաղաղաւ քանիցս անքամ հասարակութեան տումիւ և բարեկարգ մագիստրաթիւ սաստիկ պատուէրս եղեալ, և տուքանիւք կապաքցեցեալ էր, բայց ի դուլատրութենէ վերատեսչաց, օր լաւուր աւելանալը զանպատշաճ արարմունքս, մինչ զմիմեանց օրինակ լինելով պատճառ լինեին տապալման զմիմեանս, և զչսփս իւրեան չի ճանաչելով պարտականս մնաին, որով զրկէին զալլս, և ինքեանք հասանեին, որ և իսկ բազումք հասին ի լետին և ի վատթար թշվառութիւն. Վասնորոյ մեք ամենեքեանքս միաշունչ և միախորհուրդ լինելով արարաք զայս լաւիտենական և անքակտելի կարգադրութիւնս, զի ի ներքոյ գրեցեալ 39 հատուածովս շարադասելոցն զբառնալիս բարձաք և զպատշաճաւորն նախ գրեցաք,

Իւր մէջ զանազան բարոյական խրատներ և հայրական պատուէրներ: Այդ խրատները ու պատուէրները զօրութեամբ ժողովուրդը թէ իւր առօրեայ կեանքում և թէ բացառակի դէպքերում ու հանգիստւոր օրերում՝ նշանդրէքի, հարսանիքի, կնունքի, ուխտագնացութեան և հրաւերքների ժամանակ պէտք է խոյս տար ամեն տեսակ շռայլութիւնից, վատնողութիւնից, զեղխութիւնից և նորմուտ ու վնասակար սովորութիւններից և պահպանէր միայն կեանքի այն եղանակը, այն վարքն ու բարքը, այն սովորութիւնները, այն հագնուելու և զարդարուելու տարազը, որ նոքա իւրեանց հետ բերել էին Ղրիմից:

Դուժը խստութեամբ հետևում էր, որ կանոնների ամեն մի յօդուածը ճշտութեամբ կատարուի և ծանր տուգանքի ու պատժի էր ենթարկում անհնազանդ

և եթէ ոք ընդէմ այսմ կարգաւորութեանս լանդկնիցի առնել ինչ, լայնժամ ալնպիսի անհնազանդ անձն, հատուցէ հաստատեցեալ է մէնջ լաւարտ քանտիցի ալս գրեցեալ շտրաֆն առանց ներելոյ, և լետ ալնմ ըստ արժանեացն ևս ընկալցի ի հասարակութենէս մերմէ, անպատուութիւնս, վասնորոյ կըրկնակի հաստատութեան լաղազաւ խնդրեցաք մէք ի նորին քարծր սրբազնութենէ Տեառն Տեառն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս և կաւալէր առաջնորդեն մերմէ, զի և նալ վերչաւորութեան հատուածոց, և ստորագրութեանց մերոց, վերստին հաստատեցէ զիւր ըստորագրութեամբն և մէծ կնքօքն ամրացուցէ զայս լաւիտենական և անքակտելի պալմանս, և ի չեկեղեցիսն ևս քարոզելով ընդ բանիւ և նղովիւք պատուիքեցէ առհասարակ ժողովրդականացն մերոց, որ և ընդիմացողքն նախ սրբազան առաջնորդեն մերում ըստ հոգւոյ ընկալցին զպատիժս և ապա մարմնաւորապէս ընդունիցին ի Մագիստրաթէս մէրում ըստ ժամանակնն եղեալ գլաւալի և դատաւորաց, յօր աղազաւ և ստորագրեմք. որ եղև ի յունվարի 1-ին 1817-ին թւոյ»:

գտնուողներին ու ընդդիմացողներին: Տուգանքի վերաբերությամբ ժողովուրդը բաժանուած էր չորս կարգի՝ հարստների, միջին կարողութեան տէրերի, չքաւորների և աղքատների: Կանոնների մի որ և է հատուածը չ'կատարելու համար, հարուստները պարտական էին վճարել հարիւր ուրբի, միջին կարողութեան տէր մարդիկ — եօթանասուն և հինգ ուրբի, չքաւորները — յիսուն ուրբի, աղքատները — քսան և հինգ ուրբի: Անհնազանդութեան և ընդդիմութեան կրկնուելու դէպքերում տուգանքի քանակութիւնն էլ կրկնուում, երեքկնուում էր և վերջ ի վերջոյ փոխուում էր սաստիկ պատժի:

Տուգանքներից հաւաքուած գումարն երկու մասի էր բաժանուում՝ մէկ մասը տրուում էր քաղաքում գոյութիւն ունեցող «Աղքատաց գանձանակին», միւսը բաշխուում էր այն մարդկանց, որոնք յայտնում էին Դումին այս ինչ կամ այն ինչ մարդու կանոնների հատուածների դէմ կատարած զեղծումները: Զեղծումներն երևան հանողներին վարձատրութիւնը բաշխուում էր համեմատաբար, նայելով թէ որ դասակարգին էր պատկանում զեղծում գործողը: Հարիւր ուրբի տուգանք տուող յանցաւորից յանցանքը յայտնողին բաժին էր հանուում 20 ուրբի, 75 ուրբի տուողից — 15 ուրբի, 50 տուողից — 10 և 25-ից — 5 ուրբի: Եթէ պատահում էր այնպէս, որ կրկնապատկուած ու եռապատկուած տուգանքները և գործ դրուած խիստ պատիժներն անգամ չէին օգնում և զեղծումների ու զեղծում գործողների թիւը գնալով բազմանում էր, Դումը խնդրում էր յաջորդից կամ հոգեւոր կառավարութիւնից ծանուցում անել եկեղեցիներում, զգուշացնել ժողովրդին և լիշեցնել նորան անբաւական կանոնը և լաւիտեանական պայմանը:

Մեր ձեռքին գտնուում է «Քաղաքական տումի» 37 թուին «աստուածաբան» Թադէոս վարդապետ Բեկ-նազարեանին գրած թղթերից մէկը, որ պարզ կերպով ցոյց է տալիս, թէ Դումը քնչ միջոցների էր դիմում և քնչպիսի եռանդ ու գործունէութիւն էր ցոյց տալիս։ 1817 թուի կանոնները ժողովրդի մէջ ամուր պահելու համար։ «Ի վաղնջուց ամաց անտի, գրուած է այդ թղթի մէջ, ըստ համախումբ խորհրդոյ հոգաբարձուաց յաղագս քաղաքիս կանանց և աղջկանց ոսկեղէն և ականակուռ զարդարանօք արգելումն եղեալ էր, յեկեղեցիս, ի խորելէզի տօնավաճառն ³⁾, ի փողոց և ի հրապարակս շրջելոյ, իսկ ոմանք զայն արգելումն ի մոռացումն թողեալ լինելոյն, արդ նոյն իսկ կարգաւորութիւն վերստին վերանորոգեցաւ, ուրեմն բարեհաճեսցի ձերդ սրբութիւն յայնր մասանց ի վաղիւն ի տօնի ծաղկազարդի, ըստ քաջ հմտութեան ձերում ծանուցանել ժողովրդեանցն։ այնու մտաց, զի եթէ ոք զկնի քարոզէ յիշեալ արգելմանցն ընդդէմ գտանիցի, այնպիսին տուժեցեալ լինելոց է անպատուութեամբ, զայսմանէ և առ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց քահանայիցն ևս առաջագրել զի նոքա ևս ծանուցեն ժողովրդոցն իւրեանց»։

Մագիստրատի գրադրութիւնների լեզուն ներքին գործերում՝ հաշուեգրքերում, արձանագրութիւններում

³⁾ «խտրելէզ» կոչուում է Նոր Նախիջևանի Ս. Գէորգ եկեղեցու ուխտը, որ Նախիջևանցիք կատարում են Յունաց Ս. Գէորգայ տօնին, այսինքն Ապրիլի 23-ին։ Այդ ուխտը, որ շարունակուում է երեք օր, բաղմաթիւ ուխտաւորներ է հաւաքում թէ քաղաքից և թէ շրջակայ հալ գիւղերից։ Դոյն իսկ ուխտի օրերը մեծ տօնավաճառ է կազմուում եկեղեցու բակում, որ մի կողմից մեծ եկամուտ է տալիս եկեղեցուն, միւս կողմից էլ միջոց է տալիս վաճառականներին արդիւնաւոր կերպով առուտուր անելու։

և համախօսականներում կամ տեղական բարբառն էր կամ գրաբառախառն տեղական բարբառը, ինչպէս վերոյիշեալ Աւուրական ժուռնալի լեզուն, իսկ արտաքին թղթակցութիւնների կամ գրագրութիւնների մէջ — աղաւաղուած գրաբառը: Երևում է, որ գաղթականների գիտութիւնը Հայոց լեզուի վերաբերութեամբ Ղուիմում շատ սահմանափակ է եղել, նոքա ընդհանուր նեղութեան մէջ ժամանակ չեն ունեցել հոգ տանել իւրեանց մատաղ սերնդի կրթութեան վերայ և բաւականացել են միայն նորանով, որ կարողացել են սլաշտպանել իւրեանց ս. եկեղեցին և ժողովրդական բարբառը ⁴⁾: Այդ է պատճառը, որ թէ հոգեւորականութիւնը և թէ աշխարհականներից գիտնական համարուածները, ինչպէս, օրինակի համար, Հոգեւոր գատարանի և Մագիստրատի ա-

⁴⁾ Հայոց լեզուի գիտութիւնը Ղուիմի գաղթականների մէջ անկասկած սկսել է պակասել 1475 թուականից չեռոյ, երբ Ղուիմը ընկել է Տաճիկների ձեռքը և Հայերը չ'զիմանալով մահմեդականների լարուցած հալածանքներին, թողել են իւրեանց այդ երկրորդ հայրենիքը — «Ծովային Հայաստանը» և խումբ-խումբ ցրուել են զանազան կողմեր, իսկ մնացածները կորցրել են նիւթական կարողութեան հետ միասին և իւրեանց մտաւոր զարգացումը: Այդպէս չէ եղել սակայն 1475 թուականից առաջ, 1330—1475 թուականները, որոնք համարուում են Ղուիմի հայ գաղթականութեան ամենածաղկած ժամանակամիջոցը, ամեն բան գաղթականների կեանքում ծաղկած դրութեան մէջ է եղել և՛ նիւթականը և՛ մտաւորը: Այդ միջոցներում են կառուցուել բազմաթիւ մատուռները, եկեղեցիները և վանքերը, որոնց կիսականգուն աւերակները մինչև ցայսօր դեռ կան, այդ միջոցներում են կոփուել և ընտիր փորագրութեամբ զարդարուել բազմաթիւ խաչքարերը, որոնցից մի քանիսը գաղթականները բերել են իւրեանց հետ և Նախիջևան և, վերջապէս, այդ միջոցներում են վանքերի և եկեղեցիների հովանաւորութեան ներքոյ գրուել և կաֆալի բազմաթիւ ձեռագիր մատեանները:

տենադպիրները, հազիւ կարողացել են գրաւոր կերպով իւրեանց միտքն արտայայտել: Ով որ կարգացել է Հոգեւոր դատարանի հին գրագրութիւնները, Մագիստրատի «Ժուռնալները» և բազմաթիւ արտաքին թղթակցութիւնները և գրագրութիւնները, նա անկասկած համոզուած կ'լինի, որ նոցա մէջ գործածուած լեզուն իսկապէս լեզու չէ, այլ մանկական թոթովանք, որ կարելի է հասկանալ միայն իմաստով և ոչ թէ լեզուի տրամաբանական շարադասութեամբ: Ուշիմ ընթերցողը նոցա մէջ ամեն քայլափոխում պատահում է անկասկածաբար հասկանալի և խառնուած ոճաբանութեան, գլխաւոր և երկրորդական իմաստների խառնափնդորութեան և դժուար ըմբռնելի հասկացողութիւնների և դատողութիւնների. նոցա մէջ բացակայում են քերականական ամենատարրական կանոնները, մտքի կանոնաւոր շարամանութիւնը, չենք ասում արդէն կէտադրութեան մասին, որ կամ միանգամայն չըկայ և կամ բոլորովին անկանոն է գրուած:

Հայկական Մագիստրատի Հայոց մասի դատարանից արձակուած թղթերը կրում էին «Ի Նախիջևանու Հայոց Մագիստրատէս» վերնագիրը և գրուում էին այսպէս.

«Ի Նախիջևանու հայոց մագիստրատէս
առ հոգեւոր կառաւարութիւնդ
միլաւորութիւն

Թէպէտ կառաւարութիւնդ միլաւորականաւ իւրով ի մասին Պըլիւլը սարգսի որդւոյ ասվադուրին և կնոջն ան հաշտութեանն թողուցեալ ըստ ամենայնի դատողութեան մագիստրատիս, բայց որով հետեւ չէ գործ մարմաւոր կառաւարութեանս միշտ առաջի լինին նահանջմունք, բայց այսու ամենայնիւ ըստ քրիստոսեան պատուիրանի վասն բառնալոյ գանհաշտութիւնս նոցին (որոյ վասն արեգակն ոչ է պարտ մտանել) հոգացեալ գոչեաց մագիստրատս զոգանջն որոյ ընդդիմանալն ըստ չարութեան բարուցն իւրոյ արկելաւ ի բանտ ուստի և այսու կարգաւորեցաւ միլաւորիլ առ այդ կառավար

րութիւնդ և պահանջել զի բարէհաճէսցի առաքել քահանայ տեղեակ աստուածային օրինաց որ կարասցի գնալ առ կինն նորին և խրատել զի հաշտէսցի և հնազանդեսցի առն ըստ օրինաց, իսկ եթէ ոչ լուիցէ լայնժամ արքելուլ զնա ի տան քահանայի միւլոյ մինչև հնազանդէսցի տալով նմա ի կերակուր միայն հաց և սոսկ ջուր, փետրվարի 28. 1828 թուոյ —

աչի դտոր մարտիրոս խօճով
եկդ դտոր պետրոս պապայսինօլ
եկդ դտոր աղամ լարութինօլ
եկդ դտոր խաչիկ ալխով
եկդ դտոր զազարոս լազրով:

Սոյն վերնագրով և սոյն իսկ ձեռով գրուում էին և Մագիստրատի Ռուսաց մասի թղթերը: Միայն մի զանազանութիւն կար. երբ որ թուղթը արձակուում էր տէրութեան մի որ և է հաստատութեան կամ պաշտօնական անձի, գրուում էր ամբողջապէս ռուսերէն, իսկ եթէ Հայոց հաստատութեան կամ պաշտօնական անձի —, մի կողմը ռուսերէն, միւս կողմը հայերէն:

Բանաւոր իրաւարանից արձակուած թղթերը կրում էին «ի բանաւոր իրաւարանէս» վերնագիրը և գրուում էին այսպէս.

«ի բանաւոր իրաւարանէս
առ Նախիջևանու հոգևոր կառաւարութիւնդ
վերաբերութիւն.

Ընդ սոյն վերաբերականիւս ուղղւորեցեալ, մեծ սալացի Սարգիս պօշտան լովհաննէսովն, ումեմն ապօրէն ծնունդ զաւակն, ընդ վաթսուն ռուպլի գրամօքն, ի որդեգրութիւն առնելով, և լաստուստ ի գիւղն տարեալ ժամանակին, ի անցանելն սուրբ խաչ վանից լայնկոյս, նոյն երեխայն կու մեռանի, և սալ սարգիսն առանց քահանայի, անձամբ անձին կու թաղէ: և թէպէտ հանգամանք բազումք գոն, որոյ աստութեանց հարցմանց գիրն կալ ի մագիստրաթն մեր. սակայն զհամառօտն ասացաք: և մագիստրաթս մեր տեսանելով զայս արարմունս սորալ ընդդէմ հոգևոր կանոնի գոլ, վասն այն և առաքեցաւ, առ նոյն կառաւարութիւնդ, ի վերադատողութիւն և ի վճռահատութիւն, թէ ապաշխարութեամբ, և թէ պատժօք, և զորս

և իցէ ի կառաւարութենէդ կախեցեալ լինելոց է: ուրեմն և կառաւարութիւնդ բարեհաճեցի, լընկալնուլ զսալ ի վերադասողութիւն, և ի վճռահատութիւն, և զկնի արնորիկ լորպիսութենէ վճռահատութեանն, ծանուցանել ի գիտութիւն մագիստրաթի մերում. եղև 1824 մալիսի 3 ումն. բօլիցէիսկօ չինովնիք՝ պաղտասար պառօնով»:

Քաղաքային դումից արձակուած թղթերը կրում էին «ի քաղաքական տումէս» վերնագիրը և գրուում էին հետևեալ կերպով.

«Ի քաղաքական տումէս

առ Նախիջևանու հայոց հոգևոր կառավարութիւնդ միաւորութիւն.

Գիտելի է որ զբաղում միջոցս երաշտութեամբ անցանի և երկիրս ծարաւեալ կալ: և մօրեխքն լարկանէն բոլոր բուսն չերկրիս, վասնորոյ հասարակութիւնս մեր խորհելով պատշաճ և լոյժ հարկաւոր դատեցաք վասն անձրևոյ և վասն մորեխոյն ըստ սովորութեան և կանոնի նախնեաց մերոց, ի սուրբ լուսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյ առաջիկալ կիրակիս որ ի ամսոյս 10նում լաւուրն զպաղատանս վեր երգել առ ամենաբարձրեալն աստուած և խնդրել զքաղցր ցողն երկնային առ ի զովացուցանել զերկիրս ի ծարաւուտ, ուրեմն հարկ է որ նախագուշակս լինել և պատրաստել լինելիս, որոյ վասն վերակարգել զմի ոմն հաւատարիմ անձն ի աշխարականաց, զի ընդ միոյ քահանայի ըստ պատշաճի չրջելով զգրամս ժողովեսցէ, լորդորելով վասն առատրելոյ, և ծանուցանելն հրաւիրմամբ առ նոյն աղօթս ի սուրբ եկեղեցին ծում և մաքուր սրտիւ նաև բարեհաճեցի կառավարութիւնդ, նախ գրել և հրաւիրել ի սուրբ խաչ վանիցն միմիայն զՅովհաննէս վարդապետն և ապա առ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց զասագլովս քահանայից ևս հրամայել, զի և նոքալ առ ժողովուրդս իւրեանց ծանուցեն և լորդորեսցեն ի նոյն պաշտօն աղօթս, և նուիրեսցեն առատօրէնն, վասն ողջակիզին, և ըստ աշնմ համայն սպասաւորօք եկեղեցեաց, հանդերձ ժողովրդովք, գումարեսցեն իշխեալ աւագ եկեղեցիս ի հանդէս պաղատանացն. ի 8 լունիսի որ ի 1823. քաղաքական գլուխ, վ: հալաճով»:

Հայոց դատարանն անադարտ կերպով շարունակում է իւր գոյութիւնը միայն 45 տարի՝ 1780-ից մինչև 1825 թուականը։ Անցեալ տարի առաջին քառորդից յետոյ Հայոց դատարանը սկսում է հետզհետէ կորցնել իւր նշանակութիւնը, թուլանալ, ջլատուել և ընկնել, մինչև որ վերջնականապէս փախկում է 69 թուին։ Նորա ընկնելու պատճառը լինում է, նախ, իշխանութիւնը, որ կամաց-կամաց հանելով հայոց դատարանի իրաւասութեան պատկանած դատերի զանազան մասերը, թուլացնում է նորան և զրօյի հաւասարեցնում նորա նշանակութիւնը, երկրորդ, ինքը հայ ժողովուրդը, որ տեսնելով Հայոց դատարանի իրաւասութեան և հեղինակութեան աստիճանաբար թուլանալը, փոխանակ նեցուկ լինելու նորան և աշխատելու բարձրացնել նորա ընկած նշանակութիւնը, ինքն էլ սկսում է անտարբերութեամբ վերաբերիլ դէպի իւր թանկագին սեփականութիւնը, նշանակութիւն չ'տալով հայ դատաւորների վճիռներին և ամենաչնչին գործերի համար ևս դառնալով Մագիստրատի տէրութեան դատարանին։

Նախ և առաջ Հայոց դատաւորներից առնուում է ինը հոգու վճռաջինջ ատեան ունենալու իրաւունքը, յետոյ նոցա իշխանութիւնից հանում են պարտապանութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը (Долговые дела)։ Առաջին իրաւունքը տէրութիւնը յատկացնում է նահանգի դատաստանական պալատի իրաւասութեան, երկրորդը—Տագանրոգ քաղաքում հաստատուած վաճառականութեան ատենին։

Իշխանութեան Հայոց դատարանի գործերին խառնուելու պատճառը լինում է նախիջկանցւոց յայտնի Գայեալեանի և Բաբիկեանի գործը։ Գայալեանը և Բա-

բիկեանն անբուական մնալով իւրեանց գործի համար արձակած հայ դատաւորների և ինը հոգու ատեանի վճիռներից, դիմում են բողոքով նահանգական իշխանութեան, որ առիթ բռնելով այդ հանգամանքը և նոյն ժամանակ հիմնուելով կայսերաշնորհ հրովարտակի հինգերորդ յօդուածի «և եղիցի ենթ իշխանութեան նամէտնիկական կառավարութեան» (и бытъ магистрату подъ апелляціею наѣстническаго правленія) խօսքերի բառացի նշանակութեան վերայ, հրամայում է դադարեցնել ինը հոգու վճռաջինջ ատեանը և ամեն մի բողոք դատաւորների վճռի դէմ այնուհետև մատուցանել եկատերինէսլաւի դատարանական պալատին: Նախիջևանցիք չեն բողոքում Բարձրագոյն իշխանութեան նահանգական իշխանութեան վերայ և նորա արած այդ տեղական կարգադրութիւնը զօրութիւն է ստանում: Սակայն շատ հաւանական է, որ, եթէ հայերը բողոքէին, Բարձրագոյն իշխանութիւնը յարգէր նոցա ցանկութիւնը և Հայոց դատարանի գործը թողնէր նախկին դրութեան մէջ, որովհետև բացի նորանից, որ ինը հոգու վճռաջինջ ատեանի ինստիտուտը գտնուում էր տէրութիւնից Հայոց դատարանների գործածութեան համար հաստատուած դատաստանագրքի մէջ, այլ և շատ օգտակէտ էր ընդհանրապէս և դատաստանական գործի համար: Նա շատ հեշտոցնում էր թէ հայկական Մագիստրատի դատավարական գործունէութիւնը, հաշտեցնելով դատաւորների վճիռներից անբաւական միացած կողմերին, և թէ նահանգի դատաստանական պալատի գործը, բողոքաւորների գործը հէնց քաղաքում վերջացնելով և նորանոր գործերով չ'ծանրաբեռնելով առանց այն էլ արդէն ծանրաբեռնուած դատաստանական պալատը: Պատմում են, որ մէկ անգամ Տազանրօզի քաղաքապետը, որի իշխանութեան տակ զը-

տընուում էր մինչև 1859 թուականը Նախիջևանն իւր հայկական շրջանով, Մագիստրատի գործերը քննելու ժամանակ նկատում է, որ Հայոց դատարանի մասում համեմատաբար խիստ սակաւ գրաւոր գործ կայ և եղածներից շատերն էլ հաշուութեամբ են վերջացած: Պատաւորները և ատենադպիրն այդ հանգամանքը մեկնում են Հայոց դատարանի առանձին կազմակերպութեամբ և գլխաւորապէս ինը հոգու հաշուեցուցիչ և խաղաղարար ներգործութեամբ: Քաղաքապետը լսելով այդ մեկնութիւնը, ասում են, շատ բաւական է մնում և կատակելով ասում է. «խնդրում եմ, պարոններ, որ այսուհետև էլ շարունակէք գործերն այդ ուղղութեամբ վարել, միայն որ զրացիներիդ այդ մասին բան չ'ասէք, մի գուցէ նոքա իմանալով ձեր դատարանի յաջողութեան գաղտնի խորհուրդը, ինքեանք ևս ցանկանան ձեր օրինակին հետևել, այն ժամանակ աստիճանաւորները ձեռնունայն ու խեղճ կ'մնան և ձեր հոգուն մեղք կ'լինի»: Ինը հոգու վճռաջինջ ատեանի ինստիտուտը հակառակ չէր ոչ տէրութեան օրէնքներին և ոչ գաղթականներին շնորհած կայսերական հրովարտակի իմաստին. նա բոլորովին համապատասխանում էր երջանկայիշատակ Եկատերինէ կայսրուհու «ըստ ձերոյ օրինաց և սովորութեանց վարել դատաստանս և զիրաւունս» խօսքերին: Ինը հոգու ատեանի փակուելուց յետոյ, Հայոց դատարանի բոլորովին փակուելը միայն ժամանակի խնդիր է դառնում:

Պատարանի վիճակին ենթարկուում է և «քաղաքական տումը»: Ժամանակի ընթացքում իշխանութիւնը նորանից խլում է քաղաքագլխից և քաղաքի տնտեսական մասի միւս պաշտօնեաներից հաշիւ պահանջելու իրաւունքը և առհասարակ քաղաքի տնտեսական մասի հաշուետեսութեան գործն ենթարկում է նահանգական

կառավարութեան իրաւասութեան, խլում է նորանից և ներգործական դեր խաղալու, գործերին ընթացք և ուղղութիւն տալու հեղինակութիւնը և յատկացնում է նորան միայն քաղաքագլխին խորհրդակից լինելու իրաւունքը: Քաղաքագլուխներն էլ օգտուելով հանգամանքից, աշխատում են դուրս գալ 24-ի հսկողութեան տակից և բոլորովին ինքնագլուխ լինել: Նոքա սկսում են ամեն գործում ինքնագլուխ վարուել, գործել իւրեանց սեփական պատասխանատուութեամբ, առանց նշանակութիւն տալու հոգաբարձուների կարծիքներին, մինչև անգամ խորհրդի ևս չ'հրաւիրելով նոցա, շատ անգամ էլ միայն ձեականութիւնը պահպանած լինելու համար խորհրդակցելով նոցա հետ: Միւս կողմից ժողովուրդն էլ իւր դատապարտելի անտարբերութեամբ նպաստում է Դումի փակուելու գործին: Նա սկսում է անխտիր ամեն մէկին հոգաբարձու ընտրել, շատ անգամ էլ անտարբեր գտնուելով, բոլորովին ընտրութիւն չէ անում, որով մէկ կողմից ձգում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այնքան մեծ աշխատութեամբ կազմակերպած և սրբագործած «Դումը», միւս կողմից չամբողջացնելով նորան, զրկում է նորան կանոնաւոր կերպով գործելու իրաւունքից: Մոռացուում է Սրբազանի «Դաշնադրութիւնը» և այն երդումը, որ հասարակութիւնն իւր ներկայացուցիչների բերանով արել էր ս. խաչի և աւետարանի վերայ՝ անխախտ պահել իւր իրաւունքները և շնորհած արտօնութիւնները: Մեռնում, ոչնչանում է հին սերունդ իւր հին ուղղութեամբ, իւր ազգային սուսնդութիւններով, առաջ է գալիս նոր սերունդ նոր ուղղութեամբ, նոր ձգտումներով, նոր շահերով և անհետանում է այն սրբազան տւանդը, որ առաջինն այնքան գուրգուրանքով կտակել էր երկրորդին:

Թէ որտեղ է հասած լինում հայկական հաստա-

տութիւնների աղաւաղուելը, խանգարուելը—, այդ երևում է նորանից, որ վերջին ժամանակներում ոչ ոք այլ ևս չէ կամենում եղել ոչ հոգաբարձու, դատաւոր, ոչ մինչև անգամ քաղաքագլուխ ընտրուել, հոգաբարձու, դատաւոր, որ առաջին ժամանակներն այնքան յարգելի, այնքան պատուաւոր են եղել: Քաղաքի ծերունիներից շատերը մեզ պատմել են, որ ինքեանք ընտրուած լինելով մի որ և է հասարակաց գործի պաշտօնատար, ամեն ձեռքից եկած միջոցներով աշխատել են, որ չ'հաստատուեն իշխանութիւնից, որ բեկանուի իւրեանց ընտրութիւնը. այդքան ընկած, անարգուած են եղել վերջերումս դատաւորների, հոգաբարձուների և հասարակաց միւս պաշտօնները: Քաղաքային խորհրդարանի այդպէս քայքայուելու և ընկնելու պատճառով վերջին ժամանակներում արդէն քաղաքային գործերը բոլորովին կենտրոնանում են քաղաքագլխի ձեռքին, որ միահեծան իշխանութեամբ կառավարում է բոլոր գործերը, անհրաժեշտ դէպքերում միայն զիմելով հասարակութեան ժողովների օգնութեանը:

Հասարակութեան ժողովներն էլ հետզհետէ փոխում են իւրեանց առաջուայ կազմակերպութիւնը և բնաւորութիւնը: Առաջ այդ ժողովները հրաւիրուում էին խորհրդարանի որոշումով և արձանագրութեամբ և կազմուում էին դատաւորներից, հոգաբարձուներից, զասակարգապետներից ու նոցա օգնականներից և քաղաքի այն պատուաւոր մարդկանցից, որոնց հոգաբարձուները վճռելիք գործի համար անհրաժեշտ կ'համարէին հրաւիրելու, իսկ վերջերում նոքա հրաւիրուում էին միայն քաղաքագլխի ցանկութեամբ, որոշումով և կազմուում էին քաղաքի միայն հարուստ տանուտէրերից, աղաներից և զասակարգապետներից: Հինը ճշտութեամբ պատկերացնում էր հասարակութեան կարծիքը,

որովհետեւ թէ դատաւորներն ու հոգաբարձուները և թէ դասակարգապետներն ու նոցա օգնականները հասարակութեան քուէարկութեամբ էին ընտրուում, իսկ նորը ներկայացնում էր հասարակութեան միայն հարուստ դասակարգի կարծիքները, որովհետեւ, բացի դասակարգապետներից ու նոցա օգնականներից, որ հնի պէս հասարակութեան քուէով էին ընտրուում, նորա միւս բոլոր անդամները չէին ընտրուում, այլ իբրեւ տանուտէրեր արդէն իւրեանց դրութեամբ էին անգամ համարուում հասարակաց ժողովներին:

Հայկական Մագիստրատի վերջնականապէս փակուելու խնդիրն առաջին անգամ բարձրանում է 66 թուին: Այդ ժամանակներն արդէն մշակուել ու հրատարակուել էին երջանկայիշատակ Աղեքսանդր Բ-ի նոր դատարանական օրէնքները և սկսուել էր նոցա գործադրութիւնը: 66 թուականի Ապրիլի 13-ին հրատարակուած Բարձրագոյն հրամանի հիման վերայ ամեն տեղ ձեռնարկել էին փակել Մագիստրատները, դատաստանական «րատուշները» և կարգադրութիւն էր ելել նոցա տեղ հետզհետէ նոր կարգերը հաստատել: Յայտնի բան է, այդ ընդհանուր յեղափոխութեան ժամանակ, երբ բոլոր հինը, մասնաւորը վերանում էր և տեղը բռնում էր նորը, բոլորի համար հաւասարապէս պարտականացուցիչը, Նախիջևանն իւր գիւղերով չէր վարող ընդհանուրից բացառութիւն կազմել. նա պէտք է ենթարկուէր ընդհանուր հոսանքին, ընդունէր տէրութեան ընդհանուր օրէնքները և կարգերը և կորցնէր իւր բացառակի դրութիւնը, իւր արտօնութիւնները, իւր հայկական բնաւորութիւնը:

Երբ առաջին անգամ ստացուում է Եկատերինասլաւի նահանգական կառավարութիւնից հրաման Հայկական Մագիստրատը փակելու, Նախիջևանի քաղաքա-

գլխի պաշտօնակատար Սաղաթիէլ Քալեալեանը հասարակութեան ժողով գումարելով և ներկայացնելով նորան իշխանութեան կարգադրութիւնը, առաջարկում է խորհրդակցել, թէ արդեօք որքան յարմար են նորդրուելիք կարգերը Նախիջևանի հասարակութեան և որքան նոքա համապատասխանում են 1779 թուին։ Հայերին շնորհած կայսերական հրովարտակին ⁵⁾։ Հա-

⁵⁾ Քաղաքի հասարակութեան ժողովներին մասնակցում էին և այն 115 հոգի գիւղացիները, որոնք, իւրեանց թուի քչութեան պատճառով, ի սկզբանէ անտի առանձին գիւղ չէին կազմել, այլ քաղաքացիների հետ միասին բնակութիւն էին հաստատել քաղաքում։ Այդ գիւղացիները, թէև օրէնքով պահել էին իւրեանց իրաւունքներն իրանց լատկացրած հողերի վերայ, թէև նոքա քաղաքի ցուցակների մէջ գիւղացի էին լիջուում և կոչուում էին «Սաբանչի», բայց երկրագործութեամբ չէին պարապում, այլ երկար ժամանակ բնակուելով քաղաքում, ընդունել էին քաղաքացւոց վարքն ու բարքը, ապրելու եղանակը, պարապմունքը և բարձի թողի էին արել իւրեանց հողերը։ Միւս հայ գիւղացիներն էլ օգտուելով այդ հանգամանքից, սկսել էին վարել, ցանել սաբանչիների պարապ թողած հողերը և վալելել նոցա արդիւնքը, ինչպէս իւրեանց սեփականութեան։ Քաղաքում ապրող գիւղացիներն արգելք չէին եղել, չէին բողոքել իւրեանց սեփականութեան ուրիշների ձեռքն անցնելու համար և կամաց-կամաց կազմուել էր մի այնպիսի դրութիւն, որ հայ գիւղերը սկսել էին այդ հողերն իւրեանց սեփականութիւնը համարել։ Ժամանակը, սովորութիւնն էլ, կտրծես, սրբագործել էին նոցա այդ իրաւունքը։ Սակայն ժամանակի ընթացքում հանգամանքները փոխուում են։ հողերի գինը բարձրանում է, քաղաքի ապրուստն էլ հետզհետէ թանգանում ու զժուարանում է։ Ահա հէնց այդ ժամանակները Սաբանչիները լիջում են իւրեանց հողերի մասին և կամենում են տիրութիւն անել նոցա, բայց պատահում են արգելքի։ Հայ գիւղացիներն երկար ժամանակ վալելած լինելով նոցա հողերի արդիւնքը, լալտնի բան է, չեն ուզում զրկուել իւրեանց այդ աւելորդ արդիւնքից և բա-

սարակութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ չ'հասկանալով իւր ունեցածի նշանակութիւնը և չ'գնահատելով նորան, անքան անտարբեր էր գտնուել, որ թոյլ էր տուել համարեա՞ թէ ոչնչանալու, այժմ, կարծես թէ, զարթնում է խոր քնից և սկսում է ճիգ թափել ազատելու նորան իսպառ կորչելուց: Նա հարիւր ութ մարդու ստորագրութեամբ հետևեալ համախօսականն է կազմում. «1866 թուի Յունիսի 27-ին Նախիջ'ւան քաղաքի բոլոր դասակարգերից կազմուած հասարակութիւնը քաղաքում գտնուած բոլոր տանուտէրերի ոչ պակաս քան երկու երկուրդի ներկայութեամբ և քաղաքագլխի պաշտօնակատար Պարոն Սաղաթիէլ Քայեալեանի նախագահութեամբ կայացած ժողովում զանազան հասարակային խնդիրների շարքում խորհրդակցութիւն ունեցաւ և հետևեալի մասին՝ որովհետև համաձայն Բարձրագոյն կամաց բոլոր տէրութեան սահմաններում կատարուում են դատաստանական վերանորոգումներ, որ, ինչպէս երևում է իշխանութեան կարգադրութիւնից, հաւասարապէս տարածուում է և մեր վերայ, ուստի և հասարակութիւնս կ'կամենար խորհրդակցել, թէ արդեօք նոր դատաստանական կարգերն ո՞րքան կարող են

ցէ ի բաց մերժում են ճանաչել նոցա իրաւունքը հողերի վերայ, Դատ է բացուում. երկու վիճաբանող կողմերն էլ մեծ նիւթական զոհողութիւններ անելով, բաւական երկար ժամանակ չափում են դատարանի շէմքը, մինչև որ վերջ ի վերջոյ օրէնքն ու արդարութիւնը լաղթում են և դատը վճռում է յօգուտ «Սաբանչիների»:

Քաղաքում ապրող գիւղացիները հարիւր տարի քաղաքում ապրելուց յետոյ, թողնում են քաղաքը և 30 տուն ժողովրդով տեղափոխուում են Սամբէկ գետի ափը, որտեղ գտնուում էին նոցա հողերը (6080 օրավարաչափ) և կազմում են վեցերորդ հակակիան գիւղը, որ կոչուում է «Նկատերինաւան» կամ գետի անունով՝ «Սամբէկ»:

վերաբերել և մեր հասարակութեան, որ մինչև ցայսօր առանձին Բարձրագոյն շնորհած արտօնութիւններ ունէր: Պարգաւորուեց՝ խնդրել պ. քաղաքագլխի պաշտօնակատարից, որ նա այդ խնդիրը նախ և առաջ ենթարկէ քաղաքային խորհրդարանի հոգաբարձուների, իբրև քաղաքի առաջաւոր մարդկանց, քննութեան և նոցա այդ մասին յայտնած կարծիքը նորից առաջարկէ հասարակաց ժողովին: Հոգաբարձուները համաձայնում են իւրեանց կարծիքը յայտնել այդ մասին ոչ պաշտօնապէս, իբրև քաղաքի հոգաբարձուներ, այլ իբրև մասնաւոր մարդիկ. և խնդրում են հրաւիրել իւրեանց այդ մասին կայանալիք նիստերին այլ ևս ուրիշ պատուաւոր քաղաքացիներ:

Սակայն ոչ հասարակութեան և ոչ առաջաւոր մարդկանց ժողովների վճիռներն են հետևանք ունենում: Զիշտ է, մի առ ժամանակ թէ Հայոց դատարանի և թէ Դումի փակումը լետաձգուում է, բայց 69—70 թուականներին վերջնականապէս Հայկական Մագիստրատը փակուում է և հայ հասարակութիւնն ենթարկուում է տէրութեան ընդհանուր օրէնքների իրաւասութեան և կառավարութեան ընդհանուր օրէնքների եղանակին ու ձևին:

Մագիստրատի փակուելովը, վերջապէս, դադարում են այն անվերջ գանգատները և զրպարտութիւնները, որ ի սկզբանէ անտի դրացի քաղաքների տեղական իշխանութիւնը սովորութիւն էր արել անել Նախիջևանի կառավարութեան վերայ: Այդ գանգատներն ու զրպարտութիւններն առաջ էին գալիս երկու պատճառից՝ մէկ որ անդական իշխանութեան շատ էլ ախորժելի չէր, որ Նախիջևանն ունենալով իւր առանձին կառավարութիւնը, չէր ենթարկուում նորա իշխանութեան, երկրորդ, որ դորանով տեղական պաշտօնեաները և աստի-

ճանաւորները շատ անգամ արդարացնում էին իւրեանց ծուլութիւնն, անգործութիւնը և գործ կատարելու անընդունակութիւնը: Պատահում էր, օրինակի համար, որ Նախիջևանի մօտ գտնուած տեղերից մէկում տեղի էր ունենում մի օր և իցէ գողութիւն կամ աւազակութիւն, որի հեղինակներին տեղական ոստիկանութեան չէր յաջողում գտնել, բռնել —, և ահա Տագանբօգի քաղաքապետին կամ նահանգական իշխանութեան այդ մասին մօտաւորապէս հետևեալ բովանդակութեամբ գեկուցագիր էր ուղարկուում. «գողին կամ աւազակին ձեռք ձգելու համար մենք մեր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները գործ դրինք և անպատճառ մենք կ'հասնէինք մեր նպատակին, եթէ միայն չ'լինէր Նախիջևանն իւր առանձին կառավարութեամբ, որ չէ ենթարկուում մեր իշխանութեան և որ նպաստում է գողերի և աւազակների իշխանութեան հսկողութիւնից թաքնուելուն». կամ թէ պատահում էր, դիցուք, մի սպանութիւն, մի լանդուզն ոճրագործութիւն, որի հեղինակները նոյնպէս խուսափում էին տեղական ոստիկանութեան հսկողութիւնից: Բարձր իշխանութիւնը մեկնութիւն էր պահանջում, յանդիմանում էր —, և նահանգն ուրից մի արդարացուցիչ գեկուցումն էր ուղարկուում, որի մէջ բոլոր մեղքը բարձուում էր Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատի վերայ:

Բոլոր շրջակայ տեղերից աւելի այդ ուղղութեամբ նամանաւանդ աշխատում էր Ռոստով քաղաքը, որ ամենամօտն էր Նախիջևանին և մի տեսակ նորա մրցակից ընկերն էր համարուում: Ռոստովն առաջ էր եկել այն փաբրիկ ամրոցից, որ կոչուում էր Ռոստով սրբոյն Դեմետրի և որի հողերի մի մասը տէրութեան կարգադրութեամբ անցել էր Նախիջևանի Հայերին: Ռոստովը թէև իւր աշխարհագրական դիրքի յարմարութեան պատ-

ճառով լցուել էր զանազան կողմերից՝ եկած մարդկանցով, մեծացել և քաղաք էր դառել, թէև նորա առևտրական գործունէութիւնը ևս, ինչպէս Նախիջևանինը, հետզհետէ սկսել էր առաջ գնալ, բայց դեռ չէր կարողացել հասնել Նախիջևանին, ուստի և անբաւական էր և նախանձում էր նորա փառքին: Նա նախանձում էր գաղթականների յառաջադիմութեան, բարեկեցութեան, նա անբաւական էր, որ տէրութիւնը Հայերին այնքան հող էր յատկացրել, և ամեն բանից օգտուում էր իւր այդ նախանձն, անբաւականութիւնն արտայայտելու: Ել սուտ և բամբասանք չէր մնում, որ ռոստովցիք չ'տարածէին Նախիջևանի մասին, էլ քսութիւն, զրպարտութիւն չէր մնում, որ նոքա չուղղէին նախիջևանցւոց հասցէին:

Նըջակայ տեղերի Նախիջևանի վերաբերութեամբ բռնած այդ ուղղութիւնից ընդհանրապէս և Ռոստովի Նախիջևանի հետ ունեցած այդ յարաբերութիւնից մասնաւորապէս առաջ էր գալիս այն հանգամանքը, որ մէկ կողմից Նախիջևանի և հայ հասարակութեան անունը վատաբանուում և առակուում էր, իսկ միւս կողմից էլ Բարձրագոյն իշխանութեան սիրտը կասկած էր ընկնում Նախիջևանի առանձին կառավարութեան օգտաւէտութեան մասին: Ծիշտ է, Բարձրագոյն իշխանութիւնը լսելով Նախիջևանի մասին եղած բոլոր առարկութիւնները, շատ բանի ամենեւին չէր հաւատում, շատ բան էլ քննելով հերքում էր, բայց կային այնպիսի բաներ, որ ինքն էլ ընդունում էր, որին ինքն էլ էր հաւատում, և աշխատում էր սահմանափակել Հայերի արտօնութիւնները և ջլատել հայկական հաստատութիւնների զօրութիւնը: 'Ի միջի այլոց, Նախիջևանն իւր կեղծ դրամ շինելու կենդրոն լինելու համբաւը, որ այնքան տարածուած էր անցեալում և որ այժմ ևս երբեմն լի-

շուրու՞մ է ⁶⁾, ստացել է Ռոստովի և շրջակա ժողովրդի «ասէ-կօսէից»։ Այդ մասին կատարեալ առասպելներ էին պատմուում։ Ոմանք ասում էին, որ նախիջևանցիք իւրեանց հարստութիւնը ձեռք են բերել միայն կեղծ դրամ կտրելով, ուստի և երբ նախիջևանցւոց ձեռքին թուղթ փող էին տեսնում, հեգնելով բացականչում էին. «Այդ նախիջևանի փող է»։ Ոմանք էլ—«թէ նախիջևանցիք իւրեանց սուտ փող շինելու գործողութիւնը կարողանում են ծածկել իշխանութեան հսկողութիւնից, որովհետեւ իւրեանց դրամ կտրելու տան դռներին արջ են կապում», ուստի և նախիջևանցւոց պատահելիս, արջի քէֆն էին հարցնում, որով ուզում էին ցոյց տալ, թէ նոքա սուտ փող են կտրում, և այլն և այլն։

Ամենքը գիտեն, որ մօտ անցեալում կեղծ դրամ կտրելու ախտը շատ տարածուած էր Ռուսաստանի քաղաքներում. այժմ էլ, ինչպէս յայտնի է, այդ ախտը դեռ իսպառ արմատախիլ եղած, ոչնչացած չէ։ Սակայն ոչ ոքի մտքով չանգամ անցած չէ կեղծ դրամաշինութեան կենդրոն համարել այն բոլոր քաղաքները, որոնց

⁶⁾ Ներկայումս բոլոր միջնակարգ դպրոցներում գործածուող Ռուսաստանի աշխարհագրութեան ձեռնարկներում մենք պատահում ենք, օրինակի համար, հետեւեալ նկատողութեան Հայերի մասին ընդհանրապէս և Նախիջևանի Հայերի մասին մասնաւորապէս. «Յոյները և Հայերը ապրում են գլխաւորապէս քաղաքներում և պարապում են վաճառականութեամբ։ Նոքա ի բնէ խորամանկ են, հնարագէտ և ճարպիկ. նոքա ի ներքուստ հպարտ են, իսկ արտաքուստ փափկաբարոյ և սիրելի։ Այդ երկու ազգերը ևս նպատակ են դրել իւրեանց համար հարստանալու. երկուսին էլ առհասարակ նիւթականին վերաբերեալ գործերում հաւատ չեն ընծայում, նա մանաւանդ Հայերին, որոնք լաճախակի ամեն տեսակ միջոցներ գործ դնելով, աշխատում են փող ձեռք բերել, որին իբրեւ օրինակ կարող է ծառայել Նախիջևան քաղաքը, որ հռչակուած է

մէջ այդպիսի դէպքեր են պատահել, ոչ ոքի մոքով անցած չէ դրամանենգութեան այդ զազիր կեղտը քսելու այն բոլոր քաղաքացիների երեսին, որոնց անդամներից մէկը յանցաւոր է գտնուել այդ գործում: Բայց Նախիջևանի վերաբերութեամբ այդ այդպէս է եղել. նա ուրիշները մեղքերի համար քաւութեան նոխազ է եղել:

Նախիջևանի կեղծ դրամի կենդրոն լինելու վատ համբաւին առիթ է տուել հետևեալ դէպքը, որ պատահել է յիսնական թուականներին: Քառասնական թուականներին Դօնի նահանգում բռնուում է մի ռոստովցի Կրուտիկով ազգանունով մարդ, որ 50 ռուբլինոց կեղծ թղթադրամներ կտրելիս և գիւղացիների մէջ ցրուելիս է լինում, բայց արդեօք ապացոյցների պակասութեան կամ մի որ և իցէ ուրիշ պատճառով նա իւր արժանի պատիժը չէ ստանում, այլ արձակուում է և միայն ոստիկանութեան հսկողութեան է ենթարկուում: Այս դէպքից մի քանի տարի յետոյ, 1850 թուականին Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատը տեղեկութիւն է ստանում, որ մի քանի մարդ Նախիջևանում կեղծ դրամ են կտրում: Իսկոյն և եթ ժամանակիս դատաւոր-ոստիկանները՝ Կրուտիկովը և Մասլինիկովը հրաման են ստանում Մագիստրատից խիստ խուզարկութիւններ ա-

մաքսանենգութեամբ և ամեն տեսակ խարդախութիւններով: Ակզբում զանազան ասէ-կօսէներից հաւաքած, յետոյ աւանդաբար և փոխառութեամբ ընդհանրացած այս տեղեկութիւնները մտցնելով իւրեանց ձեռնարկների մէջ, մենք չենք հասկանում դորանով ինչ են կամենում ուսուցանել իւրեանց ուսներին Ն. Ա. Լեբեդեւը (E. A. Лебедев) և նորա ընկերակից մանկավարժները—որ Հալերը խաբեքալ են, մաքսանենգ են, խարդախ են: Ո՞րքան համապատասխան է մանկավարժութեան կանոններին արմատացնելը մանուկների սրտում ատելութեան, թշնամութեան սերմեր դէպի մի ազգ, որի հետ ապագայում նոքա պէտք է ապրեն, պէտք է գործ ունենան:

նել և անպատճառ գտնել ու կալանաւորել չարագործներին: Դատաւորները ճշտութեամբ կատարելով Մագիստրատի հրամանը, ստրեպչու պաշտօնակատար Գրախոյսկու ընկերակցութեամբ գնում, գտնում են չարագործների որջը և ամեն բան տեղն ու տեղը բռնում են՝ մեքենաները, կիսապատրաստի դրամները և կալանաւորում են չարագործներին նոցա Նախիջևան գալու չորրորդ օրը:

Գործ է բացուում, քննութիւն սկսուում Մագիստրատի դատաւորների, գեներալ-նահանգապետի և Տագանրոգի քաղաքապետի աստիճանաւորների և գաղտնի ոստիկանութեան մասնակցութեամբ և պարզուում է հետևեալը: Ռոստովի վաճառական Գոլուբինցեան իւր օգնական ռոստովցի երկու եղբայր Պոնոմարենների հետ միասին գալիս է Նախիջևան, վարձում է Չեռնեսնի տունը, ուր և, առանց նորան յայտնելու իւր նպատակը, տեղափոխում է իւր նոր բնակարանը: Նախիջևանում նա գտնում է մի Մահտեսեան ազգանունով մարդ, որ հմուտ փականագործ է լինում, հրաւիրում է նորան մասնակից լինել իւր ձեռնարկած գործին և սկսում է սուտ զբաւ կտրել: Մահտեսեանը հրաւիրուում է նորա համար, որ նա իբրև հմուտ փականագործ կատարելագործէ մեքենան և վերացնէ այն պակասութիւնը, որ կասկած էր յարուցանում. կեղծ թղթադրամների գրերի մէջ երկու տառ միմեանցից ակելի հեռու են լինում տպուած, քան թէ էր իսկականի վերայ: Մեքենաներն արդէն բանեցրած են լինում և նման Կրուտիկովի մեքենաներին, 50 ռուբլիանոց դրամներն իւրեանց պակասութեամբ դարձեալ նման Կրուտիկովի կտրածներին, ինքը Գոլուբինցեան էլ — ազգական Կրուտիկովին: Հաստատուում է, որ այդ մեքենաները Կրուտիկովինն են և Գոլուբինցեան ու Պոնոմարեններն էլ — նորա գործի շա-

րունակողները: Գործի քննութեան այս հետևանքից երևում է, որ եթէ կեղծ դրամ կտրելու տեղը լինում է Նախիջևանը և մասնակցողներից մէկն էլ հայ, գլխաւոր գործիչները, սակայն, գործի բուն տէրերը լինում են ռոստովցի, ռուսի և մենք չենք հասկանում, քնչու այդ դէպքում կեղծ դրամ կտրելու չար համբաւը պէտք է կաշէր Նախիջևանին և ոչ թէ Ռոստովին:

Մագիստրատի փակուելը, Հայերի իւրեանց արտօնութիւններից զրկուելը և Նախիջևանի անկումը զարմանալի զուգադիպութեամբ հանդիպում են միմեանց: Շատերն 'ի նկատի առնելով այդ զուգադիպութիւնը, կարծում են, թէ արտօնութիւնները մեծ նշանակութիւն են ունեցել Նախիջևանցւոց համար, նոցա օգնութեամբ է եղել, որ հայերը կարողացել են ծաղկեցնել իւրեանց քաղաքը և բարեկեցիկ դրութեան հասնել, հէնց որ նոքա դադարել են, վերջացել են, Հայերն էլ թուլացել են, քաղաքն էլ օրըստօրէ աղքատացել ու ընկել է (1):

1) Անտեղի չենք համարում դնել այստեղ հանդուցեալ Ս. Նազարեանի կարծիքը Նախիջևանցոց արտօնութիւնների մասին, որ մենք գտնում ենք նորա նամակներից մէկում: «Ձեր քաղաքի և Ռոստովի միաւորութեան մասին, գրում է հանդուցեալն այդ նամակում իւր բարեկամ Գրիգոր Սալտիկեանին 67 թուի Հոկտեմբերի 12-ին, Դազմարա անուամբ, կարծեմ, չալտնած եմ իմ կարծիքը, որ և այժմ կը կրկնեմ, թէ այդմէ պիտի Ձեզ մեծ օգուտ լառաջանալ, որովհետեւ դուք Նախիջևանցիքդ Ձեր առանձնութեան մէջ, առանց լուսաւոր մարդերի հետ հաղորդակցութեան, պիտի միշտ անկեանք մնալիք, փտէիք և ամենեւին բնաջինջ լինէիք. այս մի տիեզերական օրէնք է ամենայն մարդու, ամենայն մարդկային հասարակութեան համար. մանաւանդ որ Դուք Հայերդ Ձեր բոլոր մինչև այժմ եղած քաղաքային կառավարութեան կարգերով ցոյց տուած չէք ոչ մի ձգտողութիւն դէպի լառաջադիմու-

Ընդունելով այն փաստը, որ արտօնութիւններն օգնել են Հայերին առաջին անգամները ոտքի կանգնելու, մենք այնու ամենայնիւ 70 թուականից քաղաքի անկման և Մագիստրատի փակուելու զուգադիպութիւնը միանգամայն պատահական ենք համարում: Նախ և առաջ, երբ մենք այստեղ խօսում ենք Նախիջևանի անկման մասին, հասկանում ենք միայն քաղաքի անկումը, որովհետեւ գիւղերը չեն ընկնում, այլ 70 թուականից յետոյ էլ շարունակում են նոքա իւրեանց բնական ճանապարհով զարգանալ և առաջ գնալ, երկ-

թիւն (никакого стремления къ прогрессу, къ движению вперёд). բայց անդամ գնացած խաւար օրերի կարգերով կարելի չէ մեր օրերում գործ լառաջ տանել: Ով որ չկամի ճանաչել իւր ժամանակը և հետեւել դորա լառաջաչարժ ընթացքին, գնա կուտէ ժամանակը իբրեւ իւր անպիտանացած որդիքը: Այստեղ գանգատի տեղիք չկայ, որովհետեւ աշխարհի և ժամանակի դատաստանը արդար է, այդ տեղ անօգուտ և երեխական բան է ցաւելը կամ արտասուելը: Դու գիտես, ես բաւական կեցայ Ձեր Նախիջևանում, բաւական լաւ հասկացայ: Ձեր կեանքը, որ ունէի իրաւունք այսպէս խօսելու Ձեր հետ: Այն ինչ մարդիկ են Ձեր Նախիջևանցիք. խօսքը հիւրասիրութեան վերայ չէ, ալ Ձեր հասկացողութեան վելայ: Դուք կը ցաւիք, որ Նախիջևանցիք Ռուսերի բերանով կը վատաբանուին իբրեւ կռուարար, անմիաբան, անխաղաղ և անհանգիստ մարդիկ: Ռուսաց դատողութիւնը շատ արդար և հիմնաւոր է. ուրեմն պիտոյ էր միայն նորա վերայ ցաւել, որ Նախիջևանցիք ալիպիսի մարդիկ էին և ալիպէս իւրեանց հասարակութեան տունը աւեր ու անապատ դարձուցին: Ես չգիտեմ ինչ գովելի բան կը տեսանէ Ռուսը Հայերի մէջ առհասարակ, և ալի գովելի բանը կը դատապարտէ. բայց դատապարտելին արժանի է դատապարտութեան և ոչ թէ գովասանութեան: Բայց մի մարդ, մի ժողովուրդ ունենալ վատթար բարք և պահանջէ իւր ընկերէն դորան գովասանութիւն — ալի այժմիս օրերի խելքից դուրս բան է»:

րորդ, անկումն ասելով, հասկանում ենք քաղաքի
 միայն նիւթականապէս ընկնիլը, աղքատանալը, որով-
 հետեւ քաղաքի բարոյական և մտաւոր զարգացումը
 նորա արտօնութիւններ ունեցած ժամանակն էլ շատ
 բարձր աստիճանի վերայ կանգնած չէ եղել: Մեր կար-
 ծիքով Նախիջևանի նիւթականապէս ընկնիլը, աղքա-
 տանալը, ոչ մի կապ չունի նորա արտօնութիւնների
 հետ: Նախիջևանը նիւթականապէս պէտք է ընկնէր,
 եթէ մինչև անգամ նա պահպանած ևս լինէր իւր
 առաջուայ դրութիւնը, իւր արտօնութիւնները: Նա-
 խիջևանի նիւթականապէս ընկնելու գլխաւոր պատ-
 ճառները պէտք է որոնել ոչ թէ նորա իւր ունեցած
 արտօնութիւններից զրկուելու մէջ, այլ այն աննպաստ
 հանգամանքների և պայմանների մէջ, որոնք վաթ-
 սունական թուականներից սկսած շրջապատում էին
 նորան: Նա այդ ժամանակներն արդէն համարեալ թէ
 կորցրել էր իւր Ղուիմից բերած արհեստները և անձ-
 նատուր էր եղել միայն վաճառականական գործերի,
 իսկ քաղաքի վաճառականութիւնը լաւ նաւահանգստի
 բացակայութեան, երկաթուղու գլխաւոր կայարանի,
 մաքսատան, տէրութեան զանազան հաստատութիւննե-
 րի և ցորենավաճառութեան որտասահմանեան գրա-
 սենեակների շրջակայ քաղաքներում շինուելու ու հաս-
 տատուելու պատճառով անցել էր շրջակայ քաղաքներին և
 գլխաւորապէս Ռոստովին: Նախիջևանցիք, որոնց նիւթա-
 կան բարեկեցիկ դրութիւնը կախեալ էր նոցա վաճառ-
 կանական գործերից յայտնի բան է, չէին կարող անտար-
 բեր մնալ զէպի քաղաքում և նորա շրջակայքում կա-
 տարուած այդ փոփոխութիւնը. բնական է, որ նոքա
 տեղափոխուէին այն տեղերը, որտեղ տեղափոխուել էր
 վաճառականութիւնը, որտեղ կենտրոնացել էր նոցա
 առևտրական գործունէութիւնը: Եւ հէնց այդպէս էլ լի-

նում է: Վաթսնական թուականներից սկսում է մի գաղթականութեան հոսանք Նախիջևանից դէպի շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը, որից և առաջ է գալիս այն հանգամանքը, որ մի կողմից քաղաքը զրկուում է իւր հայ բնակիչներից, միւս կողմից նա բոլորովին դադարում է առևտրական կենտրոն լինելուց, առևտրական կենտրոն, որ նորա առաջուայ նիւթական ծաղկեալ դրութեան գլխաւոր պատճառն էր:

Բացի այս մասնաւոր պատճառներից, որոնք նըպաստում են քաղաքի նիւթականապէս աղքատանալու և ընկնելու գործին, Նախիջևանի գաղթականութեան վերայ ներգործում է և այն ընդհանուր աւերիչ օրէնքը, որ միշտ ներգործել է Հայոց բոլոր գաղթականութիւնների վերայ: Մի ընդհանուր պատմական ճշմարտութիւն է, որ հայ գաղթականներն ուր որ գնացել են, առաջին ժամանակները միշտ յաջողութիւն են ունեցել, շուտով ծաղկել, բարգաւաճել են, իսկ յետոյ կամաց-կամաց թուլացել, ընկել են: Անկասկած այդ դէպքում ուժգին կերպով ազդում է գաղթականների վերայ նոցա նոր բնակութեան տեղերի բնութիւնը՝ ջուրը, կլիման և կեանքի փոփոխութիւններն ու նոր պայմանները: Գաղթականների առաջին սերունդը հզօր իւր հայրենիքից բերած տոկունութեամբ, աչքաբացութեամբ և ճարպիկութեամբ, կարողանում է իւր նոր բնակութեան տեղում ևս յաղթել ամեն տեսակ արգելքների և մի յայտնի աստիճանի բարօրութեան հասնել, իսկ յետագայ սերունդները մեծանալով ու սնուելով նոր կեանքի պայմանների մէջ, համեմատաբար աւելի ապահով կեանք ունենալով, կամաց-կամաց փափկանում, մեղկանում և կորցնում են իւրեանց հայրերի բնածին հայկական լաւ յատկութիւնները. այլասեռութեան և սերհատուկութեան օրէնքների ներգործութիւնն իւր բո-

լոր կորստաբեր հետևանքներով շատ շուտով է երևան գալիս հայ գաղթականների մէջ ⁸⁾։

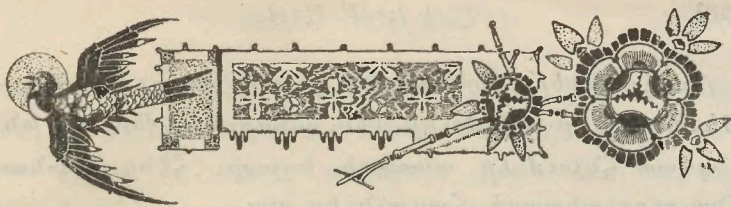
Ե. ԵՍ. ԶՍ. ԶԻԶ

1901 մարտի 20-ին.

Նոր-Նախիջևան։

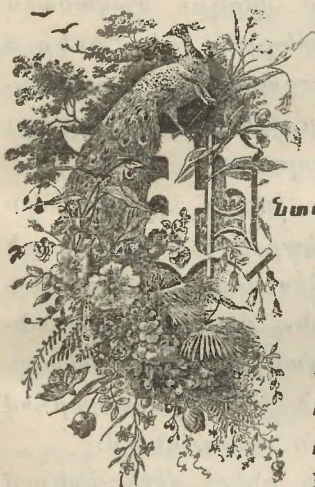

⁸⁾ Քաղաքի ընկնելուն ոչ սակաւ նպաստում են և այն մշտական խռովութիւնները, երկպառակութիւնները և կուսակցական կռիւները, որ ի սկզբանէ անտի մինչև մեր օրերը տեղի են ունենում քաղաքի հայ հասարակութեան մէջ։ Անցեալ դարի վերջերում, երբ դեռ նոր էր միայն հիմնարկուել քաղաքը, հայ հասարակութիւնը պառակտում են «Սըրբազանական և Աբրահամեան» կոչուած կուսակցութիւնների կռիւները, քառասնական և լիսնական թուականներին— «Խալիբեան և Հալրապետեան» կռիւները և մեր օրերում— «Բալարանեան և Հակաբալարանեան» անընդհատ մրցողութիւնները։

ԱՆՏԱՌԸ ԽՂՂՈՒՄ Է

(ԿԱՐԱՆԷՆԿՕ-Ի)

I

Նտառը խղղում էր....

Այդ անտառում միշտ այդ խղղ-
շոցը կար — միապաղաղ, երկար՝
որպէս հեռաւոր զանգակի արձա-
գանգ, հանդարտ ու անմեկին՝ որ-
պէս բառ չունեցող խաղաղ երգ,
որպէս անցեալի անորոշ լիշատակ։
Այդ խղղոցը միշտ կար ու կար,
որովհետեւ դա մի հին անտառ էր, որին դեռ արդիւնագոր-
ծողի կացինն ու սղոցը կպած չէին։ Հարիւրաւոր բարձրա-
բերձ սոճիներն իրենց կարմրագոյն հզօր բներով մոայլ
զօրքի նման կանգնած էին շարեշար և կանաչ կատարները
վերևում խիտ առ խիտ իրար խառնել։ Ներքևում խաղաղ
էր և խէժի հոտ փչում. սոճու փշերը վարագոյրի նման
ծածկած էին գետինը, և նրանց արանքից դուրս էին ցցուել
պայծառ փլիկները, որոնք իրենց զարմանազան ծուպերն
արձակած, կանգնած էին անշարժ. ոչ մի տերև չէր
տատանւում։ Խոնաւ անկիւններում դուրս էին եկել եր-
կար ցողունաւոր արօտներ. սպիտակ առուոյտն իւր

Ժանը գլուխները խոնարհած, կարծես խաղաղ խոնջութեան մէջ էր ընկղմուել։ Իսկ վերևում անվերջ ու անընդհատ հնչում էր անտառի խշշոցը, հէնց իմանաս հնաւուրց անտառի հառաչն էր այդ։

Բայց այժմ այդ հառաչներն աւելի ու աւելի խորն էին, զօրեղ։ Ես ձի նստած գնում էի անտառի ճանապարհով, և թէպէտ երկինքը չէր երևում, բայց նկատելով, թէ ինչպէս մոռացւում էր անտառը, զգում էի, որ թանձր ամպ է բարձրանում վերևը։ Ժամանակն ուշ էր։ Ծառերի բների միջև տեղ-տեղ դեռ երևում էին արևմտոցի շեղ ընկած ճառագայթները, բայց թաւաւտներում արդէն սողոսկում էր միգամած մթնշաղը։ Իրիկունս փոթորիկ էր բարձրանալու։

Այսօր որս անելու մտքից պէտք էր բոլորովին ձեռք քաշել։ Հազիւ ժամանակ կար փոթորիկը չսկսած գիշերուայ օթեւանս հասնելու։ Զիս սմբակով թրեկոյցնում էր մերկացած արմատներին, փնջում էր և անտառային սուր դրմբացող արձագանգը լսելով ականջները խշտացնում։ Անտառային ծառնօթ ճանապարհով գնալիս նա ինքն էր իւր քայլերն արագացնում։

Շան հաշոց լսուեց։ Ցանցառ բների միջից երևում են խրճթի սոււաղած պատերը։ Ծուխի կապոյտ հոսանքը ոլորում է կախ ընկած կանաչի տակ։ Ճուռած տնակը իւր փրչոտ կտուրով ապաստան է գտել կարմիր բների շարքի մօտ։ Թւում է, թէ նա խրւում է գետնի մէջ, մինչ բարձրուղեղ և հպարտ սոճիներն իրենց կատարները բարձրում տատանում են նրա վեժիւքը։ Բացատի մէջ, իրար պինդ կպած, մի խումբ նոր կաղնիներ են բուսած։

Որսորդութեան սովորական ուղեկիցներս, — անտառապահ Ջախարն ու Մակսիմը, այստեղ են ասլրում։ Բայց այժմս, ինչպէս երևում է, սրանք երկուսն էլ

տանը չեն, որովհետեւ ահագին գամբու շան հաջոցի վրայ ոչ ոք դուրս չեկաւ: Միայն ծերունի պապը, ճաղատ գլխով ու ալնոր բեխերով, դրան մօտ սաքուի վրայ նստած իւր տրեխն է քրքրում: Պապի բեխերը համարեա թէ մինչև գօտիկն են հասնում, նրա հայեացքն աղօտ է, հէնց գիտենաս պապն ուզում է մի քան մտաբերել, բայց չէ կարողանում:

— Բարի աջողում, պապի: Տանը մարդ կայ:

— Էհէ,—պապը շարժում է գլուխը:—Ոչ Զախարն է տանը, ոչ Մակսիմը. Մոտրեան էլ անտառ գնաց կովը փնտրելու...: Կովը չէ երևում, —ով է իմանում, արջերն են լափել...: Հապա... տանը ոչ ոք չկայ:

— Ի՛նչ լաւ, վնաս չունի: Կողքիդ կ'նստեմ, կ'սպասեմ:

— Հա, սպասիր, սպասիր,—գլխով է անում պապը, և մինչ ես ձիս կաղնու ճիւղին եմ կապում, նա թույլ, աղօտ հայեացքով ինձ է նայում: Արդէն ծերունի պապի բանը վատ է — աչքը չի զօրում, ձեռքը գողգողում է:

— Դու ո՞վ կ'լինիս, տղայ,—հարցնում է նա, երբ սաքուի վրայ նստայ:

Սմեն եկածիս լսում եմ այս հարցը:

— Հը՛. գիտեմ, գիտեմ, այժմ գիտեմ,—ասում է ծերունին նորից տրեխը ձեռք առնելով:—Ել գլխուժս ուշք չի մնացել, ոչինչ միտս չէ մնում: Ովքեր որ վաղուց մեռած են, լիշում եմ,—օհ, շատ լաւ եմ լիշում: Բայց նորերին մոռանում եմ...: Բանս փտրուկ է:

— Պապի, շատ ժամանակ է, այս անտառում ապրածդ:

— Էհէ, շատ: Փրօնցուղը որ թագաւորի երկիրը եկաւ, ես արդէն կայի:

— Ո՛վ գիտէ ինչե՛ր ես տեսել: Պատմելու բաներ կ'ունենաս:

Պապը զարմացած վրաս է նայում:

— Ի՞նչ տեսած պիտի լինիմ, տղայ: Տեսել եմ անտառը...: Խշշում է անտառը, գիշեր-ցերեկ, ամառ թէ ձմեռ խշշում է շարունակ...: Իսկ ես, այն այդ ծառի պէս, անց եմ կացրել տարիքս ու չեմ նկատել...: Արդէն մի ոտս գերեզմանումն է, բայց որ մէկ-մէկ, տղայ, միտք չեմ անում, ինքս էլ չեմ հասկանում, թէ ապրել եմ այս աշխարհում, թէ չէ...: Այն թէ ինչ: Ո՛վ գիտէ սկի էլ ապրած չլինեմ...:

Մութ ամպի մի ծայրը դուրս եկաւ կատարների ետևից և ընկաւ անտառային բացատի վրայ. բացատը ջրհապատող սոճուտի ճիւղերը քամուց շարժուեցան, և անտառի խշշոցը խոր, զօրացած դաշնակով հնչեց: Պապը գլուխը բարձրացրեց ու ականջ դրաւ:

— Փոթորիկ է բարձրանում, — ասաց նա մի րոպէից: — Ես այդ գիտեմ: Վահ, վահ, գիշերս փոթորիկը պիտի մռնչէ, սոճիները ջարդոտէ, արմատով դուրս շարտէ...: Անտառի տէրը կ'սկսի իւր օյինները..., — աւելացրեց նա ցած ձայնով:

— Այդ սրտեղից գիտես, պապի:

— Ըհը՛. այդ արդէն գիտեմ: Լաւ գիտեմ, թէ ինչպէս ծառը խօսում է...: Ծառն էլ վախ ունի, տղայ...: Այ, բարդին ևս անիծուած ծառ է, շարունակ մի բան է մարմնջում. — թէկուզ քամի չլինի. էլի դողդողում է: Սոճին պարզ օրին անտառում երգում է. — զնգում, բայց հէնց որ մի թեթեւ քամի բարձրացաւ, կ'սկսի վշտացնել ու տնքալ: Այդ դեռ ոչինչ... Հապա դու մի հիմա ականջ դիր...: ձիշդ է, աչքս լաւ չի տեսնում, բայց ականջս սուր է՝ — կաղնին խշշում է, բացատում արդէն կաղնատը շարժւում է...: Փոթորիկի նշան է:

Եւ արդարեւ, բացատի մէջ տեղում բուսած մի խումբ ծուռ ու մուռ կաղնիները, որոնք անտառի

քարձր պատով պաշտպանուած էին, շարժում էին իրենց պինդ ճիւղերն ու մի խուլ խշոց հանում, որ հեշտութեամբ տարբերում էր սոճու զիլ զնգոցից:

— Ըհը՛. լսում ես, տղայ,—մանկական-խորամանկ ժպիտով ասում է պապը:—Լաւ գիտեմ,—այսպէս որ կաղնուն դիպաւ, ասել է գիշերս տէրը կգայ, կջարդատի...: Բայց մնց չէ, կջարդի. այդ արդէն նրա ոյժից վեր է... հապա:

— Ի՞նչ տէր, պապի: Ձէ՛ ինքդ ես ասում, որ փոթորիկն է ջարդում:

Պապը խորամանկ ձեռով գլուխը դմբդմբոցրեց:

— Ըհը՛. ես այդ լաւ գիտեմ...: Հիմա, ասում են, այնպիսի մարդիկ են դուրս եկել, որ ոչ մէկ բանի էլ չեն հաւատում: Հապա: Բայց ես նրան տեսել եմ, այ ինչպէս որ այժմս քեզ եմ տեսնում, թէ կուզես դեռ աւելի էլ լաւ եմ տեսել, ինչու որ այժմս աչքիս զօրքը պակասել է, իսկ այն ժամանակ սուր աչքեր ունէի: Հէյ-էյ, և ինչպէս սուր:

— Հապա մի ասա, պապի, ո՞նց ես տեսել նրան:

— Ա՛յ, ոնց որ այժմս՝—սկզբում սոճին կ'տնքայ անտառում...: Մէկ կ'զնգայ, մէկ էլ տեսնես կ'սկսի ա-ախ-ախ-ախ...ա-ախ-ախ, ու կ'լռի, իսկ յետոյ նորից, յետոյ նորից, քանի զնայ աւելի պինդ, աւելի խղճալի: Եհէ, նրա համար, որ գիշերս տէրը շատերին է գետին փռելու: Յետոյ կ'սկսի կաղնին, իսկ իրիկնապահին աւելի ու աւելի կ'սաստկանայ, իսկ գիշերը ևս կ'սկսի ոլորել՝—վազում է անտառի մէջ, ծիծաղում ու լաց լինում, պտոյտ-պտոյտ անում, պար գալիս և շարունակ կաղնուն վրայ պրծնում, ուզում է հէնց արմտահան անի...: Ահա մի անգամ աշնանը ես վեր եմ կենում ու պատուհանից դուրս մտիկ տալիս. այ այդ բանն է, որ նրան դիւր չէ գալիս՝—վազում է պատուհանիս

վրայ և սոճու ճիւղով թր-րակ. քիչ էր մնում սաղ երես ջարդէր, գրողը տանի նրան. ես էլ հօ անխելք չեմ—ձեռաց դէն քաշուեցայ: Հապա, տղայ, շատ սրբտոտ է նա...:

— Բայց ինչպիսի՞ կերպարանք ունի, պապի:

— Կերպարանքը, այն ճահճի մօտի հին ճլուռը չկա՞յ, հէնց գիտենաս այդ ճլուռը լինի: Շատ նման է...: Մազը իսկ և իսկ կարմրատերև, այն որ ճառերի վրայ բսնում, և մօրուքն էլ՝ էլի այն. իսկ քիթը — ոնց որ մի մեծ ծառի չորացած ճիւղ, գունչն էլ ծուռ ումուռ, հէնց գիտենաս քարաքոսով լինի ծածկուած...: Թո՛ղ, շատ տգեղ բան է: Աստուած թշնամուս չ'տեսցնէ...: Զիշտ եմ ասում, բայց ես մի անգամ էլ եմ տեսել նրան, ճահճի մօտ, շատ մօտիկից: Թէ ուզո՞ւմ ես, ձմեռս արի դու էլ կ'տեսնես նրան: Բարձրացիր, այնտեղ, սարը — այժմ այդ սարը սաղ անտառ է, և բարձրացիր ամենաբարձր ծառի կատարը: Ահա այդտեղից կարելի է նրան երբեմն տեսնել՝ — կ'տեսնես, որ սպիտակ սեան նման կ'գայ անտառի վերևից, ու կ'պտտուի, կ'պտտուի, սարից ձորը կ'իջնի...: Կ'վազէ, կ'վազէ և յետոյ անտառի մէջ էլ կ'անհետանայ: Ըհը՛...: Եւ որտեղից որ անցնի, ետևից ձիւնի նման հետք կը թողնի...: Թէ խօսքիս չհաւատաս, մի անգամ ինքդ նայիր, տես:

Ծերունու լեզուն բացուել էր: Կարծես անտառի կենդանացած և յուզուած զրոյցն ու օդի մէջ կախ ընկած թուխպը յուզած լինէին հին արիւնը: Պապը գլուխը դմբդմբացնում էր, քմծիծաղում, խուճացած աչքերը կկոցում:

Բայց կարծես մի ստուեր անցաւ նրա բարձր, կընճիւններով ակոսած ճակատի վրայով: Նա արմուկով բութեց ինձ և խորհրդաւոր կերպով ասաց.

— Բայց գիտե՞ս, տղայ, այլ քեզ ինչ տեսն... Աորթ է, այդ անտառի տէրը — մի գարշելի արարած է, ամսոս է որ մի քրիստոնեայ մարդ դրա տգեղ կերպարանքը տեսնի... Դէ, պէտք է ուղիղն ասել — նա մարդու վնաս չի տալիս... ձիշտ է, կ'անի, կատակներ կ'անի մարդու հետ, բայց որ վնաս տայ, այդ չի լինիլ։

— Բաս թնչ էիր, պապի, ասում, թէ ուզում էր ճիւղքով խփի քեզ։

— Եհէ, ուզում էր, հա՛: Բայց չէ՛ այն ժամանակը նեղացած էր, թէ ինչո՞ւ եմ պատուհանից նրան նայում։ Այլ թէ ինչու էր ուզում խփի։ Թէ որ նրա գործին չխառնուիս, նա էլ ոչինչ վնաս չի տալ քեզ։ Այսպէս է անտառի տէրը... Գիտցիր, որ անտառում մարդկանց ձեռքով աւելի սարսափելի բաներ էին լինում... Ըհը՛, Աստուած վկայ, զորթ է։

Պապը գլուխը կախ գցեց ու մի ըռպէ լուռ մնաց։ Յետոյ, երբ վրաս նայեցաւ, նրա հայեացքի մէջ, աղօտ փառի միջից, կարծես յիշողութեան մի կայծ փայլեց։

— Ե՛կ, տղայ, մեր անտառում պատահած մի դէպք պատմեմ քեզ... Վաղուց է, հէնց այստեղ պատահեցաւ։ Երազի պէս... միտքս է գալիս. բայց որ անտառը մի փոքր բարձր չէ խշաղցնում, այն ժամանակ արդէն ամեն բան միտքս է ընկնում... Ուզո՞ւմ ես պատմեմ, հը՞։

— Ուզում եմ, ուզում, պապի ջան, պատմիր։

— Դէ պատմեմ ուրեմն, ըհը՛. լսի՛ր։

II

Իմ հէրս ու մէրս, քեզ տեսն, վաղուց են մեռել, դեռ փոքր երեխայ էի... Որբ ու անտէր, մէն մէնակ էի մնացել աշխարքիս վրայ։ Այս հալումն էի, ես ըհը՛։ Գեղըցիք միտք էին անում, «հիմի թնչ անենք այս Երեխին»։ Դէ, պանն էլ միտք էր անում իհարկէ... Այդ

ժամանակ անտառից գալիս է անտառապահ Ռոմանը և ասում է գեղացոց. «Տուէք այդ երեխան հետս պահանակ տունեմ, ես կ'պահեմ նրան... Համ անտառում ինձ համար ուրախութիւն կ'լինի, համ էլ նա մի կըտոր հաց կ'ունենայ...», Ահա այսպէս խօսեց նա, իսկ հասարակութիւնը նրան պատասխան տուեց. «վեր առ»։ Նա էլ առաւ, հէնց այդ օրուանից էլ անտառում մնացիւ։

Այստեղ Ռոմանն ինձ պահեց, պահպանեց։ Այլ քեզ «արքափելի մարդ, Աստուած մի արտացէ...։ Բոյը մեծ, աչքերը սև, մազերն էլ սև, և հոգին էլ՝ մութ մութ աչքից մտիկ էր տալ իս, նրա համար, որ այդ մարդը իւր ամբողջ կեանքն անտառումն էր անցկացրել. մարդիկ ուտում էին՝ արջը ոնց որ նրա եղբայրը լինի, իսկ գալլը հօրեղբօր որդին։ Բոլոր գաղաններին ճանաչում էր ու չէր վախենում, իսկ մարդկանցից հեռու էր ման գալիս ու երեսներին էլ չէր մտիկ տալիս։ Այլ թէ ինչ մարդ էր, — Աստուած վկայ ուղիղ եմ ասում։ Որ աչքը վրաս չէր գցում, ջանս փշաքաղ էր լինում...։ Բայց էլի լաւ մարդ էր, ինձ կերակրում էր, խօսք չունիմ, լաւ էր կերակրում, — նրա փաւը միշտ խոզի ճարպով էր եփած լինում, իսկ թէ բազ էլ որսար, բազ էլ կըլինէր։ Ինչ որ ուղիղ է՝ ուղիղ է, չէ, ես իմ Աստուածը, լաւ էր պահում...։

Այսպէս երկսով ապրում էինք։ Ռոմանն անտառը կ'զնար, իսկ ինձ պահակում կ'փակէր, վրայիցս դուռը կ'կողբէր, չլինի թէ գաղանների կեր դառնամ։ Իսկ յետոյ նրան պսակեցին Օկսանայի հետ։

Պանը նրան կին տուեց։ Կանչում է գիւղ և ասում է. «գիտես ինչ կայ, Ռոման, արի պսակուիր»։ Ռոմանը սկզբում պանին ասում է, «ինչ գլխիս եմ տալիս կինը։ Կնկայ հետ ինչ եմ անելու անտառում, առանց այն էլ մի երեխայ ունիմ պահելու։ Ձեմ ուզում, ասում է,

պսակուել»։ Բանն այն է, որ նա սովոր չէր աղջկերանց հետ գործ ունենալ։ Թէ ասենք պանն էլ խորամանկ մարդ էր...։ Որ այդ պանը միտս չէ գալիս, տղայ, մըտքովս այն է անցնում, թէ այդպիսիներն էլ չկան, — էլ այդպիսի պաներ չկան, աշխարքիցս վերացել են ...։ Հէնց քեզ վեր առնենք. ասում են դու էլ պանի ցեղից ես...։ Գուցէ այդ ուղիղ էլ լինի, բայց քո մէջ չկայ այն...։ Իսկականը...։ Մի խեղճ տղայ ես քեզ համար էլի, ուրիշ ոչինչ։

Բայց նա իսկականը պան էր, առաջուայ պաներից...։ Քեզ ասեմ, աշխարքս այնպէս է, որ հարկաւոր մարդիկ մէկ մարդուց դողում են, և այն ինչպէս...։ Հապա տղայ, դու մի ուրուրին ու վառեկին մտիկ տուր. երկուսն էլ հօ ձուից են դուրս գալիս, բայց ուրուրն իսկոյն վերև է սլանում, էհէ։ Հէնց որ օդի մէջ ձայնը ձգեց, ական թօթափել չէ թէ վառեկները — մեծ աքլորներն էլ կ'փախչեն...։ Հէնց դրա համար էլ ուրուրը — պանի թռչուն է, իսկ հաւը — գիւղացու...։

— Միտքս է, փոքր երեխայ էի՝ գեղացիներն անտառից հաստ գերաններ էին տանում, կարելի է մի երեսուն հօգի լինէին։ Իսկ պանը ձի հեծած մենակ գնում է ու բեխերը ոլորում։ Զին տակը խաղում է, պար գալիս, իսկ նա չորս կողմն է նայում։ Օ-օ. գեղացիները որ պանին չտեսան, վրայ պրծան, իրանց ձիանոց գլուխը դէպի ձիւնը դարձրին, ու իրենք էլ գլխարկները հանեցին։ Իսկ յետոյ ինչ տանջանքով գերանները ձիւնի միջից հանեցին. իսկ պանը ձին չափ ձգած գնում է. — ահա քեզ, տեսնում ես. ճանապարհը մենակ մարդուն էլ նեղ է գալիս։ Որ պանը յոնքերը կիտէր — գեղացոց ջանը դող կընկնէր, որ ծիծաղէր — ամենքն էլ կուրախանային, իսկ որ մռայլէր — բոլորեքեանք կտխրէին։ Բայց որ ասես մէկը պանին հակա-

ռակ պատասխան տար, այդ չտեսնուած բան էր:

Է՛հ, յայտնի բան է, Ռոմանը անտառում մեծացած, մի անտաշ մարդ էր, և պանն էլ նրա վրայ շատ չէր նեղանում:

— Ուզում եմ, — ասում է պանը, — որ դու պսակուես, իսկ թէ ինչո՞ւ — այդ իմ բանս է: Օկսանային առ:

— Ձեմ ուզում, — պատասխանեց Ռոմանը, ես կին չեմ ուզում, թէկուզ հէնց Օկսանան էլ լինի: Թող դու պսակուի նրա հետ, չէ թէ ես...: Ա՛յ ինչ:

Պանը հրամայեց, որ մտրակը բերեն. Ռոմանին պառկացրին ու պանը նորից հարցնում է նրան.

— Ռոման, պիտի առնե՞ս թէ ոչ:

— Ոչ, — ասում է, — չեմ առնիլ:

— Դէ, տղերք, քանի կարող էք մի լաւ դաղեցէք դրան:

Լաւ դաղեցին: Ռոմանը հօ աժդահարի պէս մի մարդ էր, նա էլ չգիմացաւ:

— Հերիք է, — ասում է, — այսքանս էլ հերիք է: Գրողը տեսնէ Օկսանայի երեսը. ինչ էմ մի կնկայ խաթեր այսքան տանջում: Դէ լաւ, կպսակուեմ:

Պանի մօտ կենում էր նրա ուղեկից Սպանաս Շուրդկին: Հէնց այն միջոցին, որ Ռոմանին ստիպում էին պսակուել, վրայ հասաւ դաշտից: Որ իմացաւ Ռոմանի գլխին եկածը, ընկաւ պանի ոտները: Հէնց ուղղակի ոտքերն ընկաւ. համբուրում է...

— Քան թէ, — ասում է, — ողորմած պան, ի զուր մարդուն չարչարէք, լաւ է ես իմ յօժար կամքովս առանց մի խօսքի պսակուեմ Օկսանայի հետ...:

Հապա՛. ինքն էր ուզում Օկսանային առնի: Ա՛յ թէ ինչպիսի մարդ էր, Աստուած վկայ:

Ռոմանս ուրախացաւ, զուարթացաւ: Վեր կայաւ կանգնեց, շուվարը կապեց ու ասում է.

Այլ լաւ եղանակ: Չէ՞ք կարող մի քիչ վաղ գալ: Հէնց մեր պանն էլ միշտ այսպէս է...: Մի կարգին հարց ու փորձ չի անիլ, չ'իմանալ, գուցէ մի ուրիշը կամովին կ'ապակուի: Չէ, կըռնեն մարդու ու տո՛ւր որ կտաս: Միթէ սա քրիստոնէ՞ք բան է, ասում է: Թո՛ւ...:

Էհէ. մէկ-մէկ ժամանակ նա պանին էլ էր տեղը դնում: Այլ ինչ մարդ էր Ռոմանը: Որ բարկանար — էլ մօտ մի գալ, թէ կուղ պանը լինի: Դէ պանն էլ խորամանկ մարդ էր: Բանն այն է, որ նրա միտքն ուրիշ է եղել: Հրամայեց, որ Ռոմանին նորից խոտի վրայ պառկացնեն:

— Ես քեզ, յիմար, ասում է, — ուզում եմ բաղդաւորացնեմ, իսկ դու բաղդիդ քացի ես տալիս: Սա ինչ է քո հալը, այժմս ոնց որ արջը իւր որջում, մեն. մենակ ապրում ես, սկի մարդ չի էլ ուզում մօտդ գալ...: Դէ, տուէք դրան, այդ յիմարին այնքան, որ առի՛ հերիք է...: Իսկ դու, Օպանաս, գնա, կորիւր աչքիցս. կոտրած գգալի նման ամեն բանի մէջ մի ընկնիլ, թէ չէ տեսնում ես Ռոմանին: Դու էլ նրա օրը կ'ընկնես հա՛:

Իսկ Ռոմանը սաստիկ բարկացել էր, էհէ: Ինչպէս որ պէտքն էր կարգի՛ն դադեցին նրան, որովհետեւ առաջուայ մարդիկը, հասկանում ես, շատ վարպետ էին մտրակով մարդու կաշին հանելու, իսկ նա պառկած ձայն չի հանում, չի ասում՝ հերիք է: Երկար դիմացաւ, բայց վերջն էլի թքեց.

— Մի կիներ էլ ինչ է, որ դրա խաթեր մարդուս այսքան տան հա տան, այն էլ առանց հաշուի: Հերիք է: Ձեռներդ չորանայ, դուք ծնունդներ: Չհասնէիք այսպէս մտրակ գործածելու: Կալ գցած խուրձ խօ չեմ, որ այսպէս թակում էք: Որ այդպէս է, դէ լաւ, ես էլ կ'վերառնեմ ու կ'ապակուեմ...:

Իսկ պանը քթի տակ ծիծաղում է:

— Ա՛յ հիմա ինչ եմ ասում: Թէպէտ այժմ, ասում է, հարսանիքիդ այլ ևս նստել չես կարող, բայց դրա տեղակ լաւ պար կ'գաս....

Ուրախ մարդ էր մեր պանը, Աստուած վկայ, ուրախ մարդ էր. էհէ: Բայց յետոյ՝ վերջը փիս եղաւ, Աստուած թշնամուս ցոյց չտայ: Ծիչդ եմ ասում, ոչ ոքի չեմ ցանկանալ. թէ կուզ հէնց ջհուղի էլ մի այդպիսի բան չէի ուզիլ: Ահա ինչ եմ կարծում....

Ահա այսպէս Ռոմանը պսակուեց: Նա իւր նորատի կնոջը բերեց իւր պահակը. սկզբում շարունակ հայհոյում է նրան, մտրակը շարժում:

— Սկի շարժէիր, որ քեզ համար մարդ այդքան թակուէր:

Անտառից կվերադառնար տուն ու իսկոյն կսկսէր տնիցը դուրս անել նրան.

— Կորի՛ր գնա: Ես իմ պահակիս մէջ կին չեմ ուզում: Իզդ ու թողդ չտեսնեմ: Չեմ սիրում, ասում էր, որ սենեակումս կին լինի քնած: Վատ հոտ է լինում, ասում էր: Ըհը՛:

Դէհ, վերջը ոչինչ, սովորեց: Օկսանան տունը սրբում էր-մաքրում, սիրուն ներկում, ամանները դարսոտում. ամեն բան այնպէս էր պսպրում, որ մարդու սիրտ էր բացւում: Ռոմանը տեսաւ, որ լաւ կին է, — կամաց-կամաց վարժուեց: Ոչ թէ միայն վարժուեց, հապա մինչև անգամ, տղայ, սիրեց նրան, Աստուած վկայ, սուտ չեմ ասում: Ահա ինչ եկաւ Ռոմանի գլուխը: Կնոջը մի լաւ ճանաչելուց յետոյ ասում էր.

— Ա՛յ շնորհակալ եմ պանից, լաւ բան սովորեցրեց: Դէ մի հարցնող լինի, խելքդ որտեղ էր, որ այդքան ծեծ կերար, մինչդեռ այժմս տեսնում եմ, որ ոչ մի վատ բան չկար այդտեղ: Թէ կուզես, դեռ լաւ էլ է: Ա՛յ բան:

Անցաւ ժամանակ, չեմ իմանում, ինչքան անցաւ. Օկսանան պառկեց նստարանի վրայ ու սկսաւ տնքալ: Իրիկնադէմին հիւանդացաւ. իսկ առաւօտեան զարթնեմ տեսնեմ—մէկը բարակ ձայնով մորմոքալի լաց է լինում: Ե՛հէ,—մտածում եմ ինքս ինձ. — երևում է տղայ է բերել: Եւ ճիշդ որ այդպէս էլ եղել էր:

Երկար արև չտեսաւ երեխան. հէնց էր, որ առաւօտից մինչև իրիկուն տպրեցաւ միայն: Երեկոյեան ճշալուց զաղարեց...: Օկսանան լաց եղաւ, իսկ Ռոմանն ասում է.

— Հիմի էլ երեխան չկայ. որ չկայ, հարկաւոր էլ չէ քահանայ բերելու: Սոճու տակ կթաղենք:

Ահա այսպէս է ասում Ռոմանը, և ոչ միայն ասում, հապա հէնց այդպէս էլ անում—գերեզման փորեց ու թաղեց: Ա՛յ, այնտեղ մի կոճղ է ցցուած, կայծակ դիպաւ նրան...: Հէնց այն սոճին է, որի տակ Ռոմանը երեխան էր թաղել: Գիտես, տղայ. այսքանս ասեմ, որ մինչև օրս էլ՝ հէնց որ արևը մայր չի մըտնում, և արուսեակը անտառի գլուխը բարձրանում, մի ինչ որ թռչուն թռչում գալիս է ու ձայնը գցում: Վախ, այնպէս խղճալի խղճալի ճւում է, որ սիրտդ կտոր-կտոր է անում: Դա այն անկնունք մնացած հոգին է— ուզում է, որ իրեն համար խաչ տնկեն: Ով որ, ասում են, իմաստուն, կարգացող մարդ է, կարող է նրան խաչը տալ, էլ հոգին յետ չի գալ...: Իսկ մենք այստեղ, անտառում ապրում ենք և ոչինչ չգիտենք: Նա գալիս է, նա խնդրում է, իսկ մենք միայն ասում ենք. «գնա՛, գնա՛, խղճուկ հոգի, մենք ոչինչ չենք կարող անել»: Եւ նա լաց է լինում, լաց է լինում ու հեռանում, իսկ յետոյ նորից թռչում-գալիս: Ա՛խ, տղայ, ափսոս խեղճ հոգին:

Յետոյ որ Օկսանան լաւացաւ, շարունակ գերեզ-

ման էր գնում: Նստում էր գերեզմանի կողքին ու լաց լինում, և այնպիսի ձայնով, որ երբեմն ձայնն ամբողջ անտառն էր բռնում: Նա շատ էր ափսոսում իւր որդուն. իսկ Ռոմանը երեխին հօ չէր ափսոսում, հապա Օկսանան էր ափսոսը գալիս: Որ անտառից չգար, կմօտենար Օկսանային ու կասէր.

— Հերիք լաս, յիմար կին: Բան ես գտել լաց լինելու: Մէկ երեխադ մեռաւ, Աստուած կտայ ուրիշը կլինի: Եւ գեռ գուցէ աւելի լաւը կլինի: Նրա համար, որ սա, ո՞վ է իմանում, գուցէ իմս էլ չէր, ես հօ չեմ իմանում: Իսկ նորը իմս կլինի:

Ամենեւին Օկսանայի սրտովը չէր, որ նա այսպէս էր խօսում: Լաց լինելուց կգաղարէր ու կսկսէր նրան վատ խօսքերով անպատիւ անել: Ե՛հ, Ռոմանը նրա վրայ չէր նեղանում:

— Այդ ինչէր ես դուրս տալիս: Ես ինչ եմ ասել. այս եմ ասում, թէ չգիտեմ: Եւ չգիտեմ այն պատճառով, որ դու առաջ իմը չէիր և անտառում չէիր ապրում, հապա աշխարհում, մարդկանց մէջ: Որտեղից պիտի գիտնամ: Այժմ դու անտառումն ես ապրում, և շատ էլ լաւ է: Պառաւ Փէօդոսիան էր հօ ասում, երբ նրան կանչելու համար գիւղ էի գնացել. «Այս ինչ շուտ երեխայ հասցրիր, Ռոման: Իսկ ես նրան ասացի. «Ես ինչ գիտեմ, շուտ է թէ ուշ»: Դէ լաւ, դու քու այդ լացդ թո՛ղ, թէ չէ կնեղանամ, ո՞վ գիտի դեռ թաւեմ էլ:

Օկսանա կասէր, կասէր ու կհանդարտուէր:

Պատահում էր, որ Օկսանան նրան կհայհոյէր էլ, մէջքին էլ կխփէր, բայց որ սկսէր Ռոմանը նեղանալ, կխաղաղէր, — վախենում էր. կքաղցրանար, կգրկէր, կը համբուրէր ու աչքերի մէջը կնայէր... Ու Ռոմանը կը հանդարտուէր: Որովհետեւ... գիտես, տղայ... Դու գուցէ չգիտես, իսկ ես ծեր եմ, թէպէտ պատկուած էլ

չլինեմ, բայց և այնպէս համն առել եմ՝ մանկամտորդ
կնոջ համբոյրը խիստ անուշ է լինում, ինչ նեղապաճ
տղամարդ ուզում է լինի, կարող է սիրտը նստացնել:
ՕՖ-օՖ...: Եւ ես գիտեմ, թէ ինչ բան է կին ասածդ:
Իսկ Օկոսանան մի այնպիսի գողտրիկ-սիրունիկ կին էր,
որ այժմս այդպիսի կանայք ո՛ր ասես աչքիս չեն ընկ-
նում: Այժմս, քեզ ասեմ, տղայ, կանայք էլ այն չեն,
ինչ որ տուաք:

Մի անգամ անտառում փողի ձայն լսուեց՝—տրա-
տա-տտրա-տտրա տա-տա-տա... Սաղ անտառը փողի ձայ-
նովը մեկ էր եղել, հնչում էր ուրախ, բալ-ձը։ Ես այն՝
ժամանակ փոքր տղայ էի և չգիտէի, ինչ է. տեսնեմ
թռչունները բներից են փախչում, թռևրը շարժում,
կանչում. մի ուրիշ տեղ նապաստակն ականջները մէջ-
քին հոսւոյ տուած ոտքերին է զօր տալիս, վազում։
Ինքս ինձ մտածում եմ՝—երևի դեռ չտեսնուած գա-
զան է այսպէս լաւ կանչում։ Բայց գազան չէ եղել,
հապա պանը ձին նստած անտառով գալիս է ու փողը
փչում. պանի տեղից ուղեկից սպասաւորներն ու մարդ-
պետներն են գալիս շան «հմակը հետներին։ Իսկ բո-
լոր սպասաւորներից գեղեցիկը Օպանաս Շուխտկին էր,
նա, կապոյտ արխալուզը հագին ձին խաղացնելով գա-
լիս էր պանի ետեկից. նրա գլխարկի կատարը ոսկի էր
բանած, ձին տակին խաղում, ոստոստում, հրացանը
ուսին պսպղում էր և բանդուրան փոկով վզից կախ ընկել։
Պանը սիրում էր Օպանասին, որովհետև Օպանասը լաւ
բանդուրա էր ածում և շատ էլ գեղեցիկ երգ ասում։
Ահ, ինչ սիրուն երիտասարդ էր այս Օպանասը, շատ
սիրուն։ Պանը որտեղ, Օպանասը որտեղ. արդէն պանի
մագերը թափուել էին, քիթն էլ կարմիր, և թէպէտ
աչքերն ուրախ էին, բայց այն չէին, ինչ որ Օպանա-
սինը։ Որ Օպանասը վրաս չէր նայում,—ես, մի փոքր

տղայ, իմ էլ ծիծաղս էր գալիս, իսկ ես հօ աղջիկ չեմ։ Ասում էին, թէ Օպանասի հայրերն ու պապերը Դնեպրի խութերում ապրող զազախներից են եղել, Սեչում են բնակուելիս եղել։ Իսկ այնտեղի բնակիչներն ամենքն էլ սոսուն, գեղեցիկ ու ճարպիկ տղամարդիկ են եղել։ Հենց ինքդ, տղայ, մտածիր՝ ձի հեծած նիզակն ուսիդ տա՞լ փաստանում սլանալ, կամ կացնով փայտ ջարդել, հօ մէկ բան չէ...:

Սենեակից դուրս թռայ, քնչ տեսնեմ՝ պանը մօտ եկաւ ու կանգ առաւ, ուղեկիցներն էլ կանգ առան։ Ռոմանը դուրս եկաւ սենեակից, պանի ասպանդակը բռնեց։ պանը վեր եկաւ։ Ռոմանը նրան գլուխ տուաւ։

— Բարո՛վ, — ասում է պանը Ռոմանին, — ո՞նց ես։

— Ե՛հ, — պատասխանում է Ռոմանը, — ես փառք Աստուծոյ, լաւ եմ, քնչ ունիմ լաւ չլինելու։ Դո՛ւք ո՞նց էք։

Ռոմանը, գիտե՛ս, պանին պատասխան տալու ձևը չգիտէր։ Բոլոր ծառաները ծիծաղեցան, պանն էլ։

— Ե՛հ, փառք Աստուծոյ, որ լաւ ես, — ասում է պանը։ — Հապա կքնդ ուր է։

— Որտե՞ղ պիտի լինի. յայտնի բան է տանն է...

— Ո՛ր այդպէս է, մենք էլ ներս գնանք ուրեմն, — ասում է պանը, իսկ դուք տղերք, գնացէք արօտի վրայ գորգը փռեցէք ու ամեն բան պատրաստեցէք, որ նորապսակներին այս առաջին անգամը մի լաւ յարգենք։

Եւ ներս մտան — պանը և Օպանասը, և Ռոմանը նրանց ետեւից գլխաբաց, մէկ էլ Բողդանը — ծերունի սպաւորը, պանի հաւատարիմ ծառան։ Ահա այժմս այդպիսի ծառաներ էլ չկան աշխարհումս՝ — հին մարդ էր, ծառաների հետ խիստ, իսկ պանից առաջ այ, ո՞նց որ այս շունը։ Բողդանը, բացի պանի, ոչ ոք չունէր աշխարհումս։ Ասում են, թէ երբ Բողդանի հայրն ու

մայրը մեռնում են, նա պանից ազատութիւն է ուզել և խնդրել, որ պսակուի, իսկ ծեր պանը չէ թոյլ տուել, հապա իւր պանիչի մօտ ծառայ նշանակել՝—հաքու հայրդ էլ, ասել է, մայրդ էլ, կինդ էլ: Եւ Բողդանն այնուհետեւ ծառայում է պանիչին, մեծացնում, ձի նստել, հրացան արձակել սովորացնում: Երբ պանիչը մեծացաւ, ինքը պան դարձաւ, ծերուկ Բողդանը շարունակ շան նման նրա ետեւից էր ման գալիս: Վախ, քեզ ուղիղն ասեմ՝—շատերի անէծքն է առել այդ Բողդանը, շատերի աչքից արցունք քամեցրել... Բոլորը պանի պատճառով: Որ պանը աչքով անէր, գուցէ իւր հարազատ հօրն էլ չխնայէր, կտոր-կտոր սնէր այդ Բողդանը:

Ես էլ, փոքր տղայ էի. նրանց յետեւից ներս մըտայ՝—յայտնի բան է, հետաքրքրական էր: Պանը որ կողմը դառնար, ես էլ նրա յետեւից էի:

Տեսնեմ պանը սենեակի մէջ տեղը կանգնած, բեխերն է սղալում, ծիծաղում: Ռոմանն էլ գլխարկը ձեռին այդտեղ կանգնած, տրորւում է, փոխ առ փոխ ոտների վրայ շարժւում, իսկ Օպանասը ուսը պատին դէմ արած, կանգնած է խեղճը, ոնց որ այն մատաղ կադնին փիս եղանակին: Թթուել է, տխուր...:

Եւ ահա կրկին էլ դարձան դէպի Օկսանան: Միայն ծերունի Բողդանն անկեանը նստախանի վրայ նստեց, գլուխը քաշ գցեց. նստած սպասում էր պանի հրամանին: Իսկ Օկսանան վառարանի կողքին անկիւն քաշուած կանգնել էր, աչքը ցած գցած, ու կարմրատակել, ոնց այն խաշխաշի ծաղիկը արտի մէջ: Ախ, երեւի զգում էր խեղճը, որ իւր պատճառով մի խաթա էր գալու: Այս էլ ասեմ քեզ, տղայ, իմացիր՝—թէ որ երեք տղամարդ մի կնկայ վրայ աչք ունեցան, այդտեղից լաւ բան չի գուրս գալ՝ անպատճառ բանը կռուի կ'հասնի, թէ ոչ

աւելի վատը չլինի: Ես այդ բանը գիտեմ, ինչու որ աչքովս եմ տեսել:

— Հը', ոնց է, Ռոման, ծիծաղում է պանը, լաւ կին եմ ջսկել քեզ համար:

— Ոչինչ, — պատասխանում է Ռոմանը: — Կին է, էլի, վատ չէ:

Այստեղ Օպանասն ուսերը վեր գցեց, աչքը Օկսանային ուղղեց և ինքն իրեն խօսեց. — Հա — ասում է, — կնիկ է: Հէջ չէր սաղիլ, որ մի այսպիսի յիմարի բաժին լինէր:

Ռոմանը լսեց այդ խօսքերը, դէպի Օպանասը դարձաւ ու ասում է նրան.

— Ինչո՞վ եմ ես, պան Օպանաս, ձեր աչքում յիմար երևացել:

— Հէնց նրանով, — ասում է Օպանասը, որ կնոջդ պահել, պահպանել չես կարողանում, ա՛յ ինչով ես յիմար...:

Ահա թէ Ռոմանին ինչ խօսքեր ասաց Օպանասը: Մինչև անգամ պանը ոտը գետնին խփեց, Բողդանը գլուխը շարժեց, իսկ Ռոմանը մի բոլոր միտք արաւ, յետոյ գլուխը վեր բարձրացրեց ու պանին նայեցաւ:

— Ի՞նչ պահպանելու բան կայ, — ասաց նա Օպանասին ու դարձեալ պանին նայում: — Այստեղ գազանից զատ սատանայ անգամ չկայ, ողորմած պանն է միայն, որ հազարից մէկ կ'գայ: Ումնից եմ կնոջս պահպանելու: Տես, շան լակոտ, սիրտս մի հանիր, թէ չէ շատ աչք ու ունքիդ չեմ նայիլ:

Գուցէ բանը թակ ու ծեծի էլ հասնէր, թէ որ պանը չմիջամտէր՝ — ոտքը գետնին խփեց, — և նրանք լռեցին:

— Զայներդ կտրեցէք, — ասում է, — ի՞ժի ծնունդներ: Կռուի հօ չե՞նք եկել այստեղ: Հարկաւոր է նորապսակներին շնորհաւորել, իսկ յետոյ, իրիկնապահին, որսի ճահճուտ գնալ: Դէ, եկէք ետևիցս:

Պանը շուռ եկաւ ու տնից դուրսեկաւ, իսկ սպա-
սաւորներն արդէն ծառի տակին ոգեպահիկը պատրաս-
տել էին: Պանի ետեւից դուրս գնաց նաև Բողդանը,
իսկ Օպանասը գաւթում կանգնացրեց Ռոմանին:

— Ախպէր ջան, չնեղանաս վրաս, — ասում է կա-
զակը: — Ականջ դիր, թէ ինչ է ասում քեզ Օպանա-
սը: — Խօ տեսար, թէ ինչպէս պանի ոտներն ընկած,
կօշիկներն էր համբուրում, որ Օկսանային ինձ տայ:
Ե՛հ, Աստուած քեզ հետ, եղբայր...: Տէրտէրը քեզ պը-
սակեց, երևի այդպէս էր բաղդը: Հէյ-հէյ, ոչ ոք չի
իմանում, թէ ինչ է կատարում իմ սրտումս...: Աւե-
գի լաւ է, որ Օկսանային ու պանին, երկսին էլ մէկտեղ
գիւլլախորով անեմ և անկողնի տեղ խոնաւ հողի մէջ
պառկացնեմ...:

Ռոմանը նայեցաւ կազակին և հարցրեց.

— Ա՛յ մարդ, հօ խելքդ չե՞ս թռցրել:

Էլ չլսեցի, թէ գաւթում Օպանասը ցած ձայնով
քնչ պատասխան տուեց Ռոմանին, միայն լսեցի, թէ,
ինչպէս Ռոմանը նրա ուսին թեթեակի խփեց.

— Ախ, Օպանաս, Օպանաս: Ա՛յ ուրեմն ինչպիսի
չար ու խորամոնկ մարդիկ են եղել աշխարքիս վրայ:
Իսկ ես բանից բեխաբար ապրել եմ անտառում ու, ո՛ր
ասես բան չեմ իմացել: Ե՛հէ, պան, պան, շատ փիս օրի
ես հանդիպելու...:

— Դէ, — ասում է Օպանասը, — հիմալ գնայ ու ա-
մենեւին չլինի, որ վրայիցդ բան ցոյց տաս, մանաւանդ
Բողդանի մօտ: Մի շատ խելօքս էլ դու չես, բայց խո-
րամանկ է այդ պանի շուռը: Տես, պանի արաղը շատ
չխմես, և եթէ քեզ էլ ծառաների հետ ճահճուտ որ-
սի ուղարկէ, իսկ ինքն ուզէ մնալ, ծառաներին մինչև
հին կողնին հասցրու, ցոյց տուր նրանց ճանապարհն
ու ինքդ, ասա՛, որ անտառի միջից կարճ ճամբով
կերթաս...: Ու շուտով յետ դարձիր, այստեղ արի:

— Բարի, — ասում է Ռոմանը: — Որո՞ի կ'պատրաստուիմ, բայց հրացանս ոչ մանր սաջմով կ'լցնեմ, և ոչ թուջուն խփելու խոշոր սաջմով, հապա արջ սպանելու գնդակով:

Նրանք էլ դուրս եկան: Իսկ պանն արդէն գորգի վրայ նստած, հրամայեց արաղի ամանն ու բաժակը բերել, արաղը լցնող է ու Ռոմանին տալիս: Ե՛հէ, շատ լաւն էր պանի ամանն ու բաժակը, բայց արաղն աւելի ևս լաւն էր: Որ մի բաժակ չես խմո՞ւմ, — սիրտդ բացւում է, երկրորդը խմեցիր — սիրտդ կուրծքիդ մէջ սկսում է թռչկոտել, իսկ անոթներ մարդը ևս երրորդ բաժակից արդէն նստարանի տակը կ'զլորուի՝ եթէ միայն կիներ նրան նստարանի վրայ չպառկացնի:

Ե՛հէ, տսում եմ քեզ, խորամանկ մարդ էր պանը: Ուզում էր իւր արաղով Ռոմանին քող հարբացնի. բայց դեռ արաղ չէ եղել, որ Ռոմանին հարբացնել կարողանար: Վեր է առնում պանի ձեռքից բաժակը ու խմում, խմում է նաև երկրորդը. երրորդն էլ խմեց, միայն աչքերն այնպէս են փայլում, ոնց որ գալի աչքեր, ու մէկ էլ սև բեխերն է շարժում: Մինչև անգամ նեղացաւ պանը:

— Մի սրան նայեցէք, ոնց է կոնծում շան տղան, սկի ասես վրիցը երևո՞ւմ է: Ուրիշը վաղուց էր սկսեւ լաց լինել, իսկ դուք, մարդիկ, տեսէք, դեռ ծիծաղում է...:

Պանը լաւ գիտէր, որ մի անգամ որ մարդ արաղից սկսաւ լաց լինել, այնուհետև շատ չէր քաշիլ, աչքերը իրենք իրենց կ'փակուէին: Բայց այս անգամ իւր առջևինը այդպիսի մարդ չէր:

— Ի՞նչ ունիմ լաց լինելու, — պատասխանում է Ռոմանը: — Մինչև անգամ այդ սկի չէր էլ սազ գալ: Ողորմած պանն ինձ շնորհաւորութեան է եկել, իսկ ես պի-

տի նստեմ ու կնիկարմատի պէս լաց լինիմ: Փառք Աստուծոյ, դեռ որ լաց լինելու բան չունիմ, թող թշնամիներս լան...:

—Ասել է որ, —հարցնում է պանը, —գոհ ես:

—Եհէ, ինչո՞ւ չպէտք է գոհ լինիմ:

—Բայց միտքդ է ինչպէս մտրակով պսակեցինք քեզ:

—Ինչպէս միտքս չլինի: Որ ասում եմ, թէ խելք չունէի, չէի հասկանում, թէ ինչն է քաղցր, ինչը՝ դառն: Մտրակը դառն է, բայց էլի կնկանից աւելի էի սիրում նրան: Այ՛ շնորհակալ եմ քեզանից, ողորմած պան, նոր ինձ, իմարիս մեղր ուտել սովորեցրիք:

—Լա՛ւ, լաւ, ասում է նրան պանը: —Դրա փոխարէն դու էլ ինձ ծառայութիւն արա՛ —այ՛ ծառաներիս հետ կ'երթաս ճահճուտ, որքան կարելի է շատ թռչուն կ'որսաս, և անպատճառ խուլ փայտմորիկ կ'բերես:

—Ե՞րբ է ուզում պանը, որ ճահճուտ երթանք:

—Այ, մէկ էլ խմենք, Օպանասն էլ մեզ մի երգ վ'ասէ, ու Տէր ընդ քեզ:

Ռոմանը նայեցաւ նրան ու ասում է.

—Այդ դժուար բան է՝ —ժամանակն ուշ է, ճահճուտը հեռու, դրանից զատ քամին էլ անտառում խըշշացնում է, գիշերս փոթորիկ է լինելու: Ինչպէ՞ս ենք այժմս մի այդպիսի զգոյշ թռչուն որսալու:

Իսկ պանն արդէն հարբել էր, իսկ հարբած ժամանակ սաստիկ բարկացկոտ էր լինում: Լսեց, թէ ինչպէս ծառաներն սկսան իրար մէջ փսփսալ, ասում են, թէ «Ռոմանն ուղիղ է ասում, շուտով փոթորիկ պիտի բարձրանա», — և նեղացաւ: Բաժակը թրեկացրեց, աչքերը ոլորեց՝ —բոլորեքեանք լռեցին:

Մենակ Օպանասը չվախեցաւ. պանի հրամանով վեր առաւ բանդուրան, առաջ անցաւ, սկսաւ բանդուրան լարել, և կողքից պանին նայեցաւ ու ասաց.

—Խելքի արի, ողորմած պան: Որտեղ է տեսնուած, որ գիշերով, այն էլ փոթորկի ժամանակ, մարդկանց թռչուն որսալու համար անտառ ուղարկեն:

Ահա թէ ինչքան համարձակ մարդ էր Օպանասը: Միւսները, ինչ ասել կուզի, պանի ճորտերը, վախենում են, բայց նա—ազատ մարդ էր, կազակի ցեղից: Նրան մի ծեր կազակ-բանդուրիստ փոքր հասակում բերել էր Ումանից: Այնտեղ, տղայ, Ումանում, ժողովուրդը ինչ որ ղալմաղալ էր սարքել: Ահա այդ ժամանակ ծեր կազակի աչքերը հանել էին, ականջները կտրել ու բաց թողել: Դրանից յետոյ քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ ման գալով, եկել ընկել էր մեր կողմերը, մանուկ Օպանասն էլ հետը: Ծեր պանը նրան վերցրեց իւր մօտ, որովհետեւ լաւ երգեր սիրող էր: Ծերունին մեռաւ— Օպանասն էլ մնաց ապարանքում ու այնտեղ էլ մեծացաւ: Նոր պանն էլ սիրում էր նրան և երբեմն այնպիսի խօսքեր էր լսում նրանից ու ձայն չէր հանում, որ եթէ ուրիշը լինէր, կաշին կառնէին:

Այդպէս էլ այժմս. սկզբում պանը բարկացաւ, կարծում էին Օպանասին կխփէ, բայց յետոյ ասում է նրան.

—Ո՛վ Օպանաս, Օպանաս: Խելօք մարդ ես, բայց դեռ այսքանս չես հասկացել, որ չպէտք է քիթդ դրան արանքում թողնես, որ չլինի թէ ճգմուի:

Ահա ինչ հանելուկ ասաց կազակին: Բայց կազակս իսկոյն և եթ գլխի ընկաւ: Եւ կազակը երգով պատասխան տուեց պանին: Ախ, երնէկ պանն էլ նրա երգը հասկանար, ով գիտէ, գուցէ թէ այն ժամանակ նրա կինը դառն արցունք չթափէր նրա վրայ:

—Պան, շնորհակալ եմ խրատիդ համար,—ասաց Օպանասը:—Ահա դրա համար ես էլ մի երգ կ'երգեմ, իսկ դու լսիր:

Եւ խփեց իւր բանդուրայի լարերին:

Յետոյ բարձրացրեց գլուխը, երկինք նայեցաւ, թէ ինչպէս երկնքի երեսին արծիւն էր պտտուում, ինչպէս քամին մուրձ ամպերը հալածում: Ականջ դրեց, թէ ինչպէս սոճիներն էին խշշացնում....:

Եւ նորից բանդուրայի լարերին խփեց:

Ե՛հ, տղայ, դու Օպանաս Շվիզկուն չհասար, նրա ածածը չես լսել, իսկ այսուհետեւ չես էլ կարող լսել: Բանդուրան հօ մի նշանաւոր գործիք չէ, բայց մի տեսնես, թէ հմուտ մարդու ձեռների մէջ ինչպէս է երգում: Հերիք էր լարերի վրայով մատները մի անց կացնէր, բանդուրան արգէն ամեն բան կասէր նրան՝—թէ ինչպէս մուրձ անտառը վատ եղանակին խշշացնում է, և ինչպէս քամին դատարկ տափաստանում գնգում է մուխոտների մէջ, և ինչպէս կազակի բարձր շիրմի վրայ չոր խոտն է շշնջում:

Ձէ, տղայ, էլ իսկական խաղ ու տաղ չէք լսիլ դուք: Այժմ էլ են այս կողմերը ամեն տեսակ մարդիկ գալիս, այնպիսիները, որ լոկ Պոլեսիէյում չեն եղել, հապա և ուրիշ տեղեր, և ամբողջ Ուկրայնայում—և Չիգիրինում, և Պոլտաւայում, և Կիււում, և Չերկասում: Ասում են այլ ևս բանդուրիստներ չկան, էլ տօնավաճառանոցներում ու վաճառանոցներում չեն լըսում դրանք: Ներսը դեռ պատից կախած է իմ հին բանդուրաս: Ինձ ածել Օպանասը սովորեցրեց, իսկ ինձանից ոչ ոք չսովորեց: Որ մեռնեմ,—այդ հեռու չէ,—ով գիտի աշխարհիս երեսին էլ բանդուրայի ձայն չը լսուի: Ա՛յ ինչ:

Եւ Օպանասը ցած ձայնով մի երգ երգեց: Օպանասը բարձր ձայն չուներ, բայց տխուր էր նրա ձայնը, հէնց գիտենաս հոգուդ տունն էր մտնում: Իսկ այդ երգը, տղայ, կազակը ինքն էր պանի համար հա-

նել: Ել միւս անգամ չլսեցի ես այդ երգը, և երբ վերջը, երբեմն, կիսնդրէի, որ Օպանասը մէկ էլ ասի, միշտ կհրաժարուէր:

— Ում համար որ, — ասում էր, — այդ երգը երգուել է, նա էլ աշխարհումս չկայ: Կազակն այդ երգով պանին ամեն բան ասաց, թէ ինչ էր պանի գըլխին գալու, և պանը լաց էր լինում, մինչև անգամ արցունքը բերերի վրայից. ցած էր գլորւում, բայց էլի, ինչպէս երևում է, երգից ոչինչ չհասկացաւ:

Վախ, միտս չէ երգը, մի կտորն է միայն միտքս մնացել: Կազակը պան Իվանի մասին էր երգում.

Ով իմ պան, ով Իվանէ...

Խելօք պանն շատ բան գիտէ...

Գիտէ որ ուրուրն երկնքում

Սաւառնում է, ագռաւ ջարդում...

Ով իմ պան, ով Իվանէ...

Բայց պանըն այս չըգիտէ,

Թէ ինչպէս այս աշխարքում

Եւ ագռաւը իւր գրան

Ուրուրին էլ է յաղթում...

Հէյ, տղայ, հէնց գիտենաս զեռ այժմս էլ այդ երգը ականջիս մէջն է, մարդիկն էլ աչքիս տռաջն են՝ — կանգնած է կազակը բանդուրան ձեռին, պանը նրա-տած է գորգի վրայ, գլուխը կախ գցել ու լաց լինում. ծառաները չորս կողմը բոլորած, արմուկներով իրար են հրհրում. ծերունի Բողդանը գլուխն է շարժում...: Իսկ անտառն, ինչպէս այժմս, խշշում է, և բանդուրան խաղաղ ու սրտագին հնչում, իսկ կազակը երգում է, թէ ինչպէս պանի կինը լաց է լինում պան Իվանի վրայ:

Պաննին լալիս է, լալիս

Իսկ պան Իվանի վրան

Սև ագռաւն է շուռ գալիս:

Վախ, պանը չհասկացաւ երգի միտքը, սրբեց ար-
ցունքն ու ասաց.

— Դէ, պատրաստուիր, Ռոման: Տղերք, ձիանդ նըս-
տէք: Դու էլ, Օպանաս, հետները գնա—հերիք երգերդ
լսեցի...: Լաւ երգ է, միայն թէ ինչ որ նրա մէջ ա-
սուած է, այս աշխարհումս չէ պատահում:

Իսկ կազակի սիրտը երգից մեղմացել էր, աչքերը
արտասուակալել:

— Ա՛հ, պան, պան.—ասում է Օպանասը,—մեր
ծերերն ասում են՝—հեքիաթի մէջ էլ ճշմարտութիւն
կայ, երգի մէջն էլ ճշմարտութիւն կայ: Միայն հեքիա-
թի մէջի ճշմարտութիւնը նման է երկաթի՝—երկրիս
վրայ երկաթը ձեռքէ ձեռք անցնելուց կժանգոտի...: Իսկ
երգի մէջի ճշմարտութիւնը ոնց որ ոսկի—ո՛ր ասես չի
ժանգոտի...: Այսպէս են ասում մեր ծերերը:

Պանը ձեռքը թափ տուեց:

— Է՛հ, գուցէ ձեր կողմերում այդպէս է, իսկ մե-
զանում այդպէս չէ...: Գնա, գնա Օպանաս,—բեզարել
եմ քեզ լսելուց:

Կազակը մի րոպէ կանգ առաւ ու լետոյ յանկարծ
երեսի վրայ պանի առաջ գետին ընկաւ.

— Պան, խօսքս մտիկ արա: Նստիր ձիդ ու տուն
գնա,—սիրտս ասում է, որ փիս բան է լինելու:

Այստեղ պանս բարկացաւ, կազակին շան նման
ոտով խփեց:

— Կորիր աչքիցս: Երևում է, որ կնիկարմատ ես
դու և ոչ կազակ: Կորիր առաջիցս, թէ չէ վատ կը լի-
նի...: Իսկ դուք ինչ էք կանգնել, ի՞ժի ծնունդներ:
Միթէ այլ ևս ձեր պանը չեմ ես: Մի այնպիսի բան
կանեմ ձեր գլխին, որ ձեր պապերն էլ իմ պապերից
տեսած չլինին...:

Օպանասը ոտի կանգնեցաւ, ոնց որ մուրթ ամպ,

Ռոմանի երեսին մտիկ տուաւ: Իսկ Ռոմանը հրացանին լենած, կանգնել է մի կողմ քաշուած, հէնց իմանաւ ոչինչ չի եղել:

Կազակը բանդուրան խփեց ծառին — բանդուրան փշոր-փշոր եղաւ, միայն անտառի մէջ բանդուրայի հաւաքը վեր ելաւ:

— Թող սատանաները միւս աշխարհում խելք խրատ տան այնպիսի մարդու, որ խելօք խորհուրդ չէ ուզում լսել...: Պան, տեսնում եմ, որ քեզ հաւատարիմ ծառայ հարկաւոր չէ:

Իեռ պանը պատասխան չէր տուել, որ Օպանասը թռաւ իւր ձիու վրայ ու քչեց: Ծառաները նոյնպէս ձիանը նստան: Ռոմանը հրացանը ուսը ձգեց ու առաջ անցաւ, միայն պահակի մօտից անցնելիս Օկսանային ասաց.

— Օկսանա, երեխին պառկացրու: Ժամանակ է քնելու: Պանի համար էլ անկողին գցիր:

Ու շուտով բոլորն էլ այն ճանապարհով անտառ գնացին. իսկ պանը ներս մտաւ, միայն պանի ձին էր ծառի տակ կապած մնացել: Մութը կոխել էր, անտառը խշշում էր և անձրևը կաթկաթում, հէնց ուղիդ այնպէս, ինչպէս որ այժմ է...: Օկսանան խոտնոցում պտուկացրեց ինձ, վրաս խաչակնքեց...: Եւ լսեմ, որ Օկսանա լաց է լինում:

ՕՖ, այն ժամանակը ես փոքր երեխայ էի ու չէի հասկանում, թէ շուրջս ինչ է լինում: Խոտի վրայ կուչ եկայ, ահանջ դրի, թէ ինչպէս քամին անտառում տադ էր ասում, ու սկսայ քնի գնալ:

Ըհը՛, լանկարծ լսում եմ, ու մէկը ման է գալիս սրահակի մօտ... Ծառին մօտեցաւ, պանի ձին արձուկեց: Զին խրխնջաց, սմբակը դրմբացրեց, վազեց դէպի անտառ և շուտով նրա տրոփն էլ լռեց...: Յետոյ, լսում

եմ դարձեալ, որ մէկը ճանապարհով ձին չափ է ձգել, այս անգամ արդէն դէպի պահակն է գալիս: Բոլորովին մօտ եկաւ, թամբից վայր թռաւ ու շիտակ պատուհանին մօտեցաւ:

— Պան, պան, — կանչում է ծեր Բողդանի ձայնը: — Ախ, պան, շուտ բաց արա: Երևում է անիծեալ կազակը վատ միտք ունի — ձիդ անտառ բաց թողեց:

Դեռ ծերունու խօսքը բերանն էր, մէկը նրան ետևից պինդ բռնեց: Ես վախեցայ, լսեմ — թրխկ, մէկ բան գետին ընկաւ...:

Պանը բաց արաւ դուռը, հրացանը ձեռքին դուրս պլծաւ, բայց արդէն գաւթում Ռոմանը բռնեց նրան, մոզերը ձեռքն առաւ ու խփեց գետին...:

Տեսնում է պանը, որ բանը բուրդ է, ու ասում է.

— Վայ, բաց թող, Ռոմասիոս: Ա՛յս է լաւութեանս փոխարէնը:

Իսկ Ռոմանը նրան պատասխանում է.

— Ձեմ մոռացել, չեմ, անիծուած պան, թէ ինչ ե թէ կնոջս արած լաւութիւնդ: Ա՛յ, հէնց լաւութեանդ փոխարէն եմ հատուցանում այժմս...

Իսկ պանը նորից ասում է.

— Օպանաս, հաւատարիմ ծառաս, դ՛ու հասիր: Ձէ հարազատ որդուս նման սիրում էի քեզ:

Իսկ Օպանասը պատասխանում է.

— Դու քու հաւատարիմ ծառայիդ շան նման փախտուիր: Դու ինչ այնպէս էիր սիրում, ոնց որ փայտը՝ մէջքն է սիրում, իսկ այժմս այնպէս ես սիրում, ոնց որ մէջքը փայտին...: Նս հօ քեզ խնդրում էի, աղաշում, — դու ակա՜նջ չարիր...:

Եւ պանը սկսաւ Օկսանային աղաչել.

— Գոնէ դ՛ու պաշտպանիր, Օկսանա, բարի սիրտ ունիս դու:

Վազեց դուրս եկաւ Օկսանան, ձեռներն իրար խփեց.

— Ինչքան խնդրեցի քեզ պան, ոտքերդ ընկալ, թէ խնայիր կուսութեանս, թէ այժմս՝ էլ մի խալտառակիւ ինչ, արամբի եմ: Դու չխնայեցիր, իսկ այժմս ինքդ ես աղաշում... Վա՛յ, վայ գլխուս, ի՜նչ պիտի անեմ:

— Թողէք, — կանչում է դարձեալ պանը, — իմ պատ-
ճառովս բոլորդ էլ Սիբիրում կփտէք...

— Մեր դարձը մի քաշիլ, պան, — ասում է Օպա-
նասը. — Ռոմանը քու ծառաներից առաջ կլինի ճահ-
ճուտում, իսկ ես, քո շնորհիւ, մէն-մէնակ եմ աշխար-
հիս երեսին. ես իմ գլխիս ճարը կը տեսնեմ: Հրացանն
ուսս կգցեմ ու կընկնեմ անտառները...: Մի քանի կըտ-
րիճ տղայք կհաւաքեմ գլխիս ու կսկսենք մեր գործը...:
Գիշերներն անտառից դուրս կգանք մեծ ճանապարհ,
իսկ գիւղ մտնելիս էլ, ուղղակի պաների պալատը կը
գնանք: Իէ, Ռոման, վերցրու, պանին դուրս, անձրևի
հանենք:

Ընդդիմացաւ պանը, գոռաց, գորգոռաց, իսկ Ռո-
մանը քթի տակ փնթփնթում է միայն, իսկ կազակը
ծիծաղում: Եւ դուրս եկան:

Իսկ ես վախեցայ, ներս վազեցի, ուղղակի Օկսա-
նայի գիրկն ընկայ: Օկսանան նստած էր նստարանի
վրայ — երեսը սպիտակ, ոնց որ պատ...:

Իսկ անտառում արդէն կատարեալ փոթորիկ էր
բարձրացել, — անտառը տեսակ տեսակ ձայներ էր հա-
նում, իսկ քամին կոնձկոնձում էր, իսկ երբեմն-երբեմն
էլ ամպն էր գոռում: Նստած ենք այսպէս Օկսանայի
հետ, և յանկարծ լսում եմ, անտառում մէկը հառա-
չեց: Վա՛շ, և այնպէս վշտալի կերպով հառաչեց, որ
հենց այժմս էլ որ միտս չէ գալիս, սիրտս կտոր կտոր
է լինում, մինչգեռ քանի՜ սարի է անցել արդէն...:

— Օկսանա, — ասում եմ, — հոգի ջան, այդ ո՞վ է
անտառում տնջում:

Իսկ նա ինձ գիրկն առաւ ու օրօրում է.

— Քնիր, — ասում է, — զաւակս, ոչինչ չկայ: Դա
այնպէս... անտառն է խշշում...:

Եւ անտառն իսկ որ խշշում էր, — ա՛խ, և ինչպէս
էր խշշում:

Մի քանի ժամանակ էլ նստած էինք այսպէս, մէկ
էլ լսեմ — անտառում կարծես հրացան տրաքեց:

— Օկսանա, — ասում եմ, — հոգի ջան, այն ո՞վ է
հրացան արձակում:

Իսկ նա, խեղճը, շարունակ օրօրում է ինձ և միշտ ասում.

— Լռիր, լռիր, զաւակս, այդ Աստուծու կրակն է անտառում տրտքում:

Իսկ ինքը շարունակ լաց է լինում և ինձ իւր կրծքին պինդ հուպ տալիս, օրօրում. «Անտառն է խըշշում, տղաս, անտառն է խըշշում...»:

Այսպէս նրա գրկում պառկած էլ քնել էի...:

Միւս օրը, տղայ, դուրս վազեմ, տեսնեմ արևը. դուրս է եկել, Օկսանան շորերը հագին քնած է մենակ: Երեկուանը միտքս եկաւ ու մտածում եմ՝ — երևի երազ էր:

Բայց երազ չէր, — ահ, չէ, երազ չէր, — իսկը եղած բան էր: Դուրս եկայ խրճից, վազեցի անտառ, իսկ անտառում թռչուններն են ճռուողում ու ցողը տերևների վրայ պսպղին է տալիս: Ահա հասայ թփերի մօտը, իսկ այդտեղ թէ պանը և թէ հաւատարիմ ծառան պառկած են կողք կողքի: Պանը խաղաղ էր ու դժգոյն, իսկ ծառան արևոր, ոնց որ աղաւնի, ու խոժոռած, հէնց գիտենաս կենդանի լինէր: Թէ պանի և թէ ծառայի կրծքին արիւն կար:

• • • • •

Իսկ քնչ եղան միւսները, — հարցրի ես տեսնելով, որ պապը գլուխը քաշ զցեց ու լռեց:

— Ըհը՛. ինչպէս որ Օպանասն ասել էր, այնպէս էլ եղաւ: Եւ նա երկար ժամանակ ապրում էր անտառում, կտրիճների հետ մեծ ճանապարհը դուրս գալիս պաների ապարանքներն այցելում: Նրա ճակատի գիրն էլ այդ էր. — հայրերը աւագակութիւն էին արել (հայդամակ), իրեն էլ նոյնը վիճակուեց: Շատ անգամ նա գալիս էր ահա այս տնակը, մեզ մօտ, բայց աւելի Ռոմանը տանը չեղած ժամանակ: Կգար, կնստէր, երգ կասէր և բանգուրա կածէր: Գալիս էր նաև ուրիշ ընկերների հետ՝ — Օկսանան ու Ռոմանը միշտ կրնդունէին նրան: Ի՛հ, որ քեզ ճիշդն ասեմ, տղայ, այդտեղ էլ բանն առանց մեղքի չէր: Այ շուտով Մակսիմն ու Զախարը կգան անտառից, — մի լաւ մտիկ տուր նրանց՝ —

ես իրենց ոչինչ չեմ ասում, միայն ով որ ճանաչում էր Ռոմանին ու Օպանասին, իսկոյն նրա աչքին կընկնի, թէ ո՞րը որին է նմանում, թէպէտ և սրանք այն մարդկանց որդիքը չեն, այլ թոռները... Այնքան բաներ եմ տեսել, տղոյ, այս անտառում ապրելով...:

Բայց ինչպէ՞ս խշշում է անտառը, — փոթորիկ պիտի լինի...:

III

Ծերունին պատմութեան վերջին խօսքերը շատ տարտամ կերպով էր արտասանում: Պարզ էր, որ նրա գրգիռն անցել էր և այժմ յոգնել — լեզուն կապւում էր, գլուխը դողդողում, աչքերն արտասուակալում:

Երեկոն վրայ էր հասել, անտառը մթնել. տնակի չորս բոլորքը անտառն ալեկոծւում էր զերթ ալեկոծուած ծով. սև սաղարթները տատանւում էին, ինչպէս ալիքների կատարները մըրկայոյզ եղանակին:

Շների ուրախ հաջոցից իմացանք, որ տէրերն եկան: Երկու տնտառապահներն էլ շտապով մօտեցան պահակին, իսկ նրանց լետեից հեալով Մօտրեան քշում, կորած կովն էր բերում: Մեր բոլոր խումբն էլ այդտեղ էր:

Մի քանի րոպէ անցած արդէն մենք ներսն էինք նստած. կրակը ուրախ ճարճատում էր վառարանի մէջ: Մօտրեան ընթրիք էր պատրաստում:

Թէպէտ առաջ էլ շատ անգամ էի տեսել Զախարին ու Մակսիմին, բայց այժմ մի առանձին ուշադրութեամբ դիտեցի նրանց: Զախարի դէմքը մութն էր, ողորկ, ցածլիկ ճակատի ներքեւում յոնքերն իրար էին միացած, հայեացքը մռայլ էր, թէև դէմքի վրայ արտայայտւում էր նրա բնատուր բարեսրտութիւնը, որ լատուկ է ոյժին: Մակսիմի դէմքը բաց էր, աչքերը մոխրագոյն, փաղաքուշ. ժամանակ առ ժամանակ նա թոթւում էր իւր գանգուր մագերը և նրա ծիծաղը հնչուն էր ու մի տեսակ վարակիչ:

— Հը՛, ծերունին մեր պապերի պատմութիւնը չաբեց ձեզ. — հարցրեց Մակսիմը:

— Այո, պատմեց, — պատասխանեցի ես:

— Դէ նա միշտ այդպէս է: Հէնց որ անտառը ըս-

Պրսի բարձր խշշալ, իսկոյն հին բաներն է միտքը ընկնում: Հիմա սաղ գիշերս աչքը չպիտի փակի:

— Բոլորովին երեխայ է դարձել, — աւելացրեց Մօտրեան ծերունու համար շէի ածելով:

Կարծես ծերունին չէր էլ հասկանում, թէ խօսքը հէնց իւր մասին է: Նա բոլորովին ճլորել էր, ժամանակ առ ժամանակ անիմաստաբար ժպտում, զրուխը շարժում, միայն երբ անտառում շառաչող քամին ուժգնութեամբ դրսից յորձանք էր տալիս տնակի վրայ, նա նկսում էր անհանգստանալ, և վախվիւնելով, մի բանի ունկն դրած ականջ սրում:

Շուտով անտառային պահակում ամեն բան լռեց: Ճրագը թոյլ կերպով լուսաւորում էր և մէկ էլ ճպլուռն էր իւր միատեսակ, ճշուն երգը երգում... Իսկ անտառում կարծես հազարաւոր ձայներ, թէպէտ խուլ կերպով, մի բանի մասին միմեանց սպառնազին ձայն արձակած ժխոր էին հանում: Այնպէս էր թւում, թէ այնտեղ, մթնում մի ահեղ զօրութիւն աղմկալի խորհուրդ է կազմում այս խեղճ, անտառի մէջ կորած խրճի վրայ ամեն կողմից յարձակում գործելու համար: Երբեմն-երբեմն անորոշ դորդն աւելանում էր, զօրանում, աճում, և այն ժամանակ դուռն սկսում է դողդողալ, հէնց գիտենաս մէկը ցասմամբ Ֆշշապնելով դրսից վրայ է ընկել դրանը, կրնկահան է ուզում անել, իսկ ծխնելոյզի մէջ գիշերային մրրիկը խղճալի սպառնալիքով սրտակտուր եղանակ է նուագում: Յետոյ մի առ ժամանակ փոթորկի ուժգնութիւններն իջնում էին, օրհասական խաղաղութիւնը թալկահար ճնշում սիրտդ, մինչև որ նորից լսում էր թնդիւնը՝ հէնց գիտենաս հնաւուրց սոճիները պայման էին կապել յանկարծ տեղներիցը դուրս պրծնել ու գիշերային փոթորկի բաղխումների հետ թռչել, մի անյայտ տարածութիւն գնալ:

Ես անմեկին նիրհով մի առ վայրկեան մոռացութեան մէջ էի ընկել, բայց, կարծեմ, երկար չէր քաշել այդ: Փոթորիկն անտառում զանազան ձայներ ու եղանակներ էր արձակում: Ժամանակ առ ժամանակ ճրագը առկայծում էր և խրճիթը լուսաւորում: Ծերու-

նին իւր նստարանի վրայ նստած ձեռքով իւր չորս կողմը մի բան էր փնտրում, կարծես յոյս ունէր մէկին գտնել: Վախի և համարեա մանկական անօգնականութեան արտայայտութիւն էր երևում խեղճ պապի երեսին: — Օկսանա, հոգի-ջան, — լսեցի ես նրա խղճալի տրտուկները, — այն ո՞վ է անտառում հառաչում:

Նա յուզուած կերպով շօշափեց ձեռքով չորս բոլորքն և ականջ կախեց:

— Էհէ, — խօսեց նա կրկին, — ոչ ոք չէ հառաչում: Այդ քամին է անտառում խշշացնում...: Ուրիշ ոչինչ, անտառը խշշում է հա՛ խշշում...:

Մի քանի րոպէ էլ անցաւ: Փայլակի կապտաւուն կրակը շարունակ ներս էր նայում մանր պատուհաններից, դուրսը բարձր ծառերը բոցակալում էին ուրուականի ձև ստացած և նորից կորչում խաւարի մէջ, փոթորկի ցասկոտ կռիւնչի միջև: Բայց ահա աչք ծակող լոյսը մի առ վայրկեան ծածկեց ճրագի թոյլ բոցը և անտառի մէջ դղրդաց կայծակի բեկբեկ, մօտակայ հարուածը:

Ծերունին դարձեալ վրդովուած՝ նստարանի վրայ դէս ու դէն ընկաւ:

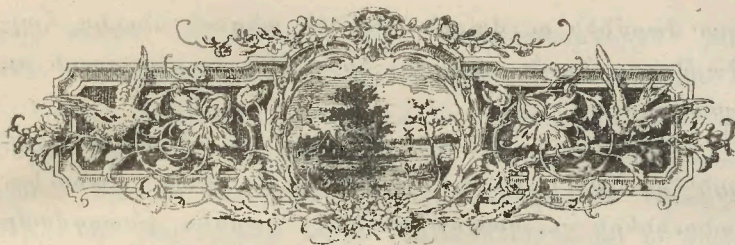
— Օկսանա, հոգի ջան, — այն ո՞վ է անտառում հրացան պարպում:

— Բնիկ, քնիր ծերուկ, — վառարանի վերևից լսուեց Մօտրեայի հանդարտ ձայնը: — Այ, միշտ այսպէս է — գիշերները փոթորկի ժամանակը միշտ Օկսանային կանչում: Մոռացել է, որ վաղուց Օկսանան միւս աշխարհումն է: Ա՛հ-հա:

Մօտրեան յօրանջեց, մի աղօթք ասաց, և շուտով սենեակում դարձեալ լուութիւն տիրեց, որը խանգարում էր միայն անտառի խշշոցով, ու մէկ էլ ծերունու անհանգիստ փնթփնթոցով:

— Անտառը խշշում է, խշշում...: Օկսանա, հոգի ջան...:

Շուտով մեծ անձրև սկսուեց և հեղեղի ձայնով ծածկուեց և քամու աղմուկը, և սոճենու անտառի տնքոցը:

Ե. ՍՊԻՐԻ

ԿԻՆ ՎԻՊԱԳԻՐ

Քոյր գերմանախօս և ֆրանսախօս ազգերի մանուկների ու պատանիների ամենասիրելի վիպագիրն է Ծօհաննա Սպիրին:

Կին գրող և մանուկ ընթերցող —
հրքան բնական կապակցութիւն և
Հոգեբանական արտայայտութիւն կայ այդ երկու գաղափարների մէջ. ով աւելի լաւ կարող է ճանաչել փոքրիկ մանկան ու պատանու զգացմունքները, նրա անմեղ սրտի ուրախութիւններն ու վշտերը՝ քան կինը: Ով աւելի մեծ Հոգեբանական ճշտութեամբ կարող է գիտել, տեսնել և ուսումնասիրել երեխայի, պատանու ձգտումները, ցանկութիւններն ու գործերը՝ քան կինը. ով աւելի մեծ Հմտութեամբ կարող է նկարագրել մանկական սրտի քնքոյշ զգացմունքները՝ քան կինը: Զէ որ նոյն իսկ բնութեան օրէնքներով կինն է մանկան առաջին, ամենամօտ և ամենասիրելի էակը:

նրա մարմնին ու մտքին առաջին անգամ սնունդ հայ-
թայթողը, նրան սիրողը, նրա հետ ուրախացողն ու
վշտացողը:

Նույն իսկ չամուսնացած կինը մի տեսակ մայրա-
կան զգացմունքով է վերաբերում դեպի մանուկը.
մանուկներն ու պատանիներն էլ կարծես բնազդամբ
աւելի մատչելի են կանանցը՝ քան թէ տղամարդկանցը.
այդ շատ բնական է և սէրը փոխադարձ:

Ահա այդ փոխադարձ սիրոյ կատարեալ մարմնա-
ցումն է Սպիրիի գրչին ոյժ տուողը, նրան սիրելի դարձ-
նողը և մայրերից ու մանուկներից հաւասարապէս յար-
գանք վայելելու բաղձի հիմնաքարը: Ինչ տեսակ ման-
կական ու պատանեկական զգացմունք ու ցանկութիւն
ասես, որ նկարագրած չլինի Սպիրին իւր գրուածքների
մէջ. որդեկական սէր դեպի ծնողները, պատկառանք ու
յարգանք դեպի հասակաւորները, երկիւղածութիւն,
ձգտումն Աստուծոյ պատուիրանները կատարելու, ընկե-
րական սէր, ուրախակցութիւն, վշտակցութիւն, աշխա-
տասիրութիւն, չքաւորին օգնել, հիւանդին այցելել,
բերանի պատաւն ուրիշին տալ, ձգտումն դեպի ու-
սումն ու արհեստները և այլն և այլն:

Սպիրիի գրուածքները մանկավարժական կամ դի-
դակտիկական տենդենցիաներ չունին. ընդհակառակը
դրանց մէջ պարզ նկարագրուած է մեծերի ու փոքրերի
իմաստութիւնը, խելօքութիւնը և նոյնպէս լիմարու-
թիւնները. մանկական հոգու խելօք արարքներն ու
չարութիւնները ճշտութեամբ են արտացոլում: Սպիրին
չէ քարոզում՝ թէ ի՞նչպէս պէտք է լինեն մանուկները
և թէ ի՞նչպէս չպէտք է լինեն, այլ նկարագրում է
նրանց այնպէս, ինչպէս որ նրանք կան: Այդ գրուածք-
ներում միշտ ծերերը չեն, որ խրատում և ուսուցանում
են պատանիներին, այլ և երբեմն էլ պատանիներն են

ցոյց տալիս ճշմարտութիւնը՝ հասակաւորներին. իսկ մեծ մասամբ մանուկներն իրենց կամքին են թողնուած և նրանք փորձում ու գործում են ինքնուրոյն կերպով: Բայց հեղինակն այնպիսի պայծառ գոյներով է նկարագրում նրանց մանկական ու պատանեկական արարքները, որ ընթերցողը միշտ զուարճութեամբ է կարդում:

Սակայն միայն զուարճութիւն չէ զգում Սպիրիի պատմութիւնները կարդացողը. նա երբեմն էլ արտասուում է:

Ծիծաղ և լաց. ահա այս երկու հոգեկան արտայայտութեանց հմուտ կապակցութիւնն է Սպիրիի բանաստեղծական շնորհքն ու արուեստը: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ Սպիրիի փոքրիկ պատմութիւններն իրենց բնականութեամբ, պարզութեամբ և ճշտութեամբ անզուգական են մանկական գրականութեան մէջ: Նրա նկարագրութիւններն ազատ են անմիտ ֆրագներէից: Ուրախ և տխուր հնչիւններ են լրսում այդ պատմութիւններէից. մանուկների բազմաթիւ խմբեր գրաւիչ զանազանակերպութեամբ դուրս են թռչում դէպի գործողութեանց վայրերը. դրանք բոլորը միմիայն բարոյական, հնազանդ և լուռումուռ երեխաներ չեն, այլ կան նաև վայրենի, տնպիտան և ծուլ մանուկներ: Դրանց մէջ չենք գտնում այն իդէալացրած ամենալաւ կամ ամենավատ տիպերը, որոնք սովորական մանկական գրուածքների հերոսներն են լինում. արհեստական կերպով բարոյականացնելը Սպիրիի գրչի յատկանիշը չէ. հայրիկները, մայրիկներն ու մօրաքոյրերը միմիայն նրա համար չեն, որ խրատներ ու քարոզներ կարդան և ուժով «բարոյականացնեն» և մանկավարժական դասեր տան: Նրանք ապրում են փոքրիկների հետ և իրենց հոգսերը, վշտերն և ուրախութիւն-

ներն ունին, կարևոր դէպքում օգնում են փոքրիկներին, բայց չեն խանգարում նրանց ինքնուրոյնութիւնը: Նկարագրական ձևի մէջ իշխում է իսկական իրականութիւնը, որ խճողուած է հումորով և չարածճիւղութեամբ:

Երբ մարդ թերթում է Սպիրիի բազմաթիւ գրուածքները, յաճախ պատահում է եկեղեցական երգերի և աղօթքների. սակայն հեղինակն այնպէս յարմար ու տեղին է կապակցում պատմած դէպքերի կամ իրողութեան հետ, որ ընթերցողը հիանում է: Սակայն միթէ անբնական ու վնասակար չէր լինի, եթէ Սպիրին տգէտ ու աղքատ ժողովրդին զրկէր իւր աղօթագիրքը կարդալուց և այնպէս նկարագրէր, որ իբրեւ թէ կարիք չկայ այդպիսի դիմումների: Դաւանանքի մասին չէ խօսում նա. նրա պատմութիւնների մէջ արտայայտուած կրօնական զգացմունքներն այն տեսակիցն են, որոնք ոգևորում և վեհ զգացմունքներ են ներշնչում ամեն դաւանանքի ու կրօնի պատկանողներին: Անցողականն ու կարճատեւը՝ մշտականի ու յաւիտենականի համար, իսկ մասնաւորն ու անհատականը՝ ընդհանուր մարդկութեան համար — ահա Սպիրիի փիլիսոփայութեան էութիւնը:

Նրա ո՛չ մի գրուածքում չենք պատահում նեղ սիրտ ու կրօնամոլ մտքերի արտայայտութեանց. այն խրատը, որ տալիս է հարուստ տատը մի փոքրիկ երեխայի՝ թէ նա երբ և թնչպէս պէտք է Աստուծուն աղօթէ և այն դէպքի նկարագիրը, երբ այդ երեխան իւր առաջին աղօթքով նպատակին չհասնելով՝ «Աստուծուց փախուստ է տալիս» — կարելի է կլասիկական անուանել: Երբ յոգնած, ծեր ու աղքատ կինն իւր աղօթագրքից մի երկու աղօթք է կարդացնել տալիս իւր փոքրիկ թոռանը՝ կարծես թէ ընթերցողն էլ երկիւղած է դառնում, որովհետեւ պառաւն այդ անել է տալիս իւր ներքին, հոգեկան պահանջի համեմատ և բնական ուժով:

ոչ արուեստականութիւն կալ այդտեղ և ոչ զիտաւորութիւն: Սպիրիի ամենատարածուած պատմութիւններէն մէկի, «Հայդիի» ծեր «Ալմ-Օհին» իւր դառնացած սրտին բարեբար սգոցնութիւն գործող մտքերէն յետոյ՝ գիշերային միայնութեան և լուութեան մէջ խրճթի առաջը մի կարճ աղօթքով յայտնում է. «Հայր, ես մեղանչեցի Քո և երկնքի առաջ և այլ ևս արժանի չեմ Քո որդին կոչուելու» և հետեւել օրը սարից իջնելով երբ գալիս է գիւղի քահանայի մօտ, վերջինս ընդունում է նրան ասելով. «դրացի, դու ինչ մօտ—գիւղի եկեղեցին—գալուց առաջ՝ իսկական եկեղեցումն ես եղել»: «Ուռնեց Յովսէփ» պատմութեան մէջ հայր Կլէմէնսին ասում են. «Սեպին այնտեղ խիստ պատիժ կտան, որովհետեւ ուրիշ հաւատ ունի», նա պատասխանում է. «ոչ, ոչ, այդպէս չպէտք է մտածէք. այդպէս չէ: Պարոն աւագ դատաւորն անարդար մարդ չէ, իսկ ինչ վերաբերում է հաւատին, նա լաւ կարծիք ունի, ես ինքս նրանից շատ անգամ լսել եմ թէ. «առուակի թէ այս կողմը և թէ միւս կողմը գտնուող երկիւղած ու Աստծուց վախեցող մարդը միևնոյն երկնային Աստծուն է աղօթում և մէկի աղօթքն Աստծուն նոյնչափ սիրելի է, որչափ միւսինը»¹⁾:

Սպիրիի մի քանի պատմութիւնների մէջ թէև կրկնութիւնների ենք հանդիպում, սակայն անհատական տարբերութիւնները միշտ գերակշռող են հանդիսանում. Օրինակ «Հայդին» և «Մանիկը» (Հայրենազուրկ) մասամբ միևնոյն նպատակներն ունին, բայց խնդրի լուծումը տարբեր կերպով է տեղի ունենում. «Տիկոն», «Երիկը» և «Պէպինոն» — երեքն էլ 10 տարեկան են. արտաքուստ էլ այնքան նման են միմեանց, որ պատկե-

¹⁾ Տես. Ե. Սպիրի. Ուռնեց Յովսէփ. գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց, 1891 թ. էջ. 54—55:

լուսաբարդ հրատարակութեանց մէջ երեքն էլ միատեսակ զգեստով են նկարուած. մէկն ականատես է լինում հօր մահուան, միւսը մօր. երեքն էլ անտէր մնալով՝ օտարի հաշուով են ապրում և նրանց յարգանքը վայելում: Բայց որչափ տարբեր է նրանց գործողութեանց եղանակը:

Սպիրին մեծ տաղանդով ու արուեստով է նկարագրում աղջիկների անհատականութիւնը. դրանք համարեա՞ թէ բոլորն էլ 10—12 տարեկան են՝ գործողութիւնների ժամանակ: «Մանիկը», գիւղական խրճիթնունդը, հազիւ 10 տարեկան է, բայց ինչպէս մօր անդրանիկ աղջիկ՝ ամեն բանում պէտք է օգնէ նրան: Ամեն կողմից շարունակ նրա անունն են տալիս և նա այդ միջոցին այնպէս աշխույժ է, որ գործն ինքն իրեն է շինում նրա ձեռքին. «Մանիկն արդէն փոքրերին երեք զոյգ գուլպայ և երկու զոյգ կօշիկ էր հագցրած լինում և կապում, մինչև որ Տրուդին հագցնելու համար կարողանում էր ուղղել մէկի ոտքը: Եւ երբ երեխաները սենեակից, իսկ մայրը խոհանոցից միաժամանակ Մանիկ էին կանչում, հայրն էլ ախոռից էր նրան ձայն տալիս, որ գնայ նրա գլխարկը գտնէ կամ թէ մտրակի կապ ընկածները յետ անէ... Այսպիսով թէև Մանիկը շարունակ դէս ու դէն էր վազում և աշխատում, սակայն միևնոյն ժամանակ ուրախ և աշխույժ էր ¹⁾»:

Սպիրին շարունակ մանուկների նոր խմբեր է առաջ բերում և ամեն մէկին որոշ զբաղմունք տալիս. վերին ոստիճանի հմտալից է այդ բազմատեսակ նկարագրութիւնը. այդ խմբերից մէկն ամառուայ ճաշից յետոյները «աւազակներ և ոստիկաններ» է խաղում, միւսը

¹⁾ Տես. Ե. Սպիրի. Հայրենագործ. գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց. 1896 թ. էջ. 12—13:

ձմեռուայ գիշերները հանելուկներ է ասում և խնդիրներ վճռում, երրորդը լուացարանում արհեստական լիճ է շինում, վրան նաւակներ խաղացնում. բայց բաւական է. մարդու սիրտն ուրախանում է այդ նկարագրութիւնը կարգալիս:

Մանկական պատմութիւններ գրողներից շատ քչերին է յաջողուել Սպիրիի նման ճանաչել և հմտութեամբ նկարագրել մանկական ոգին, մանկան համակրելի, սիրելի և նոյնպէս վատ դատարարակութեան շնորհիւ ստացած վատ ու անհամարելի կողմերն ու լատկութիւնները: Նա իր պատմութիւնները գրում է մանուկների համար, մանուկներն էլ մեծ սիրով և զուարճութեամբ են կարդում. բայց մենք, հասակաւորներս էլ, մեծ հետաքրքրութեամբ ենք կարդում. այնպիսի հոգեբանական ճշտութեամբ է Սպիրին նկարագրում մանկան սրտի զանազան արտայայտութիւններն ու հոգեկան դրութիւնները, որ ընթերցողն անձամբ կարծես թէ զգում է այն ամենն, ինչ որ զգում և գործում են Սպիրիի փոքրիկ հերոսները. մենք էլ մանուկների հետ կարծես պատժի երկիւղ ենք կրում, խղճի խայթոց զգում, սիրում, ատում, ուրախանում և տխրում: Զուր չէ՝ Սպիրին իւր գրուածքների ճակատին գրոշմում. «պատմութիւններ մանկանց և նոյնպէս նրանց համար, որոնք սիրում են մանուկներին»:

Իսկական գեղարուեստական դրուածքը պէտք է ազատ լինի տէնդէնցիայից, բայց և այնպէս պէտք է խորը և ուժեղ տպաւորութիւն թողնէ մարդու սրտի և կամքի վրայ. այդ տեսակէտից ևս Սպիրիի գրուածքներն ազնուացնող և կրթիչ ազդեցութիւն են թողնում մեծ ու փոքր ընթերցողների վրայ: Ամեն ինչ ճիշտ ու բնական է նրա պատմութիւնների մէջ. կարծես նկարուած են կենդանի օրինակից: Միշտ իդէալականի և

իրականի մէջտեղն է կանչնա՞ծ Սպիրին և այգալիսով էլ նկարագրուած տիպերը սիրելի են և համակրելի:

Սպիրին քաջ ծանօթ է թէ մեծ քաղաքների աղ-մըկալի կեանքին և թէ Ալպեան սարերի գիւղական պարզ ու խաղաղ կենցաղին. նա նոյն ճշտութեամբ նկարագրում է ինչպէս շքեղ պալատների փարթամութիւնն ու ճոխութիւնը, նոյնպէս և հասարակ խրճիթի պարզութիւնն ու աղքատութիւնը: Նա աւելի մեծ սիրով է ծանօթացնում ընթերցողին գիւղական կեանքի հետ՝ պատեցնելով նրան գիւղական խեղճ որսորդի, հովուի, օտարներին առաջնորդողի և երկրագործի խրճիթները. բայց նոյնպէս սիրով նկարագրում է միջակ կարողութեան և կրթութեան սէր գիւղացու, կալուածատիրոջ և քահանայի տները: Սպիրիի ամենասիրելի նկարագրական նիւթը մատակարարում է նրան իւր սիրելի հայրենիքը — Զուիցերիան, որի բոլոր անկիւնները նա անգիր գիտէ և լաւ ճանաչում է. նա այնպիսի հմտութեամբ և ստիւաւ խօսքերով է նկարագրում այդ սիրուն երկրի բնական գեղեցկութիւններն ու հրաշալիքները, որ մարդ կարծում է թէ անձամբ այնտեղ է գտնւում և աչքով տեսնում՝ կարգացածը. բայց միևնոյն ժամանակ նա հիանալի կերպով է նկարագրում նոյնպէս և Պարիզի, Նէապոլի, Փրանկֆուրտի և այլ եւրոպական մեծ քաղաքների կեանքն ու հանգամանքները:

Մի փոքր աւելի մտնրամասն դիտենք Սպիրիի մի քանի պատմութիւնները: Սկսենք մի զուարճալի պատմութիւնից, որի վերնագիրն է. «Բիձայ Տիտուսի ամառանոցում»: Բիձայ Տիտուսը գրքերով շրջապատուած մի գիտնական է, որ կազդուրուելու նպատակով մի ամառ անց է կացնում Զուիցերիայում. նրան ուղեկցում են իր՝ շարունակ ողբացող կինն ու որդեգիր վերցրած տղան: Երեսուր խաղաղ տեղ է որոնում, որպէս զի

Հանգիստ պարապել կարողանայ և ոչ ոք չխանգարի իրեն. երկար հարց ու փորձից և փնտռելուց լետոյ վերջապէս խաղաղ կարծուած մի վայր է գտնում և անմիջապէս իւր գործին նուիրւում: Սակայն հէնց առաջին երեկոյեան մի «սարսափելի» տեսարանի է ներկայ լինում՝ անդորրութիւն որոնող այդ գիտնական պարոնը. ամարանոցի դիմացը կար մի մեծ տուն, որ մինչև երեկոյ շատ խաղաղ էր. «այժմ լանկարծ դիմացի հրապարակից մեծ աղմուկ լսուեց. Դօրան (որդեգիրը) վազեց դէպի պատուհանը և դուրս նայեց. հրապարակի մէջտեղը կանգնած էր մի մեծ կառք, որի երկու սւռիներն անհամբեր տրոփում էին: Տանից վազելով դուրս թռան՝ մէկ-երկու-երեք, դեռ էլի, հինգ-վեց տղայ ու աղջիկ և «ես, ես, ես կնստեմ կառապանի կողքին», աղաղակում էին այս ու այն կողմից և հետզհետէ աւելի բարձր աղմկում. երեխանց մէջն ընկաւ մի շուն և մէկ դէպի սրան, մէկ դէպի նրան վազելով սկսեց հաջել. մի այնպիսի աղաղակ բարձրացաւ, որ վաղուց արդէն չէին լսել Նինէտ մօրաքրոջ ականջները. «ի սէր Աստուծոյ, ի՜նչ խաբար է, ո՞րտեղ ենք ընկել մենք», աղաղակեց նա սարսափահար: Այս պատմութեան մէջ պայծառ գոյնեղով նկարագրուած են մի շարք մանուկների բնաւորութիւններն ու գործողութիւնները. Իւլիան, անդրանիկը, արձակուրդին տուն եկած Ի. դաս. աշակերտ է, որ շարունակ բարկացնում է դայեակին և իրենից փոքրերին չարչարելով՝ զուարճանում է: Պաուլան, 13 տարեկան աղջիկը սաստիկ ցանկութիւն ունի մի ընկերուհի ունենալու. նրանից փոքրն է Բօլֆը, տան գիտնականը, որ շարունակ հանելուկներ է առաջարկում ամենքին և պահանջում, որ լուծեն: Դրանց հետ միանում է մի սիրուն զոյգ՝ «Վիլին և Լիլին, մօտ 8 տարեկան երկուորեակները»: Այդ կէս շիւթինի մէջ ա-

մենից փոքրն է հնգամեայ Հուննէն. այս փոքրիկ ընկերութեան միատեղ ապրելն ու գործելը վերին աստիճանի բնական և սիրուն կերպով է նկարագրուած. ամենքն էլ հանելուկներով են զբաղուած. «մենք կարող էինք մի պաշտօնեայ էլ վարձել, որ ուրիշ ոչինչ չանէր բացի հանելուկներ լուծելուց», ասում է հայրը: Նոյն իսկ երեխաների դասերը մնում են առանց պատրաստելու՝ այդ հանելուկների պատճառով. խեղճ դայեակը մեծ տշխատանք ու գլխացաւանք ունի երեխաներին և նա մանաւանդ երկուորեակներին նայելու: Մի անգամ նրանք հրդեհի պատճառ են լինում. լուացարանում ուզում են նաւերով ճանապարհորդել, վերցնում են Բօլֆի նետ ու աղեղը, նետաձգութեամբ պարապում և վիրաւորում իրենց զրացի գիտնական պարոնի որդեգրած փոքրիկ աղջկան: Այս վերջին դէպքն առիթ է տալիս, որ այդ երեխան մօտենայ աղմկալի ընկերութեանը. բիձայ Տիտուսը նոյնպէս, որ արդէն ուզում էր այդ տանից տեղափոխուել, մի խաղաղ ու հանգիստ անկիւն է գտնում զրացու ալգու ծածուկ վայրում, իսկ շարունակ ողբացող Նինէտ մօրաքոյրն ընտելանում է մանուկներին:

Այս պատմութեան ամբողջ ընթացքում գործող անձինքը՝ մանուկներն են. մեծերն երևում են միայն իբրև անհրաժեշտ վերահսկողներ և ոչ թէ բարոյական խրատներով ծանրաբեռնուած առաջնորդներ: Այս հանգամանքը յատուկ է Սպիրիի բոլոր գրուածքներին. հեղինակն աւելի մեծ սիրով է նկարագրում փոքրիկների ինքնուրոյն գործողութիւնները, թէև դրանք մեծ մասամբ, ինչպէս որ յատուկ և բնական է մանկական հասակին, կատակներ և անմեղ արարքներ են: Սպիրիի փոքրիկների մէջ մենք չենք տեսնում մեծերին յատուկ

զգացմունքներ, որ ուրիշ մանկական գրուածքների մէջ շատ յաճախ են պատահում:

Սպիրին ուղիղ ճանապարհով է գնում. նա մանուկներին նկատում է ո՛չ իբրև փոքրիկ տիկիներ, այլ ինքնուրոյն և իրենց յատուկ բնական օրէնքներով ապրող արարածներ:

Զարմանալի զանազանակերպ և միմեանցից տարբեր մանկական բնաւորութիւններ է նկարագրել Սպիրիի գրիչը. բարեկամութիւն որոնող Պաուլայի հետ նկարագրուած են՝ երևակայութեամբ հարուստ Էմմին, հետաքրքրուող Սալլին և գործնական Էլզան՝ իբրև հասակակից բարեկամներ: Հանելուկներ լուծող Րօլֆի հետ աչք՝ են ընկնում փոքրիկ բնագէտ Ֆրէդին, որի գլուխը պանները լի են սարդերով և ամեն տեսակ ճիճուներով, և ծով, վայրենի և կամակոր Լէքսը: Ս. Պ. պատմութիւնների մէջ պատահում ենք նոյնպէս երգեցիկ խմբեր և մարմնամարզական ընկերութիւններ կազմող երեխաների, փոքրիկ արիստոկրատների, փողասէրների և հանճարեղ ու թեթեամիտ արուեստագէտների: Նկարագրուած են նոյնպէս զարմանալու չափ մեծ քանակութեամբ փոքրիկ միջադէպներ, որոնք առաջ են բերուած հումորով և մանկական բնաւորութիւններին հրաշալի կենդանութիւն, աշխուժութիւն և հետաքրքրութիւն են տալիս:

«Րօնէթալ» և «Անցած-չմոռացած» գրուածքների մէջ երևում է Սպիրիի՝ պատմելու և հոգեկան դրութիւններն ճշտութեամբ արտայայտելու տաղանդը. նա լարուած է պահում մեր ուշադրութիւնը ո՛չ թէ տարօրինակ իրողութիւններով, այլ հոգեկան ընդհարումներով: Առաջին գրուածքի մէջ Րօնէթալ ամառանոցում մի ազնիւ և փափկասիրտ տիկին պատահմամբ ծանոթանում է գեղեցկութեամբ աչք շլացնող, բայց գողտ-

նի հոգեկան վշտով ճնշուած և լռակեաց մի երիտա-
սարդ աղջկայ հետ: Հետզհետէ տիկնոջն յաջողոււմ է
իւր պարզասրտութեամբ և ցաւակցութեամբ գրաւել
օրիորդի սիրտը և հաւատարմութիւնը: Դրանք բարե-
կամանում են և աղջիկը յայտնում է իւր սրտի գաղտ-
նիքները. նա խոստովանում է, որ ինքը նախանձից
դրդուած՝ աշխատել է իւր հարազատ քրոջը դժբաղ-
դացնելու և միևնոյն ժամանակ մերժել է՝ մտաւոր
կեանքով ապրող մի երիտասարդի առաջարկութիւնը:
Իւր գաղտնիքը յայտնելով ընկերուհուն, օրիորդը նո-
րից յոյսերով լցւում է և յանկարծ լուր ստանում, որ
քոյրն ազատ է մնացել դժբաղդութիւնից: Ազատուելով
ծանր հոգեկան տանջանքներից և խղճի խայթոցից՝ իւր
քրոջն երջանիկ տեսնելով՝ ինքն էլ երջանկանում է այն
մարդու հետ, որին առաջ մերժել էր և որին չէր ցան-
կացել իւր քրոջ համար: Թէև այս գուտ հոգեբանական
դրութիւնները Սպիրին կարողացել է վերին աստիճանի
հմտութեամբ նկարագրել, բայց և այնպէս նրա տա-
ղանդն այս նորավէպի մէջ այնքան զարգացած չէ երե-
ւում, ինչպէս որ մենք տեսնում ենք նրան մանկական
գրուածքների մէջ:

«Անցած չմոռացած» ի մէջ մի գեղեցիկ, երիտասարդ,
ընդունակ և շնորհքով աղջիկ իւր մէջ զգալով գեղա-
րուեստի կայծը, բոլոր կապերը խզելով և բոլոր արգելք-
ներին յաղթելով՝ կարճ ժամանակի ընթացքում մեծ
հաջակ է ստանում և փառքի գագաթնակէտին հաս-
նում՝ իբրև ողբերգակ դերասանուհի: Այդ միջոցին սիրա-
հարւում է իւր արհեստակից մի երիտասարդի վրայ, բայց
անհիմն կերպով կասկածելով իւր սիրեցեալի հաւատար-
մութեան վրայ՝ ծանր հիւանդանում է և հազիւ առող-
ջանալով՝ փախչում է, իւր սիրած արուեստից ձեռք
վերցնում և ապրում է առանձնացած: Նրա սիրելին

շարունակում է իւր արուեստով զբաղուել՝ յուսալով թէ կարող կլինի յուծել այդ դժբաղդ թիւրիմացութեան խնդիրը, բայց տնբաղդ օրիորդի մահուամբ այդ յօսն էլ ի դերև ելնելով, նոյնպէս առանձնանում է, ապրում է յիշողութիւններով և բարեգործութիւն անելով՝ բայց վերջը նա էլ ընկճւում է և մեռնում հայրենիքից հեռու—օտարութեան մէջ:

Վերոյիշեալ երկու նորավէպերի մէջ ևս թէև հիմնական գաղափարներն ու գողծող անձինք հետաքրքրական և կենդանի: Կերպով են դուրս բերուած, բայց և այնպէս ամեն մի փոքրիկ բանի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը, գործողութեան ընթացքի համար աննշան մանրամասնութիւնները, որ մանկական գրուածքների մի առանձին գրաւիչ կերպարանք են տալիս, վնասում են հոգեբանական խնդիրների վերլուծմանը և մեր ուշադրութիւնը թուլացնում՝ գլխաւոր գործող անձանց վերաբերմամբ: Բօնէթալը կարդալիս կարծես մի փոքր յոգնում ենք, մինչև որ հասնում ենք պատմութեան իսկական խնդրին և ցանկանում, որ այն սիրուն մանկական միջադէպերը, որով զբաղեցնում է մեզ գիրքը, կապակցուած չլինին սիրոյ պատմութեան հետ: Այդ միջադէպերից մէկն օրինակ նկարագրում է երկու մանուկների ձեռաց ծանօթանալը. այդ մանկական կեանքի մի տեսարանի այնպիսի հրաշալի նկարագրութիւն է, որ դժուար թէ մի ուրիշ տեղ կարելի լինի կարդալ: Երեխաները լսել են, որ սառը ջրով էլ բժշկում են հիւանդներին և ահա նրանք փորձում են սառը ջուր ածելով մի հիւանդ թուջնակի վրայ՝ բժշկել նրան. բռնում են սառն աղբիւրի ծորակի տակ և խեղճ թռչունը սատկում է նրանց ձեռքին: Խորը վշտով համակուած՝ նրանք պատրաստութիւններ են տեսնում նրան թաղելու. մի սիրուն արկղիկ դադաղի տեղ է ծառայում:

մարմինը փաթաթում են մամուռի և ծաղիկների մէջ և երգում են իրենց միտն ընկած երգը. «արշալոյս, արշալոյս, լուսաւորում ես իմ կանխահաս մահը...»: Յետոյ նրանց զբաղեցնում է տին միտքը՝ թէ տրդեօք թռչնակն էլ մահից յետոյ երկինք կերթա՞յ. «միայն այն դէպքում, եթէ իւր պարտքը կատարել է, հակառակ դիպուածում ոչ, ասում է պատանին. բայց երկուսն էլ որոշ չգիտենալով այդ, աղջիկը գրում է մի տոմսակի վրայ. «Սիրելի Աստուած, ողորմած եղիր թռչնակին և տար նրան երկինք». այդ տոմսակը թռչնակի հետ միասին թաղում են գերեզմանում: «Վրան էլ ծաղիկներ ցանենք, շարունակում է աղջիկը, և երբ մէկ էլ այստեղ գաս, գերեզմանը պարտիզի նման կլինի».

«ես էլ քարեայ արձան շինել կտամ, ասում է տղան, և հէնց ծաղիկների մէջտեղը դնել կտամ»: Ապա մանուկները բաժանւում են միմեանցից: Որքան որ սրանց այս առաջին ծանօթութիւնն այսպիսի գեղարուեստական ճշմարտութեամբ է նկարագրուած, այնքան ևս զգալի է լինում նրանց տասնեակ տարիներից յետոյ միմեանց նորից պատահելու շինծուութիւնը և գործողութեան ընթացքի հետ ունեցած կապակցութեան թուլութիւնը. այս կտորն ինչպէս մի սիրուն հատուած՝ բոլորովին կապ չունի իսկական պատմութեան հետ:

Գործողութեան կենդրոնացման այս թերութիւնը, որ նկատւում է Սպիրիի այդ երկու նորավէպերի մէջ, բոլորովին տեղի չունի նրա մանկական գրուածքների մէջ. այս ասպարէզում նա հանդիսանում է իբրև իսկական բանաստեղծ և իշխում է կոտորելապէս թէ նիւթի և թէ ձեւի վրայ:

Սպիրիի մանկական պատմութիւններից ամենամեծն ու ամենայայտնին «Հայդի» անունն է կրում. այդ գրուածքի մէջ պարզ և համոզեցուցիչ կերպով արծար-

Ծուած է այն հիմնական գաղափարը, որ մանկական սրտի մաքրութիւնն ու անմեղութիւնն ընկճող զօրութիւններ են: «Հայդի»ի մէջ նկարագրուած են երկու «ալմհիւտ» Գրառեփիւնդէնում և մի պատրիկի տուն Ֆրանկֆուրտ քաղաքում:

Ալպեան սարերի ամենաբարձր գագաթներից մէկի վրայ եզող ալմհիւտի մէջ ապրում է եօթանասուն տարեկան, աշխարհից կտրուած և մարդկանցից դառնացած պապը. նրա մօտ են բերում նրա հնգամեայ թոռանը, Հայդիին, որովհետև Դիտէն, մօրաքոյրը, որի մօտ ապրել էր նա մինչև այդ ժամանակ, չէ կամենում ձեռքից բաց թողնել Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գտած մի ձեռնոտ պաշտօն և այդ պատճառով էլ չէ ուզում երեսուցին իւր մօտ պահել: Երկու ամառ ու ձմեռ Հայդիին մնում է սարի գագաթին, հեռու մարդաբնակ տեղերից. մի փոքր ցած գտնուող երկրորդ ալմհիւտի բնակիչներն են նրա միակ զրացիները. այդտեղ ապրում է «Էյծպետէրսի» ընտանիքը: Տասնումէկ տարեկան Պետէրսը կարգաւ չգիտէ և միայն այծեր է արածացնում. իսկ նրա մայրն ու կույր տատը տնային գործով են պարապում. կույրը միմիայն թել է մանում: Գիւղը և դպրոցը վերին ալմհիւտից երկու ժամուայ ճանապարհ հեռու են գտնւում, այդ պատճառով էլ պապն իրաւունք չէ տալիս Հայդիին դպրոց յաճախելու. նա առանց այդ էլ մարդկանց միասին ու միատեղ լինելը չարիք է համարում: Սպիւրին հրաշալի արուեստով է նկարագրել այդ երեսուցի հոգեկան զարգացման ընթացքը՝ զօրեղ բնութեան տպաւորութիւնների ազդեցութեան ներքոյ: «Այծպետէրին» Հայդիի հակապատկերն է իւր անարուեստ կոպտութեամբ, այն ինչ քնքոյշ և բնութեան զաւակ Հայդիին առանց մի ուրեք կրթութեան ինքն իրեն աճում և զարգանում է լաւ, ինչպէս ինքը բնութիւնը: Երբ

Հայդին ո թ տարեկան է դառնում, մօրաքոյր Գիտէն յաջողեցնում է նրան Ծրանկֆուրտ տանել. պապը, որի վրայ ազդել էր Հայդին իւր մանկական սրտով՝ բարկանում է, բայց ստիպուած է լինում բաժանուել իւր սիրած երեխայից և այնուհետեւ աւելի մարդատեսաց է դառնում:

Հայդին կանաչ ալմից, արևի դրացիութիւնից հեռանալով՝ ընկնում է քաղաքի անլոյս և անտերև բակերից մէկի մի սենեակը. Այծպետէրսի ընկերակցութիւնից զրկուելով՝ ստիպուած է զբաղեցնել տասերկու տարեկան մի հիւանդ երեխայի: Հայդին հրաւիրելու համար հետևեալ պահանջն էին արել մօրաքրոջից. «գտնել մի զուկցերացի աղջիկ, որ ծնուած ու սնուած լինելով լեռնային մաքուր օդի մէջ, առանց — եթէ կարելի է ասել — ոտքը գետնին դիպցրած լինելու և կեանքի մէջ մտնելու, ուղղակի մեզ մօտ գայ»: Ահա այդ պահանջի հիման վրայ բնութեան հարազատ զաւակ Հայդին գալիս է քաղաք. առաջանում են զարմանալի և զուարճալի տեսարաններ, բայց շուտով դրանք փոխւում են ողբերգականի, որովհետև երեխան առանց մի որևէ նախապատրաստութեան բնութեան ծոցից կորզւում և քաղաքակրթութեան ծոցն է նետւում: Քաղաքակրթութեան և բնութեան շփման տեսարանները նկարագրուած են վերին աստիճանի զուարճալի կերպով. այդ երկուութեան մէջ երեխան հիւանդանում է:

Ո՛րքան յաճախ Հայդին վերևից գէպի հովիտն էր նայել և արևի ճառագայթներով զուարճացել, իսկ այժմ խեղճը տարիներով ո՛չ սիրուն գոյնզգոյն արօտն է տեսնում և ոչ էլ պապի հետ գէպի ներքևի ալմը սահում՝ կոյր տատին տեսնելու: Հայդին հալւում է հայրենեաց կարօտով և վերջը գիշերները, քնած միջոցին մանգալու հիւանդութիւն ստանալով՝ կատարեալ կմախք է դառ-

նույն: Բարեբաղդաբար տանտէրն ու տանու բժիշկը հասկանում են բանի էութիւնը և վճռում, որ Հայդին պէտք է շուտով վերադառնայ իւր պապի արմը: Նա իւր բնական անմեղութիւնն էլ անվտանգ հետն է բերում՝ աւելացնելով դրա վրայ և մի գանձ, որի ձեռք բերելուն օգնել էր Փրանկֆուրտում մի ազնիւ կին. այդ գանձն է՝ մանկական հաւատ առ Աստուած. այդ հաւատով նա կարողանում է այնպիսի ազդեցութիւն ունենալ աշխարհի թշնամի պապի վրայ, որ նա նորից հաշտուում է Աստուծոյ և մարդկանց հետ և կիրակնօրեալ հագուստով, Հայդիի ձեռքը բռնած, իջնում է սարից, գնում է գիւղի եկեղեցին և քահանային խօսք տալիս, որ ձմեռը գիւղում կընակուի:

Հայդիի վերադարձը և պապի ու կոյր տատի հետ ունեցած տեսակցութեան նկարագիրը խորը տպաւորութիւն են թողնում ընթերցողի վրայ: Սակայն պատմութեան այդպիսի վերջաւորութիւնը չէ գոհացրել շատ պատանիների և նրանք խմբովին դիմել են հեղինակին՝ հարցնելով՝ թէ Հայդին թնչ է եղել յետոյ: Սիրալիր Սպիրին նրանց հարցմանը պատասխանել է՝ այդ պատմութեան երկրորդ մասը գրելով:

Հայդիի երկրորդ մասում արծարծուած է այն հիմնական գաղափարը, այն հին ճշմարտութիւնը, որ հարուստ և աղքատ, իշխան և գեղջուկ իրար հակասող գաղափարներ չեն, այլ դիւրութեամբ կարող են հաշտուել իրար հետ. Սպիրին հարուստ մեծ մօր բերանով ասում է աղքատ տատին. «մեր երկնային Տիրոջ առաջը ամենքս էլ հաւասար կերպով թշուառ ենք. ամենքիս համար էլ կարեւոր է, որ Նա չմոռանայ մեզ»:

Հայդիի պատմութեան ընթացքը լաւ ապացոյց է, թէ Սպիրին ինչպէս բնական և անմեղ կերպով է կապակցում կրօնական մոմէնտը պատմութեան հետ. կար-

դալու միջոցին մարդ չէ զգում, որ կրօնական զգացմունքներն արհեստական կերպով, ուժով են առաջանում, այլ ընդհակառակը բնական է համարում:

Սպիրիի գլխաւոր խնդիրն է մանկական հոգու զարգացումն ամենայն կողմից. նա այդ հոգեկան զարգացումը կարեւոր դէպքում կապակցում է ժողովրդի մէջ խորն արմատացած հաւատի հետ: Հայդին կարդալու առաջին վարժութիւնները, տատի անկողնու մօտ, աղօթագիրք կարդալով է անում. որքան բնական ու պարզ, նոյնքան ևս ազդեցիկ է այդ տեսարանը:

Հայդիից լետոյ առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է Սպիրիի «Հայրենագուրկը», որ ամբողջովին արտայայտում է հեղինակի բանաստեղծական ձիրքը: Այս աշխատութիւնն առաջինն էր, որ լոյս տեսաւ Եօհաննա Սպիրիի իսկական անունով. թէ այդ գրքի առաջին երկու հրատարակութիւնները և թէ հեղինակի ուրիշ աշխատութիւնները մինչև այդ ժամանակ տպագրւում էին անանուն:

«Հայրենագուրկ»-ի համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է. Պեշիէրա քաղաքից մի իտալացի ամուսնանում է Զուիցերիայի Օբէրէնգուդինի Զիլս գիւղում և հայրենիք վերադառնում: Մի քանի տարի երջանիկ ամուսնական կեանք վարելուց լետոյ զուիցերացի կինը զխաճանում է՝ մի երեխայ թողնելով: Հայրն իւր ունեցած կալուածքը, տունն ու տեղը յոնձնելով իւր մի քարեկամին՝ երեխայի հետ գաղթում է իւր հանգուցեալ ամուսնու հայրենիքը և աշխատանք որոնում. սակայն մի օր իտալացուն դժբաղդութիւն է պոտտահում. ծանր խեղումներ է ստանում նա աշխատանքի միջոցին և տուն տարուելով՝ անօգնական մեռնում է՝ թողնելով հիւքրիկ Բիկօին բոլորովին մենակ: Բիկօն մեծանում է անտէր ու անօգնական. նրա միխթարութիւնը միմիայն

ժրենց դրացու փոքրիկ Մանիկն էր, որի հետ նա խաղում է ցերեկները, ուսումնարանից վերադառնալուց լետոյ: Գիւղի բարեսիրտ ու ծեր ուսուցիչը յայտնադործում է Բիկօի արտասովոր երաժշտական ընդունակութիւնը և ընծայում նրան իւր ջութակը: Մանկական լիզողութիւնները և հայրենեաց կարօտը քաշում են նրան դէպի Գարգա լիճը. ջութակը վերցնելով՝ գիշերով դուրս է գալիս նա Զիւսից և ուղևորւում դէպի Մալոյ-ձա սարը, ուր յաճախ եղել էր հօր հետ միասին. նա կարծում է՝ թէ Գարգա լիճն ուղղակի սարի տակն է գտնւում. ընթերցողը մտքով հետևում է թափառող ծրեխային և վախենում՝ թէ արդեօք ինչ կպատահի խեղճին. սակայն Սպիրիի հմուտ և ճարտար ձեռքը շուտով միջոցներ է գտնում նրան օգնելու՝ առանց հրաշքի և արտասովոր հանգամանքների. Մալոյեա սարի պանդոկի առաջը կանգնած է պոստային կառքը, որ պէտք է դէպի Բէրգամոն գնայ. փոքրիկ երաժիշտը գրաւում է կառապանի ուշադրութիւնը և նա համաձայնում է Բիկօին անվարձ հետը վերցնել: Բիկօն ճանապարհին ջութակի վրայ նուագելով՝ գրաւում է կառքի մէջ նստողների համակրանքը և նրանց օգնութեամբ հասնում է իւր հայրենիքը, Գուրգա լճի մօտ: Պեշիէլայում Բիկօն մտնում է կալուածատէր մի այրի կնոջ տուն և ջութակի նուագով զբաղեցնում այդ կնոջ հիւանդ երեխային: Հանգամանքների շնորհիւ հետզհետէ պարզւում է, որ այդ տիկնոջ կալուածքը Բիկօի հօր սեպհականութիւնն է. այսպիսի բազդի արժանանալով Բիկօն չէ մոռանում իւր մանկական սիրելի ընկեր Մանիկին և նրան էլ բերելով Պեշիէրա՝ տարիներ անցնելուց լետոյ ամուսնանում է հետը:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, գրքի նիւթը շատ

պարզ ու անմեղ է. բայց գլխաւորն այն է, որ կաթալու ժամանակ մարդ ինքն էլ կարծես սիրում է, ցաւ է քաշում, գրաւում է այդ փոքրիկ հերոսներով լարուած ուշադրութեամբ հետեւում է և գիրքը մի կողմը չի դնում մինչև վերջացնելը:

Սպիրիի ոյժն ու զօրութիւնն երևում է երկու բանում. մէկ՝ որ ընթերցողը միանգամից, առանց երկար ու բարակ առաջաբանների, ընկնում է մանուկների շրջանը, ուրախանում և վշտանում նրանց հետ միասին. դրանց անարուեստ երկիւղածութիւնն ազդում է մարդուս սրտի վրայ: Երկրորդ՝ Սպիրին կարողանում է իդէալականն ու իրականը շատ սիրուն և համերաշխ կերպով կապակցել. նրա գրուածքներից գարնանային, թարմ բուրմունք ես զգում:

Սրտասուք և ուրախութիւն, ցաւակցութիւն և գթաշարժութիւն. ահա այն զգացմունքները, որ առջանում են Սպիրիի գրուածքները կարդացող ամեն մի մանուկի ու պատանեակի սրտում:

Սպիրիի միւս բազմաթիւ փոքրիկ պատմութիւններն էլ, ինչպէս օրինակ «Վարդ Բէսլին» ¹⁾, «Այծարած Մօնին» ²⁾, «Ալպեան հովիւ» ³⁾ և այլն, բոլորն էլ սրտայոյզ և հաճելի կերպով ցոյց են տալիս մանկական անմեղութեան անդիմադրելի հրապոյրն ու թովչութիւնը:

Բաւական ենք համարում այսքանը Սպիրիի գրուածքների մասին՝ եզրակացնելով, որ այդ տաղանդաւոր

¹⁾ Ե. Սպիրի, Վարդ Բէսլին. գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց, 1891 թ.

²⁾ Ե. Սպիրի, Այծարած Մօնի. գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց, 1895 թ.

³⁾ Ե. Սպիրի, Ալպեան հովիւ. գերմ. թարգ. Իս. Յարութիւնեանց, 1895 թ.

Քին գրողի բարոյագիտական և արուեստագիտական առաւելութիւնները նրան ամենանշանաւոր տեղն են տալիս մանկական և պատանեկական պատմութիւններ գրողների շարքում և նրա հեղինակութիւնները դարցնում մի գանձ՝ ոչ միայն մանուկների, այլ և նրանց համար, որոնք սիրում են մանուկներին:

Մեր այս փոքրիկ գրութեան նպատակն էր՝ տաղանդաւոր Սպիրիի աշխատութիւնների վրայ հրաւիրել մեր մանկական ընթերցանութեան գրքեր թարգմանողների ու հրատարակողների ուշադրութիւնը: Սպիրիի գրուածքներն առաւել քան յարմար են թարգմանուելու, որովհետեւ բացի մեր թուած արժանաւորութիւններն ունենալուց, դրանք առանձնապէս նպատակաւոր մար և մատչելի են հայ մանուկներին՝ իրենց մէջ արծարծուած գաղափարներով և շատ անգամ էլ հայկական նահապետական կեանքը յիշեցնող նկարագրութիւններով:

Թէեւ վերջին տարիներս համեմատաբար բաւականին մանկական գրքեր են հրատարակում հայերէն, բայց դրանցից շատերը միայն «մանկական» անունն են կրում. մանկական ոչինչ չկայ դրանց մէջ և անյայտ ու անշան գրողների երկեր լինելով՝ ոչինչ հոգեկան սնունդ չեն մատակարարում ընթերցանութեան կարօտ հայ մանուկներին: Մանկական ինքնուրոյն հայ գրականութեան մասին խօսք չի կարող լինել—այնքան սակաւ է այդպիսի գրքերի թիւը—բայց առհասարակ հայերէն գուտ մանկական ու պատանեկական ընթերցանութեան գրուածքներ էլ քիչ ունինք. եթէ այդ քիչն էլ անճաշակ ու հայ երեխաների համար դժուարամարս հատորներից լինի բաղկացած՝ ինքներս նպաստած կլինենք, որ հայ մանուկը—ոչինչ զուարճութիւն չզգալով հայերէն ընթերցանութեամբ, —կամայականօյ դիմէ օտար

լեզուներով գրուած գրքերի օգնութեանը:

Որչափ որ այս—թէև մեր հանգամանքներն ի նկատի ունենալով՝ ոչ անբնական, բայց և այնպէս անմխիթար— երևոյթը տհաճութիւն է պատճառում մեզ, այնչափ ևս ուրախանում ենք՝ տեսնելով. հայ մանկական գրականութեան ասպարիզում մի նոր գործօնի յայտնուիլը. այդ նոր գործօնը— հայ օրիորդը, հայ կինն է: Այս երևոյթը, որ տասնեակ տարիներ առաջ եզակի էր համարւում, այժմ հետզհետէ ընդհանրանում և աւելի լուրջ, խոհեմ ընթացք է ստանում: Հայ կինը մտածում է հայ մանկան մասին. միթէ բնական ու համակրելի գաղափար չէ այս: Հայ վարժուհին չբաւականանալով, որ օրուայ կէսը նուիրում է մանուկների հոգեւոր և մտաւոր զարգացմանը— դպրոցում կամ տանը— աշխատում է նաև, որ իրեն սիրելի դարձած այդ փոքրիկները զուարճալի ընթերցանութեամբ ևս մտաւոր սնունդ ստանան: Մինչև այժմ մենք սովոր էինք հաջ ուսուցչին համարել դպրոցն ու գրականութիւնը միացնող միակ գործօնը, այժմ այդ ասպարիզումն էլ ուսուցչին օգնութեան է հասնում նրա լծակիցը— հայ վարժուհին՝ զգացմունքներով և բարի ցանկութիւններով լցուած: Մեր գրագէտներից ոմանք մի փոքր խէթ աչքով են նայում այս նոր հոսանքին և բանի տեղ չդնելով նրանց գեղեցիկ ձգտումներն և հայ մանկան օգտակար գրքոյկների ընթերցանութեամբ զուարճութիւն պատճառելու բարի ցանկութիւնը, «գրականութիւն և լեզու փչացնողներ» են անուանում դրանց. ինչո՞ւ, որովհետև գրականական ասպարէզ են մտնում իրենց թարգմանութիւններով՝ առանց օրինաւոր հայերէն իմանալու:

Մենք դժբաղդաբար չենք կարող հերքել այդ հանգամանքը, բայց այնուամենայնիւ համաձայն չենք այդ

կործինքի հետ: Չէ՞ որ դրանք առաջին փորձերն են. չէ՞ որ սովորաբար առաջին փորձերը թերութիւններ են ունենում, որոնք ժամանակի ընթացքում ուղղուում են: Մեր համոզմամբ, ընդհակառակը, պետք է խրախուսել հայ կնոջն, հայ օրիորդին այդ ուղղութեամբ գործելու. դրանց գործունէութեան ամենաբնական և ամենից համակրելի կողմերից մէկն է այդ: Թող մի-մի անգամ էլ անբովանդակ գրքոյկներ լոյս տեսնեն, թող հայ կինն իւր առաջին գրական փորձը — թարգմանութիւնը — տպագրելուց առաջ սրբագրել տայ աւելի ձեռնհասին, այդ նշանակութիւն չունի. պարոններ, դուք կարող էք քննադատել, թերութիւնները ցոյց տալ և նրանք սիրով կօգտուին ձեր ցուցմունքներից:

Այսպիսով հետզհետէ նրանց գրականական ճաշակն էլ կգարգանայ և կսկսեն լրջութեամբ պարապել իրենց մայրենի լեզուով ու գրականութեամբ:

Առ այժմ թարգմանութիւններով սկսելով, գուցէ ապագայում կարող կլինին ինքնուրոյն աշխատութիւններով հանդէս գալ և նկարագրել հայրենի օջաղն ու իրենց սիրելի եղբայր — քոյրերին՝ հայ մանուկներին: Եթէ մեր կեանքն ու հանգամանքները չեն կարող մեզ հայ Եօհաննա Սպիրիներ տալ, գոնէ օժանդակենք, որ հայ կինը մի փոքր կենդանութիւն ներշնչէ հայ մանկական գրականութեանը:

Յանկանանք և նպաստենք:

ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ

ՏՕՐ-ՔՈՒՆՏՕ ՏԱՍՍՕ¹⁾

ԹԱՏԵՐԱԽԱՂ

ԳԵՕՏԷԻ

ՆՐԵՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԷՌԸՋԻՆ ՏԵՍԻԼ

ԴՌԱԼԻՃ

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ, ՏԱՍՍՕ.

ՏԱՍՍՕ.

Քալէրս անվտա՛հ են հետեւում քեզ, ո՛վ իշխանուհի և անչափ ու անկարգ մտքերը յուզւում են հոգուս մէջ։
Թւում է, միայնութիւնը կանչում է, սիրով չնչնում է, արի, ես կը լուծեմ քո կրծքի նոր լարուցուած տարակուսանքները։
Բայց երբ մի հայեացք եմ գցում քո վրայ, եբք մի խօսք եմ լսում քո շրթունքից, մի նոր օր է ծագում ինձ համար և ըստ կապանքներն արձակւում են ինձանից։ Յօժարութեամբ խոստովանում եմ քեզ, այն մարդը, որ անսպասելի կերպով եկաւ մեզ մօտ, մեղմութեամբ չը զարթեցրեց ինձ իմ գեղեցիկ երազից։ Նրա վարքը, նրա խօսքերն այնպէս զարմանալի կերպով ներգործեցին վրաս, որ ես աւելի քան մի որ և է անգամ կրկնապատիկ զգում եմ, որ ինքս ինձ հետ նորից հա-կասական շփոթութեան մէջ եմ ընկել։

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Անկարելի է, որ մի հին բարեկամ, որը երկար ժամա-

¹⁾ Տես «Լումալ» 1901 զ. Ա.

նակով հեռացած, վարել է մի օտար կեանք. նոյն վարկե-
նում, երբ նա նորից մեզ տեսնում է, իսկ և իսկ առաջուպ
նման լինէր: Նա ներքուստ չի փոխուել: Թող մի քանի օր
նրա հետ միասին լինենք, լարերը կը դաշնաւորուեն, մինչև
որ նորից բաղդաւորապէս մի գեղեցիկ ներդաշնակութիւն կը
միացնի նրանց: Երբ նա լաւ կը ճանաչի, ինչ որ դու գոր-
ծել ես այս ժամանակամիջոցում, նա քեզ անշուշտ կը գետե-
ղի աջն բանաստեղծի կողքին, որին նա այժմ քո վերաբեր-
մամբ մի հսկայ է կարծում:

ՏԱՍՍՕ

Ա՛խ, իմ իշխանուհի, գովաբանութիւնը որ նա իր բե-
րանից արտասանեց Արիօստի համար, աւելի զուարճացրեց ինձ,
քան վիրաւորեց: Մեզ համար մխիթարական է, այդ մարդուն
հռչակուած տեսնել, որ մեր առջև կանգնած է որպէս մի մեծ
կաղապար: Մենք կարող ենք հանգիստ սրտով ասել. Եթէ նրա
արժանաւորութեան մի մասն ունենաս, պէտք է նրա փառքի մի մա-
սին տիրանաս: Ո՛չ, ինչ որ ամենաուստիկ կերպով շարժում է
սիրտս, ինչ որ այժմ լցնում է ամբողջ հոգիս, այդ ուրուական-
ներ էին աջն աշխարհի, որը կենդանի, անխոնջ, առհելի, կանո-
նաւոր կերպով պտտում է մի մեծ, միաշնակ խելացի
մարդու շուրջը և վերջացնում է իր ընթացքը, որը վստա-
հանում է նրան նախագծել կիսաստուածք: Ազահութեամբ ուն-
կընդիր էի, ուրախութեամբ լսում էի փորձուած մարդու հաս-
տատուն խօսքերը, բայց աւանդ, որ քան աւելի լսում էի, ա-
ւելի և աւելի ստորանում էի ինքս իմ առջև, ես վախենում էի
անհետանալ, ինչպէս արձագանքն անհետանում է ժալոերին
գիպչելով, վախենում էի կորչել որպէս մի արձագանք, մի
ոչնչութիւն:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Փոքր ինչ առաջ, կարծես թէ, պարզ զգում էիր ինչպէս
հերոսը և բանաստեղծը միմեանց համար են ապրում, ինչպէս
հերոսը և բանաստեղծը միմեանց որոնում են և ոչ մէկը միւ-
սին չը պէտք է նախանձի: Թէպէտ հիանալի է երգին արժա-
նի գործը, բայց և նոյնպէս գեղեցիկ է գործերի կատարեալ
ամբողջութիւնը լանձնել արժանաւոր երգերով ապագա
սերնդին: Բաւական եղիր մի փոքրիկ պետութիւնից, որ քեզ

պաշտպանում է, որ տեղից որպէս մի ափից հանգստութեամբ կարող ես նայել աշխարհի վայրենի ընթացքի վրայ:

ՏԱՍՍՈ

Եւ միթէ առաջին անգամ զարմացմամբ չը տեսայ այս տեղ, ինչպէս հիանալի վարձատրեցին քաջ մարդուն: Որպէս անփորձ երիտասարդ, չը կայ այս տեղ այն բոլորին, երբ տօնը տօնին հետեւելով թուում էր, որ դարձնում է Ֆէրրարան փառքի մի կենտրոն: Ո՛հ ի՞նչ տեսարան էր: Նոյն լայն հրապարակըն, որ դիւրաշարժ քաջութիւնը պէտք իրեն ցոյց տար իր պալծառութեան մէջ, կազմեց մի շրջան, որ արեգակը շուտով չի լուսաւորելու: Այդ տեղ խիտ նստած էին ամենագեղեցիկ կանայք և մեր ժամանակակից առաջին մարդիկը: Հայեացքը զարմացմամբ թռչում էր այդ աղնիւ բազմութեան վրայով: Գոչում էին, մեր հայրենիքն, այդ միայնակ, անձուկ, ծովապատ մեր երկիրն է դրանց բոլորին այս տեղ ուղարկել: Դրանք միասին կազմում էին մի հիանալի դատարան, որ պէտք է վճիռ կալացնէր պատուոյ, արժանաւորութեան, առաքինութեան մասին: Երբ ամեն մէկին առանձին նայես, ոչ մէկին չես գտնի, որ իր դրացու առջև ամաչելու կարիք ունենար: Եւ լիտոյ դռները բացուեցին, ձիերը տրոփեցին, փալլեցին սաղաւարտները և վահանները, խմբուեցին մանլաիկները, հնչեցին փողերը և նիզակները ջարդուելով փչրուեցին, հարուածներից ձայն էին տալիս սաղաւարտները և վահանները, փոշին պտտուելով, մի բոլորաշափ ծածկեց, լաղթողի փառքը լաղթուածի անարդանքը: Ո՛հ, թող տուր մի վարագոյր քաշեմ այդ խիտ լուսաւորուած ամբողջ տեսարանի առջև, որ այս գեղեցիկ բոլորում ինձ յույժ զգալի չը լինի իմ անարժանութիւնը:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Եթէ այն աղնիւ ասպարէզն, այն գործքերը քեզ յորդորում էին դէպի ջանք և ձգտումներ, ես կարող էի միևնոյն ժամանակ, երիտասարդ բարեկամ, քեզ տալ համբերութեան խաղաղ դասի ապացոյց: Եւ չէի տեսնում այն տօնախմբութիւնները, որ դու փառաբանում ես, որոնց այն ժամանակ հարիւրաւոր լեզուներ գովաբանում էին և շատ սարիւններից լիտոյ էլ գովել են: Մի հանդարտ տեղում, ուր ուրախութեան բեկբեկուած վերջին արձագանքը հազիւ թէ կարողանար ան-

հետանալ, ես պէտք է զգալի շատ վշտեր և կրէի ինչ ինչ տխուր մտատանջութիւններ: Մահն իր լախատարած թեքումը երեւում էր աչքերիս առջև ու քողարկում էր միշտ նոր կեանքի տեսարանը: Միայն կամաց կամաց նա հեռացաւ և ինձ թուէր տուեց ինչպէս մի մէգի միջով տեսնել կեանքի բազմազան գոյները թէպէտև գունատ, բայց դուրեկան: Ես կրկին տեսալ կենդանի կերպարանքների մեղմ շարժումն: Երբ նա ժիշտներին օգնութեամբ հիւանդութիւնիցս լետոյ առաջին անգամ դուրս եկալ, աչն ժամանակ զուարթ դէմքով եկաւ Լուկրէցիան և բերեց քեզ ձեռքիցդ բռնած: Դու առաջինն էիր, որ անծանօթ լինելով պատահեցիր ինձ իմ նոր կեանքում: Աչն ժամանակ ես շատ բան էի սպասում քեզ համար և իմ համար: Մինչև այժմ էլ չուր մեզ չի խաբել:

ՏԱՍՍՕ.

Եւ ես, որ ամբողջի խոնուած աղմուկից թմբած, ալդ քանչ քանչ թիւթիւթիւց կուրացած և մի քանի կրքերից չուզուած, քրոջդ հետ լուռ անցնում էի պալատի հանդարտ անցքերով, լետոյ մտալ աչն սենեակն, ուր դու երևացիր ինձ նախաշտենբի դ վրալ լինուած, աչն ինչ բոպէ էր: Ո՛հ, ներքի: Ինչպէս աստուածաշնութեամբ մերձաւորութիւնը հեշտութեամբ և յօժարութեամբ բժշկում է կախարդուածին աւիւնից և ցնորքից: Նոյնպէս էլ ես լանկարծակի հպեցողութեամբդ բժշկուեցի բոլոր երևակալութիւններից, ամեն կրքից, ամեն մի սնոտի ձգտումից: Երբ անփորձ կիրքս հաղար ու մի առարկաների չտեղից ընկած մեղմութեամբ մոլորում էր, ես սկզբում ամօթով ընկղմուեցի իմ մէջ և ճանաչեցի ցանկալին: Այդ պէս էլ ՚ի զուր են որոնում ծովի մեծատարած աւազների մէջ մի մարդարիտ, որ ամփոփուած, թագնուած է իր անդորր պատենի մէջ:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ.

Աչն միջոցին սկսեցին գեղեցիկ ժամանակները և եթէ դուքս Ուրբինօն քրոջս չը տանէր, գեղեցիկ ու անդորր երջանկութեան մէջ կ'անցնէինք շատ տարիներ: Բայց տարաբաղտաբար ալժմ շատ ենք զրկուած այդ սիրալիւր կնոջ ուրախ հոգուց, նրա զուարթութեամբ և կեանքով լի սրտից, հարուստ սրախօսութիւնից:

ՏԱՍՍՕ.

Ես լաւ գիտեմ, որ աչն օրից, երբ նա աչ տեղից հե-

ռացաւ, ոչ ոք չէր կարող տալ քեզ այն անապակ բերկրութիւնը: Ո՛րքան լաճախ սիրտս ձմլում էր, որքան լաճախ քո պատճառով լալտնել եմ իմ վիշտս խաղաղ պրակին: Ա՛խ, գոչեցի ես, միթէ միայն քուրն ունի բաղդ, իրաւունք, նազելու համար շատ բան լինելու: Միթէ մի ալլ արժանաւոր սիրտ չը կալ, որ նրան համապատասխանէր: Միթէ խելքը և սրամտութիւնը հանգել են: Եւ միթէ այդ միակ կինը, որքան էլ որ պատուական էր, ամեն ինչ էր: Ո՛հ, ներքի իշխանուհի: Շատ անգամ ինքս մտածում էի իմ համար, և ցանկանում էի, որ կարողանամ մի բան լինել քեզ համար: Գոնէ մի չնչին բան լինել ոչ միայն խօսքով, ալ գործով ցոյց տալ կեանքում, թէ ինչպէս սիրտս լռելեայն նուիրուած է քեզ: Բայց ինձ չը յաջողուեց և սխալմամբ լաճախ գործել եմ այն, ինչ որ կարող էր սրտիդ ցաւ պատճառել, վիրաւորում էի այն մարդուն, որին դու հովանաւորում էիր, անմտաբար խառնակում էի այն, ինչ որ դու կամենում էիր պարզել և միշտ այն բոպէին, երբ կամենում էի քեզ մտնել, ինձ զգում էի քեզանից հեռու և աւելի հեռու:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Քո ցանկութիւնը, Տասսօ, երբէք ես անուշադիր չեմ թողել և գիտեմ ինչպէս դու ինքդ զբաղուած ես քեզ վնասելու համար: Փոխանակ այն, որ քուրս գիտէ վարուել ամեն մէկի հետ ինչպէս էլ որ նա լինի, դու հազիւ կարող ես երկար տարիներից լիտոյ գտնել քեզ մի բարեկամ:

ՏԱՍՍՕ.

Պարսաւիր ինձ: Բայց դրանից լիտոյ էլ ասան, ո՛ր է այն մարդն, այն կինը, որի հետ կարող եմ սրտանց խօսել, ինչպէս քեզ հետ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Պէտք է եղբօրս վրայ վստահ լինես:

ՏԱՍՍՕ.

Նա իմ իշխանն է: Սակայն մի կարծիր, որ ազատութեան վալրենի ձգտումը փքում է կուրծքս: Մարդս ծնուած չէ ազատ լինելու և մի ազնուականի համար աւելի գեղեցիկ քաղտ չը կալ, քան ծառայել մի իշխանի, որին նա չարդում է: Նա իմ տէրն է, և ես զգում եմ ալդ մեծ խօսքի ամբողջ ծաւալը: Ես պէտք է սովորեմ լուռ մնալու, երբ նա խօսում

է և կատարել, երբ նա հրամայում է, եթէ նոյն խակ խելքս ու սիրտս խիստ հակաճառում լինէին նրան:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Եղբայրս երբէք ալդ չի պահանջում: Եւ ալժամ որովհետեւ Անտօնիօն կրկին այստեղ է, դու ունիս մի նոր և խելացի բարեկամ:

ՏԱՍՍՕ

Առաջ ես ալդ յոյսն ունէի, ալժամ համարեա թէ չուսահատում եմ: Ո՛րքան կրթական կը լինէր նրա հասարակութիւնն իմ համար և հազար ու մի դէպքում օգտուէտ նրա խորհուրդը: Ես կարող եմ ասել, որ նա ունի այն ամենը, ինչ որ ինձ պակասում է: Սակայն բոլոր աստուածները ժողովուած են եղել նրա որորանին պարգեներ մատուցանելու, տարաբաղաբար գրացիաներն ¹⁾ այն տեղ չեն եղել և ով որ ալդ սքանչելիներից պարգև չի ստացել, կարող է շատ բան ունենալ, շատ բան տալ, բայց երբէք չի կարող տալ հանգչիլ՝ իր կրօքի վրայ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Բայց կարելի է նրա վրայ վստահ լինել և ալդ մեծ բան է: Մէկ մարդից չը պէտք է ամեն բան պահանջես, դա կը կատարի, ինչ որ քեզ խոստանալ: Եթէ նա իրեն քեզ բարեկամ լստնէ, կը հոգալ քո մասին ինչպէս ինքդ կը հոգալիր: Դուք պէտք է միանաք: Ես մեծ յոյս ունիմ ալդ գեղեցիկ գործը շուտով կատարելու: Միայն մի ընդդիմանալ, ինչպէս դու սովոր ես: Քնքոյչ և շնորհալի Լէօնօրէն վաղուց այս տեղ է և նրա հետ կարելի է ուրախութեամբ ժամանակ անցկացնել, նրա հետ էլ երբէք մօտիկ լինել չես կամեցել, այն ինչ նա ալդ ցանկանում էր:

ՏԱՍՍՕ.

Ես քեզ եմ լսել. հակառակ դէպքում ես նրանից կը հեռանալի փոխանակ մօտենալու: Որքան էլ նա կարողանում է սիրալիք երեւալ, այնուամենայնիւ չը գիտեմ, թէ քիչ է պատճառը, որ ես դժուարութեամբ եմ կարողանում նրա հետ բոլորովին ազատ խօսել, և եթէ նա նաև նպատակ ունի բարեբարել իր բարեկամներին, մի նպատակ է զգացուած և մարդ տխրում է:

¹⁾ Շնորհքի և սիրալրութեան չաստուածուհիները:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ.

Այդ կերպով երբէք չենք կարող հասարակութիւն ունենալ, Տասսօ Այդ ճանապարհը տանում է մեզ թափառելու մենաւոր պրակների միջով և խաղաղ հովիտներով: Հոգին աւելի և աւելի քնքշանում է և ձգտում է վերածել իր մէջ ոսկէ ժամանակը, որից նա արտաքուստ զրկուած է և փորձը զժուարութեամբ է չափողում:

ՏԱՍՍՕ.

Ո՛հ Բնչ խօսք է արտասանում իշխանուհիս: Ո՛ւր է թռել ոսկէ ժամանակը, որին ՚ի զուր տենչում է ամեն մի սիրտ: Այն տեղ, ուր ազատ երկրի վրայ մարդիկ վայելչութեամբ տարածւում էին որպէս ուրախ հօտեր, այն տեղ, ուր բազմագոյն դաշտի վրայ ստուեր էր տալիս հովուին և հովուհուն մի հնադարեան ծառ, մի նորաբոյս, մացառի նուրբ ոստերով վստահաբար ընդգրկում էր տենչալից սէրը, ուր միշտ մաքուր աւազի վրայ բոլորում էր հանդարտ գետը լաւերժահարսին, ուր երկչոտ օձը կանաչների մէջ անվտանգ անհետանում էր, անտառի համարձակ աստուածը, պատժուելով քաջ երիտասարդից, փախչում էր, ուր ամեն մի թռչուն արձակ օդում և ամեն մի կենդանի անցնելով լեռներ, ձորեր, ասում էր մարդուն, թոյլ է տուած, ի՛նչ որ հանելի է:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ.

Իմ բարեկամ, ոսկէ ժամանակն անցել է: Միայն լաւ մարդիկ են վերադարձնում այն: Եւ պէտք է քեզ խոստովանեմ, թէ ես Բնչ եմ կարծում. ոսկէ ժամանակը որով բանաստեղծը սովորութիւն ունի մեզ փայփայել, ալդ գեղեցիկ ժամանակն արդէն եղել է, ինձ թւում է, որ այժմ էլ կայ: Եւ եթէ մի անգամ եղել է, անկասկած է, այժմ էլ կրկին կարող է լինել: Դեռ հանդիպում են միատեսակ սրտեր և միասին վայելում են գեղեցիկ աշխարհի երջանկութիւնը:

Բարեկամ, առածի մէջ միայն մէկ խօսք է փոխւում, թոյլ է տուած ինչ որ պատշաճ է:

ՏԱՍՍՕ

Ո՛հ, եթէ բարի և ազնիւ մարդկանցից կայացած մի ընդհանուր ատեան որոշէր, ինչն է պատշաճ, փոխանակ այն որ ամեն մէկը կարծում է, թէ այն է վայելուչ, որ իրեն օգտուէտ է: Զէ որ մենք տեսնում ենք, որ ուժեղին, խելօքին ամեն գործ սազում է և նա իրեն ամեն բան թող է տալիս:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Եթէ կա՛հնում ես ճիշտն իմանալ ինչն է պատշաճ, հարցրու, միայն ազնիւ կանանցից, որովհետեւ զրանց համար անհրաժեշտ է, որ ամեն ինչ որ պատահում է, պատշաճ լինի: Պատշաճութիւնը պարսպի նման պատում է քնքոյշ, դիւրեւաւ վիրաւորելի սեռը: Ուր տիրւածութիւն է բարոյականութիւնը, դրանք են կառավարիչներն, իսկ ուր իշխում է ցոփութիւնն, այն տեղ դրանք ոչինչ են: Եւ եթէ երկու սեռիցն էլ հարցնես, այդ մարդը ձգտում է դէպի ազատութիւնը, կիւնը—դէպի բարոյականութիւնը:

ՏԱՍԱՕ.

Դու մեզ անուանում ես անզգուսպ, կոպիտ, անզգա՛ր:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Ո՛չ: Դուք միայն ձգտում էք դէպի հեռաւոր բարիքները և ձեր ձգտումը պէտք է բռնի լինի: Դուք վստահանում էք գործել մշտնջենաւորութեան համար, ահա ինչ մենք կը ցանկալինք տիրապետել այս աշխարհում մի միայն մօտակալ սահմանափակ բարիքին, կը ցանկալինք, որ դա մշտական մերը լինէր: Մենք չենք հաւատում ոչ մի այլ մարդու սրտին, եթէ նաեւ մեզ ջերմ նուիրուած լինէր: Անցողական է գեղեցկութիւնը, որ դուք, թուում է, միայն էք գնահատում: Ինչ որ աւելորդ է մնում նա ալլ ևս չի գրգռում, իսկ ինչ որ չէ գրգռում, մնած է: Եթէ լինէին ահապիսի այլ մարդիկ, որոնք կարողանային գնահատել մի կանացի սիրտ, կամենային տեսնել թէ ինչ հաւատարմութեան և սիրոյ սքանչելի գանձ կարող է պարունակել մի կնոջ կուրծք: Եթէ մի քանի գեղեցիկ ժամերի լիշողութիւնը կարողանար վառ մնալ ձեր սրտերում, եթէ ձեր հայեացքը, որ սովորաբար թափանցիկ է, կարողանար անցնել այն քօղի միջով, որ մեզ վրալ գցում է ծերութիւնը կամ տկարութիւնը, եթէ ունենալը, որ պէտք է հանգիստ պահէր, չը դարձնէր ձեզ ազա՛ն դէպի միւսների զոյքերը, ահա ժամանակ մեզ համար կը բացուէր մի գեղեցիկ օր և մենք կը տօնէինք մեր ոսկէ դարը:

ՏԱՍԱՕ

Դու ինձ այնպիսի խօսքեր ես ասում, որոնք ուժգնութեամբ զարթեցնում են կրօնական կիսանիւն հոգսեր:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Ի՞նչ ես ուզում ասել, Տասսօ, համարձակ խօսիր:

ՏԱՍՍՈ

Արդէն շատ անգամ լսել եմ, այս օրերում կրկին լսեցի, եթէ իմացած չը լինէք, պէտք է ինքս մտածէի, թէ ազնիւ իշխանները ձգտում են ձեռքդ խնդրելու: Ինչ որ պէտք է սպասենք, դրանից ենք վախենում և պէտք է խիստ լուսահատուենք: Դու մեզ կը թողնես, բնական է այդ Բայց չը գիտեմ, թէ մենք այդ ինչպէս պէտք է տանենք:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ

Առ այժմ անհոգ եղէք: Համարեա կարող եմ ասել, ընդ միշտ անհոգ եղէք: Այստեղ ինձ հաճելի է և ուրախութեամբ եմ կամենում միակ: Դեռ ինձ չալտնի չէ ոչ մի հանգամանք, որ ինձ հրապուրէր: Եւ եթէ անպատճառ ցանկանում էք ինձ այստեղ տեսնել, լալտեցէք ինձ այդ ձեր միաբան համաձայնութեամբ և ստեղծեցէք նոյն խոկ ձեզ համար մի երջանիկ կեանք, խոկ ձեզանով իմ համար:

ՏԱՍՍՈ

Ո՛հ, սովորցրու ինձ, որ կատարեմ ինչ որ կարելի է: Կեանքիս բոլոր օրերը քեզ են նուիրուած: Նրբ սիրտս բացում է քեզ մեծարելու, քեզնից գոհանալու համար, միայն այն ժամանակ եմ զգում պարզագոյն երջանկութիւն, որը կարող են մարդիկ զգալ: Աստուածայինը միայն քեզանում տեսալ: Այդպէս զանազանում են երկրային աստուածները միւս մարդկանցից, ինչպէս և զանազանում է բարձր ճակատագիրն ամենախելօք մարդկանց խորհրդից և կամքից: Ինչ որ մենք տեսնում ենք որպէս ուժգին ալիքներ ալիքների վրայ, նրանք շատ բան, որպէս թեթեւ ալիքներ, թողնում են աննշմարելի կերպով խշշալով անցնել իրենց ոտների տակ, չեն լսում մըրրիկը, որ մեր շուրջը շառաչում է և մեզ զըրում է, նրանք հազիւ լսում են մեր աղաչանքը և թողնում են, որ մենք ինչպէս անում են սահմանափակ, ողորմելի երեխաները, լըցնենք օղը հառաչանքով և աղաղակով: Դու ինձ չաճախ ես համբերել, ո՞վ աստուածային, և քո հալեացքը, որպէս արեգակ, չորացրել է կոպերիս ցողը:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ

Շատ իրաւացի է, որ կանաչ քեզ քաղցրութեամբ են զիմաւորում: Քո երգերը զանազան կերպով փառաբանում են մեր սեռը: Քնքշութեամբ կամ քաղցրութեամբ դու միշտ կա-

քողացել ես ցոյց տալ նրանց սիրոյ արժանի և ներկայացնել ազնիւ: Եւ եթէ Արմիդան ¹⁾ երևում է ատելութեան արժանի, նրա հրապուրքը և սէրն իսկոյն հաշտեցնում են:

ՏԱՍՍՕ

Ինչ որ կրկնապէս հնչում է իմ երգի մէջ, ես միայն մէկին, բոլորը մէկին եմ պարտական: Երեւակական, անորոշ պատկեր չէ սաւառնել ճակատիս առջև, որ երբեմն փալլուն մօտենար հոգուս, երբեմն էլ անհետանար: Ես իմ աչքերովս եմ տեսել ամենայն մի առաքինութեան, ամենայն մի գեղեցկութեան նախապատկերը: Ինչ որ նրան նմանեցրել եմ, այն վը մնալ: Տանկրէտի դիւցազնական սէրը դէպի Խլօրինդէն, Էրմէնէտի մեղմ, աննշմարելի հաւատարմութիւնը, Սօֆրօնիէի մեծութիւնը և Օլինդէի կարիքը ստուերներ չեն, որ ցնորքն առաջ է բերել: Ես գիտեմ, որ դրանք մշտնջենաւոր են, որովհետեւ դրանք կան: Եւ թնչն աւելի իրաւունք ունի դարեր շարունակ գոյութիւն ունենալ և հանդարտ շարունակաբար ներգործել, քան մի ազնիւ սիրոյ զաղտնիք, որ համեստութեամբ հաւատ է ընծայում սքանչելի երգին:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Յայտնեմ արդեօք քեզ մի առաւելութեան մասին ես, որին այդ երգը զաղտնագողի մերձենում է: Դա մեզ հրապուրանքով հետզհետէ ձգում է դէպի իրեն, մենք ունկնդիր ենք: Մենք լսում ենք և կարծում ենք որ հասկանում ենք: Ինչ որ հասկանում ենք, այն չենք կարող պարսաւել: Եւ վերջապէս այդ երգը մեզ գրաւում է:

ՏԱՍՍՕ

Ո՛րպիսի երկինք ես բացում իմ առջև, ո՛վ իշխանուհի: Այնքան ազնիւ պաշտօնութիւնը չը կուրացնի ինձ, կը տեսնեմ մի անսպասելի, մշտնջենաւոր բախտ, որ սքանչելապէս իջնելու է ոսկէ ճառագայթների վրայով:

¹⁾ Արմիդան Տասսօի «Ազատած Երուսաղեմի» մէջ գրտնուած կանանց նախատիպերից մէկն է, որի անունը համաբերեա առած է դառել, որպէս հրապուրիչ կնոջ մի կատարեալ օրինակ և նրա կախարդական պարտէզները նկարագրում են որպէս ամենաբարձր գեղեցկութիւն, որ կարող է լինել բնութեան մէջ: Այդ նիւթերի մասին Գուքը և Բօսսինին օգտիրաւ են գրել:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Կանգ առ, Տասսօ: Կան շատ բաներ, որոնց մենք պէտք է ուժգնութեամբ ձեռնարկենք: Սակայն ուրիշները կարող են միայն ողջախոհութեամբ և զրկանքով մեր սեպհականը դառնալ: Այդ պատճառով էլ ասում են, եղիբ առաքելնութիւն, եղիբ սէր, որ նրան մերձաւոր է: Դրա մասին լաւ մտածիր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ (միայն)

Արդեօք թո՛ղ է տուած քեզ աչքերդ բանալ, Կը համարձակուես շրջահալել: Դու միայնակ ես: Լսեցին արդեօք այս սիւներն ինչ որ նա խօսեց: Եւ ունես վկաներ, բարձրագոյն բախտիդ այս լուռ վկաներից վախենալո՞ւ ես: Բարձրանում է նոր կեանքի օրուայ արեգակը, որ նախընթացներին հաւասար չէ: Աստուածունին իջնելով, արագութեամբ բարձրացնում է մահկանացուն: Ի՞նչ մի նոր շրջան է բացւում աչքերիս, ի՞նչ թագաւորութիւն: Ի՞նչպէս հիանալի վարձատրում է ջերմ ցանկութիւնը: Ես երազում էի մօտ լինել բարձրագոյն բախտին և այս բախտը գերազանց է երազներից: Կոչը ծընուածը թող երևակայէ լոյսը, գոյներն, ինչպէս կամենում է: Երբ լայտնւում է նրան նոր օր, նրա համար մի նոր զգացմունք է: Լի քաջութեամբ և գուշակութեամբ, ուրախութեամբ արթած, երերուելով մուտք եմ գործում այս շաւղի վրայ: Դու ինձ շատ ես տալիս, դու տալիս ես մեզ ինչպէս երկինքը և երկիրն անչափ հարուստ, լի ձեռքերով պարգևներ և պահանջում ես ինձանից ահն, ինչ որ մի ալդպիսի պարզն իրաւունք է տալիս: Ես պէտք է զրկեմ ինձ, պէտք է ինձ չափաւոր ցոյց տամ և այդ կերպ արժանանամ, որ որ . . . ինձ վրայ վստահ լինես: Ի՞նչ արեցի, որ նա կարողացաւ ինձ ընտրել: Ի՞նչ պէտք է անեմ, որ նրան արժանի լինիմ: Նա կարողացաւ քեզ վրայ վստահ լինել և դրանով ցոյց տուեց, որ վստահալի ես: Այն իշխանունի, քո խօսքերին, քո հայեացքին թող իմ հոգին չաւտեան նուիրուած լինի: Այն, պահանջի, ինչ ցանկանում ես, որովհետեւ ես քոնն եմ: Թող նա ուղարկի ինձ հեռաւոր երկրներ, աշխատանք, վտանգ և վառք:

որոններու, թող շնորհի ինձ ոսկէ քնար խաղաղ պրակում,
 թող նուիրէ ինձ խաղաղութեանը և փառքին: Ես նրանն եմ,
 սովորցնելով, նա պէտք է ինձ տիրէ: Սիրտս պահում էր ամենայն
 գանձեր նրա համար: Ո՛հ, եթէ մի աստուած ընծայէր
 ինձ մի հազարերանգ գործիք, այն ժամանակ էլ դրանով հա-
 զիւ կը կարողանայի բաւարար արտալայտել անասելի չար-
 գանքս: Նկարչի վրձին, բանաստեղծի ամենաքաղցր շրթուն-
 քը, որ մի ժամանակ կերակրուել է ազգի մեղրով, իմ համար
 եմ ցանկանում: Ո՛չ, ապագայում հասցն ալ ես միայնակ,
 թուլ, տխուր չը պէտք է թափառի ծառերի տակ և մարդկանց
 մէջ: Նա ալ ես միայնակ չէ, նա քեզ հետ է: Ո՛հ, երանի
 ամենաաղնիւ գործը սարսափելի վտանգով շրջապատուած, իմ
 համար ակներև դառնար: Ես կը չարձակուէի, չօժարութեամբ
 կեանքս վտանգի կենթարկէի, որ նրանից եմ ստացել, լաւա-
 գոյն մարդկանց կը հրաւիրէի իմ բարեկամը շինել և նրա
 ակնարկութեամբ ու ցանկութեամբ, ազնիւ խմբով կը կատա-
 րէի անկարելին: Անմիտ, ինչո՞ւ բերանդ չը քողարկեց այն,
 որ դու զգում էիր, մինչև որ դու արժանի և աւելի արժանի
 լինէիր նրա ոտների տակ սփռուելու: Ա՛յդ էր քո նպատակը,
 քո խելացի ցանկութիւնը: Թող հէնց այդպէս լինի: Աւելի
 գեղեցիկ է մաքուր և անարժան լինելով, այդպիսի մի պար-
 զե ընդունել, քան կիսով չափ կարծել, թէ պէտք էր պա-
 հանջել: Ուրախ նայիր: Ո՛րքան մեծ, որքան անչափ է, որ
 դրած է առջեդ: Եւ չուտով լի երիտասարդութիւնը կրկին
 հրապուրում է քեզ գէպի անչափ, լուսափալ ապագան: Լալ-
 նացիր կուրծք: Ո՛վ զգէ բախտի, մէկ անգամ էլ նպաստա-
 մատուց և զէք այս բոյսին: Սա ձգտում է գէպի երկինք և
 դրանից դուրս են գալիս հազարաւոր ոստեր, ծաղիկներ են
 տալիս: Ո՛հ, թող զրանք պտուղներ տան, ո՛հ, թող զրանք
 ուրախութիւն բերեն: Թող մի քնքուշ ձեռք քաղէ դրանց
 թարմ, հարուստ ոստերի ոսկէ զարդարանքը:

ԵՐՐՈՐԳ ՏԵՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ, ԱՆՏՈՆԻՕ.

ՏԱՍՍՕ

Գնալ բարի, ինձ թւում է, որպէս թէ այժմ քեզ առաջ-

չին անգամն եմ տեսնում: Ոչ մէկի մասին արած ծանուցումն աջնքան հաճոյ չի եղել ինձ: Բնաբն եկար: Այժմ ճանաչում եմ քեզ և քո բոլոր արժանաւորութիւնդ: Առանց դանդաղելու տալիս եմ քեզ ձեռքս և սիրտս և յոյս ունիմ, որ դու էլ ինձ չես արհամարհի:

ԱՆՏՕՆԻՅՈ

Առատութեամբ տալիս ես ինձ գեղեցիկ պարգևներ և դրանց արժանաւորութիւնը ճանաչում եմ, ինչպէս որ պէտքն է: Այդ պատճառով էլ թող տուր յապաղեմ, մինչև որ կարողանամ ընդունել: Սակայն ես չը գիտեմ, կարո՞ղ եմ արդեօք դրա փոխարէն քեզ նոյնը տալ: Ես յօժարութեամբ չէի կամենալ շտապել և անշնորհակալ երեւալ: Թող տուր, որ երկուսիս համար էլ կորովամտութեամբ և խնամոտ հոգամ:

ՏԱՍՍՕ.

Ո՞վ է կարող կորովամտութիւնը պարսաւել: Կեանքի ամենայն մի քալը ցոյց է տալիս, թէ դա որքան կարևոր է: Սակայն աւելի գեղեցիկ է լինում, երբ մեզ սիրտն է ասում, թէ օր տեղ նուրբ զգուշութիւնը հարկաւոր չէ:

ԱՆՏՕՆԻՅՈ.

Այդ պէտք է ամեն մարդ ինքն իրեն հարցնի, որովհետեւ սխալանքի մասին ինքը պէտք է զղջայ:

ՏԱՍՍՕ.

Թող աչդպէս լինի: Ես իմ պարտաւորութիւնս կատարեցի: Իշխանուհու խօսքը, որ կամենում է մեզ բարեկամ տեսնել, ես յարգեցի և ինձ քեզ ներկայացրի: Ես չը պէտք է քեզնից քաշուեմ, Անտօնիօ, բայց ՚ի հարկէ չեմ էլ կամենում ժիւղ լինել: Թող աչդպէս լինի: Ժամանակը և ծանօթութիւնը կարելի է պատուիրեն քեզ, աւելի սրտով պահանջես պարգևը, որ դու այժմ աչքքան սառնութեամբ մի կողմ ես դնում, նաև համարեա թէ արհամարհում ես:

ԱՆՏՕՆԻՅՈ.

Եստ անգամ մարդիկ չափաւորին ոտնաստիտ են անուանում, որովհետեւ կարծում են, թէ իրենք աւելի սրտանց են, այն պատճառով որ եռանդը թուուցիկ կերպիւ նրանց վրայ չարձակուին է դործում:

ՏԱՍՍՕ.

Դու պարսաւում ես, ինչ որ ես եմ պարսաւում, որից

հէնց ես խոյս եմ տալիս: Թէպէտեւ երիտասարդ եմ, բայց եւ լաւ հասկանում եմ, որ համբերութիւնը սրտմտութիւնից աւելի լաւ է:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Այդ շատ իմաստնաբար է, միշտ այդպէս էլ մտածիր:

ՏԱՍՍՕ.

Դու իրաւունք ունես ինձ խորհուրդ տալ, ինձ զգուշացնել, որովհետեւ փորձառութիւնը քեզ միշտ ընկերակցում է, որպէս երկար փորձած բարեկամ: Բայց հաւատան միայն, որ մի մեղմ սիրտ միշտ ունկնդիր է ամեն օրուայ եւ ամեն մի ժամի զգուշացնելուն եւ փորձառութեան: Ամեն մի բարի գործում, որ քո խոտութիւնը կարծում է թէ նոր պէտք է սովորցնի:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Շատ դուրեկան է, երբ մարդ ինքն իրենով է զբաղւում, եթէ միայն այդպէս օգտաւէտ լինէր: Ոչ մի մարդ իր ներքինը չի ճանաչում, որովհետեւ իր չափով չափելով, երբեմն իրեն շատ փոքր է համարում եւ տարաբախտաբար երբեմն էլ շատ բարձր է դասում: Մարդ իրեն ճանաչում է միայն մտողկանց մէջ: Միայն կեանքը ցոյց է տալիս ամեն մէկին, թէ ինչ է նա:

ՏԱՍՍՕ.

Հաւանութեամբ եւ լարգանքով եմ քեզ լսում:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Եւ այդ ասելով դու աշնուամենաշնիւ այլ բան ես կարծում, քան ես կամենում եմ ասել:

ՏԱՍՍՕ

Այդ կերպով մենք չենք մօտենում: Խելացի չէ, լաւ էլ չէ դիտմամբ չը ճանաչել մի մարդուն, ով եւ լինէր այդ մարդը: Խշխանուհու խօսքը հազիւ թէ հարկաւոր էր, եւ քեզ հեշտութեամբ ճանաչեցի: Ես գիտեմ, որ բարի ես ցանկանում եւ գործում: Անձնական վիճակիդ վերաբերմամբ անհոգ ես, մտածում ես ուրիշների մասին, ուրիշներին ես օգնում եւ կեանքի դիւրաշարժ ալիքի վրայ սիրտդ անփոփոխ է մնում: Եւ քեզ այդպէս եմ տեսնում: Եւ ինչ կը լինէր ես, եթէ չը դիմաւորէի քեզ: Միթէ ազահութեամբ չէի որոնում նաեւ մի մասն թազցրած դանձիդ, որ դու պահում ես: Գիտեմ, որ չես զըջւայ, եթէ սիրտդ բանաս: Գիտեմ, իմ բարեկամը կը լինես, եթէ ինձ ճանաչես: Եւ այդպէս մի բարեկամ ինձ վաղուց է

հարկաւոր: Ես չեմ ամաչում, որ անփորձ եմ և երիտասարդ եմ: Ապագայի ոսկէ ամպը դեռ անշարժ հանգչում է գլխիս վրայ: Ընդունիր ինձ, ով ազնիւ մարդ, կրճքիդ վրայ և սովորեցրու ինձ եռանդուն և անփորձ երիտասարդիս չափաւոր կեանքի:

ԱՆՏՈՆԻՑ

Մէկ վայրկեանում պահանջում ես, ինչ որ ժամանակը միայն հասուն խորհրդածութեամբ է տալիս:

ՏԱՍՍՕ

Մէկ վայրկեանում սէրը տալիս է ինչ որ ջանքն երկար միջոցում հաղիւ է ձեռք բերում: Ես այդ չեմ խնդրում քեզանից, ես վստահանում եմ պահանջել: Ես քեզ կոչում եմ չափուն առաքելութեան, որ աշխատում է միացնել բարի մարդկանց: Եւ պէտք է արդեօք մի անուն ևս չիչեմ: Իշխանունին յոյս ունի, Լէօնօրէն կամենում է ինձ առաջնորդել դէպի քեզ և քեզ դէպի ինձ: Ո՛հ, թող տուր, որ նրա ցանկութեանն ընդառաջ գնանք: Թող տուր աստուածունու առջև միաբան լալտնուենք, առաջարկենք նրան մեր ծառայութիւնը, մեր ամբողջ հոգին: Միաբանուած կատարենք նրա համար ամենաարժանաւոր գործը: Կրկնում եմ, ահա իմ ձեռքս, տուր քեզ: Մի հրաժարուիր և այլ ևս մի մերժիր, ով ազնիւ մարդ, արժանացրու ինձ լաւ մարդկանց զիղեցիկ վայելչութեանը, որ լաւագոյնին հաւատալով, կարողանամ նրան անձնատուր լինել:

ԱՆՏՈՆԻՑ

Ի՞նչ լեցուն առաքատներով ես դնում: Սակայն ինձ թւում է, որ դու սովոր ես լաղթել, ամեն տեղ ճանապարհներն ու դռներն առջեդ բաց տեսնել: Ես ցանկանում եմ քեզ ամենայն մի արժանաւորութիւն և ամենայն բախտաւորութիւն, բայց և լաւ տեսնում եմ, որ մենք միմեանցից դեռ շատ հեռու ենք մնացել:

ՏԱՍՍՕ

Թող այդ լինի հասակով, փորձուած արժանաւորութեամբ, բայց զուարթամտութեամբ և հաստատամտութեամբ ոչ ոքի չեմ կարող զիջանել:

ԱՆՏՈՆԻՑ

Կամքը չի դրաւում գործքերը դէպի իրեն: Քաջասրտութիւնը ճանապարհներն իրեն աւելի կայծ է երեւոյթում: Ով հաս-

նում է նպատակին, նա պսակազարդում է և մի արժանաւոր չաճախ զրկում է պսակից: Սակայն թեթեւ պսակներ, կան զանազան տեսակի շատ պսակներ: Դրանցից չաճախ կարելի է հեշտութեամբ ստանալ զքօսնելու ժամանակ:

ՏԱՍՍՕ

Ինչ որ մի աստուածութիւն մէկին հեշտութեամբ է տալիս և միւսին խստութեամբ արգելում է, այդպէս մի ինչքամեն մարդ չի կարող ստանալ երբ կամենալ և բաղձալ:

ԱՆՏՈՆԻՕ

Վերագրիր չաստուածներից առաջ, բախտին, աչն ժամանակ ես չօժարութեամբ կը լսէի, որովհետեւ նրա ընտրութիւնը կուր է:

ՏԱՍՍՕ

Արդարութիւնն էլ ունի աչքի մի կապ և փակում է ամեն մի կեղծիքի աչքերը:

ԱՆՏՈՆԻՕ

Թող բախտաւորուածն իր բախտը հեշտութեամբ բարձր դասի, թող նա իր արժանաւորութեան համար հնարի հարկաւոր աչքեր և խելացի ընտրութիւն և խիստ հոգացողութիւն, թող նրան անուանի Մինէրվա, թող անուանի ինչպէս կամենում է, թող ողորմութեամբ տուած պարգէն ընդունի որպէս վարձատրութիւն, պատահաբար զարդարանքը որպէս վաստակած զարդ:

ՏԱՍՍՕ

Կարիք չունէիր աւելի պարզ լինել: Այդ բաւական է. Խոր նայեցի սրտիդ մէջ և ընդմիջտ ճանաչեցի քեզ: Ո՛հ, եթէ իմ իշխանուհին էլ քեզ այսպէս ճանաչէր: Ի զուր մի շուպլիր աչքերիդ և լեզուիդ սլաքները: Դու ի զուր ես սլաքներդ դարձնում դէպի աչն անթառամ պսակը, որ գլխիս վրայ է: Նախ եղիր այնքան մեծ, որ չը նախանձես ինձ: Աչն ժամանակ կարող ես նրան վիճելի դարձնել: Ես սրբութեամբ եմ դնահատում այդ և բարձր բարիքը: Սակայն ցոյց տուր ինձ աչն մարդուն, որ արժանացել է աչն բանին, որին ես ձգտում եմ, ցոյց տուր ինձ դիւցազնին, որի մասին պատմութիւնները խօսէին: Առաջ բեր բանաստեղծին, որ կարողանար համեմատուել Հոմերոսի և Վիրգիլիոսի հետ, ախ, աւելի ևս ասեմ, ցոյց տուր աչն մարդուն, որ երեք անգամ արժանացած լի-

նէր այս վարձատրութեանը, որին զեղեցիկ թագն եռապատիկ աւելի ամաչացրած լինէր, քան ինձ: Այն ժամանակ ծունկի իջած կը տեսնես ինձ այն աստուածութեան առջև, որ ինձ աչդպէս պարգեատրեց: Ես տեղիցս չէի բարձրանալ, մինչև որ աչդ զարդարանքը չը վերցնէր իմ գլխից, զնէր իր գլխին:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Հարկաւ աչդ չափով արժանի ես նրան:

ՏԱՍՍՕ

Թող քննադատեն ինձ, չեմ կամենում խուսափել, սակայն արհամարհանքի չեմ արժանացել: Այն թագը, որով իմ իշխանն ինձ արժանաւորութեամբ պատուեց, որ իմ իշխանուհու ձեռքը հիւսեց իմ համար, ոչ ոք չը պէտք է ենթարկուի ոչ կասկածանքի, ոչ էլ հեգնական ծիծաղի:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Պատշաճելի չէ հպարտ ձայնը և լանկարծակի զալոյթը ոչ քեզ դէպի ինձ, նույնպէս ոչ քեզ այս տեղում:

ՏԱՍՍՕ.

Ինչ որ դու այս տեղ քեզ թող ես տալիս, նույնն իմ համար էլ է պատշաճ: Եւ միթէ ճշմարտութիւնն այստեղից աքսորուած է: Միթէ պալատում ազատ խօսքն արգելուած է: Մի պզնիւ մարդ, միթէ այս տեղ պէտք է միայն ճնշում կրի: Ինձ թւում է, որ այս տեղ վսեմութիւնը, հոգւոյ վսեմութիւնը, հէնց իր տեղումն է: Վսեմութիւնը չի համարձակուելու արդեօք այս երկրի մեծամեծների մերձաւորութեամբն ուրախանալ: Կարող է և պէտք է: Մենք մօտենում ենք իշխանին միայն ազնուականութեամբ, որ ժառանգել ենք նախնիքից: Ի՞նչու ոչ հողով, որ բնութիւնն իւրաքանչիւրին բաւարար չափով չի տուել, ինչպէս և չի կարողացել տալ մեծաշուք նախնեաց մի շնորք: Այս տեղ միայն փոքրոգութիւնը պէտք է իրեն երկչոտ զգալ, նախանձը, որ ամօթալի կերպով իրեն լալտնում է, որպէս սարդի կեղտոտ ոտատն, չը պէտք է կպած լինի այս մարմարիտնի պատերից:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Դու ինքդ ինձ ցոյց ես տալիս իմ իրաւունքը քեզ արհամարհելու: Վաղվաղկոտ երեխան ցանկանում է հաստատաւ կամ մարդու հաւատարմութիւնը և բարեկամութիւնն ուժոյ՞

ձեռք բերել: Դու անհամեստ ես, միթէ կարծում ես, որ քեզ
կարգին ես վարում:

ՏԱՍՍՕ.

Աւելի լաւ է քո ասածով անհամեստ լինել, քան թէ
ինքս ստիպուած լինիմ ինձ անազնիւ համարել:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Դու դեռ աչնքան երիտասարդ ես, որ լաւ կրթութիւնը
կարող է քեզ մի աւելի լաւ ճանապարհ հրահանգել:

ՏԱՍՍՕ.

Աչնքան էլ երիտասարդ չեմ, որ կուռքերի առաջ խո-
նարհեմ եւ աչնքան չափահաս եմ, որ կարող եմ կամակորու-
թիւնը զսպել կամակորութեամբ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ուր վճռում են շրթնախաղը և լարախաղն, աչն տե-
ղից 'ի հարկէ հեռանում ես որպէս զիւցազն և լաղթող:

ՏԱՍՍՕ.

Յանդգնութիւն կը լինէր, եթէ բռունցքս գովէի, որով-
հետև դեռ ոչինչ չի կատարել, սակայն կարող եմ վստահ լինել
նրա վրայ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Յոյսդ խնայողութեան վրայ է, որ բախտիդ լանդուգն ըն-
թացքում քեզ շատ երես է տուել:

ՏԱՍՍՕ.

Ես ինքս զգում եմ, որ արդէն չափահաս եմ: Բոլորովին
չէի կամենայ քեզ հետ փորձել զէնքի համարձակ խաղը: Բայց
դու բորբոքում ես լուրջքը լուրջքի վրայ, ուղեղս եռում է, ոխի
ցաւալի ցանկութիւնը փրփրալով եփւում է կրճքումս, եթէ
դու աչն մարդն ես, որ պարծենում է, կանգնիր առջևս:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Դու բոլորովին չը գիտես, թէ ո՞վ ես և ո՞րտեղ:

ՏԱՍՍՕ.

Ոչ մի սրբութիւն չի պատուիրում մեզ հայհուանք տա-
նել: Դու չարախօսում ես, դու պղծում ես այս վայրերը, ո՛չ
ես, որ քեզ առաջարկեց հաւատարմութիւն, լարզանք, սէր,
որ ամենագեղեցիկ նուէրներն են: Քո խելքն աղտոտում է
այս արքայութիւնը և քո խօսքերն այս մաքուր սրահը, ո՛չ

սրտիս լեցուն զգացմունքը, որ շառաչում է, չի կարող կրել
ամենափոքր բիծ:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Ի՞նչ մեծ հոգի փոքրիկ կրծքում:

ՏԱՍՍՕ.

Այս տեղ դեռ տեղ կա՛յ կուրծքը թեթևացնելու համար:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Ժողովուրդն էլ խօսքերով է իրեն թեթևացնում:

ՏԱՍՍՕ.

Եթէ դու ինձ նման ազնուական ես, ապացուցի՛ր:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Ի հարկէ ազնուական եմ, բայց գիտեմ, թէ որ տեղ եմ:

ՏԱՍՍՕ.

Արի վայր գնանք, որ մեր զէնքը կարող է արժէք ունենալ:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Որովհետեւ չը պէտք է մենամարտութեան հրաւիրէիր,
այդ պատճառով էլ չեմ կարող հետեւել քեզ:

ՏԱՍՍՕ.

Երկչոտութեան համար այդպիսի արգիլքը ձեռնտու է:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Երկչոտն սպառնում է միայն ուր նա ապահով է:

ՏԱՍՍՕ.

Ուրախութեամբ կարող եմ հրաժարուել այդ ապահովութիւնից:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Խնայիր միայն քեզ. դու այս վայրերը չես խնայում:

ՏԱՍՍՕ.

Թող այս վայրերն ինձ ներեն, որ ես կրեցի այդ:

(սուրը հանում է)

Հանիւր կամ հետեւիր, եթէ չես կամենում, որ լաւիտեան
արհամարհեմ քեզ, ինչպէս քեզ ասում եմ:

ԶՈՐԲՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ԱԼՖՕՆՍ, ԱՌԱՋԻՆԵՐԸ

ԱԼՖՕՆՍ.

Ի՞նչ անակնկալ կռուի մէջ եմ տեսնում ձեզ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Դու ինձ անպաշտպան ես տեսնում, ով իշխան, մէկի առջև, որին կատաղութիւնը բռնել է:

ՏԱՍՍՕ.

Ես աղօթում եմ քեզ, որպէս մի աստուածութեան, որ մի հալեացքով միայն զգուշացնելով, զսպում ես ինձ:

ԱԼՖՕՆՍ

Պատմիր Անտոնիօ, ասա ինձ Տասսօ, երկպառակութիւնն քնչպէս է մուտք գործել իմ տան մէջ: Ի՞նչպէս է նա ձեզ գրաւել, բարբի, օրէնքների շաւղից, ցնորքի ենթարկել խնայի մարդկանց: Զարմանում եմ:

ՏԱՍՍՕ.

Ես հաստատ համոզուած եմ, որ դու մեզ երկուսիս էլ չես ճանաչում: Ահա այս մարդը, որ լալտնի է որպէս խելացի և բարեբարոյ, վարուեց ինձ հետ որպէս կոպիտ, խորամանկ, որպէս անկիրթ և անազնիւ մարդ: Վստահ մօտեցաւ սրան և սա ինձ 'ի բաց մերժեց: Սրտանց սիրելով դիմեցի ես սրան և սա դառնութեամբ, դառնագոյն վարուելով, չը հանգստացաւ, մինչև որ արիւնիս ամենամաքուր կաթիլը մաղձի ալլակերպեց: Ներքի: Դու ինձ այս տեղ կատաղածի նման տեսար: Սրանն է բոլոր մեղքն, եթէ ես մեղաւոր զուրս եկալ: Նա չուզէր ուժգնութեամբ բորբոքեց, որ պատեց ինձ և ինձ էլ, դրան էլ վիրաւորեց:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Սրան լափշտակեց բանաստեղծի բարձր աշխուժը: Դու, ով իշխան, խօսքդ առաջ ինձ ուղղեցիր, հարց տուիր ինձ, թող ալժամ ինձ թող տուած լինի, որ այս արագ ճարտասանից լետու ես էլ խօսեմ:

ՏԱՍՍՕ

Այ՛, պատմիր բառ առ բառ, պատմիր: Համարձակուիր, եթէ միայն կարող ես, լալտնել այս դատաւորին ամեն մի խօսք, ամեն մի կերպարանափոխութիւն: Երկրորդ անգամ

վիրաւորիր քեզ և քո դէմ վկայութիւն տուր: Իսկ ես չեմ ուրանալ ոչ մի արտաշնչութիւն, զարկի ոչ մի ծփանքը:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Եթէ էլի ասելու բան ունես, ասա: Եթէ ոչ, լռիր և մի ընդհատիր ինձ: Թէ ես, իմ իշխան, թէ այս դիւրաբորբօք գլուխն առաջինն սկսեց կռիւը, որն էլ որ լինի, անիրաւ է, այդ ալ հարց է, որի մասին առ այժմ դեռ չը խօսենք:

ՏԱՍՍՕ

Ինչպէս: Կարծեմ այդ առաջին հարցն է, թէ մեզանից ով է իրաւացի և ով անիրաւ:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Բոլորովին այդպէս չէ, ինչպէս մի անգուսպ խելք կարող է մտածել:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Անտօնիօ:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Ամենաողորմած, ես չարգում եմ քո ակնարկութիւնը, բայց թող նա լռէ: Երբ խօսքս վերջացրած լինեմ, թող չետոյ նա խօսի: Դու կը դատես: Ես միայն ասում եմ, որ ես չեմ կարող սրա հետ դատ վարել, չեմ կարող սրա վրայ զանգատուել, ոչ պաշտպանուել սրանից, ոչ էլ բաւականութիւն առաջարկել սրան: Որովհետեւ այսպէս բոլորիս սա ազատ մարդ չէ: Սրա վրայ ծանրանում է մի խիստ օրէնք, որ քո գութը միայն կարող է մեղմացնել: Սա ինձ սպառնաց այստեղ, մենամարտութեան կոչեց: Քո առջև հազիւ թագցրեց մերկացրած սուրը: Եւ եթէ դու չը միջամտէիր տէր, ես էլ պարտազանց կը լինէի և որպէս մեղապարտ, ամօթով առջևդ կանգնած կը լինէի:

ԱԼՖՅՈՆՍ (Տասսօին)

Լաւ չես արել:

ՏԱՍՍՕ

Իմ սիրտս ինձ արդարացնում է, ով տէր, ի հարկէ քոնն էլ կարգարացնի: Այո, ուղիղ է, ես սպառնացել եմ, ես մենամարտութեան եմ կոչել, մերկացրել եմ սուրս: Միայն չես կարող երևակայել, թէ ինչպէս սրա նենգաւոր լեզուն ընտիր խօսքերով վիրաւորեց ինձ, ինչպէս սրա խալթող և սուր առամն իր նուրբ թոյնն արիւնիս մէջ թափեց և ջերմս աւելի:

Ա աւելի սաստկացրեց: Իր հանդարտութեամբ և սառնութեամբ հասցրեց ինձ ծալրալեղութեան: Ո՛հ, դու սրան չես ճանաչում և երբէք էլ չես ճանաչի: Ես ջերմ առաջարկեցի սրան իմ ամենագեղեցիկ բարեկամութիւնը և նա իմ ալդ պարզենները գլորեց ոտներին տակ: Եւ եթէ սիրտս բորբոքուած չը լինէր, չաւտեան անարժան կը լինէր քո ողորմածութեանը և քո ծառայութեանը: Ներքի, եթէ մոռացութեան եմ առել օրէնքը և այս վայրերը: Ոչ մի տեղ չեմ կարող ստորանալ, ոչ մի տեղ չեմ կարող ստորութիւն կրել: Եթէ այս սիրտս, որտեղ էլ որ լինի, քեզ համար և իր համար չը գործի, աչն ժամանակ պատժիր, աչն ժամանակ մերժիր և երբէք մի թողնիր, որ աչքդ տեսնեմ:

ԱՆՏՈՆԻՑ

Ներտասարգը որպիսի հեշտութեամբ մեծ ծանրութիւն է վերցնում իր վրայ և սխալանքը փոշու նման թափ է տալիս իր շորերից: Զարմանալի կը լինէր, եթէ բանաստեղծութեան կախարդական ուժը մեզ անչափ չը լինէր, որ անկարելի բանի հետ սիրում է յօժարութեամբ խաղալ: Ես գրեթէ երկբալում եմ, իմ իշխան, թէ դու և թէ քո բոլոր ծառաներն աչս գործն անշան համարեն: Վեհափառութիւնը տարածում է իր հովանաւորութիւնն ամեն մէկի վրայ, որ մօտենում է նրան և նրա անեղծ բնակարանին, որպէս մի աստուածութեան: Որպէս մի խորանի առջև, արդէն սեամքում զսպում է ամեն մի կիրք: Աչնտեղ չի փալում ոչ մի սուր, աչնտեղ չի արտասանում ոչ մի սպառնալի խօսք, աչնտեղ նաև վիրաւորանքը չի պահանջում ոչ մի վրէժխնդրութիւն: Բաւական լաչն դաշտ և արձակ տեղ է մնում զալրութի և անհաշտութեան համար: Աչնտեղ ոչ մի երկչոտ չի սպառնալ, աչնտեղից ոչ մի մարդ չի կարողանալ փախչել: Քո նախնիքը հիմնել են տղս պատերն ապահովութեան համար, որոնց արժանիքին միացել է մի սրբութիւն, աչս խաղաղութիւնը ծանր պատիժներով պահպանել են խտտութեամբ, կորովութեամբ: Մեղապարտն ենթարկուել է աքսորանքի, բանտարկութեան և մահի: Աչն ժամանակ ուշադրութիւն չէին դարձնում անձնաւորութեանց վրայ, մեղմութիւնը չէր բռնում իրաւունքի ձեռքը: Եւ ինքը չարագործը վախենում էր: Ալժմ տեսնում ենք, որ երկար և գեղեցիկ խաղաղութիւնից լեռնոյ, բարձի իշխանութեան մէջ

մտել է կռպիտ կատաղութիւն ցատումով: Տէր, վճռիր, պատ-
ժիր, որովհետեւ ով որ կարող է գործել իր սահմանափակ
շրջանում, միթէ օրէնքը և նրա իշխանի ոյժը չի պաշտպանի
նրան:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Իմ անկողնապահ սիրտը աւելի է ասում ինձ, քան
դուք երկուսդ էք ասում և ասել կարող էք: Դուք աւելի լա-
կը կատարէիք ձեր պարտաւորութիւնն, եթէ դատավճիռս չը-
լալտնէի, որովհետեւ այստեղ իրաւունքը և անիրաւութիւնը
միմեանց շատ են նման: Եթէ Անտօնիօն քեզ վիրաւորել է,
պէտք է քեզ մի կերպ բաւականութիւն տալ, ինչպէս որ դու
կը պահանջես: Ինձ հաճելի կը լինէր, եթէ դուք ինձ միջնորդ-
ընտրէիք: Սակայն քո լանցանքը, Տասսօ, դատապարտում է
քեզ բանտարկութեան: Բայց որովհետեւ քեզ ներում եմ, այդ
պատճառով էլ քեզ համար մեղմացնում եմ օրէնքը: Գնահ-
Տասսօ: Մնա՛ քո սենեակում և միայն ինքդ քեզ վրա հսկիր:

ՏԱՍՍՍ

Ա՛յդ է, ո՛վ իշխան, քո դատավճիռը:

ԱՆՏՕՆԻՍ

Միթէ չես տեսնում հայրական մեղմութիւնը:

ՏԱՍՍՍ (Անտօնիօն)

Առ ալժմ քեզ հետ խօսելու բան չունեմ:

(Ալֆօնսին)

Ո՛վ իշխան, քո ծանրակշիռ խօսքն, ինձ ազատ մալ-
դուս, բանտարկութեան է լանձնում: Թո՛ղ ազգպէս լինի: Դու
այդ իրաւացի ես համարում: Պաշտելով քո սուրբ խօսքն, ես
պատուիրելու եմ իմ սրտիս, պահպանել ամենախոր լուութիւնը:
Այս / մ համար մի նոր բան է, այնչափ նոր, որ համարեա-
թէ այս գեղեցիկ վայրում քեզ և ինձ չեմ ճանաչում: Սակայն
սրան լա՛ւ եմ ճանաչում: Ես կամենում եմ հնազանդել, թէ-
պէտ և այստեղ դեռ կարող էի և պէտք է որ շատ բան ա-
սէի: Շրթունքս լամբանում են: Յանցանք էր դա արդեօք:
Գոնէ թւում է, որպէս թէ ես լանցաւոր լինէի: Ինչ էլ որ
սիրտս ասէ, ես կալանաւորուած եմ:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Դու դրան աւելի նշանակութիւն ես տալիս, քան ես
ինքս:

ՏԱՍՍՕ

Ինչպէս որ է, ինձ անհասկանալի է մնում, թէպէտեւ ոչ անհասկանալի, ես երեխայ չեմ: Ես կարծում եմ, ես պէտք է ալիւպէս ենթադրէի: Յանկարծ ինձ ակնարկում է մի պարզութիւն, սակայն թաղկամտ կրկին ծածկում է: Ես լսում եմ միայն իմ դատավճիռը, խոնարհում եմ: Սրանք արդէն շատ զոհր խօսքեր են: Այժմից սովորիր խոնարհելու, անդձր, դու մոռացա՛ր, թէ սրտեղ էիր կանգնած: Կարծեցիր թէ աստուած ների սրահը հարթ գետնի վրայ է, այժմ լանկարծական դէպքը լաղթեց քեզ: Յօժարութեամբ հնազանդուիր, որովհետեւ այլ մարդին պատշաճ է նույնպէս կամաւ կատարել ամենադժուարին: Ահա նախ ան ալս սուրը, որ դու տուիր ինձ, նրբ կարդինալին ուղեկցում էի դէպի Ֆրանսիա: Ես դրան փառքով եմ գործադրել, սակայն այսօր էլ անպատուութեամբ չեմ գործածել: Յուսալից պարգեից հրաժարում եմ խոր սըր-ծաշարժում:

ԱԼՖՈՆՍ

Դու չես զգում, թէ որքան հակում եմ դէպի քեզ:

ՏԱՍՍՕ

Ինձ վիճակում է հնազանդել և ոչ մտածել: Ճակատագիրս տարաբախտաբար պահանջում է ինձնից մերժել ամենահիմնալի պարգևը: Թագը չի զարդարում կալանաւորութիւն: Ես ինքս վերցնում եմ իմ գլխից ալն զարդը, որ թւում էր թէ լաւիտեան ինձ շնորհում լինէր: Շատ վաղ շնորհուց ինձ ամենազեղեցիկ բախտը և կարծես թէ նրանով պանծացած լինէի, որ շատ շուտ առնուեց ինձնից: Դու ինքդ ես վերցնում ալն, ինչ որ ոչ ոք վերցնել չէր կարող, որ ոչ մի աստուած երկրորդ անգամ չի տալ: Մենք, մարդիկս զարմանալի կերպով ենք փորձում: Եթէ բնութիւնը տուած չը լինէր մեզ սքանչելի թեթեամտութիւնը, մենք չէինք կարող դիմանալ: Կարիքը շաղկապեամբ սովորցնում է մեզ հանդարտ խաղալ անգին ինչքի հետ: Մենք լոժարութեամբ բաց ենք անում մեր ձեռքերը, որ մի ինչք անդառնալի սահէ մեղմից: Այս համբոյրի հետ միանում է մի արտասուք և նուիրում է քեզ անցաւորութեանը: Այդ թուլ է տուած, որպէս մեր թուլութեան մի սքանչելի նշան: Ո՞վ չի լալ, եթէ անմահական ինքը խորտակուելուց ապահով չէ: Միաբանուիր ալս սըր-

հետ, որ տարաբախտաբար քեզ չը գրաւեց: Սրա շուրջը փաթաթուած հանգչիր, ինչպէս քաջերի դագաղի վրայ թախտիս գերեզմանի և իմ յօյսի վրայ: Այստեղ լսեալ թաղութեամբ դնում եմ ոտներիդ տակ երկուն էլ: Որովհետեւ ձեռք է լաւ զինուած, երբ դու բարկանում ես: Եւ ձեռք է զարգարուած, ձեռք տէր, որին դու չես ճանաչում: Գնում եմ կալանաւորուած, սպասում եմ դատաստանի:

(Գնում է: Իշխանի ակնարկով մի մանկիւլակ վերցնում է սուրը պսակի հետ և դուրս է տանում):

Հ Ի Ն Ք Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ե Ս Ի Լ

ԱԼՖՅՈՆՍ, ԱՆՏՏՈՆԻՍ

ԱՆՏՏՈՆԻՍ

Ի՞նչ է երազում պատանին: Ինչպիսի գոյներով է նկարագրում իր արժանաւորութիւնը և իր ճակատագիրը: Սահմանափակ և անփորձ երիտասարդութիւնն իրեն կարծում է միաջակ ընտրեալ էակ և իրեն ամեն բան թույլ է տալիս: Նա իրեն պատժած է զգում, և պատժել նշանակում է երիտասարդին լաւութիւն անել, որ հասակն առնելով մեզ շնորհակալ լինի:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Նա պատժուած է, միայն վախենում եմ, որ շատ պատժուած լինի:

ԱՆՏՏՈՆԻՍ

Եթէ ցանկանում ես նրա հետ աւելի մեղմ վարուել, վերադարձրո՛ւ նրան, ձեռք իշխան, ազատութիւնը և մօր տարածաշնութիւնը թող վճռի սուրը:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Եթէ վարկն այդ պահանջում է, թող այդպէս լինի: Բայց ապա, ինչպէս գրգռեցիր նրա զայրույթը:

ԱՆՏՏՈՆԻՍ

Ես ինքս չը գիտեմ, թէ ինչպէս պատահեց: Կարելի է, որպէս մարդու, նրան վիրաւորած լինեմ, որպէս ազնուականի, նրան չեմ վիրաւորել: Եւ ամենամեծ բարկութեան միջոցին էլ նրա շրթունքից ոչ մի անվայել խօսք չի թռել:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Այդպէս էլ թուաց ինձ ձեր կռիւը և ինչ որ մտածում էի, թո՛ւ խօսքերն աւելի ևս հաստատում են: Երբ ալր մարդիկ միմեանց հետ կռւում են, արդար են համարում խելացուն ընդունել մեղապարտ: Դու նրա հետ չը պէտք է կռուէիր, քեզ աւելի վաչել կը լինէր առաջնորդել նրան: Դեռ ևս ժամանակ կայ: Այստեղ մի գէպք չի եղել, որ ստիպէր ձեզ կռուելու: Փանի որ խաղաղութիւն եմ վաչելում, ես կը ցանկայի նոյնքան միջոց վաչելէլ նրա ներկայութիւնն, իմ տան մէջ: Վերականգնեցրու խաղաղութիւնը, դու ալդ հեշտութեամբ կարող ես: Նախ թող Լէօնօրէ Սանվիտալէ'ն քնքով շրթունքով փորձի մեղմացնել նրան: Յետոյ մօտեցիր նրան, իմ անունից վերադարձրու նրան կատարեալ ազատութիւն և ազնիւ ու ճշմարիտ խօսքերով վաստակիր նրա հաւատարմութիւնը: Կատարիր որքան կարող ես շուտ: Դու կը խօսես նրա հետ որպէս բարեկամ և հալո: Առաջ քան մեկնենք, ես կը ցանկայի խաղաղութիւն տեսնել: Եւ եթէ կամենաս, քեզ համար ոչինչ անկարելի չէ: Աւելի լաւ կը լինի մէկ ժամ աւելի երկար մնանք և լետոյ կանանց լանձնենք քաղցրութեամբ վերջացնել, ինչ որ դու ձեռնարկել ես, և երբ վերադարձած լինենք, անհետացրած կը լինեն ալս լանկարծակի տպաւորութեան վերջին հետքերը: Թւում է, Անտօնիօ, որ դու չես կամենում գործելու սովորութիւնդ կորցնել: Հազիւ վերջացրիր մի գործ, վերադարձար և քեզ համար խակոյն մի նորն ստեղծեցիր: Յոյս ունեմ, որ ալս էլ կը լաշողի քեզ:

ԱՆՏՈՆԻՕ

Ես ամաչում եմ և քո խօսքերից տեսնում եմ իմ մեղքը, որպէս կարելի է տեսնել մի պարզ հաշիւում մէջ: Մարդ ուրախութեամբ է խոնարհում մի ազնիւ տիրոջ, որ հրամայելով է համոզում:

ԵՐՐԱՐԹ ԳՈՐԾԱՂԱԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԻԼ

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ (միայն)

Ո՛ւր միաց Լէօնօրէ'ն: Հոգսն առնես, վարկեան աւել-
 ԼՈՒՄԱՅ

լի և աւելի ցաւալի է շարժում սրտիս խորքը: Հազիւ գիտեմ, թէ ինչ պատահեց, հազիւ գիտեմ, թէ երկուսից ո՞րն է մեղաւոր: Ո՛հ երանի դար: Յօժարութեամբ չէի կամենալ խօսել ոչ եղբօրս, ոչ էլ Անտօնիօի հետ, մինչև որ կարողանայի պատրաստուել, մինչև լսէի, թէ գործն ինչ զրութեան մէջ է և ինչ կարող է պատահել:

ԵՐԿՐՈՐԳ ՏԵՍԻԼ

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ, ԼԷՕՆՕՐԷ

Ի՞նչ լուր ես բերում, Ղէօնօրէ, ասա ինձ, ինչ զրութեան մէջ է մեր բարեկամների գործը: Ի՞նչ պատահեց:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Չը կարողացալ իմանալ աւելի, քան մենք գիտենք: Նրանք միմեանց հակառակել էին, Տասսօն սուրբ մերկացրել էր, եղբայրդ նրանց ջոկել էր: Միայն թուում է, որ Տասսօն է սկսել ալդ կռիւր: Անտօնիօն ազատ զբօսնում է և խօսում է իր իշխանի հետ, այն ինչ Տասսօն կալանաւորուած է իր սենեակում և միայն է:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Անկասկած Անտօնիօն նրան զաւրացրել է, բարձր տրամադրուածին օտարօտի և սառնութեամբ վիրաւորել է:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Նս էլ ալդպէս եմ կարծում, որովհետև երբ նա մեզ մօտեցաւ, մի ամպ կանգնած էր նրա ճակատի շուրջը:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Ա՛խ, ինչպէս մոռանում ենք հետեւել մաքուր, հանդարտ արտի ակնարկին: Մի աստուած շատ մեղմ խօսում է մեր էրծքում, բոլորովին մեղմ, հազիւ լսելի կերպով լսւնում է մեզ, թէ ինչին պէտք է մօտենալ և ինչից փախչել: Այս սուաւօտ Անտօնիօն ինձ թուեց աւելի կոշտ, քան մի որ և է անգամ և ինքն իր մէջ աւելի խորասուղւած: Հոգիս ինձ զգուշացնում էր, երբ Տասսօն նրա մօտ էր կանգնած: Նայի՛ր միայն նրանց երկուսի արտաքինը, երեսը, խօսելու ձևը, հայեացքը, քայլուածքը: Ամեն ինչ միմեանց հակառակ է: Նըրանք երբէք չեն կարող միմեանց սէր փոխարինել: Սակայն

Ֆեդծաւոր լուսը համոզում էր ինձ, թէ բարեկամներդ երկուսն էլ խելացի, ազնիւ, բարեկիրթ են: Եւ ինչ կարող է բարի մարդկանց կապից հաստատ լինել: Ես ստիպեցի երիտասարդին և նա բոլորովին անձնատուր եղաւ: Որքան նա զեղեցիկ և ջերմ կերպով ինձ բոլորովին անձնատուր եղաւ: Ո՛հ, եթէ ես իսկոյն Անտօնիօի հետ խօսած լինէի: Ես զանգազեցի: Ժամանակը կարճ էր: Ես խորշում էի հէնց առաջին խօսակցութեան միջոցին երիտասարդին ջերմարար լանձնարարել նրան: Յուսա դրեցի պատշաճութեան և քաղաքավարութեան վրայ, աշխարհում ընդունուած սովորութեան վրայ, որ յարմար դուռն է թշնամեաց մէջ: Վախենում էի փորձառու մարդուց, ոչ աշխոյժ երիտասարդից: Կատարուած է: Չարիքը հեռու էր ինձանից, բայց ահա վրայ է հասել: Ո՛հ, մի խորհուրդ տուր ինձ: Ի՞նչ պէտք է անել:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Խօսքերիցդ երևում է, ինքդ էլ զգում ես, թէ խորհուրդ տալը որքան դժուար է: Այս տեղ մի թիւրիմացութիւն չէ, ներդաշնակների մէջ: Այդ կարող էին ուղղել խօսքերն, ակո, հարկաւոր դէպքում զէնքը կարող էլ հեշտութեամբ և չաջողութեամբ վերականգնեցնել: Ես վաղուց զգում էի, որ այդ երկու այդ մարդիկն, այն պատճառով են միմեանց թշնամի, որ բնութիւնն այդ երկուսից մի մարդ չի ձեակերպել: Եւ եթէ խելացի կերպով ճանաչէին իրենց օգուտը, կը միանային. որպէս բարեկամներ: Այն ժամանակ կը կազմէին մէկ անձնաւորութիւն և կեանքում կ'ընթանային որպէս զօրեղ, քաղաւոր և ուրախ մարդիկ: Ես այդպէս լուս ունէի, այժմ լաւ տեսնում եմ, որ իզուր էր: Ինչպէս էլ որ եղած լինի այս օրուան երկպառակութիւնը, պէտք է խաղաղութեամբ վերջացնել, բայց այդ չի ապահովում մեզ վաղուան և ապագայի համար: Կարծեմ, աւելի լաւ կը լինէր, եթէ Տասսօն առժամանակ հեռանար այս տեղից: Նա կարող է գնալ Հռոմ, նոյնպէս Ֆրէյդենգա դառնալ: Մի քանի շաբաթից չետոյ այն տեղ կը հանդիպէի նրան և որպէս բարեկամ կը կարողանայի նրա հոգու վրայ ադդել: Այդ միջոցին Անտօնիօն, որ օտարացել է մեզանից, դու կարող կը լինէիր նրան նորից աւելի մօտեցնել քեզ և քո բարեկամներին: Կարելի է, որ այդ կերպով ժամանակն լացողեցնի, որ շատ բան տալիս է, ինչ որ այժմ անկախելի է թւում:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Դու կամենում ես քեզ վախճալ քաղաքում, ով բարեկամ ես պէտք է զրկուեմ, միթէ այդ արդարացի է:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Ոչնչից զրկուած չես լինի, բացի այն բանից, որ դու ալս դէպքում վախճալ չես կարող:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Միթէ այսպէս հանդարտօրէն պէտք է աքսորեմ մի բարեկամի:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Պահպանել, որին դու միայն ձեռն համար ես աքսորում:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Նղբալիս լսեալութեամբ չի թողնի նրան:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եթէ նա մեզ նման նալի հանգամանքի վրայ, կը համաձայնի:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Շատ դժուար է, երբ բարեկամին դատապարտելով, մարդ ինքն իրեն դատապարտում է:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եւ այնուամենայնիւ քեզանով փրկում ես բարեկամին:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Ես չեմ համաձայնի, որ այդ կատարուի:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Ուրեմն սպասիր, որ մի աւելի մեծ չարիք պատահի:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Դու ինձ տանջում ես և չը գիտես, օգնւտ ես արդեօք բերում:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Շուտով մեզ լալտնի կը լինի, թէ մեզանից ով է սխալում:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Եւ եթէ այդ լինելու է ալ ես ինձ մի հարցնի:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Ով հաստատ է վճռում, յողովում է ցաւին:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Հաստատ վճռած չեմ, միայն թող այդպէս լինի, եթէ

Նա երկար ժամանակով չի հեռանալու: Եւ թող մենք հոգանք նրա մասին, լէօնօրէ, որ նա ապագայում պակասութիւն չ'ունենայ, որ դուքսը նրա ապրուստն ապագայումն էլ շարունակ չ'օժարութեամբ տայ: Խօսիր Անտօնիօի հետ, որովհետեւ եղբորս մօտ նա շատ ուժ ունի և նա երկպառակութեան պատճառով չի կամենալ մեր բարեկամին և մեզ թշնամութիւն անել:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Քո մէկ խօսքն, իշխանուհի, աւելի նշանակութիւն կ'ունենայ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Վու գիտես, որ ես չեմ կարող, իմ բարեկամ, խնդրել իմ համար և իմ բարեկամների համար, ինչպէս կարողանում է իմ քոյր Ուրբինօն: Ես լօժարութեամբ այսպէս հանգիստ ապրում եմ և եղբորիցս շնորհակալութեամբ ընդունում եմ, ինչ որ նա միշտ կարող է և կամենում է ինձ տալ: Ես ինքս շատ անգամ կշտամբել եմ ինձ, ալօժ ես ինձ չաղթահարել եմ: Այդ պատճառով մի բարեկամ ինձ շատ է լանդիմանել. ասել է, դու անշահասէր ես, որ շատ գեղեցիկ է, բայց ահա՛ քան որ չես կարող զգալ բարեկամներիդ կարիքն ըստ արժանոքի: Ես թողնում եմ, որ հէնց այդպէս լինի և այդ պատճառով էլ ալօժ պէտք է կրեմ լանդիմանութիւն: Եւ ալօժ աւելի ես ուրախ եմ, որ իրապէս կարող եմ բարեկամիւն օգտուէտ լինել: Մօրիցս ինձ ժառանգութիւն կը հասնի և ես լօժարութեամբ ցանկանում եմ օգնել նրա մասին հոգալու:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եւ ես, ով իշխանուհի, մի այնպիսի պատեհութեան մէջ եմ, որ ես նոյնպէս կարող եմ ինձ ցոյց տալ որպէս բարեկամ: Նա լաւ տեսես չէ: Ինչ որ նրան պակաս լինի, ճարպիկութեամբ կարող կը լինիմ օգնել:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Ուրեմն տար նրան, և եթէ զրկուելու եմ նրանից, թող ամենից առաջ քեզ պատկանի: Ես լաւ տեսնում եմ, որ ալօժ պէս աւելի լաւ կը լինի: Պէտք է արդեօք այս ցաւը փրկարար և լաւ համարեմ: Մանկութիւնիցս այդպէս է եղել իմ զիճակը, ալօժ ես նրան սովոր եմ: Ամենագեղեցիկ բախտը միայն կիսով չափ կորցրած է, եթէ ձեռք բերելու մասին հաստատ լոյս չենք դնում:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Յիս ունիմ բախտաւոր տեսնել քեզ, որքան գեղեցկաբար որ արժանի ես:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Լէօնօրէ. բախտաւոր: Ո՞վ է բախտաւոր, թէպէտ եղբօրս կը կամենայի աչդպէս անուանել, որովհետեւ նրա մեծ հոգին կրում է նրա ճակատագիրը միշտ միակերպ քաջութեամբ: Բայց ինչ որ նա վաստակում է, երբէք նրան չի պատկանել: Միթէ իմ քոյր Ուրբինօն բախտաւոր է: Այդ գեղեցիկ, ազնիւ, մեծահոգի կինը չի ծնում իր երիտասարդ ամուսնու համար ոչ մի զաւակ: Նա չարգում է իր կնոջը և չի թողնում նրան անհանգիստ լինել, սակայն նրանց տանն ուրախութիւն չը կայ: Մեր մօր կորովամտութիւնն ինչ օգնեց նրան: Ամեն տեսակի գիտութիւնը, նրա մեծ խելքը, կարողացած արդեօք ուրիշների մոլութիւնից պաշտպանել նրան: Մեզ նրանից հեռացրին, այժմ նա մեռած է: Նա չը թողեց մեզ, իր զաւակներին միւլթարութիւն, որ իր Աստուծոյ հետ հաշտուած մեռաւ:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Ո՛հ, մի նայիր, թէ ումն ինչ է պակաս: Տես, թէ ումն ինչ է մնում: Քեզ ինչ չի մնում, իշխանուհի:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Ինձ ինչ է մնում: Համբերութիւն, Լէօնօրէ: Ես դրան գործադրել եմ մանկութիւնից՝ սկսած: Երբ բարեկամներս, քոյրերս սօսին և խաղի ժամանակ միասին ուրախանում էին, հիւանդութիւնն ամուր պահում էր ինձ իմ սենեակում և շատ ցաւերի ընկերակցութեամբ, պէտք է վաղօրօք զրկանքի սովորէի: Միայն մէկ բան կար, որ գեղեցիկ զուարճացնում էր ինձ միայնութեանս ժամանակ, այդ երգեցողութեան ուրախութիւնն էր: Ես ինքս ինձ զբաղեցնում էի մեղմ հնչիւններով, որոտում էի ցաւս և տենչանքս և ամեն մի ցանկութիւնս: Այդ ժամանակ վիշտը չաճախ վալելք էր դառնում և նաև տխրաւի զգացմունքը—ներդաշնակութիւն: Այդ բախտն էլ չը թողեցին երկար վալելիւ, բժիշկը դրանից էլ զրկեց ինձ: Նրա խիստ պատուէրն էլ լուրթեան ենթարկեց ինձ: Պէտք է ապրէի, տանջուէի, միակ փոքրիկ միւլթարութիւնից էլ պէտք է զրկուած մնայի:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Բարեկամներիցդ շատերն այցելում էին քեզ և ահա առողջ, կենաղուարճ ես:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Ես առողջ եմ, այսինքն տկար չեմ և ունեմ մի քանի բարեկամներ, որոնց հաւատարմութիւնն ինձ բախտաւորացնում է: Մէկ բարեկամ էլ ունէի. . . .

ԼԷՕՆՕՐԷ

Այժմ էլ նրան ունես:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Եւ նրան չուտով կորցնելու եմ Շատ նշանաւոր էր այն վարկեանն, երբ ես նրան առաջին անգամ տեսաւ: Չանազան հիւանդութիւններից լետու հազիւ կազդուրուել էի, ցաւը և տկարութիւնը հազիւ անցել էին, կրկին հանգիստ, համեստ նստում էին կեանքի վրայ, կրկին ուրախանում էի օրուայ վրայ, եղբօրս և քրոջս վրայ, անվեհեր ծծում էի քաղցր լոյսի մաքուր բալասանը: Համարձակուեցի կեանքի մէջ աւելի հեռու նայել և հեռուից հանդիպեցին ինձ սիրելի տոռերներ: Այդ ժամանակ, Լէօնօրէ, քուրս ալդ երիտասարդին ներկայացրեց ինձ: Նա եկաւ քրոջս ձեռքը բռնած և թող քեզ խոստովանեմ, ալդ միջոցին սիրտս գրաւուեց նրանով և չաւիտեան գրաւած կը պահի նրան:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Ո՛հ, իմ իշխանուհի, մի թող տալ քեզ զղջալ: Ազնիւ բան ճանաչելը վատտակ է, որ երբէք մեղանից խել չի կտրելի:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Պէտք է վախենալ գեղեցիկից, սքանչելուց, որպէս մի բոցից, որ հիւանալի շահաւէտ է, քանի որ կրակարանումն է վառում, քանի որ քեզ մի լապտերից է լոյս տալիս: Որքան սքանչելի է, ո՞վ կը կամենայ, ո՞վ կարող է հրաժարուել նրանից: Եւ եթէ իր անպահպան շրջակայքը ճարակում է, որքան դժբախտութիւն է կարողանում առաջ բերել: Այժմ թող ինձ: Ես շատախօսում եմ և աւելի լաւ կը լինի քեզնից էլ թաղանեմ, թէ որքան թող և տկար եմ:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Հոգեկան հիւանդութիւնը մեծ հեշտութեամբ լուծւում է գանդատի և մտերմութեան մէջ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Եթէ մտերմութիւնը բժշկում է, եւ շուտ կը բժշկուեմ, եւ մաքուր սրտով բոլորովին վատահ եմ քեզ վրայ: Ա՛խ, իմ բարեկամ: Թէպէտեւ վճռեցի, որ նա զնայ, բայց ես արդէն զգում եմ այն երկար, ընդարձակուած օրերի ցաւը, երբ պէտք է զրկուած լինիմ նրանից, որ ինձ ուրախացնում էր: Արեգակն այլ եւս չի թաղցնում իմ կոպերից նրա գեղեցիկ, պարզ, երազական պատկերը: Նրան տեսնելու լոյսն այլ եւս ուրախալի ցանկութեամբ չի լցնում իմ հազիւ զարթնած հոգիս: Իմ առաջին հալեացքը դէպի մեր պարտէզն ի զուր է որոնում նրան ստուերների ցողում: Տենչանքս որքան գեղեցիկ քաւականացած էր զգում իրեն ամեն մի ուրախ երեկոյ նրա հետ լինել: Յարաբերութեան ժամանակ որքան աճում էր պահանջն աւելի ծանօթանալ միմեանց հետ եւ աւելի հասկանալ միմեանց: Եւ հոգին օրէ ցօր աւելի գեղեցիկ կերպով էր չարմարւում միշտ մաքուր ներդաշնակութեանց համար: Այժմ քնչ տեսակ խաւար է տարածւում իմ առջեւ: Արեգակի պալ-ծառութիւնը, կէս օրուայ ուրախալի զգացմունքն, աշխարհի բազմատեսակ փառահեղ ներկան դատարկ է եւ թանձր մառախուղով ծածկուած, որ ինձ չըջապատում է: Սովորաբար ամեն մի օր իմ համար մի ամբողջ կեանք էր: Հոգսը լուռ էր, կասկածն ինքը լամբանում էր եւ լաղողութեամբ նաեւելով, առանց թիափարելու, հոսանքը տանում էր մեզ թեթեւ ալիքների վրայով: Այժմ մթին ներկայում, ապագայի զարհուրանքը զաղտնապէս լարձակւում է կրծքիս վրայ:

ԼԵՕՆՈՐԷ

Ապագան կը վերադարձնի քեզ քո բարեկամներին եւ քը բերի քեզ համար նոր ուրախութիւն, նոր բախտ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Ինչ որ ունիմ լօծարութեամբ կը ցանկալի պահպանել: Փոփոխութիւնը զբաղեցնում է, սակայն թէ օգտուէտ է: Երկտա-ուարդական տենչանքով, երբէք ազահութեամբ չեմ շօշափել ուրիշների վիճակի տուփն իմ կարօտ եւ անսիրտ սրտիս համար, պատահմամբ մի առարկայ որսալու: Պէտք է նրան քարգէի, ալդ պատճառով էլ սիրում էի նրան: Եւս պէտք է նրան սիրէի, որովհետեւ նրա հետ միասին կեանքս կեանք էր, որպիսին ես երբէք չէի ճանաչել: Սկզբում ինքս ինձ ա-

սում էի, հեռացիր նրանից: Ես խուսափում և խուսափում էի և միայն միշտ աւելի մօտենում էի: Որպիսի հաճուքով հրապուրուեցի և որքան խիստ պատժուեցի: Անհետանում է մաքուր, ճշմարիտ ինչքս և տենչանքիս տակ մի շար ոգի դնում է ուրախութեան և բախտի տեղ համատեսակ ցաւեր:

ԼԵՕՆՐԻԷ

Եթէ մի բարեկամի խօսք չի կարողանում մխիթարել քեզ, կարող է գեղեցիկ աշխարհի լաւ ժամանակի հանդարտ ուժն աննշմարելի կերպով զովացնել քեզ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Աշխարհը շատ գեղեցիկ է: Նրա տարածութեան մէջ շատ լաւ բաներ են շարժւում այս ու այն կողմ: Ա'խ, միայն միշտ մէկ քալլ հեռու են թւում մեզանից և կեանքի միջով մեր տաղնապալի տենչանքը նոյնպէս քալլ առ քալլ ձգում է մեզ դէպի գերեզման: Շատ սակաւ է պատահում, որ մարդիկ զըտնեն այն, ինչ որ նրանց համար նշանակուած է թւում: Շատ սակաւ է լինում, որ ստանան այն, որին մի բախտաւոր ձեռք հպուել է: Փախչում է, ինչ որ մեզ անձնատուր էր եղած: Մենք թողնում ենք, ինչ որ տենչանքով բռնած ունէինք: Կայ մի բախտ, միայն մենք նրան չենք ճանաչում: Մենք ճանաչում ենք, բայց չենք կարողանում գնահատել:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ԼԵՕՆՐԻԷ (միայն)

Ինչպէս ցաւ է պատճառում ինձ այն ազնիւ, գեղեցիկ սիրտը: Ի'նչ տխուր վիճակի է ենթարկուած նորին բարձրութիւնը: Ա'խ, նա կորցնում է—և դու կարծում ես, թէ կը շահուես: Միթէ այնքան հարկաւոր է, որ նա հեռանալ: Այդ հարկաւոր ես դարձնում, որ միայն քեզ համար գրաւես սիրտն ու տաղանդը, որ դու մինչև այժմ մի ուրիշի հետ էիր վայելում և միթէ անհաւասար էիր վայելում: Միթէ արդար է այդպէս վարուելը: Միթէ բաւարար հարուստ չես: Էլ քնչդ է պակաս: Ունես և ամուսին, և որդի, և կալքեր, զիրք և գեղեցկութիւն, դու այդ բոլորն ունես և դու բացի այդ բոլորից, վաւերում ես նրան էլ ունենալ: Սիրում ես նրան. Ուրեմն

ինչ է, ինչո՞ւ չես կարող զրկուել նրանից: Պէտք է ինքդ քեզ խոստովանես: Որքան հրապուրիչ է, նրա գեղեցիկ հոգու մէջ ինքդ քեզ ցոլացնել տալը: Միթէ բախտը կրկնապատիկ գեղեցիկ և սքանչելի չի լինի, եթէ նրա երգը մեզ տանի, բարձրացնի ինչպէս երկնային ամպերի վրայ: Այն ժամանակ նա խանձելի ես: Կ'ու ես, դու միայնակ չունես այն, ինչ որ շատերը ցանկանում են: Յայտնի է, ամեն մարդ էլ գիտէ, ինչ որ դու ունես: Քեզ ճանաչում է հայրենիքը և քեզ նայում է: Այդ է բախտի բարձրագոյն գագաթնակէտը: Միթէ միայն Լաուրա ¹⁾ անունն է, որ պէտք է հնչի բոլոր նուրբ շրթունքներից: Եւ միթէ միայն Պէտրարքան իրաւունք ունէր անծանօթ գեղեցկուհուն աստուածացնելու: Ո՞րտեղ կա մի մարդ, որ համարձակուէր համեմատուել իմ քարեկամի հետ: Ինչպէս աշխարհը նրան մեծարում է, նոյնպէս գալոց աշխարհը նրան չարգելով կանուանի: Որքան սքանչելի է, այս աշխարհի փառքի մէջ նրան մօտն ունենալ, այնպէս նրա հետ մ'լասին թեթեւ քալելով մօտենալ ապագային: Այն ժամանակ չի կարող ներգործել քեզ վրայ ոչ ժամանակը, ոչ հասակը և ոչ լանդուզն համբաւը, որին հաւանութեան ակիքը քշում է այս ու այն կողմ: Ի՞նչ որ անցաւոր է, պահպանում է նրա երգը: Կ'ու դեռ գեղեցիկ ես, դեռ բախտաւոր ես, թէպէտ և իրաց շրջանն արդէն շատուց քեզ իր հետ տարածէ: Կ'ու պէտք է նրան տիրես և նրանից ¹⁾ ոչինչ չես խլում: Որովհետեւ նրա հակումը դէպի արժանաւոր մարդը, նման է նրա միւս կրքերին: Նրա կրքերը լոյս են տալիս որպէս լուսնի աղօտ լոյսը, որ գիշեր ժամանակ հազիւ լուսաւորում է ուղևորի ճանապարհը: Նրանք չեն տաքացնում և իրենց շուրջը չեն սփռում ոչ ցանկութիւն և ոչ էլ կենաց ուրախութիւն: Նա ուրախ կը լինի, երբ գիտենայ, որ նա հեռու է, երջանիկ է ինչպէս վաշխում էր նրան, երբ նրան ամեն օր էր տեսնում: Այն ժամանակ իմ քարեկամի հետ ինձ չեմ աքսորի նրանից և այս արքունիքից: Ես կը վերադառնամ և նրան էլ կրկին կը բերեմ: Այսպէս պէտք է լինի: Ահա գալիս

¹⁾ Պէտրարքայի սիրած կինն է: Պէտրարքան Իտալիայի մեծ բանաստեղծներից մէկն է:

¹⁾ Իշխանուհուց:

է խստասիրտ բարեկամը: Տեսնենք կը կարողանամ արդեօք սանձել նրան:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ.

ԼԷՕՆՕՐԷ, ԱՆՏՕՆԻՕ.

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Խաղաղութեան փոխարէն դու մեզ համար պատերազմ ես բերում: Կարծես թէ գալիս ես մի բանակից, մի ճակատամարտից, ուր ոչինչ է կառավարում, բռունցքն է վճռում և ոչ Հռովմից, ուր հանդիսաւոր կորովամտութիւնն օրհնելով բարձրացնում է բազուկները և իր ոտների տակ սփռուած տեսնում է մի աշխարհ, որ յօժարութեամբ է հնազանդում:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Պէտք է տանեմ լանդլիմանութիւնդ, գեղեցիկ բարեկամ, սակայն ներողութիւնն էլ հեռու չի դրանից: Վտանգաւոր է, երբ մարդ ստիպուած է իրեն երկար ժամանակ խելացի և չափաւոր ցոյց տալ: Չար ողին կողքիդ կանգնած քեզ դիտում է և երբեմնապէս նոյնպէս կամենում է ուժով մի զոհ ունենալ: Այս անգամ տարաբախտաբար զոհաբերութիւնը նրա համար կատարեցի բարեկամների հաշուով:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Օտարների համար այնքան երկար հոգացիր և նրանց տրամադրութեանը լարմարուեցիր, իսկ այժմ երբ դու կրկին տեսնում ես քո բարեկամներին, այլ ես նրանց չես ճանաչում և վարում ես որպէս օտարների հետ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Հէնց այդ տեղն է վտանգը, սիրելի բարեկամ: Օտարների հետ մարդ շատ զգուշ է լինում, այդ դէպքում մտադիր են, այդ դէպքում նրանց հաճուքին լարմարուելով, մարդ ձգտում է իր նպատակին, որ կարելի լինի օգուտ քաղել: Բարեկամների մօտ միայն մարդ իրեն ազատութիւն է տալիս, հանգստանում է նրանց սիրոյ մէջ, քմահաճութիւն է թոյլ տալիս իրեն: Կիրքն աւելի անզուսպ է գործում և այդ պատճառով ամենից առաջ վիրաւորում է նրանց, որոնց աւելի քնքուղ է սիրում:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Քեզ կրկին ուրախութեամբ եմ տեսնում, իմ թանկագին բարեկամ, այդ հանդարտ խորհրդածութեանդ մէջ:

ԱՆՏՈՆԻՕ.

Այո, ես զժգոհ եմ և յօժարութեամբ լանձնառու եմ, որ ալս օր անչափ մոլորուեցի: Միայն խոստովանում եմ, որ երբ մի արթուն մարդ տաք ճակատով վերադառնում է դառն աշխատանքից և մտածում է, ուշ երեկոյեան ցանկալի ստուերում հանգիստ առնել նոր աշխատանքի համար և տեսնում է, որ մի դատարկաբան հանդարտ տեղաւորուել է այդ ամբողջ ստուերում, միթէ նա չը պէտք է ունենայ իր կրճքում փոքր ինչ մարդկային զգացմունք:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եթէ ունի մարդկային զգացմունք, նա այն ստուերից մի ալ մարդու էլ մաս կը տալ, որը զրոյցով ու սքանչելի հնչիւններով կը քաղցրացնի հանգստութիւնը, կը թեթեւցնի աշխատանքը: Ծառը մեծ է, բարեկամ, որ ստուեր է տալիս, հարկաւորութիւն չը կալ մի ուրիշին տեղից հանել:

ԱՆՏՈՆԻՕ.

Լէօնօրէ, աւելորդ է կրկին և կրկին խաղալ համեմատութիւնների հետ: Աշխարհումս շատ բաներ կան, որոնց տալիս են մի ուրիշ և յօժարութեամբ կիսում են, սակայն կալ մի գանձ, որ յօժարութեամբ են տալիս միայն ամենաարժանաւորին, կալ ևս մի ալը, որ յօժար կամքով արժանաւորագոյնի հետ էլ երբէք չի կիսի: Եւ հարցնում ես ինձ այդ երկու գանձերի մասին. այդ դափնին է և կանանց շնորհքը:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Միթէ մեր երիտասարդի գլխի այն պսակը վիրաւորեց ծանր մարդուն: Նրա աշխատանքի և գեղեցիկ բանաստեղծութեան համար դու ինքդ չէիր կարող գտնել մի աւելի համեստ վարձատրութիւն: Որովհետեւ մի ծառայութիւն, որ արտաքու կարգի է, որ ծածանում է օդոց և հնչիւնների մէջ միայն, թեթեւ պատկերներով փաղաքշում է վեր հոգին, վարձատրում է միայն մի գեղեցիկ պատկերով, մի սքանչելի նշանով: Եւ եթէ նա հազիւ հազէ շօշափում երկիրը, բարձրագոյն վարձատրութիւնն էլ հազիւ է շօշափում նրա գլուխը: Մի անպտուղ ոստ է պարզելը, որով երկրպագուն յօժարութեամբ

շնորհում է նրան մի անպտուղ հակումն, որպէսզի ամենամեծ հեշտութեամբ կատարած լինի իր պարտաւորութիւնը: Դու զօռար թէ նախանձես մարդիւոսի պատկերի ոսկէ ճառագայթներին, որ դրած է լերկ գլխի վրայ: Եւ 'ի հարկէ, դափնեալ պսակն է, որ թուում է քեզ աւելի որպէս մի նշան տանջանքի, քան բախտի:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Չը լինի թէ, քո սիրալիւ բերանդ կամենում է սովորցնել ինձ արհամարհել մարդկային աշխարհասիրութիւնը:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Ինձ հարկաւոր չէ սովորցնել քեզ գնահատել ամեն ինչ իր արժանեաց համաձայն: Բայց աջնուամենախիւ թւում է, որ իմաստունին, ինչպէս և ուրիշներին հարկաւոր է երբեմնապէս իսկութեամբ լուսաբանել նրա ունեցած ինչքը: Դու, ազնիւ մարդ, դու չես պահանջիլ ախ շնորհքը և լարգանքը, որ ցոյց են տալիս ուրուականին: Այն ծառայութիւնը, որով դու քեզ քո իշխանի հետ, որով դու քեզ քո բարեկամների հետ կապում ես, ազդու է, կենդան է և վարձատրութիւնն էլ պէտք է իրական և կենդան լինի: Քո դափնին իշխանի հաւատարմութիւնն է, որ կիտած է ուսերիդ վրայ և թեթևութեամբ տարում է, որպէս մի սիրելի բեռն: Քո փառքն է ընդհանուր վստահութիւնը:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Բայց կանանց շնորհքի մասին ոչինչ չես ասում: Չես կամենում արդեօք ներկայացնել որպէս մի աւելորդ բան:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Այդ կախում է ցանկութիւնից: Դու զրկուած չես դրանից և քեզ աւելի հեշտ կը լինէր զրկուելը, քան թէ ախ բարեսիրտ մարդուն: Ասա, կը լաջողէր արդեօք մի կնոջ, եթէ մտածէր հոգալ քո մասին իր կերպի, ձեռնարկէր քեզանով զրազուելու: Քեզ մօտ ամեն ինչ գարգ, ապահովութիւն է: Դու հոգում ես քո մասին, ինչպէս և ուրիշների մասին: Դու ունես, ինչ որ կը ցանկացին քեզ տալ: Նա մեզ զբաղեցնում է մեզ լատուկ մասնագիտութեամբ: Նրան պակասում են հազար ու մի մանր բաներ, որոնց մասին մի կին լօժարութեամբ աշխատում է հոգալ: Նա սիրում է հազնել ամենագեղեցիկ բնէղ, մետաքսի զգեստ փոքր ինչ ասղնեգործած:

Նա սիրում է զարգարուած լինել, աւելի ևս, նա չի կարող հագնել անաղնիւ կերպաս, որով ծառան է զանազանում: Նրա վրայ ամեն ինչ պէտք է լինի նուրբ և լաւ և զեղեցիկ և աղնիւ: Եւ այնուամենայնիւ նա ոչ մի ձիրք չունի հոգալու այդ բոլոր բաների մասին և երբ ձեռք է բերում, չի կարողանում պահպանել: Նա միշտ կարիք ունի փողի և հոգսի: Երբեմն մի բան այստեղ է թողնում, մի բան այնտեղ: Նա երբէք չի վերադառնում ճանապարհորդութիւնից, որ նրա իրերի երրորդ մասը պակաս չը լինէին: Երբեմն էլ ծառան է նրան կողոպտում: Ալղպէս, Անտոնիօ, նրա համար պէտք է ամբողջ տարի հոգալ:

ԱՆՏՈՆԻՕ

Եւ այդ հոգացողութիւնը նրան դարձնում է աւելի և աւելի սիրելի: Երջանիկ երիտասարդ է, որի պակասութիւններն առաքինութիւն են համարում, որին, այդ տղային, զեղեցիկ կերպով թուլ է տրւում այլ մարդու զեր խաղալ, որ կարող է պարծենալ իր սքանչելի թուլութիւններով: Գուպէտք է ինձ ներես, իմ զեղեցիկ բարեկամ, եթէ այս տեղ էլ փոքր ինչ դառը լինեմ: Գու ամեն բան չես ասում, չես ասում թէ նա ինչ համարձակութիւն է գործում և եթէ նա աւելի խելօք է, քան թէ կարծում են: Նա պարծենում է երկուսի սիրով, կապում և քակում է հանգուցներ և ալղպիսի ճարպիկութիւններով վաստակում է ալղպիսի սրտեր: Մթթէ կարելի է հաւատալ:

ԼԵՕՆՕՐԷ

Լաւ: Ալղ արդէն ապացուցանում է, որ այդ միայն մի բարեկամութիւն է, որ մեզ կենդանութիւն է տալիս: Եւ եթէ մենք սէրը սիրով ենք փոխարինում, արդարացի չենք վարձատրում այն զեղեցիկ սիրտը, որ ինքն իրեն բոլորովին մոռանալով և անձնատուր լինելով, սքանչելապէս երազելով ապրում է իր բարեկամների համար:

ԱՆՏՈՆԻՕ

Փշացրէք նրան, միայն աւելի և աւելի, նրա ետականութիւնը սիրով տեղ ընդունեցէք, վիրաւորեցէք ձեր այն բոլոր բարեկամներին, որոնք ձեզ հաւատարիմ հոգով են նուիրուած, կամաւոր հարկ տուէք հպարտին, բոլորովին քանդեցէք վստահութեան զեղեցիկ ընկերական շրջանը:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Մենք այնպէս կողմնապահ չենք, ինչպէս դու կարծում
ես: Սենք մի բանի դէպքերում համոզում ենք մեր բարեկա-
մին: մենք կամենում ենք նրան այնպէս կրթել, որ նա ինքն
իրեն աւելի վաչելի, կարողանալ տալ իրեն ուրիշներին աւե-
լի վաչելիութիւն: Ինչ որ նրանում պախարակելի է, այդ մեզ հա-
մար ծածուկ չէ մնում:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Այնուամենայնիւ շատ բան գովաբանում էք, որ պախա-
րակելի է: Ես նրան վաղուց եմ ճանաչում, նրան ճանաչելը
շատ հեշտ է: Եւ նա չափազանց հպարտ է թագնուելու հա-
մար: Երբեմն ընկղմում է ինքն իր մէջ, կարծես թէ ամբողջ
աշխարհը նրա կրծքումը լինէր: Իր աշխարհում ինքն իրեն
քաւարար է համարում և ամեն ինչ նրա համար անհետանում
է նրա շրջակայքում: Այդպէս շարունակում է, վայր է գցում,
մեծում է և ինքն իր մէջ հանդչում է: Յանկարծ որպէս մի
աննշմարելի կայծ, վառում է ականը և սարսափելի կերպով
պայթում է ուրախութիւն կամ վիշտ, բարկութիւն կամ մի
ցնորք: Յետոյ կամենում է ամեն ինչ ըմբռնել, ամեն ինչ
կեցընել, լիտոյ պէտք է կատարուի ինչ որ մտածել կարող է,
մէկ վայրկեանում, պէտք է գոյանալ այն, ինչ որ տարիներ
շարունակ հարկաւոր է պատրաստել: Մէկ վայրկեանում պէտք
է ոչնչացնել այն, ինչ որ երկարամեալ աշխատանքը կարող
է լուծել: Նա ինքն իրենից պահանջում է անկարելին, որ-
պէս զի ուրիշներից էլ կարողանալ պահանջել: Նրա խելքը
կամենում է ըմբռնել ամեն բանի վերջին ծալրերը, որ հա-
զարից մէկին է յաջողում, բայց այդ նրա բանը չէ: Վերջա-
պէս ոչինչ չը բարւոքած, ընկղմում է ինքն իր մէջ:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Նա ուրիշներին չէ փեստում, իրեն է փեստում:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Եւ այնուամենայնիւ ուրիշներին շատ է վերաւորում:
Կարող ես հերքել, որ կրքից գրաւուած վայրկեանում, որ
նրան բոպէական ընդգրկում է, նա կը համարձակուի չարա-
խօսել, թշնամանել իշխանին, նաև հէնց իշխանունուն կամ
ում որ էլ լինի, թէպէտև միայն բոպէական: Այդ անցնում է,

վալրկեանը կրկին սկսուամ է. նա չի կարողանում զսպել ոչ իր բերանը, ոչ իր կուրծքը:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Կարծեմ, որ եթէ նա մի կարճ ժամանակով հեռանար այս տեղից, օգտաւէտ կը լինէր թէ նրա և թէ ուրիշներէ համար:

ԱՆՏՕՆԻՍ

Կարելի է, կարելի է, որ ոչ: Բայց այժմ դրա մասին չը պէտք է մտածել, որովհետեւ չեմ կամենում սխալանքն իմ ուսերի վրայ բարձել. Կարող է թուել, որ ես եմ նրան աքսորում, ալն ինչ ես չեմ աքսորում նրան: Ինչ որ ինձ կը վերաբերի, նա կարող է մեր արքունիքում հանգիստ ապրել: Եւ եթէ նա կամենում է հաշտուել ինձ հետ և եթէ կարող է իմ խորհուրդներին հետեւել, ալն ժամանակ մենք կարող ենք միմեանց հետ բաւականին հաշտ ապրել:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Ուրեմն յոյս ունենա ներգործել նաեւ մի հոգւով վրայ, որ սրանից կարճ միջոց առաջ, քեզ համար կորած էր թուում:

ԱՆՏՕՆԻՍ

Մենք միշտ յոյս ենք ունենում, եւ տեղի լաւ է ամեն գործում: Եւստով, բուն թէ յուսահատուել, որովհետեւ ո՞վ կարող է կարելին գուշակել: Նա արժանի է մեր իշխանին: Նա պէտք է մնալ մեզ մօտ: Եւ եթէ մենք սխալուենք, նա միայնակ չի լինի: Որին մենք համբերում ենք:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Ես չէի կարծում, որ դու այդքան անկիրք, անկողմնակալ լինէիր: Դու շուտ դարձի եկար:

ԱՆՏՕՆԻՍ

Հասակը պէտք է մի առաւելութիւն ունենալ, որ եթէ նաեւ սխալանքից չի կարող ազատ մնալ, գոնէ կարող է խկոյն զգաստանալ: Դու սկզբում աշխատում էիր հաշտեցնել ինձ քո բարեկամի հետ: Այժմ նոյնը ես եմ խնդրում քեզանից: Արա՛, ինչ որ կարող ես, որպէս զի այդ մարդը կարողանալ լարմարուել և ամեն բան կրկին իր կարգով գնալ: Ես ինքս կը գնամ նրա մօտ, երբ քեզանից իմանամ, որ նա հանգստացել է, երբ կը կարծես, որ իմ ներկայութիւնը չարիքը չի աւելացնի: Բայց ինչ որ անելու ես, այժմ արա՛, որովհետեւ

հէնց այս երեկոյ Աւֆօնսը վերադառնում է և ես պէտք է ուղեկցեմ նրան: Առ այժմ մնաս բարեւ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ԼԷՕՆՈՐԷ (միայն)

Այս անգամ, սիրելի բարեկամ, մինք համախոհ չենք: Իմ և քո շահերն այսօր ձեռք ձեռքի տուած չեն ընթանում: Ժամանակից կ'օգտուեմ և կը փորձեմ Տասսօին գրաւել: Շնորհ:

ՉՈՐԲԱՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ս Ե Ն Ե Ա Կ

ՏԱՍՍՈ (միայն)

Զարթնեցիր արդեօք երազից և միթէ գեղեցիկ ցնորքն չանկարծ թողեց քեզ: Միթէ մի գեղեցիկ օրուայ բարձրագոյն վալսէթում, քունը զսպեց քեզ, արգելեց և ծանր կապանքով վախեցրեց հոգիդ: Այո, դու արթուն ես և երազում ես: Ո՛ւր են այն ժամերը, որոնք խաղում էին գլխիդ շուրջը ծաղկապսակների հետ, այն օրերն, իրբ հոգիդ ազատ տենչանքով թափանցում էր կապուտ երկնականաբլու: Եւ այնուամենայնիւ ապրում ես և քեզ զգում ես: Դու քեզ զգում ես և չը գիտես ապրում ես թէ ոչ: Ի՞մ մեղքն է, թէ ուրիշի, որ այժմ գրտնաւում եմ աչտուղ որպէս մեղապարտ: Միթէ չանցանք եմ գործել, որ պէտք է տանջուեմ: Իմ ամբողջ սխալանքը միթէ ծառայութիւն չէր: Նրան տեսայ և իմ լօժար կտմբովս սրտիս ցնորական լուսից շտապեցի, կարծելով, որ նա մարդ է, մարդի կերպարանք ունի: Բազկատարած դիմեցի նրա: և զգացի կողպէք և պարզունակ, ոչ կուրծք: Ո՛հ, ինչպէս լաւ մտածել էի, թէ ինչպէս էի կամենում ընդունել այդ մարդուն, որ ինձ հնուց կասկածելի էր թւում: Ի՛նչ էլ որ քեզ պատահած լինի, ստույգ կարծիր. ես նրան*) տեսայ: Նա կանգնած էր իմ առջև: Նա ինձ հետ էր խօսում, ես լսեցի նրան: Հալիսացքը, ձայնը,

*) Իշխանուհուն:

խօսքերի սքանչելի միտքը, զրանք միշտ իմն են, զրանց ինձնից չի կարող խլել ոչ ժամանակը, ոչ ճակատագիրը, ոչ էլ վայրենի բախտը: Եթէ հոգիս լանկարծ վրդովուեց և կըրծքումս շատ շուտ օդ տուեց բողին, որ ինձ ճարակեց, ես այդ չեմ կարող զղջալ, եթէ նաև կեանքիս ճակատագիրն ընդ միշտ խորտակուէր: Ես ինձ նրան էի նուիրել և ուրախ հետեւում էի նրա ակնարկին, որ ինձ կորուստի մատնեց: Թող այդպէս լինի: Անուամենայնիւ ես ինձ արժանաւոր լստնեցի այն թանկագին վստահութեանը, որ ինձ կազդուրում էր, որ այս ժամին էլ կազդուրում է, որ իմ համար երկար ժամանակուայ սև դուռն ուժով բացեց: Այ՛ո, այժմ արդէն կատարուած է: Ամենագեղեցիկ հաճութիւն արեղակն լանկարծ իմ համար մայր է մտնում: Իշխանը զրկում է ինձ իր սքանչելի հալեացքից և տարակուսած թողնում է ինձ ալստեղ, մութը նեղ ճանապարհի վրայ հանգչել: Տգեղ, երկդիմի թռչունը, մէջ գիշերային զղուելի յուղարկաւորը, դուրս է եկել և չաքով պտտում է գլխիս շուրջը: Դէպի ուր, ուր շարժեմ իմ քայլս, որ փախչեմ զլուանքից, որ մոնչում է շուրջս, խուսափեմ անդունդից, որ առաջս է դրած:

ԵՐԿՐԱՐԴ ՏԵՍԻԼ

ԼԵՕՆՕՐԷ, ՏԱՍՍՕ

ԼԵՕՆՕՐԷ

Ի՞նչ է պատահել: Սիրելի Տասսօ, քո եռանդը, կասկածանքդ այդտեղ հասցրին քեզ: Այդ Խնչպէս պատահեց: Մենք բոլորս շփոթուած ենք: Քո հեղու թիւնը, քո հաճոյարար բնաւորութիւնը, քո արագընթաց հայեացքը, քո ուղղահայեաց խելքը, որով ամեն մէկին տալիս էիր, ումը ինչ պատկանում էր, քո հանդարտութիւնը, որ ընտելանում է ինչին որ ազնիւ մարդը շուտ է ընտելանում, սակաւ նախիրը: Լեզուիդ և չըրթունքիդ խելացի տիրապետելն, ուր մնացին, իմ թանկագին քարեկամ, ես քեզ համարեա բոլորովին չեմ ճանաչում:

ՏԱՍՍՕ

Եւ եթէ այդ բոլորը կորած լինէր: Եթէ մի բարեկամ, որին դու մի ժամանակ հարուստ էիր կարծում, լանկարծ դու

Նրան աղքատ գտնէիր: Այ՛, դու իրաւացի ես. ես ալ ես ես չեմ և այնուամենայնիւ նոյնպէս քարի եմ, ինչպէս որ էի: Վարժեա թէ հանելուկ լինի, բայց և հանելուկ չէ: Հանդարտ լուսինը, որ գիշեր ժամանակ քեզ ուրախացնում է, անդիմադրելի կերպով հրապուրում է իր քայլով աչքդ ու հոգիդ, ցերեկով տատանւում է որպէս մի աննշան, գունատ փոքրիկ ամպ: Լուսակոծուած եմ օրուայ փայլից: Դուք ինձ ճանաչում էք, ես ինձ ալ ես չեմ ճանաչում:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Ինչ որ դու ինձ ասում ես, իմ բարեկամ, չեմ հասկանում, թէ ինչ ես ասում: Բացատրիր ինձ: Կոպիտ մարդու վիրաւորանքը միթէ այնպէս ցաւ պատճառեց քեզ, որ դու ինքդ քեզ և մեզ բոլորովին չես կարողանում ճանաչել: Վրստահացիր ինձ:

ՏԱՍՍՕ

Ես չեմ վիրաւորուածը, դու տեսնում ես ինձ պատժած, որովհետեւ ես եմ վիրաւորել: Բազմաթիւ խօսքերի հանգուցները, սուրը հեշտութեամբ, արագութեամբ է բաց անում, միայն թէ կալանաւորուած եմ: Հազիւ գիտես—մի վախիր, իմ քնքոյշ բարեկամ, դու հանդիպում ես բարեկամիդ բանտում: Իշխանը զսպում է ինձ, որպէս մի աշակերտի: Ես չեմ կամենում, չեմ կարող նրա հետ դատ վարել:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Դու աւելի վրդովուած ես երևում քան վաղել է:

ՏԱՍՍՕ.

Միթէ կարծում ես ինձ այնքան թուլ, այնպիսի երեխայ, որ այսպիսի մի դէպքը կարող է ինձ իսկոյն տապալել: Այն որ պատահել է, ինձ այնքան էլ խոր ցաւ չի պատճառում: Միայն ինձ ցաւ է պատճառում այն նշանակութիւնը, որ դա ունի իմ համար: Թող ինձ նախանձողներն, իմ թշնամիքը միայն զգուշ լինեն: Մարտավայրն արձակ և ազատ է:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Մի քանիսին դու սխալմամբ կասկածանքի ես ենթարկել, ես ինքս դրանում համոզուեցի: Եւ Անտօնիօն էլ քեզ չի թշնամանում, ինչպէս դու կարծում ես: Այս օրուան տհաճութիւնը...

ՏԱՍՍՕ.

Այդ ես մի կողմ եմ թողնում, մոռ միայն Անտոնիօ'ին, թէ նա ինչպէս էր և այժմ ինչպէս է: Նրա կոշտ խելքն ինձ միշտ զգուելի է եղել և որ նա միշտ միայն վարպետի դեր է խաղում: Լսողի խելքը հետազօտելու տեղ, թէ արդեօք ինքն իրեն լմա ճանապարհի վրայ է, նա քեզ սովորցնում է աշխատի բաներ, որ ինքդ աւելի լաւ և աւելի խոր ես զգում և չի լսում ոչ մի խօսք, որ նրան ասում ես և երբէք քեզ չի ճանաչի: Չը ճանաչած լինել մի հպարտից, որ ժպտալով կարծում է, թէ քեզ անտես է առնում: Ես ոչ այն հասակն ունեմ և ոչ այն խելքը, որ կարողանամ միայն համբերելով ժպտալ նրան: Սեր չարաբերութիւնը չէր կարող տնողական լինել, վաղ թէ ուշ պէտք է կտրուէր: Եթէ ուշ պատահէր աւելի վատ կը լինէր: Ես ընդունում եմ միայն մի տիրոջ, այն տիրոջը, որ ինձ կերակրում է: Նրան լօժարութեամբ եմ հետևում և չեմ կամենում ոչ մի ալ վարպետ ունենալ: Ես կամենում եմ ազատ մտածել և ազատ բանաստեղծել: Գործողութեանց մէջ արդէն աշխարհը բաւականաչափ սահմանափակում է մեզ:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Նա բաւականին լաճախ, լարգանքով է խօսում քո մասին: ՏԱՍՍՕ.

Կամենում ես ասել, խնայութեամբ, նուրբ և խելացի է: Եւ հէնց այդ է ինձ անհաճոյ, որովհետև նա գիտէ այնպէս հարթ և այնպէս պայմանաբանելով խօսել, որ նրա գովասանքը հէնց պարսաւանք է դառնում և ոչինչ, ոչինչ աւելի խոր չի վիրաւորում քեզ, քան նրա բերանի գովասանքը:

ԼԷՕՆՕՐԷ

Եթէ լսէիք, թանկագին բարեկամ, թէ նա ինչպէս էր խօսում քո և քո տաղանդի մասին, որ պարզեատու բնութիւնը չատերին թողնելով, քեզ է տուել: Ի հարկէ, նա զգում է թէ դու ինչ ես, և ինչ ունես և այդ էլ գնահատում է:

ՏԱՍՍՕ

Ո՛հ, հաւատաւ ինձ, մի եսամոլ հոգի չի կարող խուսափել մանր նախանձի տանջանքից: Այդպիսի մի մարդ ներում է, երբ մի ուրիշն ունի կարողութիւն, դիրք և պատիւ, որովհետև նա կարծում է, այդ դու ինքդ ունես, դու այդ ունես,

եթէ ցանկանաս, եթէ դու լարատե լինես, եթէ բախտը հովանաւորի քեզ: Սակայն այն ինչ որ միայն բնութիւնն է շնորհում, որին չի կարելի հասնել ոչ մի ջանքով և ոչ էլ մի ձգտումով, միշտ մնում է անհասանելի, որ ոչ ոսկով, ոչ սրով, ոչ խելքով, ոչ էլ լարատեութեամբ կարելի է ձեռք բերել, այդ նա երբէք չի ներիլ: Նա այդ զիջանում է ինձ: Նա, որ իր ծանրաշարժ խելքով կարծում է մուսաների բարեհաճութիւնը խրոխտանօք առնել: Նա, որ մի քանի բանաստեղծների մտքերը կարողանում է միմեանց մօտ շարել, ինքն իրեն բանաստեղծ է թւում: Նա աւելի շուտ կը զիջանի ինձ իշխանի շնորհքը, որ ի հարկէ լօժարութեամբ կը միամենար իր վրայ սահմանափակել, քան տաղանքը, որ այն երկնայինները տուել են աղքատ, որք երիտասարդիս:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Ո՛հ, եթէ այնպէս պարզ նայէիք, ինչպէս ես եմ նայում, դու սխալում ես նրա վերաբերմամբ, նա այդպէս չէ:

ՏԱՍՍՕ.

Եթէ նրա վերաբերմամբ սխալում եմ, ուրախութեամբ եմ սխալում: Ես նրան համարում եմ իմ ամենաչար թշնամի, և անմխիթարական կը լինէր, եթէ ես նրան քաղցրաբարոյ կարծէի: Յիմարութիւն է ամեն բանում զիջանել, այդ կը նշանակէ իր սեպհական ինքնութիւնը կործանել: Միթէ մարդիկ մեզ շատ են զիջանում: Ո՛չ, ոչ, մարդուն նրա նեղ քնաւորութեան համար հարկաւոր են կրկնակի զգացմունքներ, սէր և ատելութիւն: Միթէ նրան հարկաւոր չէ տիւ և գիշեր, քուն և արթնութիւն: Ո՛չ, այսուհետեւ ես այդ մարդուն պէտք է իմ ամենախոր ատելութեան առարկայ դարձնեմ: Ոչ-ինչ չի կարող զրկիլ ինձ այն ուրախութիւնից, որ ես նրա մասին վատ և շատ վատ մտածեմ:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եթէ չես կամենում, թանկագին բարեկամ, կարծիքդ փոխի, չեմ հաւանում, թէ քնչպէս ես կամենում շարունակել մնալ այս արքունիքում: Դու գիտես, թէ նա ինչ նշանակութիւն ունի և պէտք է ունենայ:

ՏԱՍՍՕ.

Ես շատ լաւ ու վաղուց գիտեմ, ով իմ զեղեցիկ բարեկամ, թէ որքան աւելորդ եմ այստեղ:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Ո՛չ, դու աւելորդ չես, և երբէք չես կարող աւելորդ լինել: Դու լաւ գիտես, թէ որքան բաւականութեամբ իշխանը և իշխանուհին քեզ հետ այս տեղ ապրում են: Եւ եթէ Ուրբինօ քոյրը զալիս է, նա համարեա զալիս է ինչպէս քեզ համար, նոյնպէս էլ իր եղբօր և քրօջ համար: Նրանք բոլորը շատ լաւ կարծիք ունեն քո մասին և ամեն մէկն անպայման հաւատում է քեզ:

ՏԱՍՍՕ.

Ո՛հ, Լէօնօրէ, ալդ ինչ հաւատ ընծալիլ է: Մի անգամ խօսել է արդեօք նա ինձ հետ, մի խօսք, մի ծանրակշիռ խօսք իր պետութեան մասին: Մի առանձին դէպք պատահեց, որի մասին նա նաեւ իմ ներկայութեամբ խորհրդակցեց իր քոյրերի և ուրիշների հետ, ինձ երբէք բան չի հարցրել: Մենք միշտ միայն լսում ենք. Անտօնիօն գալիս է: Պէտք է Անտօնիօնին գրել: Հարցրէք Անտօնիօնին:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Շնորհակալութեան տեղ, դու գանգատում ես: Եթէ նա քեզ անպայման ազատութիւն է տալիս, զրանով նա քեզ լարգում է, որքան որ կարող է քեզ լարել:

ՏԱՍՍՕ.

Նա հանգիստ է թողնում, որովհետեւ անպէտք է համարում:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Դու անպէտք չես աչն պատճառով, որ հանգչում ես: Արդէն երկար միջոց է, որ կրճքիդ վրայ գուրգուրում ես: զգուանք և հոգս, որպէս մի սիրելի երեխայի: Ես լաճախ եմ մտածել և կարող եմ եւ խորհել ինչպէս կամենամ, այս գեղեցիկ տեղում, ուր թւում է բախտդ քեզ փոխադրել է, դու չես ատելու: Ո՛վ, Տասսօ, ճամ արդեօք քեզ մի խորհուրդ: Միթէ ասեմ: Դու պէտք է հեռանաս:

ՏԱՍՍՕ.

Սիրելի բժիշկ, մի խնայիր հիւանդին: Տօւր նրան դեղը և մի մտածիր, զառն է թէ ոչ: Միայն լաւ խորհիր, ով խելացի, բարի բարեկամ, կարճ է արդեօք բժշկել: Ես ինքս բոլորը տեսնում եմ, եղածն անցած է: Ես կարող եմ ներել նրան, բայց ոչ նա ինձ: Նա հարկաւոր է, իսկ ես տալաբախտա-

բայր ոչ: Նա կարողամիտ է և ես դժբախտաբանր ոչ: Նա աշխատում է ինձ վնասել և ես չեմ կարող, չեմ կամենալ ընդդիմագործել: Իմ բարեկամներն անուշաղիւր են, ուրիշ կերպ են նայում գործի վրայ, հազիւ ընդդիմանում են, այն ինչ պէտք է պատերազմէին: Գու կարծում ես, որ պէտք է հեռանամ, ես էլ եմ այդպէս կարծում: Ուրեմն մնա՞ք բարեւ: Ես այդ էլ կը տանեմ: Գուք ինձանից բաժանուած էք: Ես էլ կ'ունենամ ախքան ոլժ և քաջութիւն, որ կը կարողանամ ձեզանից բաժանուել:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Հեռուումն էլ ամեն ինչ աւելի պարզ է երևում, որ ներկայում մեզ միայն շփոթեցնում է: Կարելի է կ'զգաս, թէ ինչ սէր էր շրջապատում քեզ և ինչ արժէք ունի սրտակից բարեկամների հաւատարմութիւնը և ինչպէս լաջնատարած աշխարհը չի կարող մերձաւորներին փոխարինել:

ՏԱՍՍՕ.

Այդ կը տեսնենք: Ես մանկութիւնիցս ճանաչում եմ աշխարհը, գիտեմ, թէ նա ինչպէս թողնում է անօգնական, միայնակ և իր ճանապարհով գնում է, որպէս արեգակը, լուսինը և այլ աստուածները:

ԼԵՕՆՕՐԷ.

Եթէ լսես ինձ, բարեկամ, երբէք չը պէտք է կրկնես նոյն տիտուր փորձը: Եթէ խորհուրդս տամ, նախ պէտք է գընաս Ֆլօրէնցա և մի բարեկամ մեծ սիրով կը հոգալ քո մասին: Անհոգ կաց: Այդ բարեկամն ես ինքս եմ: Մի քանի օրից լետով գնալու եմ այնտեղ ամուսնույս մօտ, չեմ կարող նրա և իմ համար աւելի մեծ ուրախութիւն պատրաստել քան հրաւիրել քեզ մեր շրջանի մէջ: Աւելի ոչ մի խօսք չեմ ասում քեզ, դու ինքդ գիտես, թէ որպիսի իշխանի կը մօտենաս դու և այդ գեղեցիկ քաղաքն ինչպիսի մարդիկ ու կանաչք է փայլում իր կրծքի վրայ: Գու լռում ես: Լաւ մտածիր: Վճռիր:

ՏԱՍՍՕ.

Առածդ հրապուրել է, բաւարոյիս համապատասխան ցանկութեանս, որի մասին ծածուկ մտածում եմ: Սակայն այդ ինձ համար շատ նոր բան է, խնդրեմ, թող տուր մտածել, ես շուտ կը վճռեմ:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Ես գնում եմ ամենագեղեցիկ յուսերով, քո և մեզ համար, նոյնպէս և այս տան համար: Մտածիր միայն և եթէ լաւ մը տածես, դժուար թէ կարողանաս մի աւելի լաւ բան մտածել:

ՏԱՍՍՕ.

Մէկ բան էլ հարցնեմ, սիրելի բարեկամ, ասա ինձ, իշխանուհին ինչպէս է տրամադրուած դէպի ինձ: Բարկացած է ինձ վրայ: Ի՞նչ էր ասում: Ինձ շատ պարտաւեց: Ա՛զատ խօսիր:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Որովհետեւ նա քեզ ճանաչում է, քեզ հեշտութեամբ ներեց:

ՏԱՍՍՕ.

Շատ կորցրեցի նրա աչքում: Մի փաղաքշիր:

ԷԷՕՆՕՐԷ.

Կանանց շնորհքի հետ չի կարելի հեշտութեամբ կատակ անել:

ՏԱՍՍՕ.

Յօժարութեամբ կը թողնի, երբ գնամ:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Ի հարկէ, եթէ քո բարօրութեան համար լինի:

ՏԱՍՍՕ.

Չեմ զրկուի արդեօք իշխանի ողորմածութիւնից:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Վստահութեամբ կարող ես հանգչիլ նրա մեծահոգութեան վրայ:

ՏԱՍՍՕ.

Եւ միթէ պէտք է իշխանուհուն բոլորովին միայն թողնենք: Դու գնում ես: Թէեւ ես նրա համար առանձին նշանակութիւն չ'ունիմ, անուամենայնիւ գիտեմ, որ նրա համար էլի մի չնչին բան էի:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Մի հեռաւոր բարեկամ մեր հասարակութեան ցանկալի անդամ կը համարուի, եթէ գիտենանք, որ նա բախտաւոր է: Եւ այդ յաջողած է, եւ քեզ բախտաւոր եմ տեսնում: Դու անբաւական չես հեռանալ այս տեղից: Իշխանը հրամայեց, որ Անտօնիօն տեսնուի քեզ հետ: Նա ինքն իրեն մեղադրում է դառնութեան համար, որով նա վիրաւորեց քեզ: Երբ նա գալ, խնդրեմ սիրով ընդունես նրան:

ՏԱՍՍՕ.

Յամենայն զէպս պէտք է վարուեմ նրա հետ:

ԼԷՕՆՕՐԷ.

Թող երկինքն ինձ ոյժ տալ, սիրելի բարեկամ, որ դեռ քնալուցդ առաջ կարողանամ աչքդ բանալ, որ ամբողջ հայրենիքում քեզ ոչ ոք չը հալածի և չ'ատի և գաղտնաբար չը ճնշի և չը ծաղրի: Դու անշուշտ սխալուում ես և ինչպէս սովորաբար ուրիշների ուրախութեան համար բանաստեղծում ես, տարաբախտաբար այս զէպքումն էլ բանաստեղծում ես մի հազուագիւտ ոստայն, ինքդ քեզ վիրաւորելու համար: Ես կամենում եմ ամեն ինչ անել խոչնդոտներն անհետացնելու համար, որպէս զի դու ազատ քալել կարողանաս կեանքի զեղեցիկ ճանապարհի վրայ: Մնաս բարեւ Յոյս ունիմ շուտով լսել մի նպաստաւոր խօսք:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ (միայն)

Ես պէտք է ընդունեմ, որ ինձ ոչ ոք չի ատում, որ ոչ ոք ինձ չի հալածում, որ բոլոր խորամանկութիւնը և բոլոր գաղտնի ոստայնները միայն իմ գլխումն են մանւում և հիւսւում: Պէտք է խոստովանեմ, որ ես անարդար եմ և մէկի հետ անարդար եմ վարուել, որ չի արժանացել իմ վերաբերմամբ: Եւ այդ այն ժամանակ, երբ արեգակի դիմացը, պարզ դրած է իմ ամբողջ իրաւունքը և նրա խարդախութիւնը: Ես պէտք է խոր զգամ, որ իշխանը սրտանց չ'այտնում է ինձ իր շքանորհքն, առատութեամբ պարգևում է ինձ, այն ինչ, այն բոնեւորութիւնն, որ թողնում է իմ թշնամիքին պղտորել նրա աչքը և ի հարկէ չղթայել նրա ձեռքը: Նա չի կարող տեսնել, չեմ կարող ցոյց տալ, որ խաբուած է, որ նրանք խաբեբաներ են: Եւ որպէս զի նա իրեն հանդարտ խաբի, որպէս զի նրանք կարողանան նրան հանգստութեամբ խաբել, ես պէտք է ինձ հանգիստ պահեմ, նաև խուսափեմ: Եւ ո՞վ է ինձ խորհուրդ տալու: Ո՞վ է գիմում ինձ կորովամիտ, հաւատարիմ, սիրելի կարծիքով: Լէօնօրէն թնքը, Լէօնօրէ Սանվիտալէն, քնքով բարեկամը: Այո՛, այժմ քեզ ճանաչում եմ: Ո՛հ, ինչո՞ւ մինչև այժմ հաւատում էի նրա շք-

Թունքին: Նա անկեղծ չէր, Թէպէտև շատ քաղցրահնչիւն
 խօսքերով ինձ ցոյց էր տալիս իր շնորհքը, քնքշութիւնը:
 Ո՛չ, նա էր և մնում է մի խորամանկ սիրտ: Նա թեթև ու
 խելացի քալերով թեքում է դէպի հաճութիւն: Քանիցս անգամ
 ես ինքս ինձ կամաւ խաբել եմ նրա վերաբերմամբ: Եւ իսկա-
 պէս ինձ խաբել է միայն սնոտիքը: Լճաւ: Ես նրան ճանաչում էի
 և ինքս ինձ փաղաքշում էի: Ես ինքս ինձ ասացի, նա ու-
 րիշների հետ է աղպէս, իսկ քո վերաբերմամբ նրա կարծիքն
 անկեղծ, ճշմարիտ է: Ես այժմ լաւ եմ տեսնում, միայն շատ
 ուշ եմ տեսնում: Ես շնորհք էի վայելում և նա քնքշութեամբ
 լարմարում էր բախտաւորիս: Այժմ ես ընկալ, նա թիկունքն
 է ինձ դարձնում, ինչպէս բախտը: Այժմ դալիս է որպէս իմ
 թշնամու միջործիք, սպրդում է դէպի ինձ և այդ փոքրիկ օձը
 սուղում է իր կոկ լիզուով կախարդիչ հնչիւններ: Ո՛րքան սի-
 րալիւ էր երևում, աւելի սիրալիւ, քան մի որեւէ անգամ: Որ-
 քան բարեբեր էր նրա շրթունքի ամեն մի խօսքը: Բայց շո-
 դաքորթութիւնը չէր կարող երկար ծածկել ինձանից նրա կեղծ
 միտքը: Ճակատի վրայ պարզ գրուած էր բոլոր ասածի հակա-
 ռակը: Ես հեշտութեամբ եմ զգում, երբ սրտիս ճանա-
 պարհն են պտռում և սրտանց չեն մտածում: Ես պէտք է
 գնամ: Պէտք է որքան կարելի է շուտ գնամ Ֆլորէնցա: Եւ
 քնշու դէպի Ֆլորէնցա: Լաւ եմ հասկանում, այն տեղ իշխում
 է Մէդիչիների տան նոր ճիւղը: Թէպէտև ակնհերև թշնամու-
 թեամբ չեն վերաբերում դէպի Ֆլորաբան, սակայն ծածուկ
 նախանձը սառը ձեռքով հեռացնում է միմեանցից ամենա-
 ազնիւ սրտերը: Եթէ արժանանամ այն ազնիւ իշխանների
 շնորհքի բարձրագոյն նշաններին, որ և անկասկած պէտք է
 սպասեմ, դրանիկը հեշտութեամբ կը լաջողեցնի կասկածելի
 դարձնել իմ հաւատարմութիւնը և շնորհակալութիւնը: Այդ
 նրան հեշտութեամբ կը լաջողի: Այո՛, ես կամենում եմ գնալ,
 միայն ո՛չ այնպէս, ինչպէս դուք էք ցանկանում: Ես կամենում
 եմ գնալ և աւելի հեռու քան դուք կարծում էք: Բնչ պէտք է
 անեմ այս տեղ: Ո՞վ է ինձ այս տեղ պահում: Ո՛հ, ես այնպէս
 լաւ հասկացալ Լէօնօրէի խօսքերը, որ ես նրա շրթունքից
 դուրս քաշեցի: Հաղիւ կարողացալ բառ առ բառ դուրս քա-
 շել և պարզ գիտեմ, թէ իշխանուհին քնչ է մտածում: Այո՛,
 այո՛, այդ էլ ճշմարիտ է: Սի՛ լուսահատուիր «նա յօժարու-

թեամբ ինձ թող կը տալ գնալ, եթէ գնամ, որովհետեւ ալդ իմ բարօրութեան համար էր: Ս', եթէ նա իր սրտում մի կիրք ըզգար, որ կարողանար կործանել իմ բարօրութիւնն էլ, ինձ էլ: Աւելի լաւ կը լինէր, որ մահը տանէր ինձ, քան թէ ալն ձեռքն՝ ընդարմացած սառնութեամբ հեռացնէր ինձ իրենից: Ես դնում եմ: Այժմ շփուշ եղիւր և թող չը խաբէ քեզ բարեկամութեան կամ բարութեան, ոչ մի պատրուակով: Ո՛չ ոք չի խաբիւ քեզ, եթէ դու ինքզ քեզ չը խաբես:

ԶԱՐԲԱՐԴ ՏԵՍԻԼ

ԱՆՏՕՆԻՕ, ՏԱՍՍՕ.

ԱՆՏՕՆԻՕ

Ես եկել եմ, Տասսօ, քեզ մի խօսք ասելու, եթէ կը ցանկաս և կարող ես լսել:

ՏԱՍՍՕ

Դու գիտես, որ ինձ արգելուած է գործելն, ինձ վալել է միայն զսպել և լսել:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ես քեզ տեսնում եմ խաղաղ, ինչպէս ես ցանկանում էի և լօծարութեամբ կը խօսեմ քեզ հետ ազատ կրթից: Նախ լանուն իշխանի արձակում եմ թող կապը, որ թուում էր քեզ չղթալում է:

ՏԱՍՍՕ.

Կամայականութիւնն ինձ արձակում է, ինչպէս որ ինձ կապել էր: Ես ընդունում եմ և ոչ մի դատ չեմ պահանջում:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Այժմ ես իմ կողմից քեզ ասում եմ, թուում է, որ ես զանազան կրքերից շարժուած, խօսքերով քեզ խիստ և աւելի եմ վշտացրել, քան ինքս կարող էի զգալ: Սակայն չըթունալիցս անզգուշ չեմ թողրել ոչ մի հաճուանք: Որպէս ապնուական, կարեւորութիւնն չունես ո՞ր հանելու և որպէս մարդ ներողութիւնը չես մերժիլ:

ՏԱՍՍՕ

Ես չեմ կամենում քննութեան ենթարկել, թէ որն է աւելի ծանր, վշտացումը, թէ հախուանքը: Առաջինը խոր

Թափանցում է ուղեղի մէջ, իսկ երկրորդը կեղեքում է մորթը: Հայհոյանքի սլաքը դառնում է այն մարդու վրայ, որ կարծում է վիրձուորել: Շատերի կարծիքով լաջողութեամբ մերկացրած սուրը հեշտութեամբ է բաւականութիւն տալիս: Սակայն մի վշտացրած սիրտ զօռարութեամբ է հանգստանում:

ԱՆՏՈՆԻՍ.

Այժմ հերթն իմն է, որ քեզ թախանձանօք ասեմ. մի հրաժարուիր, կատարիր իմ ցանկութիւնն, իշխանի ցանկութիւնը, որ ինձ ուղարկեց քեզ մօտ:

ՏԱՍՍՕ.

Ես ճանաչում եմ իմ պարտաւորութիւնները և համաձայնում եմ, թող ներուած լինի, որքան կարելի է: Բանաստեղծները խօսում են մի տեսակ նիզակի մասին, որ այն վէրքը, որ ինքն է պատճառել, կարողանում էր իր սիրալիր շօշմիմամբ բռնկել: Մարդու լեզուն էլ ունի այդ ոյժը: Ես չեմ կամենում դրան թշնամական հակառակութիւն ցոյց տալ:

ԱՆՏՈՆԻՍ.

Շնորհակալ եմ քեզանից և ցանկանում եմ, ինձ և իմ կամքս քեզ ծառայեցնելու համար մտերմութեամբ փորձես: Ասա ինձ, կարո՞ղ եմ քեզ օգտաւէտ լինել: Ես յօժարութեամբ ցոյց կը տամ:

ՏԱՍՍՕ.

Դու առաջարկում ես այն, ինչ որ ես միայն ցանկալ կարող էի: Դու վերադարձրիր ինձ ազատութիւնն, այժմ խնդրեմ հոգաս, որ կարողանամ գործադրել:

ԱՆՏՈՆԻՍ

Ի՞նչ կարող ես կարծել, պարզ խօսիր:

ՏԱՍՍՕ.

Դու գիտես, որ ես վերջացրել եմ իմ երկասիրութիւնը: Դեռ շատ բան պակաս է, որ բոլորովին աւարտած լինի: Այս օր մասուցի իշխանին, միեւնոյն ժամանակ յոյս ունէի մի խնդիրք ներկայացնել նրան: Այժմ բարեկամներիցս շատերին ժողովուած եմ գտնում Հռովմում: Նրանցից ամեն մէկն արդէն առանձին նամակով լալտնել է ինձ իր կարծիքը զանազան տեղերի մասին: Շատից կարողացաւ օգտուել, շատ բանի մասին էլ պէտք է մտածեմ և յօժարութեամբ չէի կամենալ զանազան տեղերը փոփոխել, եթէ ինձ աւելի չը համոզեն:

քան կատարուել է: Այդ բոլորը չի կարելի նամակներով կատարել: Ներկայութիւնը շուտ կը բանալ այդ հանգուցները: Այսօր մտածում էի, իշխանից ինքս խնդրեմ, տեղ չը գտալ, այժմ չեմ համարձակուի և լոյս ունեմ այդ թուլտութիւնը քո միջնորդութեամբ ստանալ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ինձ թւում է, խորհրդաբեր չի լինի, որ դու այժմ հեռանաս, որովհետև վերջացրած աշխատութիւնդ քեզ առաջադրում է իշխանին և իշխանուհուն: Մէկ օրուայ շնորհքը հաւասար է մէկ օրուան հունձքի: Պէտք է զործել հենց որ նա համնիւ եթէ հեռանաս, ոչինչ չես վաստակի, կարելի է կորցնես, քնչ որ արդէն վաստակել ես: Ներկայութիւնը մի ուժեղ աստուածուհի է, ճանաչիր նրա ազդեցութիւնը, մնա:

ՏԱՍՍՕ.

Վախենալու ոչինչ բան չունեմ: Ալֆօնսն ազնիւ է, իմ վերաբերմամբ իրեն միշտ մեծահոգի է ցոյց տուել: Եւ ինչ լոյս որ ունեմ, պէտք է միայն բարեսրտութիւնից սպասեմ, ոչ թէ ողորմածութիւն որսամ իմ համար: Ես չեմ կամենում նրանից ոչինչ ընդունել, որ աւելով կարող է նրան զղջացնել:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Ուրեմն մի պահանջիր նրանից, որ նա այժմ արձակուրդ տա քեզ: Նա այդ տհաճութեամբ կը կատարի և համարեա վախենում եմ, որ նաև չը կատարի:

ՏԱՍՍՕ.

Նա լօժարութեամբ կը կատարի, եթէ լաւ խնդրեն և դու լաւ կարող ես, եթէ կամենաս:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Բայց ասան ինձ, քնչ պատճառներ պէտք է առաջ բերեմ:

ՏԱՍՍՕ

Թող իմ երկասիրութեան ամեն մի տողն ինքը խօսի: Ինչ որ ես ցանկացել եմ, գովելի է, եթէ նաև նպատակն իմ ուժերի համար անհասանելի է մնում: Խնամքի և ջանքի պակասութիւն չի եղել: Շատ օրերի ուրախալի ընթացքը, մութ գիշերների հանդարտութիւնը նուիրած էին միայն այդ բարեպաշտ երկին: Յոյս ունեմ համեստութեամբ մօտենալ հնադարեան մեծ վարպետներին, անվահերութեամբ զինուած, զարթեցնել մեր ժամանակակիցներին երկարատե քնից, կոչել:

ազնիւ քաջագործութիւններ կատարելու, յետոյ կարելի է քրիստոնէից ազնիւ զօրքերի հետ մասնակցեմ կրօնական պատերազմի վտանգին ու փառքին: Եւ եթէ իմ երկը պէտք է զարթոցնի ամենաարժանաւոր մարդկանց, պէտք է որ ամենալաւերին արժանի լինի: Աւֆօնսին եմ պարտաւոր, ինչ որ կատարեցի: Այժմ կը ցանկայի վերջացնելու համար էլ նրան պարտաւոր լինեմ:

ԱՆՏՕՆԻՑ

Եւ այս իշխանն ալստեղ միւսների հետ կարող է առաջնորդել քեզ նոյնպէս լաւ ինչպէս Հռովմայեցիք: Ալստեղ վերջացրու երկասիրութիւնդ, ալս է տեղն, իսկ գործելու համար շտապիր Հռովմ:

ՏԱՍՍՕ

Աւֆօնսն առաջինը ոգևորեց ինձ, կը լինի անշուշտ վերջինը, որ ինձ կուսուցանի: Միենույն ժամանակ քո խորհուրդը, խելացի մարդկանց խորհուրդը, որոնք ժողովուած վան մեր արքունիքում, բարձր եմ դասում: Դուք պէտք է որոշէք, եթէ բարեկամներս Հռովմում չը կարողանան ինձ բուրովին համոզել: Սակայն պէտք է դրանց տեսնեմ: Գօնցագա՛ն ժողովել է իմ համար մի ատենան, որին ես պէտք է ներկայանամ: Հազիւ կարող էի այդ սպասել: Ֆլամինիօ դէ Նօբիլի, Անջէլիօ դա Բարգա, Անտօնիանօ և Սպէրօն Սպէրօնի, դու դրանց ճանաչում կը լինես: Ի՛նչ անուշներ են: Դրանք հաւատք ու հոգս են ներշնչում հոգուս մէջ, որ յօժարութեամբ խոնարհում է:

ԱՆՏՕՆԻՑ.

Դու միայն քո մասին ես մտածում, իսկ իշխանի մասին ոչ: Ես քեզ ասում եմ, որ նա քեզ չի արձակի: Եւ եթէ կատարի, նա յօժար կամքով քեզ չի թողնի: Դու չես պահանջիլ այն, ինչ որ նա յօժարութեամբ չէր կամենալ տալ: Եւ պէտք է արդեօք բարեխօսեմ այն գործում, որ ես ինքս գովել չեմ կարող:

ՏԱՍՍՕ.

Միթէ մերժում ես իմ առաջին խնդիրքն, երբ կամենում եմ փորձել առաջարկած բարեկամութիւնդ:

ԱՆՏՕՆԻՑ

Ճշմարիտ բարեկամութիւնն երևում է մերժման մէջ

պատենհ ժամին և սէրն յաճախ տալիս է մի վնասակար ինչք, երբ խնդրողի ցանկութեան մասին աւելի է մտածում, քան նրա բախտի մասին: Այս վայրկեանում լաւ ես համարում, ինչ որ եռանդով ցանկանում ես և այս վայրկեանում կամենում ես, ինչ որ պահանջում ես: Մոլորուողը զիւրաբորբոքմամբ չբացնում է աչն, ինչ որ ճշմարտութիւնը և ոյժերը չեն կարողանում տալ: Իմ պարտաւորութիւնը պահանջում է, որքան կարող եմ, մեղմացնել աճապարանքը, որ քեզ տանում է դէպի չարք:

ՏԱՍՍՕ.

Ես արդէն վաղուց եմ ճանաչում բարեկամութեան ալդ բռնութիւնը, որ իմ համար բոլոր բռնութիւններից ամենաանտանելին է թուում: Դու ալ կերպ ես մտածում և ալդ պատճառով էլ կարծում ես, որ ուղիղ ես մտածում: Ես յօժարութեամբ եմ ընդունում, որ դու իմ լաւն ես կամենում, միայն մի պահանջիւր, որ դրան քո ճանապարհի վրայ պէտք է դառնում:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Եւ միթէ պէտք է իսկոյն սառն արիւնով կատարեմ և պարզ համոզմունքով վնասեմ քեզ:

ՏԱՍՍՕ

Ես ցանկանում եմ քեզ ազատ պահել ալդ հոգսից: Այդ խօսքերով դու ինձ չես կարող լեւո կանգնեցնել: Դու ինձ ազատ լալտնեցիր և այս դուռն ինձ համար ալժամ բաց է, որ տանում է դէպի իշխանը: Ընտրութիւնը թողնում եմ քո կամքին: Դու, կամ ես: Իշխանը գնում է: Ոչ մի բոպէ չը պէտք է սպասել: Նուա ընտրիր: Եթէ դու չը գնաս, ես կը գնամ, և թող լինի ինչ որ լինելու է:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Մի փոքր միջոց տուր ինձ և սպասիր մինչև իշխանը վերադառնայ: Միայն ոչ այսօր:

ՏԱՍՍՕ

Ո՛չ, եթէ կարելի է հէնց ալժամ: Ոտներս ալրում են այս մարմարիոնի լատակի վրայ. խեղքս չի կարող հանդարտութիւն գտնել, մինչև որ արձակ ճանապարհի փոշին, ինձ շտապողիս, չը չըջապատի: Խնդրում եմ քեզ: Դու տեսնում ես թէ այս բոպէիս, որքան անկարող եմ, իմ տիրոջ հետ խօսել:

Տեսնում ես, ինչպէս կարող եմ ես այդ թագցնել, որ այս րոպէիս ես ինքս, ոչ էլ մի որ և է ուժ չի կարող հրամայել ինձ: Միայն շղթաները կարող են ինձ պահել: Աւֆօնսը բռնակալ չէ, նա ինձ ազատ լատնեց: Ո՛րքան յօժարութեամբ միշտ հնազանդել եմ նրա խօսքերին: Այսօր չեմ կարող հնազանդել: Միայն այսօր ազատութիւն տուէք ինձ, որ հոգիս խաղաղութիւն վայելի: Ես չուտով կը վերադառնամ պարտաւորութիւններս կատարելու համար:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Պու ինձ երկմիտ ես դարձնում: Ի՞նչ պէտք է անեմ: Ելաւ նկատում եմ, որ այստեղ մի սխալանք կայ:

ՏԱՅՍՕ.

Եթէ պէտք է հաւատ ընծայեմ քեզ, եթէ իմ բարին եացանկանում, աշխատիր որքան կարող ես մաղթանքս կատարելու: Այն ժամանակ իշխանը կը թողնի ինձ գնալ, և ես չեմ կորցնի նրա ողորմածութիւնը, նրա օգնութիւնը: Դրա համար քեզնից շնորհակալ կը լինեմ և յօժարութեամբ քեզ պարտաւորուած կը լինեմ: Բայց եթէ դու կրճքումդ մի հին քէն ես փայփայում, կամենում ես աքսորել ինձ այս արքունիքից, ցանկանում ես լաւիտեան բախտս ծռել, առանց մի օգնութեան աքսորել ինձ դէպի լաճատարած աշխարհը, կարծիքիդ վրայ հաստատ կաց և ընդդիմացիր:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Որովհետեւ ես քեզ պէտք է փնտսեմ, ո՞վ Տասսօ, ընտրում եմ այն ճանապարհը, որ դու ես ընտրել: Թող վախճանը որոշի, թէ ո՞վ է սխալուել: Դու կամենում ես գնալ: Ես քեզ առաջուց ասում եմ, թիկունքդ հազիւ դէպի այս տունը դարձրած լինես, սիրտդ կը պահանջի վերադառնալ, քո կամակորութիւնը կը մղէ քեզ դէպի առաջ: Ցաւը, լուրջը, տխրութիւնը կը ծանրանան շուրջում քեզ վրայ և դու այստեղ էլ, այնտեղ էլ նպատակիդ չես հասնիլ: Սակայն քեզ խորհուրդ տալու համար, այդ ալ ես չեմ ասիլ: Առաջուց միայն ասում եմ, ինչ որ շուտով պէտք է պատահի և առաջուց հրաւիրում եմ քեզ, ամենավատ դէպքումն էլ հաւատալ ինձ: Ինչպէս դու պահանջում ես, ես կը խօսեմ իշխանի հետ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԵՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ (միայն)։

Այ՛ր, գնահ միայն և հաստատ գնահ, որ դու համոզես ինձ, ինչպէս կամենում էիր։ Ես կեղծել եմ սովորում։ Որովհետև դու մեծ վարպետ ես և ես հեշտութեամբ եմ հասկանում։ Կեանքն ալդպէս ստիպում է մեզ կեղծել, այ՛ր, լինել նրանց նման, որոնց մենք կարող ենք քաջութեամբ և հպարտութեամբ արհամարհել։ Այժմ պարզ տեսնում եմ, արքունեաց ոստայնի ամբողջ արուեստը։ Անտօնիօն կամենում է ինձ ալստեղից աքսորել և չի կամենում ցոյց տալ, որ նա ինքն է ինձ աքսորում։ Նա իրեն ձևացնում է որպէս խնայող, խելօք, որ ինձ խիստ տկար գտնեն և ինքս ինձ անկարող զգամ, իրեն ձևացնում է խնամակալ, որ մինչև երեխայի դրութեանը ստորացնի ինձ, որին չը կարողացաւ ստրկութեան ենթարկել։ Նա ալդ կերպով է միգապատում իշխանի ճակատը և իշխանուհու աչքերը։ Նա կարծում է, որ պէտք է ինձ պահել, չէ՛ որ բնութիւնն ինձ պարզեցնէ և մի գեղեցիկ արժանիք, բայց տարաբախտաբար ալդ բարձր շնորհքը վատ է ուղեւորել, չատ թուլութիւններով, անզուսպ հպարտութիւնով, չափազանց գիւրազրգուծիւնով և սեփական տխրալի զգացութեամբ։ Ուրիշ կերպ չի կարող լինել, եթէ բնութիւնը մի մարդու ճակատագիրն ալդպէս է տնօրինել։ Պէտք է ալդ մարդուն ընդունել ինչպէս որ նա կայ, համբերել, տանել նրան և կարելի է մի չաջող օր վալելել նրանից անսպասելի վաստակ, որով նա կարող է ուրախութիւն պատճառել։ Սակայն ինչպէս որ նա ծնունդ է, պէտք է նրան թոյլ տալ այնպէս ապրել այնպէս էլ մեռնել։ Միթէ չեմ ճանաչում Ալֆօնսի հաստատ խելքը, որ գիմագրում է թշնամիներին և հաւատարմութեամբ պաշտպանում է բարեկամներին։ Հասկացալ արդեօք նրան, թէ նա ինչպէս հանդիպեց ինձ։ Այ՛ր, ես այժմ հասկանում եմ իմ անբախտութիւնը։ Ալդ է իմ ճակատագիրը, որ ամեն ոք միայն իմ վերաբերմամբ է փոփոխւում, ամենաթեթև քամուց մէկ թուլում չեղւում է, իսկ ուրիշների համար միշտ հաւատարիմ և անփոփոխ է մնում։ Միթէ միայն ալդ մարդու գալը մէկ ժամում չը քանդեց իմ բախտը։ Նա չէր, որ իմ բախտի չէնքը հիմքի խորքից տակն ու վրայ արեց։ Ո՛հ,

պէտք է այդ տեսնէի, հէնց այս օր: Այո, ինչպէս ամեն մէկը
 դիմում էր դէպի ինձ: Այժմ բոլորն ինձ թողել են: Ի՞նչպիսի
 ամեն մէկն աշխատում էր ձգել ինձ դէպի իրեն, հասկանալ
 ինձ: Այժմ բոլորն էլ աշխատում են ի բաց մերժել ինձ և
 խուսափել ինձանից: Եւ քնչու: Միթէ նա է միայն կշռում
 իմ արժանաւորութեան և բոլոր սիրոյ նժարը, որոնցով ես
 առատութեամբ պարգևուած եմ: Այո, այժմ բոլորը խոյս են
 տալիս ինձանից: Դու էլ, դու էլ, սիրելի իշխանուհի, դու էլ ես
 հրաժարում ինձանից: Այս տխրալի միջոցին չ'աղարկեց ինձ
 շնորհքի ոչ մի նշան: Միթէ դրան եմ արժանացել: Դու խեղճ
 սիրտ, որին աչքանքան բնական էր նրան յարգելը: Երբ լսում
 էի նրա ձայնը, ինչպիսի անասելի զգացմունք թափանցում
 էր կուրծքս: Երբ տեսնում էի նրան, օրուան պաշտառ լուսն
 ինձ խաւար էր թւում: Անդիմադրելի կերպով քաշում էր ինձ
 նրա աչքը, նրա շրթունքը, ծնկներս հաղիւ դիմանում էին և
 կանգնած մնալու համար հարկաւոր էր իմ ամբողջ հոգեւոյ
 ուժը, որ նրա ոտների տակ չ'ընկնէի: Հաղիւ կարողանում էի
 ցրուել այդ զառանցանքը: Այժմ, սիրտ դիմացիր: Դու առողջ
 խելք, այժմ չը թողնես միջաւորել քեզ: Այո, նա էլ: Միթէ
 կարող եմ այդ ասել և հաղիւ հաւատում եմ: Լաւ հաւատում
 եմ և կը ցանկայի լուել: Նա էլ, նա էլ: Բոլորովին ներքի
 նրան, միայն ինքդ քեզնից մի թաղցնիլ: Նա էլ, նա էլ: Ո՛հ,
 այդ խօսքը դէպի որը ես պէտք է կասկածանքով վերաբեր-
 ուէի մինչև ապրում է իմ մէջ հաւատքի մի աւիւն, այո, այդ
 խօսքը փորագրւում է ինչպէս ճակատագրի մի վերջաբան տանջ-
 աղիւսակի, լիապէս գրուած, պղնձեալ նդերքի վրայ: Այժմ
 թշնամիներս ոյժեղ են, այժմ լաւիտեան խլուած է ինձնից
 ամեն մի ոյժ, քնչպէս պատերազմեմ, երբ որ նա դիմացի
 զօրքի մէջն է: Ի՞նչպէս պէտք է համբերութեամբ տանեմ,
 եթէ նա իր ձեռքը հեռուից չի մեկնում ինձ: Եթէ նրա
 հալեացքը չի հանդիպում աղերսողիս: Դու համարձակուեցիր
 այդ մտածել, խօսել և այդ ուղիղ է առաջ քան վախճնալ
 կարող էիր: Եւ առաջ քան լուսահատութիւնն իր երկաթի
 ճանկերով զգալարանքդ քրքրեց, այո, զանդատուէր դառը
 ճակատագրից և կրկնիր միայն, նա էլ, նա էլ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՈՒԵՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՈՋԻՆ ՏԵՍԻԼ

Պ Ա Ր Տ Է 2

ԱԼՖՕՆՍ, ԱՆՏՕՆԻՕ

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Քո ակնարկութեամբ երկրորդ անգամ գնացի Տասսօի մօտ, այժմ նրա մօտիցն եմ գալիս: Ես համոզում էի, նաև ստիպում էի, միայն նա իր միտքը չի փոխում և անձկալից լինողրում է, որ դու նրան թույլ տաս կարճ ժամանակով գնալ Հռոմ:

ԱԼՖՕՆՍ

Ես դժգոհ եմ, որ և խոստովանում եմ քեզ. և առելի լաւ է ալդ ասեմ քեզ, որ ես ալդպէս եմ, քան թէ դժկամութիւնս ծածկեմ և աւելացնեմ: Նա կամենում է գնալ: Լաւ: Ես չեմ արգելում: Նա ցանկանում է գնալ, կամենում է Հռոմ գնալ: Ի՞նչ, ալդպէս լինի: Միայն թէ Սցիպիօ Գօնցագան, այն խեղօք Մէդիչին նրան ճանապարհից չը հանի: Իտալիային մեծ դարձրեց այն, որ ամեն մի դրացի միւտի հետ վիճում է, արժանաւորագոյներին տիրել, օգտուել: Մի գորավոր առանց գործի ն հանում է մի իշխանի, որ տաղանդները չի ժողովում իր շուրջը: Եւ ի՞նչ որ բանաստեղծութեան ձայնը չի լսում — մի բարբարոս է, ի՞նչ էլ կուզի լինի: Ես գտել և ընտրել եմ դրան, ես հպարտ եմ, որ նրա նման մի ծառայ ունեմ: Եւ որովհետեւ ես նրա համար շատ բան եմ արել, չէի էլ կամենայ առանց կարիքի կորցնել նրան:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ես չփոթուած եմ, որովհետեւ ես այնուամենայնիւ քո առջև կրում եմ այն լանցանքը, որ այսօր պատահեց: Ես լօժարութեամբ եմ խոստովանում սխալանքս և մնում է, որ քո ռզոմմածութիւնը ներողութիւն չնորհի: Սակայն եթէ կարող ես կարծել, որ ես ամենայն միջոց չեմ գործ դրել նրան հաշտեցնելու համար, ես բոլորովին անմխիթար կը մնամ: Ո՛հ, խօսիք ինձ հետ քո սքանչելի հալեացքով, որ ես կարողանամ կրկին ըմբռնել և ինքս ինձ հաւատ ընծայել:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Ո՛չ, Անտօնիօ, այդ կողմից հանգիստ եղիր: Նա ոչ մի կերպով այդ չեմ վերագրում քեզ: Այդ մարդու զգայութիւնը շատ լաւ եմ ճանաչում և գիտեմ, թէ ինչ եմ արել և որքան խնայել եմ նրան և որքան մոռացել եմ, թէ ինչ պէտք է նրանից պահանջէի: Մարդ շատ բանում կարող է իրեն զըստպել, բայց նրա զգայութիւնը չի կարող զսպել ոչ կարիքը և ոչ էլ երկար միջոցը:

ԱՆՏՈՆԻՕ.

Եթէ բոլորը շատ բան են անում մէկի համար, արդարացի կը լինէր, եթէ այդ մէկն իրեն լաւ հարցնէր, թէ ուրիշներին ինչ է օգտաւէտ: Ով որ իր խելքն աչնքան զարգացրել է, ով ժողովում է ամեն մի գիտութիւն, և մեզ թոյլ է տրուած ամեն մի գիտութիւն, որ մեզ գրաւում է, միթէ նա երկպառակ մեղաւոր չէ, եթէ չը գիտէ իրեն զսպել: Մտածում է նա արդեօք դրա մասին:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Մենք այժմ չը պէտք է հանգիստ մնանք, Երբ կամենում ենք վախել, խկոյն մեր քաջութիւնը վարժելու համար երեսն է գալիս մի որ և է թշնամի, մեր համբերութիւնը փորձելու համար տրւում է մի բարեկամ:

ԱՆՏՈՆԻՕ.

Մարդու տռաջին պարտաւորութիւնն է ընտրել իր համար կերակուր և ըմպելիք, որովհետեւ բնութիւնը նրան անասունների նման չի սահմանափակել, նա կատարում է արդեօք իր պարտաւորութիւնը: Եւ երեխայի նման թոյլ է տալիս արդեօք իրեն ամեն բանից զրգուել, ինչ որ քմքին փաղաքշում է: Նոր է գինու հետ ջուր խմում: Շուտափոյթ մէկը միւսի հետից կլանում է համեմունք, քաղցրեղէններ, թունդ խմիչքներ և լետոյ զանգատում է թէ իր միտքը պղտորում է, իր տաք արիւնն եռում է, իր բնաւորութիւնը տաքանում է և լետոյ մեղադրում է բնութիւնը և ճակատագիրը: Քանիցս անգամ տեսել եմ որպիսի դառնութեամբ և չիմաբաբար վիճել է իր բժշկի հետ, ծիծաղելի է համարեալ, եթէ կարելի լինէր ծիծաղել, որ մէկին տանջում է և միւսին ձանձրացնում: «Նա զգում եմ այս ինչ ցաւն» ասում էր նա փախենալով և տհաճութեամբ, «էլ ինչ էք գովում ձեր ա-

քուեստը, բժշկութիւն գտէք ինձ համար: «Լաւ» ասում էր բժիշկը, «ուրեմն խուսափէք այս և այն բանից»: «Այդ ես չեմ կարող»: «Ուրեմն ընդունեցէք այս ինչ դեղը»: «Օ՛, ո՛չ, զգուշ-
ւի համ ունի, վրդովում է բնութիւնս»: «Ուրեմն ջուր խմէք»: «Ջուր: Ո՛չ երբէք: Զրից այնպէս եմ վախենում, որպէս թէ կատաղածը կծած լինէր»: Ուրեմն ձեզ չի կարելի օգնել: «Ի՞նչու»: «Այդ ցաւի վրայ կաւելանան ուրիշ ցաւեր և եթէ չի կարող ձեզ մահացնել, ամեն օր աւելի և աւելի կը տան-
ջի ձեզ»: «Լաւ, ուրեմն ֆինչու համար էք բժիշկ: Դուք ճանա-
չում էք իմ ցաւը, դուք պէտք է մի հնարք էլ գիտենաք դեղը համեղացնելու համար, որ ես դեռ ցաւից չը փրկուած, չը տանջուեմ բժշկուելու համար»: Դու ինքդ ես ծիծաղում, քայց ալդ ճիշտ է, չէ՞ որ ինքդ նրա բերանիցն էլ ես լսել:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Ես ալդ լաճախ եմ լսել և լաճախ ներել եմ:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ի հարկէ անչափաւոր կեանքը, որի պատճառով մենք ծանր, վայրենի երազներ ենք տեսնում, վերջապէս մեզ ստի-
պում է օրը ցերեկով երազել: Ի՞նչ է նրա կասկածանքն, եթէ ոչ երազ: Ուր գնում է, կարծում է, որ թշնամիներով է շըր-
ջապատուած: Նրա տաղանդը ոչ ոք չի կարող ճանաչել, որ նրան չի նախանձում, ոչ ոք չի կարող նախանձել նրան, որ նրան չի ատում և խստաբար չի հալածում: Այդպէս շատ ան-
գամ քեզ գանգատներով ձանձրացրել է. կողպէքները կոտ-
րել են, նամակները բռնել են, և թոյն և դաշոյն, ֆինչեր չի երեսկալում նա: Դու քննութեան ենթարկել տուիր, քննե-
ցիր և մի բան գտնար արդեօք: Հազիւ թէ մի նշույլ: Ոչ մի իշխանի հովանաւորութիւն չի կարող նրան ապահովել, ոչ մի քարեկամի կուրծք չի կարող նրան սփոփել: Եւ դու կամե-
նում ես մի այդպէսին հանգստութիւն, բնիստ տալ, կամենում ես նրանից ուրախութիւն խոստանալ քեզ:

ԱԼՖՅՈՆՍ

Դու իրաւացի կը լինէիր, Անտօնիօ, եթէ կամենալի նը-
րանից անձնական օգուտ տեսնել: Թէպէտե իմ համար արդէն առաւելութիւն է, որ նրանից անմիջապէս և անպալման օգուտ չեմ սպասում: Ամեն ինչ չի կարող մեզ միակերպ ծա-
ռայել: Ով որ կամենում է շատ բան գործադրել, պէտք է ա-

մեն ինչ գործադրի իր ձևով, այն ժամանակ նա ամեն ինչ իրեն լաւ ծառայեցրած կը լինի։ Այդ մեզ սովորցրել են Մէդիչիներն, այդ ապացուցել են Պապերն իրենք։ Ո՞րպիսի զգուշութեամբ, որպիսի իշխանական համբուրութեամբ և երկայնամտութեամբ դիմացել են այդ մարդիկ մի քանի մեծ տաղանդի, որ թուում էր թէ նրանց մեծ ողորմածութեանը հարկաւոր չէր և այնուամենայնիւ հարկաւոր էր։

ԱՆՏՈՆԻՕ.

Ո՞վ չը գիտէ, իմ իշխան, միայն կեանքի նեղութիւնը մեզ սովորցնում է գնահատել կեանքի բարիքը։ Այդպէս երիտասարդ հասակում նա արդէն շատի է արժանացել, որ կարողանար չափաւորութեամբ վալելել։ Ո՞հ, եթէ նա առաջ աշխատէր, ինչ որ նրան առատ ձեռքերով են առաջարկել, եթէ նա իր ուժերը տղամարդի նման լարէր և քալլ առ քալլ բաւականութիւն զգար։ Մի խեղճ ազնուական արդէն հասած է լինում իր ամենամեծ նպատակին, երբ մի աղնիւ իշխան ցանկանում է ընտրել նրան իր պալատի միաբան և մեղմ ձեռքով փրկել նրան չափաւորութիւնից։ Եթէ պարզեում է նրան հաւատարմութիւն և ողորմածութիւն և ցանկանում է բարձրացնել նրան իր մօտ միւսններից, լինի այդ պատերազմում թէ գործերում կամ խօսակցութեանց ժամանակ, կարծում եմ, որ համեստ մարդը լամբ շնորհակալութեամբ կը լարգի իր բախտաւորութիւնը։ Եւ Տասսօն դեռ այդ բոլորի հետ ունի երիտասարդի ամենագեղեցիկ բախտը, որ հալոէնիքն արդէն ճանաչում է նրան և լոյս է դնում նրա վրայ։ Ո՞հ, հաւատա՛ ինձ, նրա քմահաճ տրամութիւնը հանգչում է նրա բախտի, լալն բարձի վրայ։ Նա գալիս է, ողորմածութեամբ թող տուր նրան գնալ, տուր նրան ժամանակ Հռովմում և Նապօլում, որտեղ կամենում է որոնել ալն, ինչ որ նա ալս տեղ չի գտնում և ինչ որ միայն ալս տեղ կը գտնի։

ԱԼՖՅՆՍ

Կամենում է առաջ Ֆէրրարա վելադառնալ։

ԱՆՏՈՆԻՕ

Նա ցանկանում է Բէլլիգուարդօ մնալ և կամենում է մի բարեկամի միջնորդութեամբ իր համար ուղարկել տալ ինչ որ ճանապարհորդութեան համար հարկաւոր է։

ԱԼՖՅՆՍ.

Նա բաւական եմ Գոյրս իր բարեկամի հետ իսկոյն կը վերադառնայ և ես ձիով նրանից առաջ տանը կը լինիմ Գուշուտով կը հետեւեա մեզ, երբ նրա համար հոգած լինիս: Հրամայիր տնարարին, ինչ որ հարկաւոր է, որ նա կարող է աչտես, ամրացում մնալ, որքան կամենում է, մինչև որ նրա բարեկամն իրեն ուղարկի, մինչև որ մենք նամակներ ուղարկած լինինք նրան, որ ես ցանկանում եմ նրան տալ դէպի Հոռվմ: Նա գալիս է: Գնաս բարև:

ՆՐԱՐԱՐԻ ՏԵՍԻԼ

ԱԼՖՅՆՍ, ՏԱՍՍՕ.

ՏԱՍՍՕ (զգոյշ)

Այն ողորմածութիւնը, որ դու ինձ այդքան յաճախ ապացուցել ես, այս օր չալտնում է ինձ ամբողջ փալլով: Գուշներեցիր, ինչ որ ես քո մօտ անզգոյշ և խնդուգն կերպով կատարեցի: Գուշ հաշտեցրիր ինձ հակառակորդիս հետ, դու ցանկանում ես թող տալ ինձ առ ժամանակ հեռանալ քեզնից, ցանկանում ես մեծահոգութեամբ վերապահել իմ համար քո շնորհքը: Այժմ ես լիակատար վստահութեամբ եմ հեռանում քեզանից և դադանի լուսում եմ, կարճ միջոցը պէտք է բռնկէ ինձ ամեն բանից, ինչ որ այժմ ինձ ճնշում է: Հոգիս պէտք է նորից ամբառնայ և այն ասպարէզը, որի վրայ քո ակնարկով, ուրախութեամբ և քաջութեամբ խրախուսուած, առաջին անգամ ոտք դրեցի, քո շնորհքին նորից ալժանի լինի:

ԱԼՖՅՆՍ.

Ճանապարհորդութեանդ ժամանակ ցանկանում եմ քեզ չաջողութիւն և լոյս ունիմ, որ ուրախ և բոլորովին առողջացած կրկին կը վերադառնաս ինձ մօտ: Այն ժամանակ դու կը վերադարձնես մեզ կրկնապատիկ վաստակ ամեն մի ժամի համար, որ դու մեզնից խլում ես: Նա քեզ նամակներ կը տամ Հոռվմ իմ կողմնակիցների և բարեկամների վրայ և ինձ շատ ցանկալի է, որ դու իմոնց հետ ամեն տեղ հաւատարմութեամբ վերաբերուես, քանի որ ես քեզ 'ի հարկէ իմն եմ համարում, թէպէտև հեռու կը լինես:

ՏԱՍՍՕ

Դու շնորհալից ես անում, ո՞վ իշխան, այն մարդուն, որ իրեն անարժան է զգում և այս ըոպէիս անկարող է նա և իր շնորհակալութիւնը լայտնել: Շնորհակալութեան փոխարէն մի խնդիրք եմ ներկայացնում: Իմ երկասիրութիւնն ամենից մօտ եմ համարում իմ սրտիս: Ես շատ աշխատեցի և չեմ խընայել ոչ ջանք և ոչ էլ խնամք, միայն դեռ շատ բան է մնում կատարելու: Ես ցանկանում եմ այն տեղ, ուր դեռ մեծահանճար մարդկանց ոգիներն են երերում և ուժգնութեամբ են երերում, այն տեղ կը կամենայի նորից ուսումնարան գնալ, այն ժամանակ իմ երկն աւելի կ'արժանանայ քո հաճոյին: Ո՛հ, վերադարձրու ինձ այն թերթերը, որոնց մասին ամաչելով եմ մտածում, որ քեզ եմ յանձնել:

ԱԼՖՕՆՍ.

Դու այս օր չե՞ս վերցնի ինձանից, ինչ որ հէնց այս օր տուեցիր: Թող տուր, որ միջնորդ լինիմ քո և բանաստեղծութեանդ մէջ: Զգուշ եղիր, որ անաչառ ջանքովդ չը վիրաւորես մեղմ բնաւորութիւնը, որ կենդանի է քո յանգերի մէջ և մի լսիր զանազան խորհուրդներ: Զանազան մարդկանց հաղար տեսակ մտքերը, որոնք կեանքում և մտածմունքի ժամանակ միմեանց հակառակ են, բանաստեղծը խելացի կերպով միացնում է և չի վախենում մի քանիսին տհաճ լինելու, որ նա ոմանց ես առաւել հաւանելի լինի: Սակայն ես չեմ ասում, որ դու չը պէտք է համեստութեամբ գործադրես այս ու այնտեղ քո խարտոցը, միեւնոյն ժամանակ խոստանում եմ քեզ, որ կարճ միջոցում բանաստեղծութիւնդ արտագրած կը ստանաս: Քո ձեռքով գրածը կը մնայ իմ ձեռքերում, որպէս զի կարողանամ քոյրերիս հետ մրասին լիովին վայելել: Եթէ աւելի կատարելագործուած լետ բերես, աւելի մեծ վայելքով կ'ուրախանանք և որպէս բարեկամներ կը զգուշացնենք քեզ միայն մի քանի տեղերում:

ՏԱՍՍՕ.

Ես ամաչելով կրկնում եմ խնդիրքս. շուտ տուր ինձ արտագրածը: Իմ հոգին ամբողջովին հանգչում է այդ գործի վրայ: Դա պէտք է դառնայ ինչ որ դառնալու է:

ԱԼՖՕՆՍ

Ես հաւանում եմ ձգտումն, որ քեզ ոգևորում է, սակայն

ախարհի Տասսօ, եթէ կարելի է պէտք է մի կարճ միջոց ազատ աշխարհը վալելէիր, զուարճանալիր, բժշկութեամբ արիւնդ մաքրէիր: Այն ժամանակ քեզ շնորհուած կը լինէր վերականգնած զգացման քիչ գեղեցիկ ներդաշնակութիւնը, որ զուպղատորուած եռանդովդ ի զուր ես որոնում:

ՏԱՍՍՕ.

Այդպէս թուում է, իմ իշխան, բայց ես առողջ եմ: Եթէ կարողանամ աշխատասիրութեանս նուիրուել, աշխատասիրութիւնն ինձ կրկին կ'առողջացնի: Դու ինձ երկար ժամանակ ես ճանաչում, ես ինձ լաւ չեմ զգում ազատ շքեղութեան մէջ: Հանգստութիւնն ինձ ամենից քիչ է հանգստացնում: Տարաքախտաբար զգում եմ, որ այս հոգուս համար բնութիւնը չի որոշել լողալ ժամանակի լայնատարած ծովում, առօրեայ փափուկ տարրերի վրայ:

ԱԼՖՅՆՍ

Ինչ որ մտածում, գործում ես, այդ բոլորը խոր ընկդմում է քեզ քո մէջ: Ուկատագիրը մեր շուրջը զանազան անդունդներ է փորել: Սակայն ալստեղ, մեր սրտում գտնուում է ամենախոր անդունդը, որի մէջ ընկնելն սքանչելի է: Խընդրեմ ինքդ քեզ ազատես քեզնից: Ինչ որ մարդը վաստակում է, այն կորցնում է բանաստեղծը:

ՏԱՍՍՕ.

Ի զուր եմ զսպում իմ մէջ այս ձգտումը, որ օր ու գիշեր կրծքումս ալլալւում է: Եթէ ես չը մտածեմ, կամ չըբանաստեղծեմ, կեանքս ալլ ես ինձ համար կեանք չէ: Արգելիր չերամին մանելու, երբ նա մանելով մօտենում է իր վախճանին: Նա իր կազմուածքից արտադրում է թանկագին հիւսուածք և չի դադարում մինչև որ ինքն իրեն չի ամփոփում իր դագաղի մէջ: Ո՛հ, եթէ մի բարի աստուած մի ժամանակ մեզ տար նախանձելի որդի ճակատագիրը, որ արագութեամբ և ուրախութեամբ տարածէինք թեւերն արեգակի նոր հովիտում:

ԱԼՖՅՆՍ

Լսիր ինձ: Դու շատերի կեանքի վալելութիւնը կըրկնապատկում ես, խնդրեմ, սովորիր կեանքի արժէքը ճանաչել, որ դու տառնապատիկ լիութեամբ ունես: Գնան բարև:

Որքան շուտ վերադառնաս մեզ մօտ, այնքան աւելի գեղեցիկ
կը լինի գալուստդ մեզ համար:

ԵՐՐՈՐԿ ՏԵՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ (միայն)

Սիրտ իմ, ալդպէս հաստատ եղիր, հէնց ալդպէս լաւ էր
Քեզ համար դժուար է, այս առաջին անգամն է, որ դու ցան-
կանում ես և կարողանում ես կեղծել: Լաւ լսեցիր, ալդ նրա-
խօսքերը չէին: Ինձ թւում էր, որպէս թէ միայն Անտօնիօ'ի
ձայնի արձագանքն էր: Ո՛հ, զգուշ եղիր միայն: Դու ալդ իս-
կոյն ամեն կողմից կը լսես: Հաստատ, միայն հաստատ: Դեռ
մէկ բոպէի բան կալ անելու: Ով որ կեանքում կեղծելն ուշ է
սովորում, նա կանխաւ ունի պատուաւորութեան տեսքն,
արդէն կը լաջողի, միայն փորձուի՛ր դրանց հետ

(Փոքր դադարից չետու)

Դու շատ շուտ ես լաղթանակում, ահա նա ալս կողմն է
գալիս: Գալիս է սքանչելի իշխանուհին: Ո՛հ, ինչ զգացմունք-
նա ներս է մտնում: Դժկամակութիւնը և անվստահութիւնը
կրծքումս լուծւում են ցաւերի:

ՉՈՐՐՈՐԿ ՏԵՍԻԼ

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ, ՏԱՍՍՕ.

(Տեսիլի վերջում միաները)

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Դու մտադիր ես հեռանալ մեզնից, կամ թէ աւելի ու-
ղիւղն ասած, ցանկանում ես դեռ մնալ Բէլրիգուարդօ'ում և
չետու կամենում ես հեռանալ մեզնից, ճաստ: Եղջ ունիմ, որ
միայն մի կարճ միջոցով: Դու գնում ես Հւսթվա:

ՏԱՍՍՕ

Առաջ ուղեորուելու եմ ալդտեղ և բարեկամներս ինձ
լաւ կ'ընդունեն ինչպէս ես վստահանում եմ լուսալ, ալնտեղ
կարելի է, որ վերջին անգամ խնամքով և համբերութեամբ
վերջին անգամ ձեռք տամ երկասիրութեանս: Ես այն-
տեղ ժողովուած կը գտնեմ շատ անձանց, որոնք իրենց

կարող են ամեն տեսակի վարպետներ անուանել: Եւ միթէ աշխարհի ալդ առաջնակարգ քաղաքում ամեն մի վալը, ամեն մի քար չի դիմում մեզ խօսքով: Քանի, քանի հազարաւոր լուռ վարպետներ ծանր վնասաւնութեամբ մեզ սիրով են ակնարկում: Եթէ երկասիրութիւնս աչնտեղ չը վերջացնեմ, երբէք չեմ կարող աւարտել: Ա'իս, տարաբախտաբար զգում եմ արդէն, ոչ մի ձեռնարկութեան մէջ բախտ չունիմ: Երկասիրութիւնս կը փոփոխեմ, բայց երբէք չեմ վերջացնի: Ես զգում եմ, լաւ եմ զգում բարձր արուեստը, որ ամենքին սնունդում է, որ զօրացնում, կազդուրում է առողջ հոգուն, ինձ կը գլորի անդունդը, կ'աքտորի ինձ: Ես չտապում եմ գնալ: Ցանկանում եմ շուտ Նապօլ հասնել:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Կը համարձակուես արդեօք: Իեռ խիստ աքսորը չի վերջացած, որ սիւժամ հանդիպեց քեզ և հօրդ:

ՏԱՍՍՕ

Դու իրաւացի ես զգուշացնում, ես արդէն նրա մասին մտածել եմ: Ծպտուած կը գնամ աչն տեղ, կը հագնեմ աղքատ պանդխտի կամ հովուի շորեր: Եւ կը սպրդեմ քաղաքի միջով, որ հազարաւորների երթեկութիւնը կարող է մէկին հեշտութեամբ թագցնել: Կ'չտապեմ դէպի ծովի ափն, աչնտեղ խկոյն կը գտնեմ մի նաւակ, որ պատկանում է բարի մարդկանց, գիւղացւոց, որոնք եկել են վաճառանոց և ցանկանում են տուն վերադառնալ, Սօրէնտի բնակիչներին, որովհետեւ ես Սօրէնտ պէտք է անցնեմ: Աչնտեղ բնակւում է քոյրս, որ ինձ հետ միասին ծնողներիս ուրախութեան ցաւ է պատճառել: Նաւակում հանգարտ կը մնամ, նույնպէս լուռ կ'իջնեմ ցամաք: Ճանապարհով զգուշութեամբ կը բարձրանամ և մօտենալով դրանը, կը հարցնեմ. զրտեղ է բնակւում Սօրնէլիան: Յոյց տուէք ինձ: Սօրնէլիա Սէրզալէ: Մի մանող կ'ին ինձ սիրով ցոյց կը տալ փողոցը և տունը: Կը բարձրանամ վերև: Երեխաները շուրջս կը վաղվզեն և կը նայեն անկարգ մազերիս, տխուր օտարականիս վրայ: Աղպէս կը մօտենամ սեամքին: Դուռը բաց կը տեսնեմ և ներս կը մտնեմ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ

Եթէ կարելի է, լաւ նայիր, Տասսօ: Ճանաչիր վտանգը, որի մէջ երևում ես: Ես քեզ խնայում եմ, հակառակ դէպ-

քում քեզ կ'ասէի, միթէ ազնիւ է ալոպէս խօսելն, ինչպէս որ դու ես խօսում: Միթէ ազնիւ է, միայն իր մասին մտածելը, կարծես թէ չես վիրաւորում բարեկամներիդ սիրտը: Միթէ ծածուկ է քեզնից թէ եղբայրս ինչպէս է մտածում: Միթէ չը գիտես, թէ մենք երկու քուրերս որքան ենք քեզ գնահատում: Միթէ ալդ բոլորը չես զգացել, չես տեսել: Միթէ ամեն ինչ մի քանի րոպէում փոխուեց: Տասսօ: Եթէ կամենում ես հեռանալ, մեզ ցաւ ու հոգսերի մէջ մի զցիր:

(Տասսօն երեսը մի կողմ է դարձնում)

Որքան մխիթարական է կարճ միջոցով հեռացող բարեկամին տալ մի որ և է փոքրիկ ընծայ—մի նոր վերարկու կամ զէնք: Քեզ աւելի ոչինչ չի կարելի ընծայել, որովհետև բոլոր ունեցածդ ակամալ դէն ես գցում: Դու ընտրում ես քեզ համար պանդխտութեան պարկն ու սև վերարկուն, երկար ձեռափայտը և յօժար կամքովդ գնում ես որպէս աղքատ և մեզ զրկում ես այն բանից, որ կարող էիր մեզ հետ միասին վայելել:

ՏԱՍՍՕ.

Ուրեմն դու չես կամենում ինձ բոլորովին մերժել: Ո՛հ, ինչ քաղցր խօսք, ո՛հ գեղեցիկ, թանկագին մխիթարութիւն: Պաշտպանի՛ր ինձ: Ա՛ռ ինձ քո հովանաւորութեան տակ: Թո՛ղ ինձ ալստեղ, Բէլլիզուարդօ՛ում, տեղափոխի՛ր ինձ Քօնստանդօւլի, ո՛ւր որ կամենում ես: Իշխանն ունի շատ և գեղեցիկ ամրոցներ, պարտէզներ, որոնք ամբողջ տարի պահպանում են և դուք հազիւ գնում էք ալդ տեղերը մէկ օրով, երբեմն մէկ ժամով: Այ՛, ընտրեցէք ամենահեռաւորը, ուր ամբողջ տարի չէք գնում, որ կարելի է ալժմ անհոգ է մնացել: Այնտեղ ուղարկեցէք ինձ: Թողէք այնտեղ ձերը լինիմ: Որքան կը կամենալի հոգալ քո ծառերի համար, աշնանը կիտրոնների ծառերը ծածկել տախտակներով, աղիւսներով և կապած եղէգներով լաւ պահպանել: Գեղեցիկ ծաղիկները պէտք է մարգերում տարածեն իրենց արմատները: Ամեն մի ճանապարհ, ամեն մի անկիւն մաքուր պէտք է լինի: Թո՛ղ պալատի մասին էլ հոգամ: Ժամանակին բաց կ'անեմ լուսամուտները, որ խոնաւութիւնը չը վնասի պատկերներին: Պատերի գեղեցիկ ծեփը կը մաքրեմ մի թեթև հովհարով: Յատակը մաքրութեամբ պէտք է փալլի, տեղից չը պէտք է շարժուի ոչ մի քար, ոչ մի աղիւս, ոչ մի ճեղքից խոտ չի ծլի:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Կրժքումս չեմ գտնում ոչ մի խորհուրդ, ոչ մի մխիթարութիւն քեզ և մեզ համար: Աչքս գցում եմ շուրջս, չի տալ մեզ արդեօք մի աստուած օգնութիւն, երանի յալտնէր ինձ: մի փրկարար բոյս, մի խմիչք, որ կարողանար հոգուդ և մեզ խաղաղութիւն տալ: Անկեղծ խօսքը, որ թռչում է շրթունքից, ալդ գեղեցիկ բուժիչ միջոցն այլ ես չի ներգործում: Պէտք է քեզ թոյլ տամ գնալ, բայց սիրտս երբէք չի կարող քեզանից հրաժարուել:

ՏԱՍՍՕ.

Ո՛վ աստուածներ, միթէ սա նա է, որ քեզ հետ խօսում է և քեզ խղճում է: Եւ ինչպէս կարող էիր չը ճանաչել ալդ ազնիւ սիրտը: Միթէ կարելի էր, որ սրա ներկայութեամբ փոքրագոյնութիւնը գրաւէր քեզ և յաղթահարէր: Ո՛չ, ո՛չ, ալդ դու ես և ահա այս էլ ես եմ: Ո՛հ, շարունակիր և թող որ ամեն մի մխիթարութիւն քո բերանից լսեմ: Մի գրկիր ինձ քո խորհրդից: Ո՛հ, խօսիր, ինչ պէտք է անեմ, որ եղբայրդ կարողանալ ինձ ներել, որ դու ինքդ լօժարութեամբ կարողանաս ինձ ներել, որ դուք կրկին ինձ ուրախութեամբ կարողանաք ձերը համարել: Ասա ինձ:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ.

Մենք քեզնից շատ քիչ բան ենք պահանջում, և ալնումս ենալիւ, կարծես թէ շատ լինի: Դու ինքդ պէտք է մեզ սիրով անձնատուր լինես: Մենք քեզնից չենք պահանջում ալն, որ դու չ'ունես, միայն թէ դու ինքդ քեզ հաւանէիր: Դու մեզ ուրախութիւն ես պատճառում, երբ ինքդ ուրախ ես և երբ ուրախութիւնից փախչում ես, միայն տխրեցնում ես մեզ: Երբ դու մեզ անհամբեր ես դարձնում, ալն ժամանակ մենք կը ցանկալինք օգնել քեզ և տարաբախտաբար տեսնում ենք, որ չի կարելի օգնել, երբ դու բարեկամիդ ձեռքն ինքդ չես բռնում, որ անձկալից տարածուած, քեզ չ'հասնում:

ՏԱՍՍՕ.

Ալդ դու ինքդ ես, ալն սուրբ հրեշտակն ես, որ առաջին անգամ հանդիպեցիր ինձ: Ներքի մահկանացուիս շփոթուած հալեացքին, եթէ մի բոպէ չը ճանաչեց քեզ: Նա քեզ կրկին ճանաչում է: Հոգիս ամբողջովին բացում է միայն քեզ պաշտելու համար: Սիրտս բոլորովին լցւում է քնքշու-

թեամբ: Հէնց նա է, նա իմ առջև է կանգնած, Ի՞նչ զգացմունք: Միթէ այս մի շփոթումն է, որ ինձ ձգում է դէպի քեզ: Միթէ այս մի կատաղութիւն է: Միթէ մի բարձրագոյն զգացողութիւն է, որ առաջին անգամ ըմբռնում է ամենաբարձր և ամենամաքուր ճշմարտութիւնը: Այո՛, այս զգացմունքն է, որ մշտն կարող է ինձ երջանիկ դարձնել այս աշխարհում, որ ինձ ախշափ անբախտ դարձրեց, երբ ես դիմագրում էի նրան և կամենում էի սրտիցս աքսորել: Կամենում էի այս կրքի դէմ պատերազմել: Կռուեցի, երկար կռուեցի իմ խորին էութեանս հետ, անպատկառութեամբ եղծեցի իմ սեփական ինքնութիւնս, որին դու ալգպէս ամբողջովին պատկանում ես:

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ

Եթէ կամենում ես, որ առկի երկար լսեմ քեզ, Տանսո, մեղմացրու լուրքդ, որ ինձ սարսափեցնում է:

ՏԱՍՍՈ

Միթէ բաժակի եզերքը կարող են չափաւորել գինուն, որ փրփրալով եռում է և խշշալով բարձրանում: Ամեն մի խօսքովդ վերացնում ես բախտս, ամեն մի խօսքից լսող աչքդ առկի պարզ է փալում: Զգում եմ, որ ներքուստ փոխուած եմ, ազատ եմ, որպէս մի աստուած և ալդ բոլորի համար քեզ պէտք է շնորհակալ լինեմ: Մի անասելի ոյժ, որ ինձ տիրապետում է, քո շրթունքից է բղխում: Այո՛, դու ինձ բոլորովին սեպհականացնում ես: Իմ ամբողջ եսից ապագայում ինձ ոչինչ չի պատկանում: Աչքս պղտորում է բախտի և լոյսի մէջ, հոգիս երերւում է: Ոտներս ալ ես չեմ դիմանում: Անդիմադրելի կերպով քաշում ես ինձ դէպի քեզ և սիրտս անխափան ձգտում է դէպի քեզ: Դու ինձ չաւտեան գրաւեցիր քեզ համար, ուրեմն մոռնալէս իմ ամբողջ էութիւնս:

(Գրկում է և սեղմում է):

ԻՇԽԱՆՈՒՂԻ.

(Հրում է նրան իրենից և փախչելով)

Հեռացիր:

ԻԵՅՆՈՐԷ

(որ բեմի լիտեում մի փոքր երևալով, շտապում է առաջ)

Ի՞նչ պատահեց: Տանսո, Տանսո:

(Հետևում է իշխանուհուն):

ՏԱՍՍՕ

(ցանկանալով հետեւ նրանց)

Ո՛հ Աստուած:

ԱԼՖՕՆՍ

(որ Անտոնիօի հետ մօտեցել էր)

Նա խելագարուել է, բռնեցէք նրան ամուր:

(Գնում է)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՆՍԻԼ

ՏԱՍՍՕ, ԱՆՏՕՆԻՕ

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Ո՛հ, եթէ այժմ աչնպէս լինէր, ինչպէս դու միշտ մտածել ես, որ դու թշնամիներով ես շրջապատուած, եթէ թշնամիներից մէկն ալստեղ լինէր, որքան կը լաղթանակէր: Անբնիտ, հազիւ եմ կարողանում զգաստանալ: Երբ մի անսպասելի դէպք է պատահում, երբ մեր հալեացքը մի սոսկաւի գործ է տեսնում, մեր խելքը մի վալրկեան կանգ է առնում: Այդ ամեն ոչինչի հետ չենք կարող համեմատել:

ՏԱՍՍՕ (երկար միջոցից լետու)

Կատարիբ միայն պաշտօնդ: Տեսնում եմ, որ դու ես: Այն, դու վալելում ես իշխանի հաւատարմութիւնը: Կատարիբ միայն քո պաշտօնը և հանդարտութեամբ տանջիլ ինձ, մինչ ցմահ, որովհետեւ նեցուկս կոտորուել է: Հանիւր, հանիւր նետը, որ կարթերի պատառոտումն սոսկաւի կերպով զգամ: Բռնակալի համար դու մի թանկագին գործիք ես: Եղիւր բանտապետ, եղիւր դահիճ, որքան գեղեցիկ է երկուսն էլ, որքան վալել են քեզ:

(Գառնալով դէպի բեմը)

Այն, դէ՛հ գնահատելի: Դու չէիր կարող մինչև վերջը ձեռնալ, տմբ լաղթանակդ: Ստրկին լաւ շղթալիւր, նրան լաւ պահեցիր հնարած տանջանքների համար: Վնա, ես քեզ ասում եմ, պարզ զգում եմ զգումանքը, որ առաջ է բերում մեծագոյն զօրութիւնը, որ չարամտութեամբ և անարդարութեամբ ձերբակալում է:

(Մի փոքր դադարից լետու)

Վերջապէս տեսնում եմ, որ աքսորուած, մերժուած եմ և աքսորուած եմ որպէս լաղքնտ: Դիտիս պսակ զրեցին, որ որ-

պէս զոհաբերութեան համար զարդարած անասուն զոհարանի առջ տանեն։ Վերջին օրերում փաղաքական խօսքերով իրենց ձեռքը գոյեցին իմ միայնակ սեպականութիւնն — իմ երկասիրութիւնը և պահեցին։ Այժմ իմ միակ ինչքը, որ ինձ ամեն տեղ կը յանձնարարէր, ձեր ձեռքումն է, որ մնում էր ինձ սովից փրկելու համար։ Այժմ լաւ եմ տեսնում, թէ ինչո՞ւ պէտք է անգործ մնալի։ Այդ մի դաւաճանութիւն է, որի առաջնորդը դու ես։ Որպէս զի իմ երկն աւելի կատարեալ չը լինի, որ միայն անունս չը հռչակուի, որ ինձ նախանձողներն իմ մէջ հազարաւոր թուութիւններ գտնեն, որ վերջապէս ինձ բոլորովին մոռանան, այդ պատճառով էլ պէտք է անբանութեան ընտելանամ, այդ պատճառով էլ պէտք է խնայեմ ինձ և մտաւոր զգալութիւնները։ Ո՛հ արժանաւոր բարեկամութիւն, թանկագին հոգացողութիւն։ Դաւաճանութիւնն ինձ զգուելի էի ներկայացնում, որ անտեսանելի և անդուլ թակարդներով պատեց ինձ, միայն աւելի զգուելի դարձաւ։ Եւ դժու, լուշկապարիկ, դժու, որ ալիքան քնքշութեամբ երկնայնաբար հրապուրեցիր ինձ, այժմ ես յանկարծ տեսնում եմ քեզ։ Ո՛չ, Աստուած, ինչո՞ւ ալիքան ուշ։ Մենք մեզ յօժարութեամբ ենք խաբում եւ պատում ենք մերժումներին, որոնք մեզ են պատում։ Մարդիկ միմեանց չեն ճանաչում։ Միմեանց ճանաչում են միայն դատապարտումները, որոնք մերկ նստարանի մօտ շթղալակապ տնքում են, ուր ոչ ոք պահպանելու, ոչ ոք կորցնելու բան չ'ունի, նրանք միմեանց ճանաչում են, ուր ամեն մէկը խաբեբայ է ներկայանում և իր նմանին էլ խաբեբայ է ընդունում։ Բայց մենք քաղաքավարութեան պատճառով չենք կամենում մի քանիսին ճանաչել, որպէս զի նրանք էլ մեզ չը ճանաչեն։ Որքան ժամանակ քո սուրբ պատկերը թագցնում էր ինձնից անառակին, որ փոքրիկ ճարպիկութիւններով էր գործում։ Գիմակդ վալը ընկաւ, այժմ տեսնում եմ Արսիտային իր բոլոր հրապուրելից մերկացած։ Այն, ալիք դու ես։ Քո մասին էր երգում իր խորհրդալից երգը։ Եւ այն փոքրիկ, նենգաւոր միջնորդը։ Որքան ստորացած եմ տեսնում նրան իմ առջև։ Եւ լսում եմ նրա թեթե քալելի ձայնը, ես ճանաչում եմ այն չրջանը, որի շուրջը նա սպրդում էր։ Չեզ բոլորիդ էլ ճանաչում եմ։ Թող այդ իմ համար բաւական լինի։ Եւ եթէ թըշուառութիւնն ինձնից ամեն բան էլ լափշտակած լինի, ես այնուամենայնիւ կը գնահատեմ դրան։ Այդ է սովորցնում ինձ ճշմարտութիւնը։

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Զարմանքով եմ լսում քեզ, Տասսօ, թէպէտեւ լաւ գիտեմ, թէ քո արագաշարժ խելքը որպիսի թեթեւութեամբ մի սահմանից դէպի միւսն է ճօճում: Զգաստացիր: Զսպիր այդ կատաղութիւնդ: Դու չարախօսում ես, դու այնպիսի խօսքեր ես արտասանում, որոնք ներքի եմ միայն ցաւերիդ պատճառով, բայց ինքդ քեզ երբէք չես կարող ներել:

ՏԱՍՍՕ

Ո՛հ, մի մխիթարիւ ինձ այդ մեղմ շրթունքովդ, թող չը լսեմ քեզնից ո՛չ մի խելացի խօսք: Թող իմ համար մնալ իմ ընկճած բախտաւորութիւնը, որ ես չզգաստանամ և լետոց ցնորուեմ: Զգում եմ ներքին ոսկերքս փշրուած և ես սպարում եմ, որ այդ զգամ: Յուսահատութիւնն իր ամբողջ կատաղութեամբ ընդգրկում է ինձ և դժոխալին տանջանքում, որ ինձ շրջապատում է, չարախօսութիւնն ինձ կը թուի ցաւի մի թեթեւ նշույլ: Եւ կամենում եմ հեռանալ և եթէ դու ա՛յ կեղծ ես, ապացուցիր ինձ և թող որ խկոյն գնամ:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Ես չեմ կարող քեզ թողնել այդ տառապանքի մէջ: Եւ եթէ ըմբռնելովդ ուժը բոլորովին պակասում է, ի հարկէ իմ համբերութիւնը չի պակասի:

ՏԱՍՍՕ.

Ուրեմն պէտք է որպէս կալանաւոր քեզ անձնատուր լինիմ: Անձնատուր եմ լինում և գործը վերջացրած է: Ես չեմ ընդգիմադրում, այսպէս իմ համար լաւ է: Եւ թող տուր ցաւելով կրկնեմ որ գեղեցիկ էր ինչպէս ես ինքս ինձ հետ կատակ արեցի: Նրանք գնում են: Ո՛վ Աստուած, այնտեղ արդէն տեմնում եմ փոշին, որ կառքերը բարձրացնում են: Զիւաւորներն առաջ են ընկած: Գնում են կառքով այնտեղ: Գնում են դէպի այնտեղ: Միթէ ես էլ այն տեղից չեկայ: Նրանք անցան, նրանք բարկացած են ինձ վրայ: Ո՛հ, եթէ միայն մէկ անգամ էլ համբուրէի իշխանի ձեռքը: Ո՛հ, եթէ կարողանայի միայն հրաժեշտ տալ: Ի՞նչ մէկ անգամ ասել, ո՛հ, ներիր, միայն լսել ես, գնա քեզ ներում: Ես այդ չեմ լսո՞ւ, երբէք չեմ լսի: Զէ որ կամենում եմ գնալ: Թող տուր միայն հրաժեշտ տամ, միայն հրաժեշտ տամ: Ո՛հ, տուէք, ո՛հ լետ տուէք ինձ միայն մէկ րոպէով ներկայութիւնը: Կարելի է որ կրկին առողջանամ: Ո՛չ, ես հրաժարուած եմ, աքսորուած եմ, ես ինքս ինձ աքսորեցի: Ես այլ ես չեմ լսի այն ձայնն, այն հայեացքին չեմ հանդիպելու:

ԱՆՏՕՆԻՕ

Թող տուր մի մարդու ձայնը քեզ մտաբերի, որ անվրդով չի կանգնած քեզ մօտ: Դու այնպէս թշուառ չես, ինչպէս որ դու կարծում ես: Այրացիր: Դու շատ ես լուսահատում:

ՏԱՍՍՈ.

Միթէ այնքան թշուառ եմ, ինչպէս որ երևում եմ: Միթէ այնքան թուլ եմ, ինչպէս որ ինձ քո առջև ցոյց եմ տալիս: Միթէ կորցրած եմ բոլորը: Միթէ ցաւը, որպէս թէ գետինը շարժէր, շինուածքը զարձրեց աւերակի մի սարսափելի կոչաւ: Միթէ բաւարար տալանդ չի գտնուի, որ ինձ հազար ու մի բանով զբաղեցնի, պահի: Միթէ բոլոր ուժը սպառուել է, որ շարժուած էր իմ կրծքում: Միթէ ոչինչ եմ, բոլորովին ոչնչացել եմ: Ո՛չ, ամեն ինչ իր տեղումն է և ես ոչինչ եմ դարձել: Ես ինքս ինձ ինձնից գողացալ, նրան ինձնից գողացան:

ԱՆՏՕՆԻՕ.

Եւ եթէ քեզ թւում է, որ բոլորովին կորած ես, համեմատիր քեզ ձանաչիւր, թէ ինչ ես դու:

ՏԱՍՍՈ.

Այո՛, պատեն ժամին ես ինձ մտաբերում: Զ՞ի կարող արդեօք ոչ մի պատմական օրինակ ալ ես օգնել: Միթէ չի կարող ներկայանալ իմ աչքերին մի ազնիւ մարդ, որ ինձնից մի որիէ անկամ աւելի տանջուած լինէր, որպէս զի ինձ նրա հետ համեմատելով կարողանալի հանդարտուել: Ո՛չ, ամեն ինչ կորած է: Միայն մէկ բան է մնում. բնութիւնը տուել է մեզ արտասուք, ցաւի աղաղակ, երբ մարդ ալ ես չի կարողանում դիմանալ: Եւ քացի ալդ բոլորից ցաւի ժամանակ տուել է ինձ նուագ, խօսք, տառապանքիս խիստ լիութեան մասին զօն: գատուելու համար: Եւ եթէ մարդ իր տանջանքում լամբանում է, մի աստուած ինձ տուել է շնորհք ասելու, թէ որքան վրշտալից եմ:

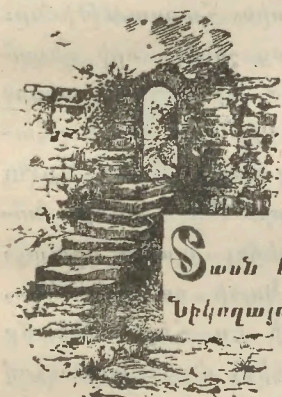
(Անտօնիօն մօտենալով բռնում է նրա ձեռքը)

Ո՛վ ազնիւ մարդ: Ի՞նչ հաստատ և հանդարտ կանգնած ես, իսկ ես միայն նմանում եմ չողմաշարժ ալիքին: Մտածիր միայն և մի բարձրացնիր քեզ ուժերիցդ վեր: Հիօր բնութիւնը, որ հաստատուել է այս ժայռը, ալիքին էլ տուել է դիւրաշարժութիւն: Բնութիւնն ուղարկում է իր փոթորիկն, ալիքը փախչում է, երերում է, և փքւում է և փրփրալով թեքում, անցնում է ջրովը: Այդ ալիքի մէջ որքան գեղեցիկ ցոլանում էր արեգակն, աստղերը հանգչում էին այդ կրծքի վրայ, որ մեղմութեամբ շարժւում էր: Անհետացել է պաշտօնութիւնը, թուել է հանգստութիւնը: Վտանգի ժամանակ ես ինձ ալ ես չեմ ճանաչում և ալ ես չեմ ամաչում այդ խոստովանել: Ահլը փշրուած է և ծառն ամեն կողմից ճալթում է: Գետինը տրաքելով պատուում է ոտներին տակ: Ես երկու ձեռքովս քեզանից եմ բռնում: Այսպէս հաստատ ապաստանում է նաւավարը վերջ ի վերջոյ այն ժայռին, որին զիպչելով նա պիտի է ջարդուի:

ԹԱՐԳ. ԲԺ. ԼԵՒՈՆ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆՑ

ՍԵՒ ՀՅՑԵՐ

Տասն և չորսերորդ դարու սկզբներին էր՝ Նիկողայոս Նէրլին դրամատուն ունէր Ֆլորէնցիա քաղաքում։ Նա ամբողջ օրը զբաղուած էր մատենաներում թուանշաններ գրելով. ժամը երեքին նա նստում էր իւր գրասեղանի սուաջ. երբ ինն էր զարկում՝ նա դարձեալ մեխուած էր միևոյն տեղը և շարունակում էր գրել թուանշաններ։

Իրամատունը փոխարինաբար փող էր տալիս և կայսեր և պապին, և եթէ սատանային էլ չէր տալիս, միայն նրա համար, որ վախենում էր մի գուցէ իւր գործերը վատ գնան չար ոգու պատճառով, որ ընդունակ է ամեն տեսակ խորամանկութիւնների։ Նիկողայոս Նէրլին համարձակ էր և ոչոքի չէր հաւատում։ Նա մեծ հարստութիւն ձեռք բերեց, հարստահարեց շատերին և ահա թէ ինչու նորան ամենքը յարգում էին

Ֆլորէնցիայում: Նա ապրում էր մի պալատում, ուր աշխարհի լոյսը թափանցում էր միայն նեղ ու ցածր պատուհանների միջով:

Նիկողայոս Նէրլիի պալատը պատած էր պատնէշով և շղթաներով: Ներսիս պատերը զարդարուած էին զանազան հմուտ գեղարուեստների նկարներով. ամեն տեղ տեսնուում էին բարեգործ կանայք, պատրիարքներ և մարգարէներ, կտաւների վերայ նկարուած էին զանազան բարեպաշտական պատմութիւններ. իւր բարի գործերով Նիկողայոս Նէրլին ամենքին այնպէս էր հրապուրել, որ բոլորն էլ փառաւորում էին նորա հարստութիւնը: Քաղաքից դուրս նա մի հիւանդանոց շինեց, որի գեղանկար պատի վերայ ձևակերպուած էին դրամատիրոջ կեանքի ամենապայծառ գործերը: Իբրև նշան շնորհակալութեան, որ նա զոհել էր մի գումար Santa-Maria Novella եկեղեցու շինութեան աւարտման համար, նորա պատկերը կախած էր այդ եկեղեցու պատի վրայից: Նէրլին նկարուած էր չոգած ս. Կոյսի ոտների մօտ, խաչած ձեռներով: Նորան կարելի էր հեշտութեամբ ճանաչել իւր կարմիր բրդէ թասակից, մազէ աստառով հանդերձից, չաղ երեսից և փոքր աչքերից: Նորա բարի կինը, Մօնան, որից կարծեմ ոչ ոք մի բարիք տեսած չունէր, ազնիւ և տխուր նայուածքով կանգնած էր ս. Կոյսի միւս կողմը, աղօթողի խաղաղ արտայայտութեամբ:

Նէրլին հասարակապետութեան առաջին քաղաքացիներից մէկն էր. այն յարգանքը, որ նա վայելում էր գլխաւոր կառավարիչների կողմից շնորհիւ իւր հարստութեան, երբէք չէր պակասում:

Մի ձմեռ օր, երբ Նէրլին վերադառնում էր իւր պալատը սովորականից ուշ, իւր տան առաջ շրջապատեցին նորան մի խումբ կիսամերկ աղքատներ, ձեռքերը դէպի նա մեկնած:

Նա կոպտութեամբ վռնդեց նոցա: Բայց աղքատները քաղցածութիւնից սոված գայլերի համարձակութիւն էին ստացել: Նոքա շրջապատեցին զրամատիրոջ և հաց էին խնդրում խռպոտ և աղաչող ձայներով: Նէրլին արդէն կռացել էր քար վերցնելու աղքատներին խփելու համար, երբ լանկարձ տեսաւ իւր ծառաներից մէկին, որ սև հացերով լի մի կողով գլխին տանում էր տուն ծառաների համար:

Դրամատէրը կանչեց նորան, ձեռները կոխեց կողովի մէջ և միջի բոլոր հացերը ածեց աղքատների առաջ: Յետոյ տուն վերադառնալով պարկեց ու քնեց: Երազում նա տեսաւ, որ ինքը կաթուածից մեռաւ և այնպէս շուտ, որ նորան թւում էր թէ գտնւում է նոյն իսկ իւր անկողնում. այնտեղ, ուր «գոյութիւն չունի ոչ մի լոյս», նորան երևեցաւ Միքայէլ հրեշտակապետը, որը խաւարի մէջ լուսաւորուած էր իրենից ճառագայթած լոյսով:

Հրեշտակապետը բռնած ունէր ձեռին մի կշիռ և բարձում էր նորա թաթերի վերայ: Նէրլին երբ տեսաւ կշռի մի թաթի վերայ դարսուած մի այրու թանկագին իրեր, որոնք գրաւ էին զրուած իւր մօտ, անիրաւ կերպով ձեռք բերուած փողերն ու մի քանի ոսկէ սիրուն զրամներ, որպիսին բացի իրենից ուրիշ ոչ ոք չունէր և որ ինքը ձեռք էր բերել վաշխառութեամբ կամ խաբէբայութեամբ և որ այդ ամենից խիստ ծանրանալով՝ կշռի թաթը իջաւ բաւական ցած, զգաց որ իւր կեանքի վերջը մօտեցել է և որ հրեշտակապետն արդէն դատելու է իրան:

— Սուրբդ Միքայէլ, ասաց նա, -- եթէ դուք կշռի մի թաթի վերայ դարսում էք ամեն բան, ինչ որ կեանքում ես ձեռք եմ բերել, ապա ուրեմն խնդրեմ միւսի վերայ էլ դարսէք այն բոլոր ընտիր գործերս, որոնք

գեղեցիկ կերպով ցոյց են տալիս իմ բարեպաշտութիւնը։
Չմոռանաք Santa-Maria Novella տաճարը, որի գրեթէ
երրորդ մասից աւելին իմ հաշուով եմ կառուցել, քաղա-
քից դուրս գտնուող հիւանդանոցը գեղանկար ճակատով։

Հրեշտակապետն այս բոլորը դարսեց կշռի միւս.
Թաթի վերայ, բայց նա չհաւասարուեց միւսին։ Իրա-
մատէրը սաստիկ անհանգիստ եղաւ։

Ո՛վ սուրբ Միքայէլ, — շարունակեց նա, — էլի լաւ
որոնեցէք։ Այդ թաթի վերայ չդրիք ո՛չ ս. Յովհաննէսի
խաչալուալի աւազանս, ո՛չ ս. Անդրէասի ամբիոնը, ուր
բնական մեծութեամբ նկարուած է Յիսուս Քրիստոսի
մկրտութեան սլատկերը։ Այդ գործը ինձ մեծ փող է
արժեցել։

Հրեշտակապետը ամբիոնն ու աւազանն էլ դարսեց
հիւանդանոցի վերայ, բայց թաթը չծանրացաւ։ Սուրբ
քրտինքը վրայ տուեց Նիկողայոս Նէրլիի ճակատին։

— Ս. Հրեշտակապետ, արդեօք ճիշտ է ձեր կշիռը,
հարցրեց նա։

Միքայէլ հրեշտակապետը ժպտալով պատասխանեց,
թէ չնայելով որ այն կշիռը պարիզեան փոխատու գան-
ձարանների և Վենետիկի սեղանաւորների կշիռների օրի-
նակով չեն շինուած, բայց միանգամայն անսխալ է ցոյց
տալիս։

— Հապա սա քնչ բան է, հոգւոց հանելով վրայ
բերեց Նիկողայոս Նէրլին գունատուած. — այս տաճարը,
այս հիւանդանոցը իւր բոլոր մահճակալներով, այս ամ-
բիոնը, աւազանը, — մի՞թէ սոքա յարդի կամ թռչունի
փետուրից ծանր չե՞ն։

— Տեսնո՞ւմ էք, Նիկողայոս, ասաց հրեշտակապետը,
տակաւին ձեր բոլոր ապօրինի գործերը գերակշռում են
ձեր բարի գործերի թեթեւ կշռին։

— Ուրեմն զժոխք պիտի գնամ, հարցրեց Ֆլօրէն-

ցային: Եւ երկիւղից նորա ատամները սկսեցին խփուիլ միմեանց:

— Համբերութիւն ունեցիր, Նիկողայոս Նէրլի, համբերութիւն, — վրայ բերեց Միքայէլ հրեշտակապետը: — Գեռ մենք չվերջացրինք մեր գործը, ահա դեռ այս էլ մնում է:

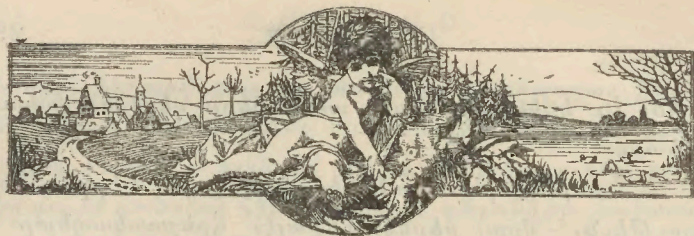
Եւ սրբազան Միքայէլը վերցրեց այն սև հացերը, որ հարուստը նախընթաց երեկոյին թափել էր աղքատների առաջ: Նա այդ հացերը դարսեց բարի գործերի թաթի վերայ և թաթը իսկոյն ցած իջաւ, միւս թաթը բարձրացաւ և երկուսն էլ հաւասարուեցան միմեանց: Կշռի նժարը չթեքուեց ոչ աջ և ոչ ձախ. սլաքը ցոյց էր տալիս երկու ծանրութիւնների ևս հաւասարակշիռը: Դրամատէրը դժուարանում էր հաւատալ իւր աչքերին:

Հրեշտակապետն ասաց նորան:

— Տեսնո՞ւմ ես, Նիկողայոս Նէրլի, — դու անպէտք ես թէ երկնքի և թէ դժոխքի համար: Գնա, դարձիր Ծլօրէնցիա, քո քաղաքում շատացրո՞ւ այդ հացերը, որ դու բաժանել ես գիշերով, որպէսզի ոչոք չտեսնէ — և դու փրկուած կլինիս: Երկինքը միայն զղջացող աւազակի և արտասուող լանցաւորի առաջ չէ բացւում: Տիրոջ ողորմութիւնը սահման չունի. նա փրկում է նաև տալաշուող մեծատունին: Դու ևս այդպէս եղիր: Աւելացրո՞ւ այն հացերը, որոնց արժէքը աչքովդ տեսար իմ կշռի մէջ: Գնա:

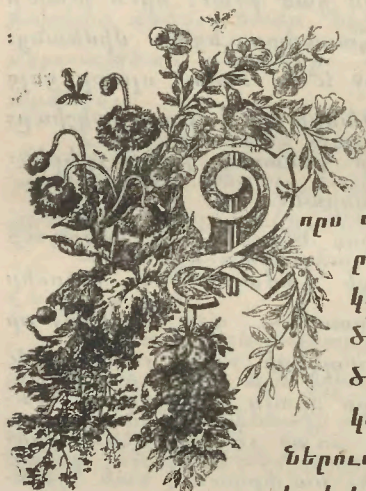
Նիկողայոս Նէրլին զարթնեց: Նա վճռեց հետեւել հրեշտակապետի խորհրդին և աւելցնել աղքատների հացերը, որպէսզի երկնքի արքայութիւնը ժառանգէ:

Այն երեք տարում, որ նա անցրեց երկրիս վերայ իւր առաջին մահից յետոյ, նա կարեկցում էր թշուառներին և շատ էր օգնում աղքատներին:

ՄԱՏՈՒՌԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ

(Օ. ՇՐԱՅՆԷՐԻ)

որս մերկ պատեր են. նոցա վերայ նկարուած է Յիսուսի պատկերը, խաչը ուսին, աստուածային Մանուկը մասամբ եղծուած, Ամենասուրբ Կոյսը կապոյտ ու կարմիր հանդերձներում, հռովմէական զինուորներ և էլի Քրիստոսը ձեռները կապկըպած: Կտուրը փուլ է եկած և վերեւից երևում է բաց երկինքը, իտալական կապոյտ երկինքը. անձրեւ ծակոտիքներ է բացել պատերի մէջ, իսկ սոցա ծեփը արդէն թափւում է ինքն իրան: Մատուռը մէն մենակ է, բարձրմիտեղ, հրուանդանի հէնց գազաթին, և գիշեր ցերեկ ծովի ալիքները խփւում են նորա ստորոտին: Ոմանք ասում են, որ շինած է այնտեղ՝ ներքեւ—կղզու վերայ ապրող կրօնաւորների ձեռքով, որպէս զի կարողանան իրանց նեղացած-հիւանդներին տանել այնտեղ: Միւսները, թէ

մեծ ճանապարհով անցնող կրօնաւորներն ու ուղևորներն են կառուցել, որ իբրեւ օթեան և աղօթատեղի ծառայէ իրանց: Բայց այժմ էլ ոչ ոք չէ իջևանում մատուռում աղօթելու, և այլ ևս հիւանդներ չեն տանում քժշկութեան համար:

Մատուռի ետեւից անցնում է հռովմէական հին ճանապարհը: Եթէ մի կերպ բարձրանաք այնտեղ բոլորովին միայնակ և մի ջերմ, արև օր նստէք, ձեզ այնպէս կթուլայ, թէ քարայտակի վերայ լսում էք հռովմէական զինուորների քայլերի ձայնը, նոցա զէնքերի շաչիւնը և այն հեռաւոր ժամանակների յուշերը, երբ Աննիբալն իւր զօրքերով ներս էր խուժում թաւուտի մէջ, իսկ այստեղ էլ աւելի ճանապարհ չկար: Այժմ փատարեալ լուսթիւն էր տիրում: Ժամանակ առ ժամանակ քարայտակի քարերի վերայից ջորու ոտնաձայնը կլսէք—գա գեղջկուհին է, որ կողովների մէջտեղը նըստած՝ անց է կենում. կամ կտեսնէք մի պառաւ, գլխին կապոց դրած գնալիս, և կամ աւազակային զարհուրելի կերպարանքով մի մարդ, դագանակը ձեռին, շտապով անցնելիս ճանապարհով: Բայց այնուամենայնիւ մատուռը մէն մենակ է կանգնած. նորա երկու կողքերից ծովածոցերն են և նորա ձայնը հնչում է ծովի ալիքների խփուելուց նոյն իսկ ստորոտում:

Ես գնացի այնտեղ մի ձմեռուայ օր, երբ կէսօրին ջերմ արևը ամեն ինչ այրում էր՝ հին ճանապարհի վերայ: Ես յոգնեցի, և ճանապարհը զառիվեր թուաց ինձ: Մտայ մատուռը, մօտեցայ քարուքանդ լուսամտին և սկսայ նայել դէպի ծովը: Հեռու, հեռու ծոցի կապոյտ ջրի ետևը երևում էին քաղաքներ և գիւղեր, որոնք ինչպէս սպիտակ և կարմիր բծեր ցրուած էին լեռների կանաչ փնջերի վերայ, իսկ լեռների գագաթները բարձրանում էին գրեթէ մինչև երկինք, որոնք երբեմն երևում էին, ու

երբեմն էլ ամպերի տակ ծածկուում: Ինչ թուում էր, որ գազաթները կանչում են ինչ իրանց մօտ, բայց գիտեմ, որ երբեք ոչ մի կամուրջ միացնել չէ կարող ինչ նոցա հետ, երբեք, երբեք: Ես աչքերս ծածկեցի ձեռքերով և երեսս շուռ ցուրի: Այդ տեսարանն անտանելի էր ինչ համար:

Ես սկսայ մանգալ մատուռի աւերակներում, նայեցի խաչակիր Յիսուսին, Մանուկ-Փրկչին, հռովմէական զինուորներին, նոցա ծալած ձեռներին և դուրս եկաք բաց գաւիթն ու նստեցի քարի վերայ: Ոտներիս առջև փոքրիկ ծովախորշ կար ու մի շարք սպիտակ տներ, որոնք թաղուած էին ձիթենու ծառերի կանաչի մէջ, իսկ ալիքների սպիտակ փրփուրը ինչպէս մի երկայն նեղ ժապաւէն պատում էր ծովափը. յոգնած լինելով՝ ես թինկը տուի ծնկանս վերայ: Ես չափազանց յոգնել էի—յոգնածութիւնս ինչ օրուայ տապից աւելի հին էր թուում, հռովմէական հին ճանապարհի քարերի արևակեղից հին, և ես գլուխս ծնկանս դրի ու սկսեցի ականջ դնել երեք հարիւր ոտնաչափ ինձանից ներքև խփուող ալիքներին և ձիթենու ճիւղերի ու հին կամարների միջև շառաչող հողմին, և քունս տարաւ: Քնի մէջ մի երազ տեսայ.

Մարդը տղերսուում էր Աստծուն և Աստուած Հրեշտակին ուղարկեց նորան օգնութիւն. հրեշտակը դարձաւ և ասաց.

«Ես այս մարդուն օգնել չեմ կարող»:

«Ի՞նչ է նորա ուզածը». ասաց Աստուած:

Հրեշտակը պատասխանեց. «անդադար աղաղակում ու կոծում է, որ մէկը անպատուել է իրան և որ ինքը ցանկանում է նորան ներել, բայց չէ կարող»:

Աստուած ասաց. «Դու ի՞նչ արիր նորա համար»:

Հրեշտակը պատասխանեց. «Ամեն բան: Բռնեցի

ձեռքից և ասացի. լսիր, երբ այս մարդու մասին վատ բան ասեն. դու լաւ խօսիր. ծածուկ, նորա համար տնկատելի կերպով օգնիր, ուր և կարող լինիս. մասնատրիր նորան այն ամենից, ինչ որ ամենից թանգ բան ունիս, և հետզհետէ, այս կերպով ծառայելով՝ կզգաս, որ շահել ես նորա սիրտը և որ ներել ես նորան»: Եւ մարդը ասաց. «լաւ, ես այդ կանեմ»: Բայց յետոյ մի մութ գիշեր նորից լսեցի նորա հեծկլտոցը. «Ամեն բան արի: Ոչ մի միջոց չէ օգնում: Ես չեմ թեթեւանում լուրջնալիս, որ լաւ եմ խօսում նորա մասին: Եւ թէ՛ կուզ հէնց սեպհական արիւնս թափեմ նորա համար, էլի չեմ կարող սրտիս ատելութիւնը ոչնչացնել: Չեմ կարողանում ներել, ո՞վ Աստուած, չեմ կարողանում, չէ»:

Ապա նորան ասացի. «Նայիր այս կողմ, տես քօանցեալը, մանուկ հասակիցդ սկսած, տես քո փոքրկութիւնն ու անարդարութիւնը, լաւ նայիր բոլոր սխալներդ և պակասութիւններիդ վերայ և մի՞թէ այնուհետեւ նոյն իսկ կեանքիդ լուսի տակ չես տեսնի եղբօրդ ինչպէս մի տարբեր մարդ: Մի՞թէ դու այնքան անմեղ ես, որ իրաւունք ես համարում ուրիշին ատելը»:

Եւ նա նայեց ու ասաց. «այո՛, ուղիղ ես ասում, ես ևս մեղանչել եմ և ներում եմ եղբայրակցիս: Բաւական է, գնա՛— ես ներեցի»: Նա հանգիստ պարկեց և ձեռքերը խաչեց կրծքին, և ես մտածեցի, որ արդէն մարդու հոգին հասնատութիւն գտաւ: Բայց դեռ թեքս չէի թափահարել երկինք բարձրանալու համար, երբ նորից վայնասուն լսեցի երկրի վերայ. «Ես ներել չեմ կարող, ո՞վ Աստուած, չեմ կարող: Աւելի լաւ է մեռնեմ, քան ատեմ: Ես չեմ կարող ներել»:

Ես մօտ գնացի նորա կացարանին և մի անգամ կանգնեցի դրան ետեւ ու լսեցի նորա աղաղակը.

«Ես էլ եմ մեղանչել, բայց ոչ այդպէս: Եթէ ես

երբ և իցէ ընկերակցիս մի չնչին վերք եմ հասցրել, ծունկ եմ չոքել նորա առաջ և սկսել եմ համբուրել նորա վերքը մինչև որ բժշկուել է: Ես չեմ թույլ տուել, որ ում և իցէ հոգին կորչի դէպ ինձ ունեցած ատելութեան շնորհիւ: Եւ եթէ ով և իցէ թէկուզ հէնց մտքովն անց է կացրել, որ ես վիրաւորել եմ նորան, ես նորա առաջ երեսնիվայր եմ ընկել, որ ոտներով տրորէ ինձ և այսպիսով, տեսնելով իմ նուաստանալը իւր առջև, կարողանայ ներել ինձ և հոգի չկորցնէ: Բայց իմ հոգու մասին ոչ ոք չէ մտածել, ոչ ոք չէ կամեցել փրկել ինձ կորստից և ոչ մի քալ չէ արել, որով ես կարողանայի նորան ներել:

Ես նորան ասացի. «Լսի՛ր, հանգստացի՛ր: Եթէ չես կարող, ուրեմն մի՛ ներիր քեզ վիրաւորողին, բայց մոռացիր նորան և նորա արածը, մոռացիր և ապրիւր առաջուայ պէս: Գուցէ միւս կեանքում»...

«Հեռացիր գնա՛, աղաղակեց նա, ինչ եմ անում միւս կեանքը: Ես կորչում եմ այժմ. հէնց իսկոյն: Արևի լոյս տեսնել չեմ կարողանում, աչքերս փոշիով լիքն են և կոկորդոս աւազով: Հեռացիր, անա, երանի՛ թէ կեանքումս գոնէ մէկ անգամ տեսնէի, թէ ի՞նչ սիրուն է լոյս աշխարհը: Աստուած իմ, Աստուած: Ես չեմ կարող առանց սիրելու ապրել, չեմ կարող ապրել ատելով»:

Այսպէս ուրեմն, ես նորան թողի լաց ու կոծի մէջ և դարձայ քեզ մօտ, Տէր:

Եւ Տէրը ասաց. «Այդ մարդու հոգին պէտք է փրկել»:

Հրեշտակը հարցրեց. «Ի՞նչպէս ազատենք»:

Աստուած ասաց. «Դարձիր գնա երկրի վերայ և ազատիր»:

Հրեշտակը հարցրեց. «Ի՞նչ անեմ, ի՞նչպէս ազատեմ»:

Տէրը խոնարհեց դէպի հրեշտակը ու ինչ-որ շշնչաց

ականջին, և Հրեշտակը թևերը տարածեց ու ցած թռաւ դէպի երկիր:

Ես արդէն զարթել էի, գլուխս ծնկանս վերայ կախած և նստած քարի վերայ, բայց ոյժ չունէի վերկենալու: Ես լսեցի, թէ ինչպէս հողմը շառաչում էր ձիթենի ճիւղերի ու աւերակների կամարների միջով — և դարձեալ քնեցի:

Հրեշտակը դարձաւ երկիրս, գտաւ մարդուն կարծրացած սրտով, ձեռքից բռնեց և տարաւ մի տեղ:

Մարդը ոչ գիտէր թէ ուր է տանում իրան Հրեշտակը, և ոչ էլ թէ ինչ պէտք է ցոյց տար նորան: Երբ նոքա հասան, Հրեշտակը թևով ծածկեց մարդու կերպարանքը, և երբ թևը յետ տարաւ, մարդը իւր առաջ ինչ-որ տեսաւ գետնի վերայ: Աստուած Հրեշտակին իրաւունք էր տուել մարդկային հոգին մերկացնել և վեր առնել նորանից այն արտաքին յատկանիշները, ձևերը, գոյնը, հասակը և սեռը, որոնք մարդուն որոշում են մնացեալ բոլոր իւր նմանակիցներից, և այդ հոգին այժմ դրուած էր իւր առաջ նոյնպիսի մերկ դրութեամբ, ինչպէս որ մարդ տեսնում է նորան, երբ իւր հայեացքները ուղղում է դէպի ներս:

Եւ նոքա տեսան իրանց առաջ նորա ամբողջ անցեալը. մանր աճող կեանքն ու մանկութիւնը իւր անմեղութեան քնքով աղուամազով, տեսան թէ ինչպէս այդ աղուամազը փոքր առ փոքր ոչնչանում էր և տեղի էր տալիս երիտասարդութեան, ինչպէս մատաղ կեանքը ազահ շուրթերով խոնարհում էր դէպի կեանքի մեծ աւազանը, և ինչպէս նորա կողքից ջուրը ցած էր թափւում. նոքա տեսան բոլոր չիրականացած յոյսերն և մտքի ու սրտի այն մոլորութիւնները, որոնց մարդիկ մեղք են անուանում, և ներքին լուսափայլութեան այն վայրկեանները, որոնց մարդիկ կոչում են արդարու-

Թիւն, նորա կարողութեան և ոյժի օրերը, երբ վերանալով՝ գոչում էր նա. «ես ամենակարող եմ» և փոքրողութեան ու թուլութեան օրերը, երբ վայր էր ընկնում գետին և փռուած պարկում հողի վերայ, տեսանամենը, թէ ինչ կարող էր լինել այդ հոգին, բայց որ երբէք չէ լինում:

Եւ մարդը գլուխը կախեց:

Հրեշտակը հարցրեց նորան. «Սա ինչ է»:

Մարդը պատասխանեց. «այդ ես եմ, ես ինքս եմ»:

Եւ նա մի շարժում արաւ, որով կարծես ուզում էր իրան սղմել այդ հոգին, բայց Հրեշտակը լետ պահեց և ծածկեց նորա աչքերը:

Աստուած Հրեշտակին իրաւունք էր տուել նաև հոգու միջից հանել ժամանակի, տարածութեան և հանգամանքների այն արտաքին յատկանիշները, որոնք մարդկային անհատական կեանքը որոշում են ամբողջ տիեզերական կեանքից:

Եւ Հրեշտակը նորից բացեց մարդու աչքերը ու սա թափանցեց:

Նա տեսաւ իւր առաջ, որ մի փոքրիկ կաթիլի մէջ ցոլանում է ամբողջ աշխարհը, ամենահեռաւոր աստղերի շարժուիլը երկնային տարածութեան մէջ և բիւրեղների բարձրութիւնը երկրի խորքում, ուր աչք չէ դիպել. այն, որ սաղմը կենդանացնում է ձուի մէջ և կենսագործում նորածին մանկան մանրիկ մատները, որ կեանք է տալիս ամեն մի թերթիկի և ծաղկի, և որ տպրում է միայնակ անպարունակ ծովի խորքում, և նորա պաշտօն մակերևոյթի վերայ, և լեռների մամուռով ու որքինով ծածկուած գագաթների վերայ, և մարդկային հոգու մէջ:

Եւ մարդը խորասուզուած սկսաւ ուշադրութեամբ դիտել: Բայց Հրեշտակը իւր թևը դիպցւեց նո-

Քան, և մարդը գլուխը ցած գցեց և բարեպաշտ շուկով շնչաց. «Սա Աստուած է»:

Հրեշտակը փակեց մարդու աչքերը: Եւ երբ նա նորից բաց արեց, մարդը տեսաւ, որ մէկը անցնում է նոցա մօտից: Պա հոգին էր, արտաքուստ զգեստաւորուած և մարդու կերպարանք մտած, որովհետեւ Հրեշտակին Աստուած իրաւունք էր տուել ինչպէս զգեստ հագցնել հոգուն արտաքուստ, այնպէս էլ մերկացնել. և մարդը ճանաչեց անցուորականին:

Հրեշտակը հարցրեց նորան. «գիտե՞ս այդ ով է»:

Մարդը պատասխանեց. «գիտեմ ով է», և նայեց նորա ետեւից:

Հրեշտակը հարցրեց. «Ներեցի՞ր աշդեօք նորան»:

Մարդը այսքան միայն ասաց. «Բնչքան գեղեցիկ է եղբայրս»:

Հրեշտակը նայեց մարդու աչքերին և փակեց իւր սեպհական պատկերը — այդ աչքերից բղխող լոյսը կուրացնում էր իրան: Եւ մեղմ կերպով ժպտաց ու վերադարձաւ Աստծու մօտ:

Եւ երկու մարդիկ եղբայրացուան երկրիս վերայ:

Ես զարթեցի:

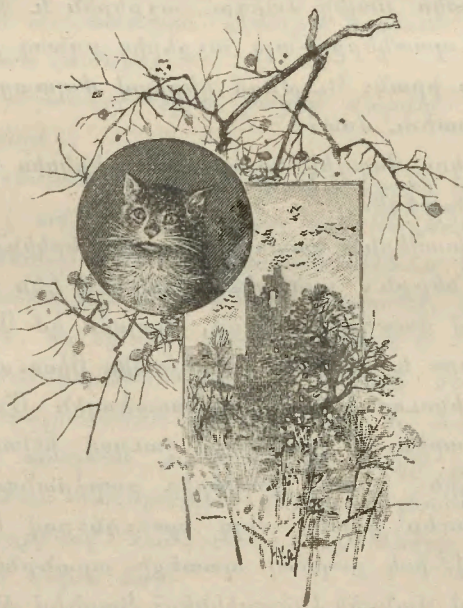
Իմ գլխավերեւը կապոյտ, կապոյտ երկինքն էր, իսկ հեռւում, ներքեւ, ալիքները խփւում էին ափին: Ես անցնում եմ մատուռի միջով, նայում եմ Աստուածամօրը կապոյտ և կարմրով, խաչակիր Յիսուսին, հռովմէական զինուորներին և աստուածային Մանկան եղծուած նկարին, և զառիվայր՝ շաւղով իջնում եմ մեծ ճանապարհին: Երկու կողմերից բարձրանում էին ձիթենու ծառեր իրանց մոլգ պտուղներով և պսիժառ տերևներով, իսկ քարեայ պատերի արանքներից դուրս էին նայում մանրիկ ձնծաղիկներ: Կարծեմ թէ իմ քնած միջոցին անձրեւը նորոգել էր ամբողջ բնութիւնը: Ինչ

այնպէս է թւում, որ երբէք ես այդպէս գեղեցիկ չէի տեսել երկինքն ու երկիրը:

Իջնում եմ ճանապարհով, և նախկին յոգնութիւնս ու զառամութիւնս էլ չեմ զգում ամենեւին:

Շաւղի վերայով վերեւից ահա իջնում է մի գիւղացի մանուկ. նա քշում էր մի էշ, որի երկու կողքերից երկու մեծ կողով էր բարձած. մանուկը դուրս եկաւ ճանապարհի վերայ և սկսաւ գնալ իմ առջևից: Առաջ երբէք չէի տեսած նորան: Բայց ես սրտով ուզում էի նորա հետ կողք կողքի միասին գնալ և նորա ձեռքը բռնել—այլ սակայն նա չէր կարող հասկանալ, թէ ես ինչու էի այդպէս անում:

ԹԱՐԳՄ. ԳԻՒՏ Ա. ԴԱԶ. ԱՂԱՆԵՍԱՆՅ

ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԻՍՆԱՍՏԵՂԺՈՒԹԻՒՆ

44. Արրահամին լաջորդեց Կոմիտաս կաթողիկոս (617—625) որ Տարօնի եպիսկոպոս ու Գլակի վանահայրն էր։ Իր հայրապետութեան առնելով, Ս. Հռիփսիմեանց տաճարն (Էջմիածին) նորոգել ձեռնարկեց, և այս առթիւ յօրինեց Ս. Կոյսերու վրայ այբուբենի կարգաւ Շարական մը. ծանօթ «Անճինք նուիրեալ» քերականութեան և այլն քնարերգական գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը Հայ. Եկեղեցւոյ շարականներու մէջ գրեթէ առաջին տեղը կը գրաւէ զգացումներու փափկութեամբ, լեզուի պարզութեամբ ու իմաստի զանազանութեամբ։ Անճինք նուիրեալը Ա.— ձ թարգմանուած է գերմաներէնի Norrenberg—Mæche, Litteratur 303—4 և այլն։ Այբուբենական կարգաւ շարականներու մէջ, ինչպէս «Այսօր զուարճացեալ», «Արեգական արդարութեան», «Արեւելք գերարփին» և այլն, առաջինն է «Անճինք նուիրեալը» ուր Ս. Հռիփսիմեանց մարմնական գեղեցկութիւնը լիմարեցուց հեթանոս թագաւորներն ու ժողովուրդները։ Իսկ իրենց հոգեոր սքանչելի աստուածաձիր գեղեցկութիւնը փափագելի եղաւ հրեշտակներուն. և երբ մարդիկ կը աօնեն Սրբուհիները, հրեշտակներն ալ ուրախակից կըլլան։ Աստուած Ս. Հռիփսիմեանց օգնութեան կուգայ հեթանոսական գունդերու դէմ։ Կոյսերը Հայոց, Վրաց, Աղուանից ազգերը կը ծնեն, քրիստոնէութեան կը դարձնեն։ Քերթողը Հռիփսիմէ անունին վրայ որ լուսարէն Եփրեմեան «Մեծ խորհուրդ» հալացածն է, խորհրդածելով կ'երգէ «Հռիփսիմէ մեծ խորհուրդ և անուն ցանկալի... եղեր օրինակ սրբութեան կուսանաց»։ Կոյսերը Ռահայոլովն ցուցին մարդոց արքայութիւն երթալու համար ու աղքատութեան ճամբան. խոնարհութիւն, աշխարհս արհամարհել, կուսութիւն, ժուժկալութիւն, վշտամբերութիւն, աղօթասիրութիւն, ընկերսիրութիւն, Աստուծոյ ապաւինել, արի՛ զժուարին պարագաներու մէջ. Ներքողին բովանդակութիւնը առնուած է Ագաթանգեղոսի պատմութենէն։

Ոչ միայն օրհնութիւնն այբուբենական կարգաւ է, այլ և հարցն ալ. թէ՛ն ոչ Կոմիտաս կաթողիկոսի Ս. Հռիփսիմեանց լատկացուած հարցն աւելի Ս. Ղեոնդեանց լատուկ է քան այս կոյսերուն։ Հարցը Օրհնութեան վսեմութիւնը չունի։ «Անճինք նուիրեալը» չափը հայկական կոչուածն է, իսկ Տեա «Դուսայ» 1901 Ա. Դ.

բաքանչիւր տող ունի չորս շեշտ և 8—14 վանկ. օրինակ.

	Շեշտ	Վանկ
Թուլացան կորովիք հաստաձիգ աղեղանց	4	12
Եւ տկար կանալքը՛ն վառեցան զինու	4	9
Թագաւորն պերճացեալ զօրութեամբ և փառօք	4	12
Ի մանուկ ի կուսէն պատեալ ամաչէր.	4	11
Ի վերայ միոյ պատուական մարդարտի	4	11
Խաղացին ցնծալով ամենայն հեթանօսք	4	11
Արեւմուտք յարեւելս ընթացեալ հասին	4	10
Քարոզել յայտնապէս զչքնաղ տեսութեան	4	10

Նախադասութիւնները բարդ են և կը բովանդակեն ճարտասանական ձևեր, ինչպէս պիտի տեսնենք և բարդ իմաստներ. Այդ ձևին մէջ կերեալ քերթողին զգացումներու վեհմութիւնը. անիկալ ոգևորած է Հռիփսիմեանց նահատակութեամբ, կը գովէ անոնց մարմնաւոր գեղեցկութիւնը, անոնց առաքինութիւնը, աշխարհատեցութիւնը և իրենց համոզման մէջ հաստատուն մնալը. Զանոնք կանուանէ «Ողջակէզք բանաւորք, զոհք փրկութեան և որովք անարատք». «Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սուրբ հիմնաքար» և այլն:

45. Կոմիտասի յաջորդ Եզր կաթողիկոս, որուն անունին առաջին տառը Ե. երբեմն զաւազանագիրքներու, այսինքն կաթողիկոսներու յաջորդական կարգին մէջ հակառակ կողմը կը դարձնէին, քաղկեդոնութեան յարելուն համար, ըստ Յովհ. Իմաստասէր (Օձնեցի) կաթողիկոսին, գրած է Աբեմէլի սարքը. Արեւագալի յորդորակներն իրենք չեն. մինչև ժՁ. դարը ձեռագիր Շարականներու և ժամագիրքներու մէջ այդ յորդորակները գոյութիւն չունին:

46. Է. դարու Շարականագիրներէն է, կըսեն, նաև Անանիա Շիրակացի, որ հալ հին մատենագրութեան պատմութեան մէջ եղական դէմք մ'է համարողական ու թուաբանական գիտութեան հետամուտ ըլլալուն համար: Հայոց մէջ առաջին աստեղագիտութիւնը [=Յաղազս երկնի] այս հեղինակը գրած է. Անանիայի է նաև Յաղազս Գրեմոյ և իշտոյ կոչուած գործը: Իմաստասիրական և ուսումնական գիտութեանց յատուկ ոճ մը կը գործածէ, ինչպէս ուսման, նորնպէս և լեզուին զլխաւոր հեղինակն է արժանապէս: Ոճէն դատելով՝ Անանիայի անհարադատ գրուածքներէն կը համարեն Կանոն:

Մեծի Յարութեան, «Որ եկիր ի փրկութիւն», Վարդավառի, Մարգարէից, Վարդապետաց, Պենտեկոստէի Ա. Աւուր շարականները: Ս. Էջմիածնի ձեռագիրներէն 1588-ին գրած Շարական մը Անանիայի կը վերագրէ «Գովեալքն» որ խնդրական կը մնայ:

47. Է. դարու նշանաւոր երգիչն է Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսը [677—703]: Ասոր օրով առաջնակարգ սրբութիւններ ձանչեցուեցան—Ս. Եկեղեցիներն ու Ս. Խաչը, և մասնաւորապէս Խաչին փառաւորապէս Ս. Երուսաղէմ դարձը նիւթ դարձաւ կրօնական աւանդութեանց ու շարականներու Այգ ատենները կը կառուցուին առաջին անգամ Ս. Խաչ անունով տաճարներ, որոնց կընծալուին Խաչի մասունքներ և կը հաստատուին Ս. Խաչ անունով տօներ: Վարազալ Խաչի գիւտն և ասոր հետ կապուած աւանդութիւնները նույնպէս ալս դարուն տեղի ունեցան: Այս պատճառաւ է որ Ս. Խաչի շարականներու մեծ մասը Է. դարուն յօրինուեցան որոնք մեզի հասած են Զորափորեցւոյն անունով, բացի երկուքէն. 1. Կանոն Գ. աւուր, «Սրբութիւն Սրբոց» շարականն, որու տունները Ստեփաննոս Մոկացւոյ անունին վերտառութիւնն ունին և կը համարուի գրուած ալս եպիսկոպոսէն, որ կապրէր Ժ. դարուն և որ շինած է Աղուանից Խաչէ եկեղեցին, ասոր համար տօն մ'ալ սահմանեց և 2. «Կանոն Գ. աւուր», որ Գրիգոր Մագիստրոսին է: Զորափորեցին երգեց նաև «Կանոն Շողակաթի» շարականն որուն մէջ կը ներբողէ եկեղեցւոյ նշանակութիւնը:

Շողակաթի Մանկունքի «Էջմիածին ի հօրէ» ի մէջ կը երգուի թէ երբ Միածին որդին, ըստ տեւական Գր. Լուսաւորչի, ռսկի ուսով բաղխեց Երկրին չատակը, սանդարամետները, անդնդոց խորերը ձայներ հնչեցին:

48. Խաչի նաւակատիւրը մեր շարահնոցներու մէջ նաւակատիւր եկեղեցւոյ ալ կը կոչուի, որովհետեւ իսկզբան յօններն ալ այսպէս կը կոչէին, Էնչէն, նաւակատիւր, նուիրումը: Խաչը զանուելէն ետք, երանելի դշխոյն Հեղինէ Գողգոթայի վրայ Ս. Յարութեան եկեղեցին շինել տուաւ որուն նաւակատիւրը մեծահանդէս տօնուեցաւ: Անուհետեւ Երուսաղէմի եկեղեցին տարուէ տարի հանդիսաւոր տօն կը կատարէր Խ

չիշատակ ասոր: Այս հանդիսաւոր տօնին չիշատակն է որ կը կոչուի նաւակատիք եկեղեցւոյ:

Խաչը կը կոչուի «Փայտ կենաց»: Գ. օրուան Օրհնութեան Գ. տունին մէջ քերթողը կերգահիւսէ երբայական աւանդութիւն մը «Արեւիք ի դրախտին ընծայեց զփայտ խաչին»: Թէ Սեթ Աստուծոյ հրեշտակին հրամանաւ գիտութեան ծառին սերմը առնելով՝ դրաւ թաղուած Ադամի բերանը ուր աճեցաւ և ծառ եղաւ: Այդ ծառին բունը, կըսեն, կար Քրիստոսի ատեն, զինուորները կամ հրէաները զայն առնելով՝ խաչ շինեցին և անոր վրայ գամեցին Քրիստոսը:

49. Միջին դարուն, երոպական բոլոր եպիսկոպոսանիտ մայր եկեղեցիներն ու վանքերն ունէին իրենց դպրոցը՝ կղերին պատրաստութեան համար: Կաւանդէին ինչ որ պէտք էր կղերին, կարգաւ գրել լատիներէն, երգելու ծիսակատարութիւն: Աշակերտողները խիստ կարգապահութեան ենթարկուած էին: Ամէն տարի դպրոցականները մեծ հանդէսով կերթալին կտրելու խրձաձե գաւազաններ որով իրենք պիտի ձեծուէին: Նոյն սովորութիւնը կար նաև գաւառներու մէջ, մեր տղայութեան դպրոցականներու մէջ չափահաս մարդիկ ալ կային: Մեր մէջ ալ այդպէս էր: Բարձր ուսումն էին Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն և Տրամարանութիւն, ալսինքն Lirourinm: Ասունք աւարտելէն ետքը, կ'աւանդէին Մաթէմատիք, Երաժշտութիւն, Երկրաչափութիւն և Աստղաբաշխութիւն, ալսինքն Quatrum: Մեր մէջ ալ, մայրավանքերու դպրոցները կ'աւանդէին այս ուսումներն է. դարէն սկսեալ՝ Նախնիք այս մասին բանմ' աւանդած չեն, բայց ալ ուսումներու վերաբերեալ, գիրքերն որ է. ու Ը դարուն թարգմանուեցան, ինչպէս Ան. Շիրակացւոյ գործերը, Գաւթ Անշաղթի ընծայուած երկերն և թարգմանութիւններն ոչ նուազ զօրաւոր փաստեր են թէ Մայրավանքերու մէջ գէթ կ'աւանդէին Միջին դարու նախամեծար ուսումներն և գիտութիւնը:

Ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ արմատ ձգեց: Այս մասին կղեր պէտք էր: Եպիսկոպոսանիտ մեծ քաղաքներու և եկեղց. մայրաքաղաքներու մէջ Եպիսկոպոսանիտ — կային դպրոցներ որ եկեղեցիներու կից մաստուն էին: Բիւզանդ Տարօնի մայր եկեղեցւոյն Ս. Յովհան. Նու աղպիսի մատուռը կը կոչէ Մարգարէանց [Բիւզանդ. Գ-

ժ.Դ. Ժ.Զ.] և դարու Մարավանքը, ուսման վառարան էր Ս. Սահակի ու Մեսրոպի դպրոցը, զոր «Փարզմանչաց դպրոց» կրնանք անուանել: Զ. ու է. դարուն ալ գլխաւոր ուսումնական զիններն էին Վարդէի հայր, Շեւի գործիչը: Կորնոյ խաչի վանքը: Իսկ Բ. դարուն անուանի էին Մաքնաց. Արշաթի, Թանգոթի, Հերմոս-վան ու Հոռոմայր վանքերը. մանաւանդ Սեւեաց վարդապետը: Այս վերջինը մեր եկեղեցական մատենագրութեան ու կրօնական բանաստեղծութեան մէջ շատ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է:

50. Ս. Մեսրոպի քարոզութեամբ հին հաւատքի նշխարքը բնաջինջ ըլլալով՝ ալդ տեղերը քրիստոնէացան, ուր կրօնական ուսման հիմը դրաւ Ս. Մեսրոպի աշակերտ ու լետոյ ալդ շրջանակներուն եպիսկոպոս Անանիա, որուն վրաջ վերջերս ընտիր ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց հայր Բարսեղ վարդապետ Վարդսեան: Ոչ նուազ ծաղկեցուց ալդ տեղերը նոյն ուսումը է. դարուն սկիզբը Մաթոսաղա քերթողը, ըստ Ուռպիւհեանի «Մեծ քերթող և Անյաղթ փիլիսոփայ», որ նաեւ Սիւնեաց վարժարանին բոլոր վարժապետներուն գլուխ կարգուեցաւ, այնպէս որ Կոմիտաս կաթողիկոս չբաւականանալով կաթողիկոսարանի վարդապետներէն, իր Թէոդորոս Քաթենաւոր եղբորսրդին ասոր քով զըրկեց՝ ուսումը կատարելագործելու համար: Ստեփաննոս Ուռպիւհեան այսպէս կը գրէ «[Ստեփաննոս Սիւնեցի, որուն մասին քիչ մը ետքը] ելեալ ի մենաստանէ անտի [Մաքնոցաց] փութալ ճեպի լաղրիւրն իմաստից, ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ էր գլուխ ամենայն գիտնոց հայոց, և պաշտօնեալ դպրոցքն որ ի նմա, քանդի որպէս Աթէնացիքն ի մէջ հռոմոց և լուսնաց ճոխացեալ էին, և մալր իմաստից կոչեցեալ ի Ապանիացոց աշխարհին լատին և հելլէն դպրութեամբ, ալսպէս և սոքա ի մեղ»։ Այսչափ հռչակաւոր էր Սիւնեաց վարդապետարանին աստուածաբանութիւնն ու վարդապետութիւնը, մանաւանդ որ ասոր եպիսկոպոսներն ալ կաթողիկոսէն ետք, Մեծն Ներսէսէն ի վեր, առաջինն էին, ըստ Ուռպիւհեանի Պատմութեան որ լուսարէն է և կը նշանակէ «նախատեսուց», «նախապատիւ» եպիսկոպոս: Այնուհետեւ այս եպիսկոպոսները Միտրապոլիտ կը կոչուին: Զ. դարուն ալս պատիւը նուազեցաւ, Աբրահամ կաթողիկոսի օրով, երբ վրայ

ու Աղուանից մէջ գահերիցութեան մասին հակառակութիւն ծագեցաւ, դարձեալ այս պատիւը վերստացան: Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն Աստուածապատիւ և հոգեւոր Տէր տիտղոսը կը տրուէր:

51. Ը. դարուն, Սիւնեաց զպրոցի ձեռքով հելլենաբանութիւնը մեր մէջ արմատ ձգեց: Բանասիրօրէն մեղանշած չենք ըլլար ըսելով. (հակառակ այն վարկածներուն թէ հելլենականութիւնը կրտսեր թարգմանիչներուն ձեռքով է. դարուն վերջեր մտաւ մեր մէջ) Ե. դարուն վերջերն սկսաւ ատիկա ու Ը. դարուն՝ այն ոճով գրել սովորութիւն մը դարձաւ: Ե. դարու վերջերը հելլենաբանական մատենագիրներ այս դարուն կը պատկանին, այսինքն Սիւնեաց զպրոցին: Սոյն հելլենաբանութեան քովիկն եկաւ բաղմեցաւ սեմական մատենագրութեան ճոխ ու ճոռոմ ասացուածքներու թարմատար ձեերու սեթևեթեալ բառերու մասնաւոր հալումը: Այդ ազդեցութեան ներքեւ Ասիական ճոռոմաբանութիւնը մուտ գտաւ հայացի բացատրութեանց մէջ. և ինչ որ կրնար լեզուն բացատրել պարզ և լուսակ ձևով մը, բառերու կոչտեր զայն խորթնացին և խեղդեցին իմաստն ու հոգին: Բառերու անօրինակ բարդումներ, երկարաձիգ պարբերութիւններ և ուռուցիկ բացատրութիւններ չաճախեցին: Ը. դարու շարականներն այս լեզուի հանգամանքը կը կրեն: Շատ քիչեր չաջողեցան այս գրական թերութեանց ու տգիտութեանց մէջէն իրենց հանճարին բնատուր գեղեցկութիւնն երևան հանելու: Գրաբարի թերակատար ուսումը զարկարուն և բարձր գրելու տենջանքին հետ միացած՝ նորանշան բունաղբօս լեզու մը և ճամարտակ խօսուածք մը չառաջ բերաւ:

52. Է. դարու հալ հելլենաբաններու մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւէ Մ. Խորենացին իր պատմութեամբ ու չարական ներով: Թէև Խորենացին աւանդուած է իբր Ե. դարու մատենագիր, բայց Խորենացւոյն մասին քանի մը տարիէ ի վեր այնչափ քննադատական բաներ գրուեցան որ ելլել Ե. դարու հեղինակ պնդելը վաղաժամ է, մանաւանդ բանասիրօրէն ալ անկարելի է. Ոսկեղէն դարը կարճ ժամանակամիջոց մը չէր կրնար ըլլալ, կամ անոր իսկոյն անկում չէր կրնար չաջողել, ալ այս երկուքին մէջ անցման շրջան մը պէտք է, որ են Զ. Է. դարերն: Ե. դարու վերջերը հելլենաբան հեղի-

նակներ համարուելը շատ անտեղի է: Լեզուի տեսակետով Մենդեան շարականներն ու «Մեծացուցէները» կրնանք ընծայել Մ. Խորենացու:

53. Մենդեան տօնը շատ հին է, Գ. դարուն հաստատուած և կը կատարուէր Յունուարի 6-ին և որ «Արեւելքի մէջ տարածուեցաւ 376-ին: Ոսկեբերան «Մայր ալուոց ամենայն տօնից» կը կոչէ Մենդեանը: Իսկ Մենդեան պահքը հաստատուած է Է. դարուն:

54. Մենդեան Ա. օրուան օրհնութիւնը ղկ. «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» կ'երգէ Աստուծոյ Բանին մարդեղութեան պարագաները և վերջին 9 տունով ծննդեան հանդիսադիր հաւատացեալները կ'երգեն, փառք կուտան Արդարութեան արեգակին որ ս. կոյսէն մարմնացաւ: Հարցը կ'երգէ, թէ և կոյսէն ծնաւ Քրիստոս, բայց անճառելի միութիւն է, Աստուածութեամբ անբաժանելի է և հալրական ներքին կցորդութիւնէն չմեկնեցաւ բնաւ: Մեծացուցէն Աստուածային — Հրեշտակային ողջունով կ'երգէ Ս. Աստուածածին իբր «Լուսոյ մայր» «Աստուածածին կենաց գանձ» և «Միշտ կոյս»: Ռդորմեային մէջ մարդեղութեան խորհրդին պատճառները կը բացատրուին, «Անբաւ իմաստութիւն, ալնչափ գթութիւն ու անտկար զօրութիւն», որուն համար «Ամենիմաստ» կը խոստովանի Աստուած», խորհրդին մեծութիւնն ալ կ'երգուի, «կերպարանք և կնիք հօր»ը մարդկային բնութիւն կ'առնէ, և անկա, Որէն, որ կը նստի աստուածային փառքի աթոռը, հրեշտակաց անտեսը, ահա կ'իջնանի և կը բազմի անբաններուն մտուրը և ժողովուրդը կը հրաւիրէ որ «Ջբանն մարմնացեալ ի կուսէն բարեբանէ հովիւներուն հետ, անոր երկրպագէ մոգերուն հետ և «երկնային զօրքերուն հետ միալծալն երգէ «Փառք ի բարձունս»: Ճաշուին մէջ ալ հրեշտակին աւետիսն յիշելով հրեշտակներու հետ կը խնդակցի մօրը:

Բ. Օրուան օրհնութիւնն ալ աստուածաբանօրէն նշանակութենէ զուրկ չէ: Է. տան մէջ Ս. Աստուածածին Անհարսնացեալ կը կոչուի, «խնդա և ուրախ լեր, անհարսնացեալ մայր»: Անհարսնացեալ լուծարէն Սէֆէ-տա բառին թարգմանութիւնն է զոր լոյն եկեղեցւոյ վարդապետները լաճախ կը գործածեն: Աստուածաբանները ալս բառը ասպէս կը մեկնեն. «անմերձ լառնէ, անշաղախ իմարմնական մերձաւորութենէ, և

անհարսնացել էր թարգմանեն լուսաբեր որ կը նշանակէ պատկեալ, բայց ոչ մերձաւորեալ, ասոր համար Ս. Աստուածածին «Միշտ կոյս» կը կոչենք:

Գ. Օրուան Մեծացուցէին մէջ Ս. կոյսը «պարծանք կուտութեան մարդկան» կը կոչուի ընդ դէմ հրէաներուն որ կուտական վիճակն անպատիւ կը համարէին՝ զաւակ չունենալուն համար, իսկ Ս. կոյսն պանծացուց կուտութիւնը, որովհետեւ զայն պահելով՝ ընդունեց ցանկալի զաւակը: Ս. կոյսը հրեշտակներու ուրախութիւն ալ է, որովհետեւ հրեշտակներու կուտութեան պակասը Ս. կոյսը գերադանց չափով լեցուց, Ողորմեային մէջ՝ Բանն Աստուած անպատուած փառքէն երկիր խոնարած՝ ախտակիր = կարեկից կ'ըլլալ հողեղէն բնութեան, ալսինքն հողեղէն բնութեան կարէքն ու ախտը, քաղց, ծարաւ, ցաւ և տրտմութիւն կը կրէ, որպէս զի մեղուցեալ նախահայրը կենդանացրնէ, իսկ ճաշուին մէջ Ս. կոյսը թէ մայր և թէ աղախին Փրկչին մերոյ կը կոչուի. ըստ Դուկասու (Ա. 38, 48): Աւետարանի ալդ հաստատէն յայտնի է թէ Ս. կոյսըն իր բերնով ինքզինք երկու անգամ Տիրոջ աղախին կոչեց:

Ե. Օրուան Մեծացուցէին մէջ տիրամայր կը կոչուի «Առաջատ անճառելի բնակողին, ալսինքն հարսնարան անճառելի բնակողին, Աստուծոյ բանին որ Ս. կոյսին մէջ մի փեսայացաւ մարդկային բնութեան հետ անլուծանելի ի հօրէն, ոչ միայն փեսայացաւ Ս. կոյսին, ալ բովանտակ եկեղեցւոյ հետ անշէջ սիրով: Ճաշուին մէջ Ս. կոյսը կը կոչուի Անթառ՝ Ծառի որուն մեկնութիւնը գրած է Վարդան վարդապետը, և եօթնարփեան շնորհքի = հոգոյն եօթ զօրութեանց ընդունարանը: «Համեղաճաշակ պտղոյն բանաւոր բարունակ» ալ կը կոչուի Ս. կոյսն իբր ծաղիկ կը պտղաբերէ Քրիստոսը: Ս. կոյսը բանաւոր բարունակ ու Քրիստոս համեղաճաշակ պտուղ են ալլաբանօրէն: Բարունակի և ողկոյղի նմանցուելուն համար, այս «Անթառ» չարականը վերափոխման տօնին խաղողի օրհնութեան համար յօրինուած է:

Մենդեան Ը. օրուան զոր «Քրիստոսի մկրտութիւն» անունով կը տօնենք, չարականն ալ «Լոյս ի լուսոյ» կը վերադրուի Մ. Խորենացւոյ Ասոր հարցը «Տնօրինեցաւ» մանաւանդ նշանաւոր է թէ իմաստով և թէ եղանակին ահաւոր ներդաշնակութեամբ Բանն Աստուած հաճութեամբ խորհե-

ցաւ մարդանալով կուսին սրգանդին մէջ. կ'զգենու մարդկալին բնութիւնը՝ նախահօր մեղքը բառնալու համար և Աստուածախառն մարմնով կը մկրտուի Յովհաննէսէն: Եւ ով է սա որ այնքան կը խոնարհի—Նախախտութեան որդին հօր և սուրբ հոգւոյն փառակիցը, հալը վերէն կը վկայէ թէ Դա է իմ որդին կրկին ծննդեամբ. այսինքն թէ ըստ աստուածային ծննդեան հօրմէն և մարդկային ծննդեամբ կոչւէն: Եւ Ս. հոգւոյն Ազաւակերպ իշմամբ Յորդանանու ջուրը կը մաքրուի:

55. Մ. Խորենացու շարականներու մէջ նշանաւոր են «Մեծասցուցէները» որ Ս. Կոյսը կերգեն ու կը փառաբանեն: Թէն «Մեծասցուցէն լարութեան Տեառն» գրուած է, ոչ թէ Յարութեան խորհրդին համար սահմանուած են, ալ որովհետեւ հին ատեն Մեծասցուցէ Ազգմուրը միայն կիրակի ու տօն օրերը կերգէին: Յովհան Իմաստասէր ասոր պատճառը բացատրած է (Կանոն ԻԳ)՝ Քրիստոսի Յարութեան հիմն ու սկիզբը կուսական ծնունդն ըլլալով՝ զայն Մեծասցուցելով կը լիւնէնք. Ս. Ներսէս Շնորհալին ալ «առ Ալեքս» գրած թղթին մէջ «Բազմա կարգաց եկեղեցւոյ, Բ» կըսէ «Այնքան պատուի ի մէջ արժանաւորն պատուոց՝ չերկնաւորաց և չերկրաւորաց մայրն Աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա ոչ ի լոկ աւուրան ընդ երկից մանկանցն, և ընդ մարգարէին Դաւթի երգեմք բանից, ալ ի կիրակէս և ի Տօնս տէրունականս: Դձ «Անարատ կոչ»: ի մէջ քերթողը կերգէ «Նրիս խորհուրդս ի քեզ տեսանի Աստուածածին», անսերմնական լղութեան, անարատ ծնունդ և կուսութիւն անխախտելի, որ մնաց ծնունդէն ետքն ալ Փրկիչը թափանցելով արգանդը՝ չալտնուեցաւ: Տիրամայրն եկեղեցւոյ հիմն է, և Ս. հոգւոյն խորանը:

56. Տեառնընդառաջի կանոն ալ Մ. Խորենացու կը վերադրուի. Փրկչին «քառասնօրեայ զալուստն ի տաճար» կը կոչուի «Տեառնընդառաջ» լուսարէն Եֆէօն, որովհետեւ Սիմէոն ծերունի ու Աննա մարգարէուհին ընդ առաջ ելան Փրկչին. եկեղեցական հնախօսները այս տօնը շատ հին կը համարեն: Ոսկերեքանի, Կիրիղ Երուսաղեմացու, Կ. Ալեքսանդրացու, Գրիգորի Նիւսացու գրուածներէն յայտնի է թէ Դ. դարուն կար այս տօնը. ոմանք կարծեցին թէ Մեծն Յուստիանոս կալսեր օրով 542-ին, Կ. Պօլիս պատահած ժանտախտին պատ-

ճառաւ. սահմանուած էր: Հաւանական է որ ուրիշ եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլալ այս տօնը, և Կ. Պօլսոյ աղփանտախտին առթիւ չող ալ մտած ըլլալ: Արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ ալ տօնը լետոյ փոխուեցաւ *testus purification* որ կը կատարուի փետր. 2-ին: Յայտնի չէ թէ մեր մէջ Երբ մտաւ ալ տօնը, բայց հաւանական է որ Ե. դարուն վերջերը գոյութիւն ունէր ու սկսուած: Սկեբերանի և ալլն գրուածքներու թարգմանութենէն ետք: Տեառնընդառաջի շարականները օրուան լիշատակը կերգեն ու կը պատմեն Սիմոն ծերունոյ ծանօթ պարագան:

57. «Կանոն զլիատման Յովհ. Մկրտչի որ Մ. Խորենացւոյ կուտան, և ունի աստուածաբանական նրբութիւններ, չատուկ Օրհնութիւն չունի, ալ կ'երգուի Յարութեան Դձ. Տէր լերկնիցները: Հարցին երկրորդ առնին մէջ կ'երգուի թէ «չարգանդին կուսի տեսեալ քո», որովհետեւ շատ մը վարդապետներ կը համարին թէ Ս. Կոյսը Եղիսաբէթն ողջունելու ատեն, մօրն արդանդի մէջ, Աստուծոյ լայտնութեամբ սաղմային վիճակի մէջ Յովհաննէս մանուկն երկրպագեց շուտով Աստուծոյ. և ալ է ակնարկութիւնը «խաղալով ցնծալ»-ը զոր անոր մայրն ծանուց: Ասոր համամիտ են Յովհ. Ոսկեբերան, Հերոնիմոս, Օգոստինոս, Տերտուղիանոս, Կիւրեղ Երուսաղեմացի և ալլն:

58. Ը. դարու Շարականի հեղինակներու գլուխը կը գտնուի Ստեփաննոս Արևեցի, Սիւնեաց վարդապետարանի ամենէն փայլուն աշակերտն որ լետոյ Դունայ կաթողիկոսարանի վարդապետներուն հին ու նոր կտակարանի մեկնութեանց պարապեցաւ: Դաւանական քանի մը խնդիրներու քացատրութեան մասին հակառակութեան հանդիպելով Սիւնեցին՝ Կ. Պօլիս եկաւ, ուր միայնակեցի մը քով սորվեցաւ Յոյն ու Լատին լեզուները, լետոյ Աթէնք ու Հռոմ ալ զնաց թարգմանութեանց պարապելու համար: Ստեփաննոս դարձին հետը բերաւ Կ. Պօլսոյ Գերմանոս պատրիարքին գրած մէկ թուղթն ուղղուած առ. Հայս՝ կրօնական տեսակէտով՝ զոր Հալեբէնի թարգմանեց և Դաւիթ Ա. [729-741] կաթողիկոսին հրամանաւ նոյն թղթին պատասխանն ալ գրեց:

Ստեփաննոսի թարգմանութիւններն են Դիոնիսիոսի Ա. յիսպագացւոյն անունով գրուած ընդարձակ գործը, Ս. Կիւրղի

պարապմանց գիրքն և Նեմեսիոսի Եմացւոյ (կամ ըստ մեր նախնեաց Գրիգորի Նիսացւոյն) Մարգարէ-Քեան որուն վերնագիրն է Յաղագս Բնութեան Տարայ: Այս վերջինը թարգմանած է Դաւիթ հիւպատոս. «Կենառ. Հռոմայեցի» կոչուած ու Ստեփաննոս միայն կրկած, յարգարած է: Հայր Տաշեան, «Մատենադարան մանր ուսումնասիրութիւնք». Վիեննա, 1895, էջ 8. զիտեղ կուտայ թէ «Կեան» յայտնապէս սխալ գրչութիւն մ'է, փոխանակ Կեան գրելու, որ է լատինական cellarius բառը, ալսինքն Մատենապետ:

Ստեփաննոս իբրեւ բանաստեղծ ու երգահիւս նշանաւոր է, Ուրպէլեան կաւանդէ թէ (Ստեփաննոս) «արար և ճառս բազումս, բաժանեաց և զութն ձայնսն և կարգեաց, շարեաց զՅարութեան օրհնութիւնսն, երգեաց և կցորդս քաղցրահամս...»: Այս խօսքերէն կերեալ որ Ստեփաննոս երգած է կցորդներու օրհներգութիւններ՝ սաղմոսներու կցուած:

59. Իրեն ևն Աւագ օրհնութեանց ընտիր շարականները [բացի վառ. ձայնէն (=Գ.կ.) որ Շնորհալին երգած է:] Այս շարականներու մէջ Ստեփաննոս Քրիստոսը կը ներկայացընէ կրքի տէր, ահարկու էակ որ հրով սրով կ'ոչնչացնէ թշնամիները, ինք նստած կառքի վրայ, իբրեւ տէր և իշխան, և ձայնով սարսափ կիջեցընէ հակառակորդներուն գլխին: Քրիստոս խորոխ, քաջասիրտ մարդու կերպարանք կստանայ որ Աստուածային բարկութեան հրով կայրէ դժոխքն և կապեալները կարձակէ. Մահը զայն տեսնելով՝ կը լուծուի, Դժոխքին պղնձի տունները կը խորտակուին ու պատերազմին մէջ կը չաղթուի Դժոխքը: Այսպիսի բնորոշութեամբ Ստեփաննոսի շարականները միւսներէն կը զանազանուին:

60. Ը. դարու Բ. երգիչն է Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի որ գրեթէ ժամանակակից էր Ստեփաննոսին: Տաշեաց Օձուն գեղէն էր Յովհաննէս: Մանկութեան ատեն աշակերտեցաւ Քոթեմաւորին: Յովհան իր բարակ մտաւոր կրթութեան ու նախորդներէն ունեցած աւելի աստուածաբանական ու փիլիսոփայական հմտութեանց համար՝ կոչուեցաւ Իմաստասէր: Եղիա կաթողիկոսին լաջորդեց (718—729), որ իր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողով մը գումարեց Դուին և հոն Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին գեղեցիկ ատենախօսութիւն մ'ըրաւ: Այս ատենները Եւտիքականները Քրիստոսի

ստօրինութիւնն առաջօք կամ երեութեան կը վարդապետէին: Օձնեցին ասոնց դէմ հակառակեցաւ: Պաշտօնական ազանդաւորներուն դէմ ալ խօսեցաւ որ Մարկիոնի հետևողներէն: Պաշտօնական կոչուեցան՝ Պօղոս առաքեալին հեղինակութիւնը նախամեծար համարելուն համար: Օձնեցին ոչ միայն նշանաւոր է իբրեւ կաթողիկոս, այլ և իբրեւ երգիչ: Կաւանդենթէ երգած է «Կանոն Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելուն»։ «Կանոն Ս. Ստեփաննոսի նախավկային»։ «Կանոն Պետրոսի և Պօղոսի գլխաւոր առաքելոցն» և «Կանոն որդւոց որոտման»։ Կիրակոս Դաւթի և Յակոբայ «Մեղաք յամենայնի և զպատուիրանս» շարականը միայն կընծայէ Օձնեցուն, Պետրոսի և Պօղոսի շարականն ալ ոմանք կը վերագրեն: Ծնորհալուին: Հաւանական է որ մէկ մասը ինքն է գրած, միւսն ալ Ծնորհալին:

61. «Բացատրութիւն Եարակնոցի» հեղինակը, էջ 370, ձեռագիր շարականի մը համեմատ, Հոգեգալստեան «Առաքելոյ աղաւնոյն» կուտայ Օձնեցի հայրապետին: Առաջ հոգեգալուստը միայն կիրակի օր կը տօնէին, բայց Ծնորհալին որոշեց որ 8 օր կատարուի Պենետէկոսէն՝ նոյն օրերու շարականներն ալ գրելով:

Լատինական եկեղեցւոյ մէջ ալ այսպէս էր. նախապէս մէկ օր, իսկ Ը. դարէն ետք որոշուեցաւ ութ օր կատարել Թոյները մինչև հիմայ մէկ օր կը կատարեն այս տօնը:

62. «Առաքելոյ աղաւնոյ»-ի մէջ կը վարդապետուի թէ Հոգին Ս. Աղանակերպ երկինքէն կիջնալ մեծածախն հնչումով ու պայծառափալ լուսով աշակերտները անկիղելիօրէն կը հրազինէ: «Կենդանարար Աստուածը մասնաւորապէս կոչում է Կ. Պոլսոյ ժողովին հանգանակին ընդդէմ հոգեմարտներու որ Ս. Հոգին Տէր և կենդանարար չէին համարեր: Հոգին Սուրբ մարդասէր կը կոչուի. որովհետև Սուրբ Հոգին բարութիւն ըլլալով՝ կ'ախորժի մարդոց հետ ապրիլ իբրեւ մարդընտել աղանի՝ զանոնք իր պարզեցնելով շնորհալարելու համար: Նոյն վարդապետութիւնը հարցին և իր սարօքին մէջ:

Ա. օրուան ճաշուն միայն Օձնեցուն չէ, թէ լեզուով և թէ վարդապետութեամբ: Կերևալ որ ԺԲ ու ԺԳ դարերուն լոյն և լատին հալ — եկեղեցւոյ հետ ունեցած վեճին առթիւ:

ժողոված է: Բնական խօսք կայ, «որ ի հայրաշրջ (սխալ է հայրաշարժ կամ խարաշարժ գրել, հայրաշրջ է, որովհետև վարդապետութեան մը ցոլացումն է) ի յաջիւն լառաջ Բնիւն անհատաբար ի լորդուոյ տիրապէս Ս. Հոգին, ալսօր ի յերկնից սաստիկ հեղեալ ի դասս առաքելոցն լցուցիչ բոլորից»: Այս ճաշուն համակ ստորագելիք մըն է Ս. Հոգւոյն, և աստուածաբանական սրբութիւններ կը պարունակէ:

63. Սահակ վրդ. Ամատունի «Արարատ» ամսաթերթի 1894, էջ 120—127. Օձնեցւոյն կուտայ բանասիրական ապացոյցներով ալժմ Շարականոցի մէջ չերգուած, բայց ձեռագիրներու մէջ միայն իր գոյութիւնը պահած «Անթառամ սիրոյ ծնունդք սիրեալք» վարդանանց օրհնութիւնը որ «Նորահրաշէն» առաջ կերգուէր անշուշտ:

64. Դաւթի շարականին մէջ երգիչը կողմորի անոր քաջութենէն, զայն կը ներկայացընէ իբրեւ լաղթող Գողիաթի: Դաւթը կը ներկայացընէ իբրեւ օրինակ զղջման իր սաղմոսներով, բայց Էբե- Էբեօ՝ չէ յէբե: Ստեփաննոսի շարականին մէջ կը խնդրուի ներում քարկոծողներուն համար: Որդիք որոտման ըստ աւանդութեան կը համարուին Քրիստոսի սիրելիներն ու իր քարոզութեանց գրի առնողները: Ասոնք ներկայ էին Ալլակերպութեան և Քրիստոսի միւս հրաշքներուն: Օձնեցին զանոնք կը ներկայացնէ Քրիստոսի քով իբրեւ լորդողներ:

65. Կրօնական բանաստեղծութեան մէջ եղական երևոյթ մըն է ալս դարուն իդական սնունդի ներկայութիւնը: Ստեփաննոս Սիւնեցւոյն քոյրն էր Սահակաշարժ, բանաստեղծուհի ու երաժիշտ միանգամայն, որ մենարանին դրան առջև ձգուած վարադուրին ետեէն կ'եղանակէր ու կը սովորեցընէր: Իրեն կընծալուին կցորդներ ու մեղեդիներ, որոնց մէկն է «Մբուհի Մարիամ» իր անունով յօրինուած: Կուսական մատամբ կուտած բանաստեղծական քնարի մը թելերն հիշեցուց նաև ալս դարու մէջերը Սահակաշարժ, որու երգերէն մնացած է միայն «Ջարմանալի է ինձ» վահանի Կողթնացւոյն ողբանուագ շարականը: Խոսրովիդուխտ վահանի քոյրն էր:

66. Թ. դարուն թէև ճոխ եկեղեցական մատենագրութիւն մ'ունեցանք, բայց կրօնական բանաստեղծութիւնն իր թափները ծրարած կերեալ: Աւելի հայ. եկեղեցւոյ Դիմաքէ լաւե-

լուսծներով կամ փոփոխութիւններով զբաղած էին, ինչպէս Մաշտոց կաթողիկոսը:

67. Նախորդ Ը. Թ. ու յաջորդ Ժ. ԺԱ. ու ԺԲ. դարերու հալ մատենագրութիւնն Արաբականին ազդեցութեան ենթարկուեցաւ: Արաբացիները զօրանալով՝ Ը. դարուն հաստատեցին իրենց տիրապետութիւնը հայոց վրայ սլ, որով հայոց մտաւոր կեանքը մտաւ նոր պայմաններու մէջ և սկսաւ դարձանալ արաբական կրթութեան ազդեցութեան տակ, ուստի այդ շրջանը կոչուեցաւ Արաբական: Այս պարագային հայոց կեանքի մէջ յառաջ բերող հանգամանքներն են Ա. հայերն որ մինչև այն ատեն արեւելեան կողմը պարսից և արևմտեան կողմն տլ լոյներուն լծին տակն էին, այս շրջանին ինկան մէկ ուրիշ, բոլորովին նոր, աւելի զօրեղ ազգի մ' իշխանութեան տակ, որուն հետ բոլորովին ծանօթութիւն չունէին:

Հայերն անծանօթ էին ոչ միայն նոր ազգին կրօնին ու լեզուին, այլ նաև նոյն իսկ բարքին ու սովորութեանց, քաղաքական կարգին ու կանոններու: Բայց արաբացիներն իբրեւ թարմ ազգ մը կանուխ զարգացած ու յառաջդիմած էին: Անոնք կրցան տիրել ազգերու վրայ, ոչ միայն զէնքի զօրութեամբ, այլ և կրթութեամբ ու լուսաւորութեամբ: Ասոնց ուսումնարանները լեցուած էին իրենց հպատակներով որ կը մրցէին մինչև իսկ Բիւզանդական դպրոցներու հետ: Արաբացիները կրօնքով մահմետական էին, որ կը քարոզէր աշխարհային հրապուրիչ կեանք, կը խոստանար հարստութիւն, մեծութիւն փառք անոնց որ կ'ընդունէին այս նոր կրօնքը: Հայերն որ այնքան երկար ատեն կուռած և կրօնքի համար այնքան արիւն թափած էին, վերստին ոգեորեցան եռանդով:

68. Այս նոր ողևորութիւնը պատճառ եղաւ որ հայոց մէջ արմատանայ կրօնական կեանքը և նոր հայեացք աշխարհային ոչնչութեան վրայ: Այս պարագան պաշարեց ամենուն մտքը և երբ Արաբացիները տիրեցին հայոց, աշխատեցան զայն պաշտպանել իրենց իշխանութեան տակ: Այդ նպատակին հասնելու համար, անոնք դիմեցին ևս քաղաքական միջոցներու, նախ հայերն ազատել Բիւզանդական ազդեցութենէ, որպէսզի իրրի կրօնակից չմիաբանին Յունաց հետ և իրենց զօրութիւնը չտկարանայ ու երկրորդ՝ աշխատեցան ցեղերը իրարմէ բաժնել՝ երկպառակութիւն ձգելով անոնց մէջ, իրա-

րու հետ կռուեցնել տալով, մէկուն իշխանութեան, միւսին փառք, որով ընդհանուրի շահերը կը բաժանուէին, կ'անջատուէին և կը դառնային մասնաւորի: Արաքական այս քաղաքականութիւնն էր որ լառաջ բերաւ Բագրատունիները, Սիւնիք, Արծունիներն ու Կարուցը: Արաքացիները հարկ կ'առնէին այդ իւրաքանչիւրէն, և այդ իւրաքանչիւրներն ալ իրաւունք ունէր պահել և հարկ առնել ժողովրդէն: Ուրեմն ասոնք այնքան հարկ պիտի առնէին՝ որ կարենային վճարել Արաքացիներուն հարկը և որ բաւական ըլլար իրենց վարչական ծախքերուն: Հակառակ այս ամենուն, Հայոց կեանքը բնաւ վնաս չկրեց, ալ աւելի լառաջ գնաց, որովհետև իւրաքանչիւրը կաշխատէր պահպանել իր ժողովուրդը, բարեկարգ վիճակի մէջ:

69. Որչափ որ երկրի մը մէջ շատ ըլլային կեդրոնները, այնքան շատ կը ծաղկի այդ երկիրը և լառաջ կ'երթաւ և ժողովուրդը կը հարստանայ: Այսպէս լառաջ կուգար երկրի մէջ ընդհանուր մրցում մը, որով շինուեցաւ հիւրանոցներ, ասպնջական տուններ. երկրին ներքին հաղորդակցութիւնը զիւրացան որով կը բացուէր երկրի հարստութեան, վաճառականութեան և հողագործութեան ճամբան: Այդ շինութեանց աւերակները որոնք մնացած են մինչև մեր օրերը, ցոյց կուտան այն ատենուալ ժողովրդի հարստութիւնը: Բոլոր այդ մեծագործութեանց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէին վանքերն որոնց ապահովութեան համար՝ իւրաքանչիւր աւատապետ գեղեր, ազարակներ և ուրիշ զանազան կալուածներ կը լատկացնէր: Վանքերը շատանալով՝ կրօնաւորներու թիւն ալ աճեցաւ:

Կրօնաւորները կը բաժանուէին երկու կարգի, ա. ճգնաւորներ որ իրենց օրերը կ'անցնէին օրհնութեամբ ու պահքով և բ. աշխարհայեցողներ որ բացի սոյն պարապմունքէն, ունէին ուրիշ գործ ալ, այն է՝ ուսման ու գիտութեան պարապիլ և իրենց ձեռքը պահել հասարակաց կրթութիւնը: Անոնց մէջ իւրաքանչիւրն ուսումնական կենտրոն մըն էր: Եւ որովհետև ապահով վիճակ ու հարստութիւն ունէին, իւրաքանչիւր վանք ունէր ուսումնարան մը ուր կը հաւաքուէին շրջականերու ալն անձերն որ փափագ ունէին ուսման, կը սովորէին նոյն վանքին մէջ՝ ընդունելով հոգևոր կոչում և կամ կ'աւարտէին իրենց դասընթացը և կ'մտնէին աշխարհական կեանքի մէջ: Այսպիսի վանքերու մէջ նշանաւոր էին Հասմաթ վանքը:

Ախուրեան գետի վրայ, Անիի մօտ, Տօնէի վանք, Սիւնեաց մէջ, Հոգեւոր ու Սանահին Գուգարաց մէջ, և Նուբէի վանք Ռշտունեաց մէջ:

Ժ. Գարու Մայրավանքերն, ուսման կենտրոններն էին Հոգեւոր վանք, Կարմիր վանք, Մարմշէն մանաւանդ Նուբէի վանք: Այս վերջինն Անանիա Նարեկացւոյն օրով որ այս վանքին վանահայրն էր, մեծ փալլ ստացաւ:

70. Ժ. զարու միակ երգիչն է Գրիգոր Նարեկացի: Թէ և այս զարուն Ստեփանոս Տարօնցի պատմագիրն Առաջի կոչւած է երաժշտական արուեստին հմուտ ըլլալուն համար, բայց իբրեւ հեղինակ Շարականներու և Տաղերու չի լիշտիր:

Անանիա Նարեկացւոյն խնամքին, Նարեկալ վանքը յանձնուեցաւ խոսրով Անձնացեաց եպիսկոպոսին որդին Գրիգոր որ շատ կանուխէն իրեն վրայ փալկեցուց կեանքի սըրբութիւն, հանձար ու գիտութիւն, և քիչ ատենէն իր ժամանակին անուանի եկեղեցականներէն մէկն եղաւ: Այս պատճառ մ'եղաւ որ շարժէր (972—992) նախանձն ապիրատներու և սոգէտներու, որ մինչև անգամ գալին Խաչիկ կաթողիկոսին առջև ամբաստանութիւն ընելու Նարեկացւոյն նկատմամբ:

Բայց սուրբն անխռով շարունակեց իր ներանձնական կեանքը, բաղմաթիւ երկասիրութիւններ յօրինելով՝ որոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Աղօթք կամ Նուբէի հոգեշունչ դործը. անհամեմատ զերազանց քան ուրիշ երկասիրութիւններ՝ թէ ազգային և թէ ոտար հեղինակներու այս օրինակ զրուածքներու մէջ: Նարեկն ալ թէն հայոց կրօնական բանաստեղծութեան ընտիր գոհարներէն է, բայց երգ, շարական չըլլալուն՝ զանց կընենք խօսիլ սնով վրայ: Նարեկացւոյն ոճն որչափ որ ալ ասիական ճոռոմաքանութիւն մ'ունի, սակայն և այնպէս հայերէն լեզուի բնատիպ կորովն ու վայելչախօս, առնական առողութիւնն իր նուիրական գրուածքներուն մէջ խիտ առ խիտ պատկերացընելով ժեսմ իմաստներու հետ՝ միշտ բարձրագոյն տեղ մը պիտի գրաւէ Հայ մատենագրութեան մէջ մանաւանդ իբրեւ հարադատ ծնունդ ստեղծական մտքի ու խանդավառ զեղումներ զգալուն և ազնիւ սրտի:

Նարեկացւոյն անունով շարական չկայ, այլ տաղեր: Քնարական բանաստեղծութեան մէկ սեռը կը կազմեն Տաղերը. ինչպէս ըսած ենք: Շատ տաղերու հեղինակները մեղի լայտ-

նի չեն, առաջին հեղինակը կը համարուի Վ. Խորենացի, որուն տաղերը դարերու ընթացքին մէջ ժողովրդականութիւն գտնելով՝ դանդաւան փոփոխութիւններ կրած են, կամ թէ ոչ, պէտք է ենթադրել թէ ալդ երգերը որպէս զի դիւրաւ տարածուին, անոր վերագրած են, ինչպէս. Մննդեան տօնին Աւերբեք: Ասոր հակառակ ալ տաղեր որ թէն ժողովրդական բանահիւսութեան մասը կը կազմեն, բայց մտած են միջնադարեան տաղարաններու մէջ: Ժ. դարէն սկսեալ ժողովրդական բանահիւսութեան մնացորդներ կարելի է գտնել նախ և նեաց ձևադիրքներու մէջ:

71. Գրիգոր Նարեկացի իր տաղերով ու դանձերով Մագիստրոս, Շնորհալի [Շարականներու հոգևոր երգեր գրող] Վարդան և մանաւանդ Միջնադարեան երգիչներն արժանի են ուշադրութեան ժողովրդական բանահիւսութեան տեսակէտով: Զուտ եկեղեցական վարդապետութիւնը չի կազմեր ասոնց ատաղձը, ալ ժողովրդի վարք ու բարքի, սովորութիւններու, անտիպապաշտութեան նիւթեր: Միջինդարեան երգիչներն ընդհանրապէս ժողովրդական ոգւով ու լեզուով կը հիւսէին իրենց երգերը: Անոնք ժողովրդական անձեր էին, ժողովրդին գազափարով ու զգացումներով սնած: Ինչ են Աւետիսները, եթէ ոչ ժողովրդի սովորութեան հետ կապուած հոգևոր երգեր: Քրիստոսի ծննդեան մասին, երբեմն նոյն իսկ բովանդակութեամբ և աւանդութիւններով լարենման ժողովրդական երգերուն թէ գրական և թէ ժողովրդական աւետիսները կը պատմեն կամ կը դրուատեն Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, կ'օրհնեն մտած տուներնին կամ ընտանիքնին, և նուէր կուզեն: Բանահիւսութեան այս տեսակը զժախտաբար մեր բանահաւաքներու կողմէ առանձին ուշադրութեան արժանացած չէ: Հայոց ժողովրդական առակներու մէջ գալլը, արջը, աղուէսը, առիւծը, ագռաւը, կաքաւը սիրելի պատկերներ են մարդոց բնատրութիւնը նկարագրելու կամ խրատ մը արտայայտելու համար: Այսպիսիներ տաղարաններու մէջ չատկան, ինչպէս «Գեղ մըն կայր նարեկ կանեն, — իւր աթոռն էր վարդապետին — անդ տանուտէր մի՛ կայր, — իւր անունն Գորգի ձայնէն»:

Խորենացու անունով ծանօթ երգերէն ետք, լալտնի ևն. Գր. Նարեկացու Տաղերն ու գանձերը որ կը վերաբերին

Քրիստոսի Տնօրինութեանց, ալիսնքն Քրիստոսի Ծննդեան, Յայտնութեան, Յարութեան, Համբարձման ու Վարդապետութեան: Ասոնցմէ զատ Նարեկացին ունի Ղազարու Իարութեան, հոգոյն Սրբոյ գալտեան և եկեղեցւոյ տօներուն վրայ տաղեր:

72. Յայտնութեան տաղն որ սովորաբար «Աւետիս» կը կոչուի, կը բովանդակէ հովիւներու աւետիսը: Ասպիսի աւետիսներ ունին Ներսէս Ենոքեալի, Գրիգոր Աղթամարցի, Առաքել Սիւնեցի և ուրիշներ, որոնց մէջ վերջին հեղինակն է Ղազար Ճակեցին որ ծանօթ է իր «Ղամբարափալը» ու: Այս ամէնուն մէջ տարօրինակ է Նարեկացւոյն «աւետիսը»: Նախ ձևով շատ տարբեր է անոնցմէ, սովորաբար բոլոր աւետիսներու մէջ կը լիչուի Քրիստոսի կեանքէն մաս մը և իւրաքանչիւր տող կը վերջանայ «աւետիսով», իսկ Նարեկացին ընդհակառակը կ'սկսի «աւետիս»ով և յետոյ իր միտքը կը յատնէ քանի մը տողերով: Բ. տարբերութիւնը կը կազմէ լեզուն, ոճը: Աւետիսները մեծ մասամբ ժողովրդին համար ըլլալով պարզ ու անպաճուց կը գրուէին, մինչ Նարեկացւոյն «աւետիսը» խրթին ոճ ունի: Ն. Գ. բառերու կամ խօսքերու խրթնութեան հետ կը կցուին նաև բանաստեղծական տարօրինակութիւններ:

73. Նարեկացւոյն «աւետիսը» կարելի է բաժնել 4 մասի, Ա. ի մէջ ներքոյ Աստուածամօր, որուն իր գրիչը կը շատ կայտէ վսեմ ստորոգելիքներ, Հուպ երբակին, լոյս գերազանց, լուսոյն արփի վեհեմանձեմ, չողչողենի, փողփողենի էջ, մանրահեղեղ, գաղտնի շաւիղ անծանօթի ճանապարհին: Բ. մէջ ծաղիկներուն և ծառերուն «աւետիս» կուտայ և անոնց ալ կը հաղորդէ Քրիստոսի Ծննդեան ուրախառիթ լուրը: Գ. ի մէջ ջուրերու և աղբիւրներու ցնծութիւնը կը լիչէ և անոնց ալ «աւետիս» կուտայ Յորդանանու անունով: Ն. Գ. «աւետիս» կուտայ լեռներուն իբրև սկիզբն ջրերու:

Սոյն տաղերու հետ աղերս ունին Ծննդեան չորս տաղերն որ թէև երևութապէս առհասարակ բնութեան մօտ են, բայց աղոյք Քրիստոսի ծննդեան ալլաբանութիւններն են, ինչպէս «Երգ զարմանալի», որուն մէջ Նարեկացին կը գովէ կը դրուատէ Քրիստոսը, իբրև ամենէն գեղեցիկ պատկեր անոր դէմքը կը նկարագրէ, նուրբ լոյսքերն իբրև իրարու կցուած կամար:

«աչքն ծով իծով ծիծաղախտ», երկու փալլակաձև արեգակի նման, նռնների ալտերը, կալտառ թևերը, երկթերթեան բերանը, որուն չրթունքներէն վարդ կը կաթէ, վարսերն որոնք եռահիւսակ բոլորուած են ալտերու շուրջը: Գեղեցիկ պատմութեանները, թանկագին ազնիւ գօտին, նազելի շարժումը որ իւրաքանչիւր քալափոխի շողեր կը կաթկթեն փալլերէն ետլն: Թէն ալ «Նրգ զարմանալին» բառական ազաւազումներ կրած է, սակաւն և աշնպէս կը փալլեցնէ Նարեկացւոյն բանաստեղծական ճաշակը: Սորն երգին մէջ կը պատահենք բառերու որոնք օտար կամ գաւառական ըլլալուն, իմաստն ուղիղ ու ճիշտ չի հասկցուիր, ինչպէս Նիճէ, Կիճէ, Բուռ Բերուի, ոտիճաղ, պատիճաղ, ուշի, խաղի խեղեփին հաղբը:

«Փառք Քրիստոսի ամենագոր Յարութեան» տաղն երկու մասէ կը բաղկանալ: Առաջինը բոլորովին կրօնական է, Բ. կ'սկսի Աստուածեալին խօսքէն, կրօնի վերաբերեալ բան մը չկայ, «Խաչանման» բառէն զատ: Այս երկը կը պատկերացնէ հայոց մէջ Քրիստոնէութեան տարածումը. իսկ Վարդավառի տաղը գովեստ է բնութեան գեղեցկութեանց կամ վարդին, շուշանին, ծաղիկներու, ծառերուն ետլն: Որոնց մէջ երգիչն ալլաբանօրէն կը ներկայացընէ Քրիստոսի պաշտօնակերպութիւնը:

Յարութեան տաղի մէջ նկարագրուած է սալ մը որ կանգնած է Մատիսի աջ կողմը, անոր վրա կան աթոռք, գոհարք, ոսկեղէնք, բնեղք, ծիրանիք, անոր վրայ նստած է որդի արքայի, երկու կողմը կը գտնուին Սերովբէք և Քերովբէք: Առջեւն մանուկներ որոնք բռնած են խաչն Տէրունական, Սաղմոսարան և Քնար, անոր վրայ դրուած են հարիւր խուրձ խորշրճան, վեց կորնկան և մանուշակ մը, բայց ուղլը չի շարժիր, անոր վրայ լալնաթիկունք, ահեղագոշ, հաստաբազուկ ճորտը ձայն կուտայ եղներուն, ձայն կուտայ աթոռակին, եղները, սն ու սպիտակ են, եղներ են խաչանման և մաղերն՝ հոլ մարգարիտ. այն ատեն սալը շարժում է տեղէն և ճռնչնալով՝ կը մտնէ Նրուսաղէմ, և նոր Սիոնի որդիները կը երգեն «Փառք Քրիստոսի, այսօր արձակեցար»:

Եթէ չըլլային անոր վերնագիրն և վերջը դրուած բացատրութիւնը, կարելի է ընդունել զայն իբրեւ հասարակ սալ մը նկարագրութիւնը, բայց վերնագիրը կը բացատրէ թէ

տաղը կ'երգէին Քրիստոսի Յարութեան տօներուն, իսկ քաղաքացիները ցոյց կուտայ որ Սալլէն ալլարանօրէն կը ներկայացնէ Քրիստոնէութիւնը հալոց մէջ որ պատճառ եղաւ հալոց արձակման հեթանոսական կապանքներէ: Այս երգին բովանդակութիւնը կ'երևայ որ ժողովրդ. բանահիւսութեան կրօնական առասպել մըն է:

Նարեկացին Յարութեան ուրիշ տաղ մըն ալ ունի. «Ես ձայն զառիւծուն ասեմ» ի մէջ կը նկարագրուի թէ ինչպէս սանդարամետը կը զողայ առիւծի ձայնէն զոր կը լսէ Քառաթէի (=Խաչի) վրայէն: Սա պիտի քաշէր իր ամբութիւնները ու ազատէր գեղիները: Սանդարամետը երանի կուտայ գերիներուն որոնք ինկան առիւծին՝ Քրիստոսի աւարի մէջ. և չարչարանքի փոխանակ պիտի ընդունին պսակ: Ասալ թէև իմաստով կը համապատասխանէ Ս. Գրքի, բայց աւելի կրօնական աւանդութենէ մը առնուած է:

74. Վարդավառի տաղը մանաւանդ ճարտասանական ձևով առաջին տեղը կը գրուէ, առաջին ձևը զոր Նարեկացին կը գործածէ՝ «չլեֆանլէնը, օր. Սալլ, Առիւծ, Վարդ և Շուշան որոնք ոչ իլէ իրենց իսկական իմաստով դրուած են, ալ փոխաբերաբար. Բ. ձևն ալ է Շըջեֆանլէնը կամ Ընդլանջանը (—պարզ միտք մը փոխանակ երկու խօսքով պարզ ըսելու՝ կը խրթացընէ և բազմաբարդ բառերով)—կ'ըսէ օր.

«Գոհար վարդըն վառ առևալ

ի վեհից վարսիցն արբենից.

ի վեր ի վերայ վարսից

Ծաւալէր ծաղիկ ծովային»:

Միւս երգերը բնութեան հետ կապ չունին, ալ կը բովանդակեն աստուածութեան վերաբերեալ տեսական գաղափարներ: Այսպիսի երգերու մէջ Նարեկացին սրչափ երբեմն խրթին ու վսեմ միտքեր կը լայտնէ, այնչափ խրթին ու վսեմ քառեր կը կերակրէ, այնպէս որ քնազանցական ու դժուար իմաց գաղափարները վերլուծելու համար՝ հարկ է նախ խորատուգիլ Նարեկացուն միտքեականութեան ծոցն և հասկնալ բառերու նշանակութիւնն ու ներքին կապը:

75. Թէև երբեմն նոյն իսկ բառերը մատչելի կերևան, բայց և այնպէս իմաստը մութ ու անհասկնալի կը մնայ: Այսպէս Նարեկացին ուզած է աստուածային զաղտնիքներու քըն-

նութիւնը քողարկեալ թողուլ: Զօրօրինակ, Նարեկացին փոխանակ ըսելու թէ Աստուած բոլոր երևելի և աներևութ արարածներու Արարիչը լաւիտենական և անժամանակ է, կըսէ «էնէին անէն հղանի եղանակ եղելի» անեղն աներբից լաւտեանս անհաս իմանալի անկէտ ալժմուս հասու»: Այս նախադասութիւնը կազմուած է նոյնարմատ բառերու փոփոխութեամբ, որով իմաստին ու լեզուին տարօրինակ խրթնութիւն մը տուած է: Այդ խրթնութիւնները շատ անսովոր միջոցներով կազմուած են, ինչպէս վեհնաճեմ, պողիւնաւտ, աւղխինահոս, շերինաթինդ, մատենայօրէն, իջենագոյ, օդինատիպ, մաքրինաճեմ: Երկար բարդութիւններով անընդհատ շարադրութիւն, ինչպէս սաստկակսկիծ, քրանաքալլակն էր համբերապատ մահին, օրհաս վաղաւէտ կանխասահման վճիռ համբերգալնոց տաւիղ, գալիլեաղուարճք, ոստաղուարճ, ձորձածածուկ, լանկարծանչեաց, հրահոսալտակ, խուռնամաւնուած, բոսորեմինապարդեալ: Նոյնասկիզբ բառերու բարդութիւններ, ինչպէս գործանաբեր, գարնանաշարժ, զաղէտ աղետակոծ սրտի, վէմ վիմակառուց, վիմափոր, մաքրող մաքրինաճեմ և այլն:

76. Գրիգոր Նարեկացւոյ ոճի լատկութիւններն են ա. բազմափանկ բառերու անընդհատ գործածութիւն, ինչպէս «լայնաթիկունք, ծաղկախալտուցի, ընթացականք»: Բ. Անսովոր բարդութիւններ, ինչպէս տեսանք. գ. Նոյնանչիւն տառերով սկսուող բառերու ստէպ գործածութիւն, ինչպէս «ի ծոց ծնողի ծագումն անուն»: «կուսէն ծնեալ ծոցոյ ծաղիկ, ծողիկ ծոցոյ ծոց հալրենիս»: դ. Անհասկնալի բառերու գործածութիւն, ինչպէս տեսանք նաև. և ե. Աշխարհաբար նմանութիւն, ինչպէս փոկեր շարած ծամեր, այդ սասու տոսախ ծառերդ, այն հովէն և այլն:

Նարեկացւոյն գրածքներն առհասարակ լի են շրջաբանութիւններով ու խրթնաբանութիւններով, ինչպէս կը պահանջէր դարու հոգին արարական ազդեցութեան տակ:

Ժամերգութենէ դուրս գանձեր ալ ունի Նարեկացին: Անշուշտ ասոնք ատեն մը ժամակարգութեան մասը կը կազմէին: Նարեկացին ունի երեք գանձ, «ի գալուստ Ս. Հոգւոյն», «ի Ս. Եկեղեցի» և «ի Ս. խաչն Աստուածընկալ»: Ասոնք արուեստական ձև ունին և յօրինուած են «Գրիգորի երգ» վեր-

տառութեամբ: Բովանդակութեան տեսակէտով ստորոք առհասարակ բացատրութիւն են նշանակուած օրուան խորհուրդներուն:

77. ԺԱ. դարը ուր նշանաւոր էին Հաղբատ ու Սանահին վանքերը, բաւական ճոխ է Շարականներու հեղինակներով: Ռամկօրէն լեզուն կամ աշխարհաբառը բաւական ընդարձակած էր իր սահմանը, ալի լեզուով գրուեցան առակները, տաղերը, մշակութեան ու բժշկութեան գրքերը, մանաւանդ հրապարակական արձանագրութիւններն, անտարակոյս նաև նամակներն և այլն. մինչ գրարարն իբրև գիտուններու լեզու մնաց ճառերու, շարականներու և ուրիշ քերթուածներու մէջ:

78. ԺԱ. դարու շարականագէտ հեղինակներէն են Գրիգոր Մագիստրոս ու Պետրոս Գետապարձ կաթողիկոս: Գրիգոր Մագիստրոս գրած է «Ձորս ըստ պատկերի» խաչի Ե. օրուան «ողորմեան»: Ոմանք Բագրատունի Աշոտին կը վերագրեն որ 400 տարի առաջ էր Գրիգոր Մագիստրոսէն: «Ձորս ըստ պատկերի» իմաստի կողմէ ալ բաւական վէճի նիւթ եղած է: որովհետև «կ'ցո՞ղորդի ծառայի ք» զոր ի Հռոմայ գահիցն վերապատուեցեր» ալ և ալ մեկնութեանց տեղի տուած է: Ոմանք ալ խօսքը Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Վահրամի համար է կըսեն, որ նախ Կ. Պոլսոյ կայսրէն մեծարուելով իբրև չաջորդ հօր իշխանութեան, չետոյ կաթողիկոս ըլլալով՝ Հռոմի պապէն սիրոյ թուղթ ընդունեց: Կան ալ որ իրեն Մագիստրոսի համար է, կըսեն, որ Կ. Պոլսի նոր Հռոմի կայսերական արքունիքէն Մագիստրութեան պատիւ ընդունեցաւ: Ուրիշներ ալ ըստ Վարդան պատմագրի՝ կըսեն թէ Բագրատունի Աշոտին՝ Փրկչի պատկերին անունով շինուած եկեղեցւոյն համար է զոր իր համանուն որդին արեւմուտքէն բերած էր:

79. Պետրոս Ա. «Գետապարձ» կաթողիկոս (1019—1058) որ Անանիոս կաթողիկոսի (943—965) Քեռորդին, Խաչիկ Ա. կաթողիկոսին (972—992) եղբայրն ու Խաչիկ Բ-ին (1058—1064) քեռին էր: Այսպէս չրջան մը կաթողիկոսութիւնը «Գետապարձի» ընտանիքին ձեռքին մէջ մնաց: Իր հայրապետական իշխանութեան միջոցին ըրած սխալները վարագուրելով՝ մէջ բերինք իր արձանագրած մէկ խոստովանութիւնն, ուր ինք կը լիշէ Ծիծեռնակի օրինակն որ զարուն կը բերէ, բայց

անիկա չի զուարճանար աշխարհային բնութեան պարզած գարնան վայելչութիւններով, անոր հաճելի է «հոգւոյ անամբ տեսանել զգարուն հոգւոյ, յորժամ սառնասառուոյ բնութիւնս այս սկսանի ընծիւղիլ ի ծագմանէ արեգական արդարութեան.., որպէս զի ջեւեղ «գեղ» և զուարճացեալ ճառագայթիւք բանին, Գործելու Լեզու Զոր Խողացելու է Լեռնէն յաւիտէնից, և արժանաւորագէտ է ծառս զդրուղիս րոտել, սաղարթալից բնակեսցուք ի տան Տեառն»։ Գետադարձ կաթողիկոսի այսպիսի վտեմ փափագը պտուղ է իսկապէս անոր դառն փորձերուն ու տարածամեալ գիտակցութեան։ Բայց անիկա շատ ուշ զգացումներն ու խոստովանութիւնը գեղեցիկ կերպով դրոշմեց իր ոգելից շարականներու մէջ (հմմտ. Կ. Կոստանեանց «Տ. Պետրոս Ա. Գետադարձ» էջմիածին, 1897, էջ 46—47)։

Երեք խումբի կը բաժնուին Գետադարձի յօրինած Շաբականները, Մարիտրոսաց, Ննջեցելոց և Մանկունք կոչուածները։ Մական այդ երեք խմբի շարականները բոլորն ալ Գետադարձին չեն, որովհետեւ նախ՝ նոյն խմբերու մէջէն դարձեալ այդ դարու հեղինակ Սարգիս Սեանցւոյն երգած «Սարսափելի որոտմամբ և ահագին զօրութեամբ» և Յակոբ Սանահնեցւոյն «Յանսկզբնական ծոցոյ հօր խոնարհեալ բանդ» շաբականները, երկրորդ՝ ոճի ու բառի տեսակէտով կը տարբերին ասոնք։ Պետրոս Գետադարձի յօրինած հոգևոր երգերու մէջ կ'երևան նուրբ ճաշակ, վտեմ գաղափարը ու իր հոգեկան վիճակի բնական արտայայտութիւնը։

Գետադարձ հայրապետն որ ունէր ցեղական ճոխութիւն, հինգ հարիւր գեղ ու առատ գանձեր, որ իբրև հոգևոր տէր ոչ միայն հինգ հարիւր գաւառատեսուչ եպիսկոպոսներ ունէր ձեռքի տակ, այլ և ամբողջ հայոց կապողն ու արձակողն էր։ Կամ ըստ Գր. Մագիստրոսի, իբրև «Սուրբ հայրապետ բացող մեզ դրանն արքայութեան», երբ ամէն բան կորսնցուց, իրաւունք ունէր երկարօրէն մտածելով՝ Իմաստունին նման բացագանչելու «ունայնութիւն ունայնութեանց»։ Այդ միտքն իր ձևով, իր աստիճանին ու կոչման համեմատ ամփոփուած արայիսի հոգևոր երգի մէջ որ ամեն ատեն ու անդադար կը հնչէ Հայ, եկեղեցւոյ մէջ իբր խրատ ամենուն, «Ո՞րք էղէալս անպիտանաց», գեղեցկայարմար շինուածոյս քակտումն. Իմաստուն յեմքեցա, ի լալեաց մեղաց յոր ընկղմեցալ, և այժմ աղաչեմ ըղ-

Սահղծոցդ ամենից, ընկաւ և հռչակ՝ զհրածարեալ հաֆէս յեօթնադէպան շուշէի խորան» և այլն։ Հեռաւոր պատկերաստութեան մէջ, կարող իր հօրենական հաճելի զիշատակներուն, բացառանշեց։ «Պիղղեցայ յազատեալսն իմոյ Լազի զհետն» աշխարհի, և մարմինն առնալնութեան դարձաւ ի հոգ ուստի ստեղծաւ, ուստի կազօթէ առ Աստուած քցիս մարդասիրեան, քաղմագուծ փրկիչ, և փաշառեցն զյաւս անձին խնայ։

Տասն և չորս տարի շարունակ խղճանարութեան մէջ, զղջման և ապաշահանքի փորձերով լուսնաւոր անոնք սիրոնք կը բարբախէր միայն մահուան ակնկալութեամբ որոնն տարածանեալք զինք պաշարած էին։ Գետադարձ կը տեսնէ իր ոչնչութիւնն Աստուծոյ ահաւոր մեծութեան պատմամանին առջև, երբ «Ատեանն զնի և զպրոռնիւնք հրաշքն քանին և պատմաւորն անկ լակնարկել իւր լարարածս՝ հատուցանէ վաթսւ ըստ գործոց իւրաքանչիւրոցն»։ Դատողի արդարութեան ու գթութեան պատկերը միանգամայն անոր առջև կը պատկերանալ, «Կոչողն եհաս վերին կոչողին, կոչնաւէր անկ, կոչողն ահաւոր, դատաւորն անաչառ, դատաստանն արդար, հրեշտակք անողորմ դատին զմեղաւորս»։ Ինքն իր սխալը խոստովանող և ճշմարտապէս զղջաց որ իմաստուն քրիստոնեաներէն մէկը կերեալ այս երգերուն մէջ։ Գետադարձի շարականներէն այս հատուածներն լսող բերելով՝ կարելի է դադարիւր կազմել թէ ինչպիսի հոգի սիրտ ու հոգի կը բնակէր անոր մէջ։ Այդ մարդուն սխալանքը ժամանակին վատթար քաղեցնութեան հետեանք չի կրնար նկատուիլ։

Գետադարձ կը հանգչի Սերաստիոյ Ս. Նշան վաճըր։

80. ԺԲ. դարին սկսեալ հալոց բանահիւստութիւնը նոր շրջան մը կսկսի, որ կը կոչուի վանական և կը աւել ԺԲ—ԺԷ դարը։

Այդ շրջանի բանահիւստութիւնը բոլորովին կը տարբերի նախորթացէն թէ իր ձևով, թէ բովանդակութեամբ և թէ բարբառով։

Ի՞նչ է տարբերութեան պատճառը և որոնք են տարբերութիւնները։ Միջև ԺԲ. դարը հալերը կապրէին իրենց սովորութիւններով իրենց օրէնքներով, ունէին իրենց բառուկ տէրերն որոնք թուպէտ և արաբացոց հարկատու, բայց և աջակց ներքին կառավարութեամբ բոլորովին անկախ էին։

ալդ աղեկամի նոսմապետներու հովանաւորութեան տակ կը բազմանային լուսաւորութեան կեդրոնները՝ վանքերը, որոնք ապահոված ըլլալով տոհմապետներու քնծալած կաշնածնեցող իրենք զիրենք նուիրեցին միայն գրականութեան: Մինչև Ժ.Բ. դարը հալերը կը կազմէին իրենց ծննդավայրին մէջ զօրեղ տպրո մը, զօրեղ բազմութիւն մը, աւանդաբար միեւնոյն հողի վրայ ծնած և մեռած բազմութիւ գաղթիւ ընթացքի մէջ. Ժ.Բ. դարէն ետք, ալդ հանդամանքներն որոնք մեծ աղեկեցութիւն ունէին Բանասիրութեան վրայ, կը փոխուէին՝ փոխելով նաև իրենց հետ և բանասիրութեան քաւարութիւնը. Ժ.Ա. դարէն սկսած Թուսնայ խարդախութիւնները զերջ կուտան տոհմապետներու քննութեանց, հալերը ալ ևս վարչական մարմին չեն կազմիր կը փոխուի կառավարութիւնը, կը փոխուին ծրէնքները, Կոկոսին չափանի կանաչան նախնական աղեկերու արշաւանքները՝ ինչպէս սելճուկեանց, թաթարներու որոնք բոլորովին առին ու վրայ կընէին, կը բանդէին, կը կործանէին հին սրբութիւններն և լուսաւորութեան կեդրոնները. անխնայ կը խորտակէին, կաշնէին ճարտարագիտական փառաւոր լիշտակները և կը խլէին ջոյն իսկ կեանքի ապահովութիւնը: Հալերն ալդ հանդամանքներու երեսէն զը սկսին թողուլ իրենց ծննդավայրը և թափառել կեանքի վր. տաղներէն ազատելու համար: Անոնք կը գաղթեն զանազան երկիրներ՝ Ռուսաստան, Ղեհաստան, Անատոլիա, Արիւկիա և այլն: Այսպէս անոնց տեղ հեռագիտէ բուն կը դնեն նախնական վիճակ ունեցող սելճուկներն և թաթարները, որոնք խառն ի խառն կապրէին հալերու հետ, փոխելով մասամբ անոնց կեանքի պայմանները, սովորութիւնները և այլն: Իսկ գաղթական հալերը խմբուելով զանազան երկիրներու մէջ, իրենք կը շարմարէին տեղական հանգամանքներու, իրենք աւելի փոքրաթիւ ըլլալով կիցնալին իրենցմէ զօրեղ տարրերու աղեկեցութեան տակ: Ար փոխուին առաջնական օրէնքները, սովորութիւնները, կառավարութիւնները և այլն: Անոնք չարք օտար երկրներուն մէջ կը կազմեն նաև կրթութեան նոր կեդրոններ, որոնք նոյնպէս օտարներու աղեկեցութեան տակ էին: Այն հալերը, որոնք Արիւկիայ բարձունքը հաստատուած էին, հանդիպեցան արեւմտ. Եւրոպիոյ աղեկերուն, որոնք ալ ժամանակներն Աւրոպայէն կը դիմէին դէպի արեւելք յաջող

րաց արշալանքներու պատճառով և կը նուաճէին Պաղեստինը, և Կիլիկիայի մօտակայ երկիրները, ուր նաև կը կազմէին քանի մ'անպետական իշխանութիւններ: Այդ իշխանութիւններն ալնքան ազդեցութիւն կունենան հայոց վրայ որ մինչև անգամ Լեոններ իրենց տունն անոնց նմանութեամբ կը կազմակերպեն և շատ սովորութիւններ փոխ կառնեն անոնցմէ: Հայոց եկեղեցականներն ևս իրեն հօտի հետ գաղթած էին Կիլիկիա. անոնք կսկսին լատիներու նման վանական միաբանութիւններ և քանի մը կարգերու սովորութիւններ փոխ առնել անոնցմէ, այդ վանական միաբանութիւնները զանազան արտօնութիւններ և կալուածներ ստանալով՝ կապահովեն իրենց վիճակը և կը նուիրեն Գրականութեան և Ուսման: Կը ծաղկի ատոնց մէջ քրիստոնէական ուսումն և կրթութիւնը, այնպէս որ այդ վանքերէ խրաքանչիւրը մէկ մէկ պատուար կը դառնայ դրացի ալակրօններու դէմ: Այդ վանքերէն կելլեն նշանաւոր հեղինակներն ու կաթողիկոսները:

81. Կիլիկիայի վանքերէն նշանաւորներն են Սև Լէրոս վանքը (Կարմիր վանքը), Հոփլա, Երազուի վանքը ևայլն: Արեւելեան հայոց մէջ ալ հետզհետէ կը նորոգուին քանդուած վանքերը կամ նորերը կը շինուին, որոնց մէջ նայնպէս կը սկսի ծաղկիլ Գրականութիւնը: Այդպիսի վանքերէ նշանաւոր են Հաղբատու, Սանահնայ, Տաթևու, Ս. Թադէի և Երզնկայի Ս. Լուսաւորչի վանքերը: ԺԲ. դարէն ետքը հայոց ուսման և կրթութեան գործը միմիայն այդ վանքերուն մէջ կը պահուի և այն ալ բացառապէս հոգեւորականներու ձեռքով, այդ պատճառաւ ալ այդ շրջանը (ԺԲ.—ԺԵ.) կը կոչուի Վանա-

82. Վանական շրջանի բանահիւսութեան տարբերութիւնը նախընթացէն կարելի է որոշել՝ ուշադրութիւն դարձնելով նախ՝ բովանդակութեան վերայ, երկրորդ՝ ձևի վերայ, և երրորդ՝ բառերի վրայ: Նախընթաց շրջաններուն մէջ բանաստեղծութեան բովանդակութիւնը միակերպ է և այն ալ միմիայն կրօնական, իսկ վանական շրջանի մէջ անոր բովանդակութիւնը բազմակերպ է, կրօնականի հետ միասին հանդէս կուգան վիպական երգեր աշխարհական կեանքէ, կեանքի ալ և ալ դէպքերու ողբեր, խրատներ, հանելուկներ և առակներ: Վանական շրջանի բանաստեղծութեան ձևի մէջ ալ կայ

բաղմակերպութեան և տաղաչափութիւնն աւելի շատ արուեստ ունիւ Հոս կարելի է գտնել հնգոտեան ոտանաւորներէ ըսկսած մինչև հնգետասանոտեան չափեր, նաև, որ տուները կազմուած են ալբուքենական կարգով, երգիչները կը սիրեն հիւսել տներ իրենց անուններու սկզբնական, և անպիտի երգեր որոնք հին հայկական չափով են:

Կեդրոններու բաղմութեան և իրարմէ հեռու գտնուելուն պատճառաւ, վանական շրջանի մէջ բարբառներու միակերպութիւն չկայ, այլ իւրաքանչիւր հեղինակ առանձին բարբառ ունի, մինչև իսկ միևնոյն հեղինակը ինչպէս Շնորհալին քանի մը տեսակ բարբառ կը գործածէ: Այդ բարբառները կը զանազանուին Արաբական շրջանի բարբառներէն անով որ չունին այլ ևս անոր խրթնութիւնն և արուեստականութիւնը: Մեծ մասամբ կը կիրառուի պարզ դրաբառը՝ բայց և անպիտիներ որոնք կը գործածեն ան ժամանակի աշխարհաբարը. և կը խառնեն իրենց լեզուն օտարազգի բառերով և այլն:

83. ԺԲ. դարու մատենագիրներն ուղեցին շունչ ու ոգի տալ նախորդ դարերու գրական լեզուի նուազումներուն՝ կորստեան վտանքէն զերծ պահելու համար գալն: Ասոր համար մօտեցան գրաբարի ջինջ ու լստակ աղբիւրակին, որուն ջուրերը դարաւոր հոսումներու մէջէն պղտոր ու տղմաթաթաւ կը հասնէին իրենց: Եւ եթէ մատենագիր մը գրչին ներքեւ երբեմն լեզուն, իբրև իւր ընթացքէն մեկուսի խորածորի մը մէջ ամփոփուած ուղիի մաս մը՝ իր նախկին պայծառութեան դառնալով՝ կրնար ցոլացնել մատենագրին հանճարը: Սակայն չպիտի ունենար անշուշտ աղբերակին կենդանութիւնն ու զով ցայտումները: ԺԲ. դարուն Լաբէր Վահ, Սեւ Լեւոն, Գոնջառքի վանքերուն մէջ. նոյն շրջանի գլխաւոր ուսումնարանները, եկեղեցական ուսումներու հետ մշակուեցան նաև կրօնական բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ Շնորհալու քերթուածքներով, բայց խանդավոր քերթելու ծայրահեղ հակումն ոչ նուազ քերականական նորօրինակ ձեւերու և այլալլութեանց պատճառ մը դարձաւ, և մանաւանդ նոյնալանգ տողերու երկարածիլ շարքերը տարակալի միակերպութիւն մը տուին քերթողական ոճ ն: Այս դարուն նշանաւոր երգիչներն են՝ Գրիգոր Պահլաւունի, կամ «Փոքր վկայասէր», Ն. Շնորհալի, Ն. Լամբրոնացի, Խա-

չատուր Տարօնեցի, Յովհաննէս Սարգսաւոյ վարդապետ, նաեւ
կը լիշուի թէոգորոս Աւախօսիկ:

Ե. Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը, Ս. Ներսէս Շը-
նորհալուոյ երէց եղբայրը, երգեց Աւետեաց (Ս. Աստուածած-
նի) գեղեկարարմար շարականը «Խորհուրդն անճառ»: Ոմանք
այս շարականը կը վերագրեն Գրիգոր Ազգիստորոսի որդի
Գրիգոր Վկայասէրի որ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1065 թն: «Խոր-
հուրդ անճառ» դեռ չյօրինուած ճրագաւուցի (Աստուածաբա-
նութեան) կանոնը «Ուրախացիր Արքուհին» կ'երգւէր ուր կը
լիշատակուի Գաբրիէլի աւետար: Եւ նոյն օրուան աւետարանը
«Եւ լամանն վեցերորդի» ըլլալով, լոյները կարծեցին թէ
հայերը Ծնունդէն մէկ օր առաջ կը կատարեն (Յունուա-
րին) աւետման տօնը: Ընտրալին առ Աւեքս դ. ած թղթին
մէջ կը լարէ թէ «Միք զԱւետեացն տօն վեցն Ապրիլի կատա-
րեմք, ոչ ի հինգ Եունուարի, վասն որոյ ի ճրագաւուցի ա-
ստուածաբանութեանն՝ լիշատակութիւն տնօրինութեանցն
Քրիստոսի»: (Տես բացատրութիւն Շարականաց Վեկնատիկ,
1814. էջ 26), Սահայն ուրիշ լիշատակարաններու մէջ կը
հանդիպինք որ հին առնէ հայերը ուրիշ կերպ և ուրիշ օր կը
կատարէին Աւետեաց տօնը: Որովհետեւ Սամուէլ Կամրջաձորեցի
(Ժ. դար) իր «Տօնանկատառք»-ի մէջ կը գրէ, թէ Աւետեաց տօնը
կ'ը կատարուէր Ծննդեան Դ. օրը: Ասոր ապացոյց այն է որ
Ծննդեան Դ օրուան կանոնն Աւետեաց խորհուրդը կ'երգէ
«Այսօր Գաբրիէլ ցնծութեամբ երգեաց ու պատարագի աւետա-
րանն ալ Աւետմանն է, իսկ Յովհանն Իմաստասէրի համեմատ,
կանոն իդ «Աւետիքն և Ծնունդն և Մկրտութիւնն Քրիս-
տոսի՝ ի միասին առեալ տօնախմբեն: Զնապիրներու մէջ
Քարութեան շարականներէն Այ. ձայնին կարգը զրուած է
որ «Յայս չորեքշաբթի, Աւետեաց Աստուածածնին տօն է» և
Վաւեւալցընէ թէ նոյն օրուան հարց դձ. «Ուրախ լեր, Մա-
րիամ ս. պատուածին, Յինանցն առի: Այս հարցը հինէն կը
կողուի՝ լատրուկ մեծացուցէ չունենալուն համար: Արդ կը
կարծուի թէ Երբեմն Աւետեաց տօնը կամ միշտ կը կատա-
րուէր նոր կիրակիին լաջորդող զշ. օր. և կամ թէ Ապրիլ 6ին
սահմանուած էր տօնը, բայց երբ Աւագ շաբթուն կը հան-
դիպէր չէին կատարէր, այլ կը լիտաձգեն սույն զշ. օրը: Իսկ
եյտող սովորութիւն եղաւ անշաբթ տօնել Ապրիլ 6ին և չո-

դինտեցաւ աուր պատշաճի ամբողջ շարական: Մեր մէջ, այս պիսի փոփոխութիւն թող զարմանք չպատճառեն, որովհետեւ այս տէրունական երկրորդական տօները հետզհետէ կարգաւորուած են և քրիստոնեայ զանազան ազգերէ փոփոխութիւն կրած են ժամանակի ընթացքին մէջ: Լատինները նոյն առնա՝ մարտի 25 ին կը տօնէին Աւետման տօնը, մինչ սպանիացիները զայն փոխադրեցին դեկտ. 18 ին, Թուրքացի ժողովին (656) ա. կանոնի համեմատ:

Աւետման տօնն Արեւմուտքի մէջ է. դարուն հաստատուած էր, ինչպէս կը լինուի Թուրքի ժողովին և լետոյ 692 ին կ. Պոլսոյ Տրուեան ժողովին մէջ: Մեր մէջ Լ. դարուն սկիզբը մտած պիտի ըլլաւ. Ը.—ԺԲ. դար այս տօնին կ'երգուէր ճրագալոցի կանոնը, ինչպէս ըսինք:

85. «Թորհուրդ անճառ» հարցի ա. տօնն «Որ անիմանալից ես» աստուածաբանական տեսութեամբ նշանակիլ է, անիմանալի կ'ըսուի «չեղբեան» ոչ թէ միայն Աստուածութեան բացարձակ բանին համեմատ, այլ և ըստ հայրական իսկութեանն ալ, որովհետեւ մարդկային միտք չի կրնար բովանդակիլ թէ ինչպէս Հայր է չաւտեանական առանց բաժնուելու որդիէն ըստ էութեան. միայն ծնող և ոչ ծնեալ «Հայր ա՛րք» կիզքն և անպատճառ: Անիմանալի—յունարէն Աբսոլուտ Աստուծոյ ստորոգելիքներէն մէկն է: Մեծացուցէին մէջ ալ Ս. Աստուածածին ալլաբանօրէն կը կոչուի «Դուռն փակեալ», «Աղբիւր կնքեալ»: Առաջինը Եղեկիելի (խղ. 1. 2.) տեսլեան կուսին ծնունդի ալլաբանութեան մէկ ակնարկութիւնն է, իսկ երկրորդը Երգոյն (Դ. 12) համեմատ: «Տէր լերկնիցը» ու կոյսը ալլաբանօրէն կը կոչուի «Քերովբէ հողեղէն, ախինքն մարմնաւոր, բայց լուեբայն կ'իմացուի հրեղէն» Քերովբէներէն առտուել բարձրագոյն, «Սիւն հրեղէն» «Լուսոյն աշտանակ» «Սափոր ոսկի», «Գեղմ իմանալի», «Ամպ թեթեւ», «Դուստր լուսոյ» ձաշուի մէջ ալ անապական տաճար», «Կենդանի տապանակ»: Համբարձիին մէջ ալ լղացումը՝ ծաղկել ու ծնիլը՝ պտղաբերել նշանակուած է ալլաբանօրէն և Ս. Աստուածածնի բարեխօսութիւնը կը մաղթուի:

86. Ս. Լուսաւորչի աթոռը նստող նշանաւոր հայրապետներու մէջ, որոնք իրենց մեծագործութեամբ ու չքնաղ առաքելութեամբ անջինջ իշատակ մը թողուցին մեզի, շատ

բարձր զիրք մը կը գրաւէ Ս. Ներսէս Կլայեցի, որ իր սրբա-
սէր վարքին համար՝ կոչուեցաւ Շնորհալուի։ Ծանօթ է ամենու-
թէ ալս մեծանուն կաթողիկոսը ժԲ. դարուն եղած է երկրորդ։
Սահակ պարթև մը։ Ո՛չ միայն իր եռանդուն հովուապետու-
թեամբ ու իմաստուն նախանձալուզութեամբ եկեղեցական
հրահանգներու, այլ և ժողովրդին վրայ ունեցած մեծ ազդե-
ցութեամբ։ Բայց ոչ նուազ հռչակաւոր է նաև իր գրական
գործունէութեամբ, և եթէ չենք սխալիր, իր ոչ նախորդե-
նուն և ոչ ալ լաջորդներուն մէջ գտնուած են իրեն նման
բազմաթիւ գրչի տէր անձեր։ Մեզ հոս զբաղեցնողը պիտի
ըլլան միայն իր հոգեոր երգերը զորս սրտալուզ կ'եղանակէ
հալ եկեղեցին և որ շարականոցին մէջ ամէնէն անգին գո-
հարները կը համարուին։ Շնորհալուին բոլոր երկերն ալ միև-
նոյն բարձր հանճարի, լստակ հակաբանութեան և սահուն-
ոճի զրոյժը կը կրեն, միայն իր արձակ գրութեաներուն մէջ
հրէշտէաց ներշնչ լուսաբան է և խրթին, որովհետև հետեողու-
թիւն մըն է Դիոնիսիոս Արիսպագացուն ընծալուած համա-
նուն գրութիւն, և Չափաբերականներու մէջ վերջապէս-
թիւն իր մանկական հասակի երախայրիքն ըլլալով՝ չունի այն աշ-
խուժն ու արուեստն որ կը տեսնուի հեղինակին միւս քեր-
թուածքներուն մէջ։ Շնորհալուին երջանիկ մահը հանդիպե-
ցաւ 1172 օգոստոսին, 70 ամեայ հասակին մէջ։ Ո՛չ միայն
Հայերը, այլ և Յոյներն ողբացին ալս աննման հայրապետին
մահը։ Շնորհալին (1166—1172) կապէր այնպիսի ատեն մը
որ կաթողիկոսական աթոռը 100 տարի ատանդական ըլլալէ
ետք, հաստատուեցաւ Հռոմիլալ (=Քումգալէ)։ Շարականներն
երգեց մեծ մասամբ հոս իր ծերութեան ատեն, ատենցմէ զատ-
ունի նաև եկեղեցական երգեր, դանձկր, մաղթանքներ և եկե-
ղեցւոյ դուռն երգելու տաղեր և այլն։

87. Նշանակութեան արժանի կէտ մըն է Շնորհալուին
տաղաչափական արուեստը, իր երգերն և ոչ — երգ ոտանաւոր-
ները որոնց բովանդակութիւնն ալ մեծ մասամբ կրօնական է,
գրուած են արուեստական տաղաչափութեամբ. ոտքերու քա-
նակութեամբ բազմատեսակ են իր ոտանաւորները, անոնց
մէջ կան հնգոտնեան ոտանաւորներ, ինչպէս «Աշխարհ ամե-
նայն» և «Առաւօտ լուսոյ», կան և աւելի շատ քանակ ունե-
ցող ոտանաւորներ ալ։ Իր վերջին շափն է հնգետասանոտ —

նեան: Նմանականները շատ կը սիրէ Շնորհալին, մեծ մասամբ լանդերն են եւլ, աւ, ալ, ք: Շնորհալին կը սիրէ նաև ծալ-
րանունութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք: Ծալրանունութիւն-
ները կամ իր անունը կը կազմեն կամ երգուած սուրբը, ինչ-
պէս «Հովսիմէի տաղը» «Հովսիմէ»: Այբբենական կարգով
տուներ հիւսելու ատեն, անդրադարձութիւն կընէ. ալսինքն
ինչ տառերով որ սկսի տաղը, նոյն տառերով կը վերջացնէ,
երբեմն կսկսի այլէն և կը հասնի մինչև ք. և երբեմն ընդ-
հակառակը կսկսին ք-էն և կը հասնի մինչև ալ, ինչպէս
«Բաղդրագունիս այս բաղձանք»: Այբբենական կարգով հիւ-
սուած են «Ախօր անճառ», «Աստուած անեղ», «Արարչականը»,
«Առաւօտ լուսոյ», «Աշխարհ ամենայն»:

88. Երբ կաթողիկոսարանը տեղէ տեղ կը թափառէր,
եկեղեցւոյ կարգերն սկսան խանգարուիլ: Իւրաքանչիւր առաջ-
նորդ ինքնագլուխ մնալով՝ իր կամքին համեմատ կը կարգա-
դրէր ժամասացութիւնը: Գր. Պահլաւունի կաթողիկոս (1113—
1167) իր վերջին տարիներն ու Ն. Շնորհալի մեծ ուշադրու-
թիւն դարձուցին եկեղեց. ժամերգութեան վրայ, որովհետև
այդ ատեն կարծարծուէր միութեան խնդիրն ալ, և եկեղեցի-
ներու մէջ միակերպութիւն չկար: Գ. Պահլաւունի աւելի զբա-
ղած ըլլալով եկեղեցւոյ միութեան խնդրով՝ բարեկարգութեան
գործը մնաց Շնորհալուն: Հարկ էր՝ ընդհանուր միակերպու-
թեան վերածել ժամասացութիւնը, որ քանի մը տեղեր թերի
կը կատարուէր, որովհետև մոռցուած էին հին երգերը, ուրիշ
տեղեր միայն սաղմոսերգութիւն կը կատարուէր: Սսի կող-
մին ունէ հոգևոր երգ մը երեք տարբեր եղանակով կ'երգէին:
Շնորհալին նախ աշխատեցաւ վերականգնել հինը, իսկ պա-
կասը լրացնել նորով. լստոյ սահմանեց տօներ՝ նոր աղօթք-
ներով: Միակերպութիւն մտցնելու համար՝ գործածեց այն ծի-
սարաններն որ մնացած էին է. դարէն: Այս բանին մէջ լա-
ջողելու համար՝ դիմեց Մայր վանքերուն թէ որուն ժամաւա-
ցութիւնն ամենէն մաքուր մնացած է: Ուստի թուղթեր գրեց
և վարդապետներ զրկեց Արևելեան Հայոց: Շնորհալին ընտ-
րեց Մաքինոցի և Թեղենեաց վանքերուն (ծաղկած է, դա-
րուն) որոնց ժամասացութիւնն իբրև օրինակելի համարեց,
որովհետև այս վանքերու միաբանները խստակրօն ու բաւա-
կան ազատ մնացած էին օտար ազդեցութիւններէ և ալդ վան-

քերտու մէջ էր որ անխափան կը կատարուէր ժամերգութիւնը նախնեաց սաղմանածին համաձայն որ արեւելի կը կոչուէին: Իրեն ծանօթ էին նաև միւս եղանակներն ալ, մանաւանդ որ ինք լաւ երգիչ էր և «երգեցող» կը կոչուէր: Կիրակոս Գանձակեցի կաւարդէ թէ «Շնորհալին բազում ինչ կարգեաց իեկեղեցիւ քաղցր, եղանակաւ խորովոյն ոճով շարականո և մեղեգիւ և տաղս և ողբանաւորս...»: Այս խօսքերէն կը հետևի որ, արեւելի Արեւելեան եղանակն ընտրեց քան Արեւմտեանը: Ասոր պատճառը թերևս այն է որ արեւելեանները շատ կը տարբերին Արեւմտեան եկեղեցւոյ ժամասացութենէն, և որովհետև մասամբ մ'ալ Արեւելեան եկեղեցւոյնը քաղցր էր: Շնորհալւոյն ատեն Տէրունական տօները թիբի կը կատարուէին, կամ քանի մ'օր միւսնոյն շարականը կերգէին, և այս ալ լարմար շարականներու չգոյութենէն: Ինքն էր որ սահմանեց բազմօրեայ Տէրոհական տօներ ու ատոնց յաջուկ շարականներու պակասը լրացուց:

89. Կիրակոս կ'որոշէ Շնորհալւոյն գրած շարականները «Յարութեան օրհնութեան Գ. կողմն, և Աստուածածնի փոխման երկուց աւուրցն, և Աւագ շաբաթի երից աւուրց օրհնութիւն, ԲՃ. ԳՃ. և ԴՃ. և Երկու շարական Յարութեան ճաշու»: Գրած է նաև Աւագ Ուրբաթի օրհնութիւնը, «Արժաթսիրութեամբ մուկալ», թէեւ և՛ օրուան շարականները զոր Սահակ Պարթևի կը վերագրեն, բայց իրն են նաև: Նոյնպէս գրած է Վարդավառի, Հոգեղալստեան Բ. և միւս օրերուն շարականները, Չարչարանքի շարականներէն «Այսօր անճառ», «Նորդողոյ» Ասոնք Տէրունական տօներու շարականներ են, որոնք ցոյց կուտան թէ առաջուան խանգարուածները նորոգած կամ ինք նորէն խմբագրած է: Շնորհալւոյն են նաև Բուն բարեկենդանի, Քառասնորդական կիրակիներու ապաշխարութեան կամ պահոց Ակ. ԲՃ. ԳՃ. շարականները, ինչպէս նաև Ղաղարու Յարութեան ու Ծաղկազարդի շարականները: Այլա շարականներու մէջ առաջին տեղը կը գրաւեն Քրիստոսի ժամանակակից սուրբերու կամ Հայ. եկեղեցւոյ առաջին գործողներուն շարականները, ինչպէս առաքելոց, եօթանասնից, աշակերտաց որոնք Քրիստոսի գործակից մեծաւոր սուրբեր են:

90. Այդ ժամանակ հաստատուեցաւ «Բեթղեհէմի մանկանց» տօնը: Առաջին դարերու եկեղեցւոյ վարդապետները

Նրանոս, Որոգինէս, Կիպրիանոս և լետագաները կը լիշատակեն և կը ներքողեն զանոնք իբրեւ ճշմարիտ մարտիրոսներ՝ մեռած ոչ թէ միայն Քրիստոսի տեղ, այլ և Քրիստոսի համար, ապինքն Քրիստոսի աշխարհ գալու վկայութեան: Լատին եկեղեցին «Ամեղ մանկանց» անունով տօն կը կատարէ զայն 'Իեկ. 28-ին, յուները Փետ. 29-ին: Իսկ մեր տօնացոյցը զայն կը կարգէ Հոգեգալստեան երկրորդ շաբաթ օր:— Բեթղէնէմի մանկանց շարականը աստուածաբանական նրբութիւններ կը բովանդակէ: Առաքելոցը կար ժ.Բ դարէն առաջ, որուն ապացոյցը կրնայ ըլլալ Նարեկացւոյն ճառը: Թերևս այդ տօնին պատշաճ շարական չկար, և ուրիշ սուրբերու շարականներով ասօնուէին, Ներսէս նորեր գրեց այս տօներու առթիւ:

91. Յովհաննու Մկրտչի անունով երեք տօն կայ, Յովհ. Մկրտչի և Առաքելի՛ն էլիսիողոսի, Յովհաննու Գլխաբան և Յովհաննու Ճննդէան: Այս երեք տօներ ալ միեւնոյն ատեն չեն հաստատուած: Առաջին երկուքը, կըսուի, սահմանած է Ս. Լուսաւորիչ և կը տօնուէին Խորենացւոյն վերագրուած Գձ. շաբա-կաններով ըստ աւանդութեան: Յովհաննու Կարապետին ծննդեան տօնը միւս եկեղեցիներու մէջ հին տարիէ ի վեր գոյութիւն ունէր: Օգոստինոս և ուրիշներ ճառելի գրած են: Իսկ մեր մէջ ծննդեան տօնը թերևս Ծնորհալին լրացուցած է՝ տեսնելով որ Արևմտեան եկեղեցին կը կատարէ այս տօնը: Բովհաննու ծննդեան օրհնութիւնն «Արեգական արդարութեան» գրած է Գրիգոր Սկեռացի, իսկ հարցն իր սարօք՝ Ծնորհալին: Հրեշտակապետաց տօնն առաջին դարերուն մէջ յայտնի չէր: Ծնորհալին հաստատեց և գրեց իր «Որ յանէլից»ը: Ծնորհալւոյն են նաև նոր ժամանակները հաստատուած սուրբերու շարականները, ինչպէս Անտոն Անապատականի, Թէոդոսի, Ս. Տրդատի, Ս. Հայրապետաց, Ս. Ոսկեանց, սրբոց Վարդանանց շարականները:

92. Թէև այս վերջինն Անանիա Շիրակացւոյ կ'ընծայուի, բայց հաւանական չէ, ինչպէս կը տեսնուի Շարականի վերտառութիւնէն կամ Զօյրանուհի-Քէնէն: Մարանուն կը կոչուին այն ոտանաւորներն որուն տուներու սկզբնատառերն իրարու քով բերելով կը կազմեն հեղինակին անունը, ինչպէս են Ծնորհալւոյ քերթուածներէն ոմանք, «Նալեայ ուրով», «Նորոգիչ» «Նորաստեղծեալ» և այլն: Ս. Ղեոնդեանց Շարականի

մէկ մասը, դձ. «Որ լառաջագոյն սահմանեցեր» միայն Ներսէսինն է, իսկ միւս մասը ճաշուն «Պայծառացան ալսօր» Գովհ. Սարկաւագ վրդ. ինչ. Ներսէսինն է նաև Ս. Յակոբ Ածրնայ հայրապետինը, Յովաննու, Ս. Սարգիս զօրավարին:

93. Գրիգոր Պահլաւունի շատ քիչ զբաղուած է եկեղեցւոյ բարեկարգութեամբ: Ասոր անունով կը լիշուին Աւետեաց շարականը «Խորհուրդ անճառ», Երկրորդ Ծաղկազարդի օրհնութիւնը՝ «Մեծահրաշ ալս խորհուրդ» և Լուսաւորչի վրայ գրած ընտիր մեղեդի մը՝ «Ի լելս արևու»: Ծագեցաւ մեկ յարեմոց, — Զամպն արեգական ծածկոյթ — Պետրոսեան հօտէն հալածեաց: — Օրիորդ մաքուր հարսինն — Աւետիս տալր փեսային. — Զարթիր զուարթուն անուն. — Եւ զարթն զթմրեալս ի մեղաց:

94. Բաց ի շարականներէ, Ենորհալին ունի նաև Տաղեր որոնց մէջ ինք կը հանդիսանայ իբրև նշանաւոր երգիչ: Հաջերը ցրուած ըլլալով զանազան տեղեր, պարզ էր որ ենթարկուէին օտարներու ազդեցութեան և անոնց սովորութիւններն իւրացնելէ վատ, անկարելի էր որ չզուարճանային անոնց երգելով ալ: Ասով ոչ միայն անոնց կրօնական զգացումը կը խախտէր, այլ և կրնային մոռանալ իրենց Մայրենի լեզուն ալ: Այս ամենքն հասկցած էր Ենորհալին, և անոնց առաջն առնել փութաց: Այս նպատակաւ դրեց իր Այբուբենականն ու լանձնեց մանուկներուն: Ռամիկ Ժողովրդի համար, որոնք օտարոտի զուարճութիւններէ համ կ'առնէին, չօրինեց 33 հանելուկ, աւելի քաղցրաճաշակ մաքով: (Տես ալս վերջինի մասին Հ. Ղևոնդ վ. Յովնանեան, «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամիօրէնին վրայ, Վիեննա, 1897. էջ 57—67): Հռոմկլացիներուն համար ալ հիւսեց «Յիշեսցուք» և «Զարթիք» գեղեցիկ երգերը: «Յիշեսցուքի անմիջապէս լաջորդը՝ «Անբաժանելին» Ժէ. դարուն աւելցած է: Այսպէս երգի միջոցաւ ամէն զատակարգի ու հասակի համար տարածեց բարոյական ու կրօնական գաղափարներ: Ենորհալին ի պատիւ աշխարհի վեցօրեալ արարչագործութեան երգեց իր Արարչական և է. օրը Աստուծոյ հանգստեան լիշատակին՝ «Նորաստեղծեալը»:

95. Անտոն Անապատականի հարց «Նախսկիզբն միանձանց» ի մէջ, Ն. Ենորհալի, Եկեղեց. պատմութեան աւանդածին համեմատ, Ս. Անտոն կը համարի հեղինակ Միանձանա-

Վան ու վանական կարգի (Դ. դարու սկիզբը): Թէև հալի Անտոնէն առաջ կալին ուրիշ անապատական ճգնաւորներ, բայց միայն ճգնութեանց կը պարապէին առանց աշակերտներ ունենալու և անցնելու զանոնք միանձնական կարգերով: Հ. Անտոնէն սկսեալ անոր հետևողութեամբ անապատները դարձան միանձներու բնակութիւն: Հ. Անտոն միանձնական կեանքի Առաջնորդ ընտրուելով Թեքալետի մէջ — որովհետև երկնաւոր բարիքին միայն յփս ունէր. — արհամարհեց երկրաւին բոլոր հեշտաւին և վշտաւին և եղաւ Քրիստոսի զինուոր, խաչակրօն անդադար ազդոսերգութեամբ: «Տէր լերկնից» ի մէջ խաչակրօն լիշատակ ըսելով՝ կիմանանք խաչակիր կեանքի լիշատակը, և «Մանկունքի» վերջին տունին մէջ Ս. Անտոնի բարեխօսութիւնը կը խնդրուի: Նախնիք աչնպէս կը ըմբռնէին որ բարոյական կեանքի ծաղիկն ու վայելչութիւնը վանականութիւնն է: Ժամանակին եկեղեցւոյ բոլոր մեծ վարդապետները վանականութենէ յառաջ եկած են: Աթանաս, Բարսեղ, Գր. Նազիանցի, Ոսկեբերան, Եփրեմ, Հերոնիմոս, Օգոստինոս և այլն: Իրենց վարքու վարքին ծանրութիւնն ու զարմանալի զգաստութիւնը, վարդապետութեան իմաստութիւնը, մտածութեան խորութիւնն և խօսքերու օծութիւնն ոչ թէ աչն արտաքին դրոշմն էր զոր Աթենացւոց ու Աղեքսանդրացւոց դպրոցներէն առին, այլև անոնց ճգնաւորական կեանքը:

Ս. Անտոնի գործն յառաջ տարաւ Պաքոմիոս որ միաբանութիւն մը հաստատեց (340) Նեղոսի Տաբինա կղզւոյն մէջ: Հալոց և Փոքր Ասիոյ մէջ վանականութեան տարածողն եղաւ Եւստատիոս Սեբաստացի: Թէև Վաղէս կայսրը վանականներու թիւը պակսեցնել կը ջանար, զանոնք զօրք գրելու համար, բայց իղուր: Վանականութիւնն ամենէն աւելի Արևելքի մէջ զարգացուց Մեծն Բարսեղ Կեսարացի որ ոչ միայն նոր կանոններ գրեց, այլ և Նեոկիսարիոյ մէջ վանք ալ հիմնեց՝ Արիանոսութեան դէմ պայքարելու համար: Վանական կեանքի բազմազան եղանակներու մէջ ամենէն զարմանալին էր Սիմոն Սիւնակեացը որ Անտիոքի մօտ սիւնի վրայ կապրէր, արևելքի մէջ ասոր բազմաթիւ հետևողներ եղան, ինչպէս Դանիէլ երէց ու վանական՝ Կ. Պոլիս, արևմուտքի մէջ, Վուլփիւաք սարկաւագ Տրեիրացւոց կողմերը:

Կին ու աղջիկ վանականներ ալ կային, ասոնց կանոնները գրեց Պաքոմիոս: Մեծն Բարսեղ այս սովորութիւնը Կապպադովկիա մացուց, Ի սկզբան քող, խուրակ էր կուսութեան պսակը, երբեմն ալ մատնի:

96. Թէոդոսի կամ սրբոց Թադաւորաց օրհնութեան մէջ Շնորհալին կը գրէ թէ երկրաւոր Թադաւորութիւնն Իրկնայինն օրինակ է և մասնաւորելով Թէոդոսի վրայ՝ կըսէ Ս. Խաչի զօրութեամբ լաղթութիւն տարաւ թշնամոյն վրայ և ուղղափառ հաւատքով իր կեանքը կատարելով՝ ոչ միայն իր անձն անխառն պահեց մոլար հաւատքէն, այլ և ժողովուրդն՝ ալլափառ հերետիկոսներու զէմ: Մանկունքի մէջ «երանելի ամենեցուն» կը կոչուի, ոչ թէ լսկ հոգեւոր բարեպաշտութեամբ, այլ և իր Թադաւորական պատուով, և ոչ աշնչափ զէնքի քաջութեամբ քան որչափ աղօթքով թշնամին վանած կերգէ Շարականը:

Մեծն Թէոդոսի բարեպաշտ կեանքի մասին Ս. Ամբրոսիոսի Արձանականին = Դամբանականին մէջ գրուած է, իսկ Թէոդոսի տօնին մասին կը վկայէ Ս. Յովհան Ոսկեբերան: Մեծն Թէոդոս Թադուած է Կ. Պոլսոյ առաքելոց եկեղեցին: Տրդատ Թադաւորի շարականին մէջ քերթողը կերգէ Թադաւորին խոզի կերպարանքի փոխուիլը զոր բշկեց նոյն ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

97. Հալրապետաց օրհնութեան ա. տունին մէջ Նիկիոց ժողովին դաւանանքը կերգէ, երկրորդին մէջ Կ. Պոլսոյ ժողովին կանոնները պատմողաբար մէջ կը բերէ, Նոյն իմաստը Ողորմեայի ու Տէր լերկնիցի մէջ: Մանկունքի մէջ ալ նոյն բանը, բայց աւելի խտացած է վարդապետական մասը և կը նշուի հերետիկոսները: Մանկունքի վերջին տունին մէջ, մանաւանդ տպագրուած շարականին մէջ, Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի տոմարն ալ կը նշուի: Ոսկան վրդ. իր տպագրած շարականին մէջ այս հատուածը վերցուցած է: Խնդիր է գիտնալ թէ Մանկունքի յօրինման ատեն կար ալ վերջին նշովքը, հին ձեռագիր շարականներ պրպտելու է: Տեսած ձեռագիր շարականներս ԺԴ. դարէն անդին չեն անցնիր և ամենքն ալ ալ նշովքը կը պարունակէին:

98. Ս. Ոսկեանց «Որք արժանաւորեցաւք»ի ա. տան մէջ իրենց Ս. Թադէոսի աշակերտելն կերպուի որոնք աստուածա-

զին մաքրողական հրով իբրև ոսկի փորձուեցան և երկրորդ տունին մէջ կերդուի թագաւորական արքունիքի մէջ քարոզութիւննին, Սուքեասեաններուն, իրենց ձեռքով քրիստոնէութեան դառնալն ու Եփրատի=Արածանիի ակնադբիւրին քով մկրտուելն և անոնց բարեխօսութիւնը կը խնդրուի:

99. Ս. Վարդանանց օրհնութիւնը «Նորահրաշ պսակաւոր» ու մանկունքը «Արիացեալք» գեղեցիկ են ու բազմիմաստ ու երգահիւսին իմաստութեան ուրժանի:

«Նորահրաշին մէջ Ներսէս Շնորհալի կը կազմէ նահատակուած տանուտէրներու անունները խորհրդածութեամբ մը: Առաջին տունին մէջ կը լիշուի քաջն Վարդան զոր կը կոչէ «Նորահրաշ պսակաւոր» քաջ մեռնելու ատեն և քաջ մեռցընելու ատեն: Հոգւոյն ղէնքով՝ հաւատքով ու աստուածալին խօսքերու քարոզութեամբ վառուած էր մահուան ու սատանային ղէմ: Վարդան անունին վրայ խորհրդածելով, բայց ոչ լեզուաբանօրէն, ալ իբրև եկեղեցական մեկնիչ մը, կերգէ թէ իր վարդապետին արիւնով կը պսակէ եկեղեցին, և երանելին ոչ թէ միայն մարմնական բանակին, ալ և մարտիրոսներու հաւատքին գլուխն էր և ուրիշներու պսակուելուն առաջնորդ եղաւ:

Երկրորդին մէջ Խորէն Խորխոռունի իր անունին պէս խորհրդական ըլլալով՝ աստուածալին իմաստութեամբ խոհեմացած՝ կը վկայէ խաչուած Քրիստոսին և կը պսակուի իր արիւնով:

Երրորդին մէջ Արտակ Պալունի որու անունը (պարսկերէն ա. — ջուր, ատր=արտ) կը նշանակէ հրազուն, Շնորհալին ասոր վրայ խորհրդածելով՝ կըսէ (ո)րենական ալսինքն աստուածալին լուսով լցուած ու հրափալ երեցած քաջ Արտակ, թախտուած բոսորային կարմրութեան մէջ:

Չորրորդին մէջ Հմայեակ Դիմաքսեան՝ մկրտութեան արքայալ զգեստով և ալ հոգևոր պատրաստութեամբ զարդարուած՝ բանասիրուին խաբէութիւնները կը խորտակէ և կը չաղթէ պատերազմին մէջ:

Հինգերորդին մէջ Տաճատ Գնթունի՝ որ նահատակուելով՝ երկնքի մէջ հրեշտակներու դասը կ'ելլէ և Երրորդութեան տաճար կըլլալ իր անունին պէս:

Վեցերորդին մէջ Վահան Գնունի՝ որ իր խորհրդաւոր

անունին պէս ստանձնած հաւատքի վահանը, լուսոյ զրահները և խաչն իբրև սաղաւարդ՝ դեռ առույգ հասակի մէջ կը նահատակուի:

Եօթերորդին մէջ Արսէն Ընծայեցի՝ որ իբր անարատ թռչուն ինքզինք ողջակէզ ըրաւ Աստուծոյ իր անունին պէս, որովհետև Արսին=Արսէն կը նշանակէ Արագիլ:

Ութերորդին մէջ Գարեգին Սրուանձտեանց իր երկու եղբայրներով՝ կը կոչուի «գլուխ և աւարտ մարտիրոսաց», գլուխ կը կոչուի, որովհետև առաջին անգամ ինքն էր որ Յազկերտի առջև Յիսուս Քրիստոսը խոստովանեցաւ, և աւարտ տանուէրներու կարգին մէջ վերջինն ըլլալուն համար: Իններորդին մէջ կերգէ անունով չիշուած նահատակները. «րամկական խումբը» և 8-ին մէջ երրորդութեան փառք տալով այս նահատակութեան համար՝ սուրբերուն բարեխօսութիւնը կը հայցէ:

Մանկունքը Նորահրաշին խտացումն է:

100. Բացատրութիւն «Շարականաց»ի հեղինակը, հ. Գ. Վ. Աւետիքեան, էջ 601 — 613 կրօնական խնդիր մը կը լուզէ, թէ պատերազմի մէջ հաւատքի համար մեռնողները մարտիրոս կրնան կոչուիլ: Նրկարօրէն ճառած է այս խնդրոյն վրայ մանրակրկիտ վկայութիւններով և կ'եզրակացնէ թէ հաւատքի ճշմարտութեան համար պատերազմի մէջ մեռնողներն արժանի են մարտիրոսութեան պսակին, համաձայն եկեղեցական աւանդութեան: Եթէ չըլլար, կ'ըսէ, հարկ էր նա և ոչ գիտակցութեամբ մեռնող ջարդուող Բեթղեհեմի հազարաւոր մանուկներու տօնը ալ չկատարել:

101. Ս. Ղեոնդեանց օրհնութեան մէջ կը պատմուի Ս. Ղեոնդեանց նահատակութիւնը ըստ պարթեական տեսանողին, այսինքն Մեծն Սահակ Պարթևին տեսիլքին (էջմիածնի մէջ) որով առաջուրնէ Աստուծմէ յայտնութիւն ընդունեց թէ Ս. Գրիգորի հոգևոր որդիները պսակներով պիտի զարդարուին: Այդ տեսիլքին հարազատութեան քննութիւնը մեր նպատակէն դուրս է, միայն սաչափը կ'ըսենք ըստ արդի քննութեան. Վարդանանց պատերազմէն ետք յօրինուած է: Իններորդ տունին մէջ կը յորդորէ ունկնդիրները որ հետևող ըլլան Ս. Ղեոնդեանց, միանաւ Քրիստոսի հետ, անբաժան մնալով եկե-

ղեցիէն, որպէսզի փալլին ու պայծառանան երկնային առաքաւտին մէջ:

102. Շնորհալին հրեշտակաց «Որ լանէիցը» երգահիւսած է իր կաթողիկոսութենէն առաջ: Առաջին տան մէջ կը վարդապետէ հրեշտակներու գոյացութեան, էութեան վրայ, երկրորդին մէջ հրեշտակներու անթիւ բազմութիւնը: Հարցին և միւս չարականներուն մէջ ալ սոյն վարդապետութիւնը: Հարցին դործատունին մէջ՝ հրեշտակներու ինն դասը, հրեշտակք, հրեշտակապետք, պետութիւնք, իշխանութիւնք, զօրութիւնք, տէրութիւնք, սերովբէք, քերովբէք, աթոռք:

103. Շնորհալի Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին օրհնութեան մէջ կը պատմէ Ս. Հայրապետին առաքելական գործը: Գործատունին մէջ լառաջ կը բերուի ահա աւանդութիւնը թէ Կոստանդիանոս կայսրը տեսած է որ հրեշտակները կսպասաւորէին Ս. Յակոբին: Հարցին Բ. տունին մէջ Ս. Յակոբի պաշտպանութիւնը կը խնդրուի ժանտախտին դէմ: Որովհետեւ կաւանդուի թէ Ս. Յակոբ աղօթքով աչդ համաճարակը դադարեցուցած ըլլայ, հետեապէս Ս. Յակոբ ժանտախտի դէմ պաշտպան սուրբն է: Ժանտախտի և ուրիշ զէպքերու առթիւ, սովորութիւն է հակման ստեն աչդ Բ. տունը «Ջարժանաճա սմահ տարածմանը» երգել: Գործատունին վերջին տունին մէջ կ'ակնարկուի ահա աւանդութիւնը թէ երբ Պարսից Շապուհ թագաւորը Մծբին քաղաքը կը պաշարէր, Ս. Յակոբ հրեշտակներէ շրջապատուած՝ զարնուեցուց պաշարողն որ ելլաւ գնաց: Ճաշուն առաջին տունին մէջ քերթողը կը ջանայ հաստատել թէ Մասիս լեռան վրայ զեռ կալ տապանը զոր Մծբնայ հայրապետն ալ լեռն ելլելով՝ աչքովը տեսած է:

104. Շնորհալիէն առաջ Բուն բարեկենդանին ու Քառասնորդական կիրակիները Յարութեան հարցերը կերգէին ձայնին համեմատ, ասոր համար ձեռագիրներու և տպագրուած հին չարականներու մէջ ահապիսիներու քով լուսանցքի մէջ կը նշանակէ Առջ. ալսինքն Աղուհացի կիրակիին երգելու է. ինչպէս Աձ «Ընդ երկու մանկունա», Ակ «Որ լաթոռ փառաց», Բձ «Որ գթացար», Գձ «Փառաւորեմք զքեզ», Դձ «Որ եկիր կամաւ հօր», Եկ «Որ ամենազօր զօրութիւնդ»: Շնորհալի աւանց լարմար չարականներ գրեց, խորհրդածութեամբ: Նշա-

շաւոր են Անառակին, Տնտեսին, Գատաւորին, Գալստեան շարականները թէ իմաստով և թէ եղանակաւ:

105. Աւագ հինգշաբթի օրուան Մանկունքը «Այսօր կանգնեցաւ աւագան մկրտութեան» բաական նիւթ մատակարարած է աստուածաբանական վիճաբանութեանց: Վերջերս Վենետիկ 1898-ին քաղաքուած «Փամակարդութեան» արտօնագրին մէջ, հայ հռոմայականներու հանգուցեալ Ազարեան պատրիարքն ալ «Աւագան մկրտութեանն իր դաւանանքին չարմար չդատելով՝ բացատրութիւն խնդրած է հրատարակիչ Գեր. Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Կիւրեղեանէ: Հրատարակիչը «Բացատրութեան շարականացի» էջ 232 — 235 լաւաջ կը բերէ ուր գրուած է թէ «Ապաքէն ի բանս վարդապետաց հայոց գտանեմք ուրեք ուրեք ասել թէ լուացումն ոտից զոր արար Քրիստոս, ոչ միայն յօրինակ խոնարհութեան էր, այլ և խորհրդոյ մկրտութեան: Սամուէլ Կարմշաձորեցի ի գիրս եկեղեցւոյ (եր. 322) ասէ. թէ Քրիստոս ի Հինգշաբթիին մեծին սկիզբն արար խորհրդոյ աւագանին՝ լուացմամբ ոտից աշակերտաց: Իգնատիոս վրդ. ի «Մեկնութիւն Դուկար», եր. 356. ասէ «Թէպէտ զօրինակ խոնարհութեան և զմեծին ծառայել փոքուն՝ հաստատեաց այսու, սակայն զմկրտութեան խորհուրդն ընու առ նոսա: Նման այսմ խօսի և Բարսեղ վրդ. «ի մեծն Մարկոսի. դլ. Ժ՛»: Նոյնպէս որ Ոտնլուացի կարդին աղօթքին և քարոզներուն մէջ ալ կը չիշատակուի այս մկրտութեան խորհուրդը:

106. Շնորհալին «Արծաթսիրութեամբ մոլեալ»ին Ա. տունին մէջ ողորմադին ձայնով կը բացատրէ մատնիչ Յուդայի անօրէնութիւնը: Արծաթսիրութեան ախտը կամ չարավաստակութիւնն անանկ չիմարեցուցած էր Յուդան որ իր աննման վարդապետը մատնեց 30 արծաթի վարձքով: Բ.-ին մէջ կը բացատրէ թէ համբոյրն որ սիրոյ ու հաշտութեան նշանակ է, Յուդա «նենգութեան համբոյր» ըրաւ՝ Փրկիչը նենգութեամբ համբուրելով: Գ.-ին մէջ հրէական մէկ աղտոտ քարքը կը պատկերացուի, կաշառքով կուրցընել դատաւորները: Ո՛րչափ վեհութիւն և ճրչափ ահաւոր ներդաշնակութիւն ունի «արծաթսիրութեամբ» ի Տէր յերկնից «Ով սքանչելին» որ խաւարման գիշերը, ճրագները բոլորովին մարած, կերպուի: Զկալ մէկն որ «ով սքանչելիին» անեղ տպաւորու-

թիւնը կրած չըլլալ, եթէ մանաւանդ վեհ ու սուր ձայնով մը երգուի խոր մթութեան մէջ: Մասնաւորապէս ինձի նկատմամբ խօսելով՝ չկալ շարական մը որ այնչափ խորապէս ազդէ վրաս քան թէ այդ «Ով սքանչելին»: Եւ որչափ սքանչելի են այն քարոզներն որ «Ով սքանչելին» կը լաջորդեն մթութեան մէջ: Տպաւորութեան զգացման լորդութենէն մարդուս այն պահուն քարոզիչ ըլլալ կուգայ:

107. «Այսօր անճառ» և «Նորոգող տիեզերաց» չարչարանքի երգերը հուշակաւոր են և բազմախորհուրդ: Եթէ Շնորհալին ուրիշ երգահիւսու թիւն մը չունենար, դարձեալ պիտի չաւերժանար այդ երգերով, որովհետեւ այնչափ վեհ են: Հայ. եկեղեցւոյ շարականներէն շատերը ժողովրդականութիւն չեն գտած, բայց Շնորհալուն այս «Այսօր անճառ», «Առաւօտ լուսոյ» և «Աշխարհ ամենայն» այնչափ ընտանեցած ծաւալած են որ չկալ մէկն որ չգիտնալ և չուզէ երգել թէ ձայն ունենալ թէ ոչ: Հապս այն խորհուրդներն որոնց վրայ Ն. Շնորհալին կը խորհրդածէ «Այսօր անճառին» մէջ, որ իսկզբան Մեծի ուրբաթի համար յօրինուեցաւ, բայց լետոյ լատկացուեցաւ ուրիշներու համար ալ ժէ դարուն:

108. Շնորհալին Աւագ Ծաբաթի օրհնութիւն «պարգեատունի» մէջ իբրեւ վեհիմաստ վարդապետ մը կը փայլի: Խօսքը թէն մթին չէ, բայց իմաստներն այնչափ խոր են որ քիչ կը թելադրեն անոնց վրայ խորհրդածել: Քրիստոս ամենուն պարգեատուն թէն, բայց ինք իբրեւ պարգև Պիղատոսէն կը խնդրուի, Յովսէփ Արեմաթացին մարմինը կը խնդրէ և Պիղատոս կը շնորհէ: Լուսն իբր հանգերձ զգեցողը Յովսէփէն պատիւ լանձն կառնէ: Արթուն բնութեամբն այսօր կը ննջէ մարմնով գերեզմանին մէջ: Արարածոց ցնծութիւն Քրիստոսն այսօր կողբան, Անբուլանդակելին Աստուած մահով ամփոփուած՝ կը դրուի նոր գերեզմանին մէջ՝ նորոգելով մարդը մեղքի ու մահուան ապականութենէն և գերեզմանը կը կրնալ քուի անփակ գրով — է՝ որէն ով:

109. Շնորհալին երգեց նաև Յովնան մարգարէին ձեռքով Նինուէի ապաշխարհութեան հարցն իր սարօք շարականը: Ասորինքը իրենց ժամերգութեան մէջ կը լիչեն այդ պարգան, որովհետեւ Նինուէի ապաշխարութիւնը նախատիպ օրինակ էր հեթանոսներուն՝ առաքեալներուն քարոզութեամբ

քրիստոնէութեան դարձին: Յատուկ օրհնութիւն չունի, այլ ձայնին համեմատ ապաշխարութեան կարգէն կը սուրի:

110. Ինք Շնոր. Գէորգ վրդ. Խնդիրքով Ս. Սարգսի վկայաբանութիւնը հետազօտեց գտաւ Սեաւ լերան ասորի մենաստանին մէջ: Այս առթիւ երգահիւսեց Ս. Սարգսի շարականը, «Ամենասուրբ Երրորդութեան», ուր կերգէ թէ Ս. Սարգիս, արեգական արդարութեան մեծ կարապետը, պայծառ արուսեակ, Կապադովկիոյ կողմերէն դէպի արեւելք կը դիմէ ի Հայս, ի Պարսս և այն կողմերը շատերը քրիստոնէութեան կը դարձնէ: Աւանդութիւն մը կըսէ թէ, ըստ Կիրակոս պատմչի (գլ. 1, Թ.), Ս. Մեսրոպ լանուն Ս. Սարգսի Գազա դաշտին մէջ ու բերդին վրայ նշան մը կանգեց: Ահա այս աւանդութիւնն է որ Շնորհալին կերգէ, «Առաւել պայծառ ի գլուխ Գազայ ի գազաթան տեղւոջն օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ»:

111. Շնորհալոյն Աւագ—Յարութեան Օրհնութեան գկ. «Որ բաժանեացը» միւսներուն թափը չունի: Բայց Հոգեգալստեան Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. օրերու շարականները զերազանց են իրենց լեզուով իմաստի բարձրութեամբ ու քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Ս. Հոգին սքանչելօրէն վարդապետուած է. Բ. օրուան օրհնութեան մէջ Ս. Հոգւոյն ստորոգելիքն է «Առող յորդույ անճառաբար», այս ստորոգելիքով Շնորհալին կը դադրեցնէ այն ամեն վեճերը զորոնք լոյսներ կը հանէին: Գ. օրուան մէջ լեզուներու շնորհքը կը վարդապետէ Գրիգոր աստուածաբանին ճառին համեմատ: Է. ին մէջ կը վարդապետէ «Հոգին սուրբ էր միշտ, է, եղիցի, ոչ սկսեալ և ոչ դադարեալ, սրբող, լյուցիչ, աստուածացուցիչ, ինքնիշխան, ինքնազօր, ինքնյինքեան, անալլալիլի, առանց որքանութեան՝ կեանք և կենդանութիւն» և այլն:

112. Սլլակերպութեան տօնը հազիւ Ը. դարուն սկսաւ միւս եկեղեցիներու մէջ. Նիկիոյ Բ. ժողովին որ գումարուեցաւ 787-ին Պատկերամարտներու դէմ, գործերուն մէջ այս տօնին իշատակութիւնն ալ կալ: Իսկ Հայոց մէջ վաղուց հաստատուած էր այս տօնը, որովհետեւ Ս. Սահակի կանոնական զրուածքներու մէջ երկու անգամ կը լիշատակուի վարդապետի տօնը: Լատիններն ու լոյսները օգոստոս 6-ին կը տօնեն ալլակերպութիւնը և այս տօնին կօրհնուի խաղողը. մինչ

հայերը կօրհնեն զայն Աստուածածնին, հին աստեղ-
տոյներու մէջ ալ, մանաւանդ Կ. Պոլսոյ եկեղեցին խաղողը-
կօրհնէր օգոստոս 12-ին, ուրկէ մեր մէջ մտաւ այս սովորու-
թիւնը:

Նախնիք ալիակերպութիւնը միայն մէկ օր, կիրակի կը
տօնէին, Բշ. ու Գշ. օրերը սուրբերու յատկացուած էին, ինչ-
պէս կերեալ քանի մը ձեռագիր տօնացոյցներու մէջ: Ասոր
համար միայն ա. օրուան շարականը կար նախնեացմէ մնա-
ցած: Աւելցած օրերունը Շնորհալին երգեց, հետեապէս կարե-
լի է որ Շնորհալին հաստատեց այդ աւելցած երկու օրն ալ:
Շնորհալին էտքն ալ, աստն մը տեղ տեղ դարձեալ հին սո-
վորութեան համեմատ կը վարուէին, մինչև որ բոլոր հայ եկե-
ղեցիներ միացան ու Վարդափառն երեք օր տօնեցին:

113. Վարդափառին ա. օրուան «Որ ի լերին» կանոնը
արդէն է. դարուն կար և մէկն էր այն ութ շարականներէն
որ երգուեցան Բագաւանի եկեղեցիներուն մէջ և որոնց ընտ-
րութիւնը վերջէն ըրաւ Բարսեղ ձոն: «Որ ի լերինը» պարզա-
պէս Աւետարանի մէկ պատմութեամբն է զոր քերթողը չափա-
բերած է բաւական ճարտարահիւօրէն: Վարդափառի ա. օ-
րուան գեղեցիկ շարականներէն են նաև Մկ. «Լերինք ցնծաս-
ցեն առաջի ք», Տէր» ու ճաշուն «Ուրախացիր, պսակ կու-
սից»: Լերինք ցնծասցեն իբր Մկ. նշանակել զրչագրական
սխալ է, որովհետև կիրակի օր Մանկունք երգելու սովորու-
թիւն չկայ, հետեակ շարական մըն է զոր պէտք է երգել
Անդաստանէ առաջ. թէև հիմա մենք Անդաստանէն ետք
Նորաստեղծեալէն առաջ կերգենք ծանր և զանալաւ: Հետեակ
շարականներն ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ նոյն տօնին յատուկ
հիւսուած միւս շարականները զորոնք թէև իբր «կանոն» չէ
ընդունած եկեղեցին, բայց բովանդակութիւնը և եղանակն
յարմար դատելով իր վարդապետութեան՝ մէկի չէ նետած,
այլ յարմար տեղ մը երգած է: Հետեակ շարականներէն է
նաև «Թագաւոր գոլովը»: Մեղի այնպէս կերեալ որ «Որ վեր-
օրհնեալէն առաջ «Թագաւոր գոլովը» կար, բայց լետոյ նոր
հիւսուածն աւելի յարմար դատելով՝ իբր «Որհնութիւն» եր-
գուած է և հին հետեակ դարձած: Այսպէս երգուած, լե-
տոյ նոյն իսկ հետեակութեան պատիւէն ալ զրկուած բաղմա-
թիւ շարականներ կան զոր երբեմն երբեմն «Արարատ» ու

«Բազմավէպ» ամսաթերթերը կը հրատարակեն: «Ուրախացիր, պսակ կուսից»-ին մէջ Տիրամօր ուրախութիւնը կը բացատրուի իր որդին ալակերպուելով՝ հայրենի փառքով փալլելուն համար: Թափոր ու Հերմոն կը ցնծան Քրիստոսի անունով ըստ սաղմոսերգութին զոր քերթողն ալ տաղաչափած է:

114. Ամէնուն ծանօթ տօն մըն է Ամանորը կամ նաւասարդի տօնը «Աշխարհախումբ տօն» որուն շահապետող աստուածն էր «Հիւրընկալ» կամ «Վանատուր» Արամազդ: Զրադաշտական կրօնքի մէջ Ամանորը = Նեւբադ ի պատիւ Որմզդի և ի պատիւ Արարչագործութեան սահմանուած էր: Ասկէ զատ կային նաև Գահ-Քար = Արարչութեան վեց շրջանները լիշատակող ուրիշ տօներ ալ: Միևնոյն խորհրդով կը կատարուէր Նաւասարդի տօնը: Տարիներու ընթացքին մէջ Նաւասարդի տօնն ինչ ինչ փոփոխութիւններ կրեց: Այդ տօնը մեր եկեղեցւոյ հնագոյն աւանդութեան մը համաձայն փոխանակուեցաւ Քրիստոսի պաշտօնակերպութեան տօնով: Նոյն օրը կատարուած արարչագործութեան լիշատակի մը հետքերէն կը նշմարուի ջուրի սրսկման և աղաւնիներ թռցնելու սովորութիւնը: Աղաւնիները կը լիշեցնեն Աստղիկ զիցուհին, Արամազդի զուստրն որուն տօնը հօրը հետ կը կատարուէր և որուն նուիրական կամ խորհրդանշանական լատկութիւնն էր ալդ սիրատարի թռչունը: Գիցուհւոյն նուիրուած էր կամ անոր նշանակին էր վարդը, գեղեցկութեան ծաղիկը: Ասկէ մեր մէջ Վարդապետ: Նոյն օրը բագինները, մեհեանները, քուրմերը Վարդապետ կը վառէին, կը պսակուէին:

115. Աստուածամօր կուսի երկինք վերափոխման տօնը զոր յունները Մետափիս և կամ Քիֆիօ (=ննջում) ու լատինները Առաֆօնիօ կը կոչեն, քրիստոնէական տաղիւն դարերուն գոյութիւն չունէր: Թէև Աթանաքիոսէսի, Հերոնիմոսի, Օգոստինոսի և ուրիշներու անունով վերափոխման վրայ ճառեր կան, բայց անհարազատ են: Զ. դարուն նախապէս սկսաւ Պաղիայի մէջ, է. դարուն՝ Հռոմ ու 847-ին Լեոն Գ. պապը հրամայեց որ վերափոխումն ութ օր կատարեն: Յոյն եկեղեցւոյ մէջ սկսաւ 582- Մօրիկ կալսեր ատեն, թէև նոյն իսկ է. դարուն վերջերը քիչ եկեղեցիներու մէջ կը կատարուէր ալ տօնը, ինչպէս կը վկայէ Անդրէաս Կրետացի. Նրուսադէմի Մոսեսատիոս պատրիարքը իր վերափոխման ճառին մէջ կըսէ

Թէ իրմէն առաջ Վերափոխման տօն չէր կատարուեր: Հաղիւ ժ.Բ. դարուն կիւ Մանուէլ կալսեր օրով ընդհանրացաւ տօնը: Մեր մէջ Ը. դարուն մտած է, և Շնորհալուոյն օրով ալ աւելի մեծափառ, մեծահանդէս տօնուեցաւ: Եւ որպէս զի աւելի մեծափառութեամբ պատուեն Տիրամօր յարութիւնն ու վերափոխումը, որոշեցին կիրակի օր տօնել, կիրակին՝ որ միայն Քրիստոսի յատկացուցած էր:

116. Վերափոխման օրհնութեան մէջ Շնորհալին կերգէ Տիրամօր երկնային եօթնաստեղեան խորան—հրեշտակներու եօթ դասակարգութեան մտնելը իբրև Տիրուհի և պարագայները: Մեծասցուցէն Տիրամօր ստորագելիքը կը թուէ: Նոյն իմաստն է որ չարասութիւններով կը կրկնուի միւս օրերուն շարականներուն մէջ:

117. Շնորհալուոյն երգած շարականներուն մէջ նշանաւոր է նաև 72 աշակերտացն ու մարգարէիցը, Ոսկեբերանի, Բարսղի, Եփրեմի, Դրիգոր Աստուածաբանի, Եւստատիոսի և երկուց բիւրուց մանկունքը:

Որոշ չի գիտցուիր թէ Շնորհալուոյն Էն թէ ուրիշին Միւռոնի շարականները: Միւռոնի Բ. շարականը «Հալը ամենակալն» յօրինուած է երգելու հանդիսաւոր մկրտութեան ատեն որ հին ատեն կը կատարուէր Աւագ շաբաթ օր:

118. Շնորհալուոյն տաղերը գրուած են զանազան տօներու առթիւ, որպէսզի ատոնց լիշատակութիւնը կամ նշանակութիւնն եկեղեցիէն դուրս ժողովրդին մէջ տարածուի: Այս տաղերուն կրկնող դարձուածքներէն կը լստնուի թէ արդեօք եղանակ ալ ունին: Ի՞նչ և նպատակը վսեմ, բալց քիչ մը տաղտուկ կ'ազգեն տաղաչափութեան արուեստականութեան պատճառաւ: Տաղերու նիւթն Աւետարանէն առնուած է: Բացառութիւն կը կազմեն սա հետեւեալներն որոնք բովանդակութեամբ ու կազմութեամբ տարբեր են, ինչպէս «Մեծի ուրբաթի» և «Թաչելութեան Տեառն»: Առաջինը կիսակատար մնացած ու գրուած է ալբուքենական կարգաւ: Այս երգին մէջ Շնորհալին կերգէ թէ ինչպէս Քրիստոս իր հոգին աւանդելէ ետք, իջաւ Դժոխք, Մահուան դէմ պատերազմելու: Մահն ու Դժոխք լսելով՝ կը սարսափին, Քրիստոս խաչի լուսով կը սաստէ, կը հալածէ Խաւարը: Հոգ Աղամ կը ճանչնայ իր Տիրոջ՝ զալստեան նշանը, կամչնայ և ահուդողով կը լեցուի:

Քրիստոս իր ձեռքը կերկարէ, ցոյց կուտայ իր վերքերը, իր փշէ պսակը, կը լիչէ իր կրած նախատինքն ու չարչարանքը, և քաջալերելով՝ կը մխիթարէ Ադամն և կըսէ թէ ամէնքը կրած է զայն ազատելու համար: Իսկ խաչելութեան երգին մէջ Շնորհալին կը պատկերացնէ այն սքանչելի փոփոխութիւններն որ տեղի ունեցան Քրիստոսի խաչելութեան ատեն, բնութեան մէջ ու Իծոխքի մէջ:

Շնորհալին ունի նաև երգեր զանազան սուրբերու վրայ, այսինքն Աստուածածնի վերափոխման, Յովն. Կարապետի, Ստեփ. Նախավկայի, Առաքելոց, Մարգարէից, Հայրապետաց, Որդւոց Որոտման, նաև երկու երգ հրեշտակապետաց և ամենաշուն երկնային զօրաց, առանձին յորդորակով: Ունի նաև տաղեր հայոց սուրբերու վրայ, Ս. Լուսաւորչի, Ս. Ներսեսի, Ս. Հռիփսիմեանց ու Ս. Տրդատի:

119. Շնորհալին երկու գանձ ունի. «Վարդավառին» և «Փոխման Աստուածածնի», Ներսէսի երգ վերտառութեամբ: Ինչպէս ըսինք, հայ եկեղեցին Շնորհալւոյն օրով նախանձելի վիճակ մը չունէր, Յունաց ու Հայոց մէջ կարծարծուէր կրօնական միութեան խնդիրը: Շնորհալին այս միութիւնը հայրապետական իմաստուն հեռատեսութեամբ կը համաձայնեցնէր ներքին կապերով միայն: Ներքին փոխադարձ սիրոյ ու միութեան հաստատութեան համար, Հայ եկեղեցին կաղօթէ իր Գանձերուն մէջ: Շնորհալին նոյն զազափարը կարծարծէ նաև իր «Ընդհանրականին» մէջ: Այս իմաստով են իր «Ի մի լրութիւն կաթողիկէ, չօղեալ ի գլուխ եկեղեցւոյ» և «Ի մի բնութիւն Հաւատոյ և Սիրոյ» գանձերը: Այսպէս Շնորհալին կուզէ հասկացնել որ եկեղեցիները փոխադարձ սիրով ու համերաշխութեամբ կենդանի պահելու են Քրիստոսի քարոզածը: Նոյն իմաստով գրած է նաև «Բարձրացո՛ վեղջիւր եկեղեցւոյ քում սրբոյ»: Թէ՛ Նարեկացւոյ և թէ՛ Շնորհալւոյն գանձերուն մէջ կը լիչուի քանի մը սուրբերու բարեխօսութիւնը, ինչպէս Աստուածածնի, Յովն. Կարապետի, Ստեփ. Նախավկային, Առաքելոց, Մարգարէից, Լուսաւորչի ու ձգնաւորաց:

120. Շնորհալին ևս ք ժ. գարու շարականներու նշանաւոր հեղինակն է Ս. Ներսէս Լամբրոնացի, ծնած 1153-ին բարեպաշտ ու ազնուական ընտանիքէ: Հայրն է Օշին Լամբրօնի իշխան ու մայրը՝ Ն. Շնորհալւոյ եղբօր դուստրը Շա-

հանդուրժում: Սմբատ մանուկն, ասիկալ է Լամբրոնացւոյն աւազանի անունը, առանձնացաւ Ակեռաց վանքն որուն առաջնորդ կարգուեցաւ լեւոյ: 23 տարեկան հասակին մէջ Շնորհալուոյն լորդորով ու ձեռքով ընդունեց եպիսկոպոսութեան աստիճանը: Իր գիտութեամբ ու սրբութեամբ թէն հիանալի, քայց ոմանց նախանձն ու ատելութիւնը զրգուեցաւ իրեն վրայ, այնպէս որ բարուրանքներ լերիւրեցին իր կրօնական կարծիքներու նկատմամբ: 24 տարեկան հասակին մէջ խօսեցաւ Հռոմկլայի ժողովին մէջ իր նշանաւոր Աբէնաբէնու, որուն նիւթ են Քրիստոնէական սէր ու եկեղեցւոյ խաղաղութիւն: Վերանորոգեց քանի մը կարգեր և ոմանք ալ փոխ առաւ արեւմուտքէն: Շարականներն իր Ատենախօսութեան Պարտաւարտացի մեկնութեան վայելուչ ու ընտիր շարադրութենէն զուրկ են, որով իր Աստուածաբանական լորդ ու հմուտ լեզուին հետ չի կրնար կցորդուիլ քերթողի մը հանձարը: Ակեռաց կամ Լամբրոնի վանքի նորոգութեան ատեն, մինչ ինք Տարսուսի եպիսկոպոս էր, երգեց «Վանոն նոր կիրարկէին»: Թէն այս շարականն լատկապէս Ակեռաց վանքին համար է, քայց այդ տօնը Նոր կիրակիին ինկած ըլլալով՝ լեւոյ ընդունուեցաւ իբրեւ Նոր կիրակիի շարական: Նոր կիրակին կը տօնենք ի չիշատակ մարդոյ նորոգութեան մեղքի ու մահուան հնութենէն, իբրեւ նաւակատիք մեր բնութեան: Լամբրոնացւոյն են նաև «Այսօր լարեալ» ը. «Վանոն որդւոց և թոռանց Ս. Գր. Լուսաւորչի»: Առաջինին մէջ կը ձգտի միութիւն արծարծել եկեղեցիներու մէջ». քանի որ անոր գլուխը Քրիստոս է միայն. երկրորդին մէջ ալ կը ներկայացնէ Ս. Լուսաւորչի շառաւիղին բարոյական արժանիքը: Այսօր լարեալի մէջ եկեղեցին հարս ու Քրիստոս փեսայ կոչուած են ալլաբանօրէն:

«Լամբաձման» շարականն ալ Ն. Լամբրոնացւոյ կը վերապրուի:

121. ԺԲ. զարուն Արևելեան հայոց մէջ իբրեւ հոգևոր երգահիւս նշանաւոր էին Բաղէանէ՝ Սարգիս Վարդապետ ու Խաչատուր Տարսնեցի: Յովհ. սարկաւազ վարդապետ որ Արցախու Փառխոս գաւառէն քահանայի մը որդին էր, իր պատանեկութեան օրերն անցուց Սանահնի ու Հաղբատի վանքերու մէջ, լեւոյ Հաղբատի վանքին առաջնորդ կարգուեցաւ: Գիտու-

Թեամբ Սփէսքէն կոչուեցաւ և իր սրբասէր վարքով պատկառելի եղաւ ամէնուն: Իր ուսումնական գլխաւոր արդիւնքներէն մէկն ալ եղաւ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցւոյ օրով կարգադրուած Տոմարական շփոթութիւնները վերցնել շարժական տօներու մասին: Այս Տոմարական կարգադրութիւնը կը կոչուի սփէսքէն: Սարկաւագ վարդապետ Թադուած է Հաղբատի վանքին մէջ. Սարկաւագ վրդ «Պալծառացար Այսօր» ով կերգէ Ղևոնդեանց նահատակութիւնն ու այս առթիւ հաւեկեղեցւոյ պալծառութիւնը, լոյսը զոր աստուածասէրները միայն կը տեսնէին և ոչ թէ մարմնասէրները կամ աշխարհասէրները:

Ղևոնդեանց համբարձին «Երգեմք ձեզն» ալ Սարկաւագ վրդի կերեալ. Հաւ. եկեղեցին հրեշտակալին ձախով լաւութեւ կերգէ սուրբերուն նահատակութիւնը, որոնք իրականացուցին ինչ որ իրենց Յազկերտին գրած թղթին մէջ կրօնէին. «Ի քէն տանջանք, և ի մէնջ լանձնառութիւն, սուր քո և պարանոց մեր»:

122. Կիրակոս կաւանդէ թէ Արեւելեան հաւոց մէջ մոռցուած կամ ալլափոխուած էին երգերը, զոր ուղղագրեց ու շատերուն սորվեցուց Խաչատուր Տարոնեցին: Ասիկա Հաղբածնի վանահայր կարգուեցաւ և ալ և ալ երգեր ու գանձեր գրեց, որոնց մէջ գեղեցկագոյնն է Խաչատուր Երեմի որուն սկզբնատառերն իր անունը կը կազմեն: Այս երգը շարադրեց Տարօնեցին. երբ Զաքարիա սպասալար մեծ իշխանն պատարագ մատուցանելու համար՝ բացօղեալ տեղ մը վաւելուչ խորան մը կանգնեց: Խաչատուր ծանօթ է իբրեւ լաւ երգիչ. լաւ ձայն ունէր և հմուտ էր եղանակներու:

«Խորհուրդ խորին» ի մէջ վաւելուչ իմաստներով կը բացատրուին թէ ինչպէս որ Աստուած երկինքը հրեշտակներով ու նախաստեղծ մարդուն դրախտ տեղծելու ատեն զանոնք զարդարեց պատշաճօրէն, նույնպէս եկեղեցին—երկրի վրայ երկինք—հիմնելու ատեն ուզեց պալծառագգեաց վաւելուց թեամբ զեղազարդել անոր բնակարանն ու արարողութիւնները, մանաւանդ որ Քրիստոսի շարչարանքով երկրորդ նորագոյն թեան՝ մարդը հոգեւոր անկողողոտելի զգեստներով զարդարուեցաւ որուն ապացոյց են արտաքին զգեստներ ու զարդերը: Այս տունին մէջ կը խորհրդածէ պատարագողին գօտեղն վրայ

ըսելով «ով Տէր զօրութեանց, ինչպէս որ փառքի սրբութիւնը մէջդք կապեցիր, աճնպէս ալ մեր մտքի մէջքը սրբութեամբ կապէ որուն նշանակն է գօտին», Վեցերորդին մէջ քահանային բազպանին վրայ, ինչպէս որ Քրիստոս իր արարչական բազումները խաչին վրայ աստղերուն հանդէպ տարածեց, այնպէս ալ պատարագողին բազումները հոգւոյն զօրութեամբ զօրացնէ՝ ժողովրդին համար միջնորդելու ձեռքի համարձմամբ։ Եօթներորդին մէջ պատարագողին սաղաւարտին և զգալարանները պատող խաչանիշ ուրարին վրայ, Վերջին տունին մէջ ալ եկեղեցւոյ դասակարգութեան աստուածակերպ զարդերուն վրայ։

Իսկ պատարագի խնկարկութեան Շարականը «Յայտ յարկ» յայտնի չէ թէ ով երգած է։ Վերջին դարերու գործ կերակուր խնկարկութեան օրինակ կը բերուի հին ուխտէն Ջաքարիա քահանային խնկարկութիւնն որ օրինակ էր իր աղօթքին։

123. Լեզուի տեսակէտով Հայ հին մատենագրութիւնը բաժնած են «իւ», «բ», «չ» դարերու։ Ոսկեդարն է Ե. դարը։ Զ - ԺԱ դարն անցման շրջանն է, ԺԱ—ԺԳ-ը արծաթի դար, ԺԳ—ԺԵ պղնձի դար, ԺԵ-էն ետք կսկսին նոր մատենագրութեան շրջանի ծիւրերը։

ԺԲ. դարուն գրաբարի հինաւուրց մարմնոյն երակներուն մէջ կենսախաչտ քալակը ներարկեցին ճարտար ձեռքեր, և գեղեցիկ ծերունին կանգնեցաւ առողջ ու զուարթ, և դեռ ԺԳ. և ԺԴ. դարերու մէջ կենդանութեան իբրև նշույլ երեցան իր այտերուն վրայ կարմիր ցումունքներ, բայց ճգնաժամի տագնապ մ'էր այն և ոչ այլ ինչ։ Գրաբարը՝ պատուաստուած գաւառաբարբառներով՝ չփոթ կերպարանք մ'առաւ զանազան հակադրեցութեանց պատճառաւ։ Այսուհետեւ գրաբարը խոնարհեցաւ իր բարձունքէն ու առանձնացաւ վանքերու խորշերը։ Լեզուի սոյն յատկութիւնը կը տեսնուի այս դարու հոգեոր երգերու մէջ։

124. ԺԴ. դարու կրօնական բանաստեղծութեան գլուխը կը գտնուի Գրիգոր Սկեռացի, Լամբրոնացւոյն աշակերտը։ Սկեռայ վանքին միաբան ու լաւ ձայն ունէր, նշանաւոր իր տաղերով ու ալբուրենական կարգաւ դրած Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան «Արեգակն արդարութեան» շարականով։

Գր. Սկեռացի վարդապետը այդ շարականին մէջ ամփոփած

է Ս. Յովհաննու կարապետին մասին ինչ որ եկեղեցին կընդունի կամ կը վարդապետէ: Արեգական արդարութիւնը ղեռ չերգահարած, Խորենացուն վերադրուած շարականը կերպուէր: Խէլ ալ կը կոչուէր Սկեռացին, այս պատճառաւ ոմանք կը կարծեն որ Խէլ կոչած եղանակին հեղինակն ինք եղած ըլլալ:

125. Այնուազ նշանաւոր է նաև այս դարուն իբրև հոգևոր երգի հեղինակ վարդան վրդ. Բարձրբերդցի, որ լաջորդաբար վիրապի, Սաղմոսավանքի և Թեղինեաց վանքի մէջ պաշտօն կատարեց: Վարդան վրդ ծանօթ է նաև իբրև պատմիչ, ատենախօս ու մեկնիչ: Ասոր անունով հասած են կանոն Յովակիմայ և Աննայի. «Որ նախիմացի» «Մեծացունց» ին մէջ Ս. Աստուածածին ալլաբանօրէն կը կոչուի Դրսի» Աստուածային, Արեւիչ Իմանչ, Տապանի աղբջուցիչ, Սփար ալի, Տաղաւոր Աբրահամեան և «Ճաշուին» մէջ ալ Տապանի կռիւի, Խորհրդաւոր խորան, Տորգաբէից Կանդիսարան, Գրաւանի կենաց Տարբան, Ընթանարան Եօթնաբիւն շնորհաց, Գրաւանի առաջ դասուաց անդաւորաց: Այս վերջինը խորհրդածութիւն է Ս. Ղուսին անունին, իբր թէ անունին համեմատ համաթիւ է աշխարհի ստեղծագործութեան: Բացատրենք. Մարիս հայ թուարբերութեան համեմատ կընէ 5422, այս թուին մօտ է ըստ հօթանասնից աշխարհի ստեղծման թուականը մինչև Բր. որ է 5202: Իսկ եթէ լատիններուն և չոյներուն համեմատ առնենք Մարիս կը պակսի 200, որով աշխարհի արարչագործութեան թուականը կըլլայ 5222:

126. Այս դարու մատենագիրներու մէջ ամենէն նշանաւորը կրնալ համարուիլ Յովհան Երզնկացին, որ կը կոչուի նաև ղաղ (== փոքրահասակ), ու Ծործորեցի: Երզնկացին իր ձեռութեան հասակին մէջ սովորեցաւ նաև լատին լեզուն երբ ռնիթոռներն եկան և սկսան լատինականութիւն քարոզել Հայոց մէջ:

Իբրև հոգևոր երգերու հեղինակ կը յիշուի իր կանոն Ս. Ղուսաւորչի. «Լերինք ամենայն», (իսկ «Ով երջանիկը» Յ. Մանգակունուղ է, կըսեն), ի պատիւ նշխարաց Ս. Ներսիսի, Ժրբ անոր ոսկերքը գտնուեցան Թիլն աւանի մէջ. և «Որ զլոյս անճառ», շարականներով, «Յամենայն ժամ օրհնեմք» և «Այսօր ձայնն հայրական» Ջրօրհնէքի տաղերով, որոնց մէջ կը փալկի Երզնկացուն բանաստեղծական հանճարը նաև «Եթն խոտածաբակացը»: Ասոնցմէ զատ ունի ի պատիւ Վերափոխ-

ման Ս. Կուսին «Առաջնաճաշակ պողոտին» տաղը: Կիրակոս Արևելցին ալ գրած է այբուբենական կարգով «Արևելք դերարփին» չարականն, որուն վերջին ութ տողին մէջ զետեղուած է իր անունը:

127. ԺԳ դարու հոգևոր երգերու հեղինակներու շարականը կը վերջանայ Գակոր Ա. Կլայեցի կաթողիկոսով (1268—1286) որ լատինասէր ու ծիսափոխ էր: Ասիկա գրած է «Կանոն հրաշափառ ծննդեան Տիրուհւոյն ի Յովակիմայ և լԱնայէ»:

Քրիստոնէական եկեղեցին, բացի Քրիստոսի հրաշափառ ծնունդէն, նաև Ս. Աստուածածինն և Յովհաննու Մկրտչէն, սուրբերու ծնունդը տօնել սովորութիւն չէ ըրած: Յով. Մկրտչին մաքուր ծննդեան հանգամանքներուն մասին Աւետարանը կը վկայէ, իսկ Ս. Կուսին «անախտ» ծննդեան մասին թէև յայտնապէս Ս. Գրոց մէջ բան մ'աւանդուած չէ, սակայն որովհետև Քրիստոսի մայր եղաւ, եկեղեցին մաքուր կրմբունէ Ս. Աստուածածնի ծնունդը իր մօր արգանդի մէջ զղանալու և աշխարհ ծնելու ատեն:

Եկեղեցւոյ առաջին դարերու մէջ Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնախմբութեան մասին լիշատակութիւն մը չիկայ: Հռոմի մէջ Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնախմբութիւնն սկսաւ է. դարուն վերջերը, Սերգիոս ա. պապին օրով. ինչպէս կը լիչեն գրապետ Անաստաս ու Ալկուինոսն. Յոյներն է. դարուն սկսան տօնել. ինչպէս որ Անդրէաս կրետացի. նոյն դարուն ներքոյ մ'ունէին այս տօնախմբութեան յատուկ: Հետզհետէ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ մտաւ, Ը. դարուն՝ Գաղիա ու Սպանիա: ԺԲ. դարուն Կիւ. Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը որոշեց որ Տիրամօր ծնունդը ուրիշ երևելի տօներու կարգը դասուի: Ուրեմն Տիրամօր ծննդեան տօնն է. դարէն սկսելով մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, Թ. դարէն հտըր ամեն եկեղեցի ալ ընդունեց, մինչև որ ԺԳ. դարուն 1245-ին, արևմուտքի մէջ, իննովիստիոս Գ. պապին օրով Լոնդոնի ժողովով սահմանուեցաւ ութօրեայ տօնախմբել զայն:

Սոյնպէս մեր աղգին մէջ ուշ մտաւ այս տօնը, այսինքն ԺԳ. դարուն, ինչպէս որ կը տեսնուի Ս. Աստուածածնի ծննդեան օրուան «—ձէն դռնէն» «Նրգեցէք որդիք» զոր երգեց Գակոր Կլայեցի ա. կաթողիկոս 1267-ին, իսկ Բ. պատկերը

«Որ նախմայ» երգած է Վարդան վարդապետ:—«Որ նախմայ» շարականը ալ և ալ մակադրութիւն ունի. տպուածները սովորաբար կը դնեն «Կանոն Յովակիմայ և Սննայի ծնողաց Սուրբ Աստուածածնին, ասոր նման քանի մը ձեռագիրներ ալ, բայց ուրիշ ընտիր ձեռագիրներ «Այլ կանոն ծննդեան Ս. Աստուածածնի»: Կերեալ որ նախապէս Ս. Աստուածածնի ծննդեան Բ. օրուան լատկացուած էր այս շարականը և որ լետոյ Ս. Աստուածածնի ծնողաց տօնին ալ երդուեցաւ:

«Երգեցէք որդիք»ի մէջ Ս. Աստուածածին կը նմանցուի Քորեբ լեւը վառած և ոչ այրած մորենիին, Ս. Աստուածածին աստուածային հօւրն իր մէջ կրելով՝ անոր կուսութիւնը մնաց անկիզելի: Վարդապետական տեսակէտով՝ ալս շարականէն կը սորվինք որ ինչպէս Աստուծոյ փառքը Սինա լեւրան վրայ երեւալով՝ մարդոց ու գաղաններու անմատչելի եղաւ, այնպէս ալ Աստուծոյ քանը Ս. Կոլսին մէջ լայտնուելով՝ Ս. Կոլսն անհաղորդ պահուեցաւ մարդկային մերձաւորութենէ ու գաղանային դերը չկրցան մերձենալ անոր՝ խտրելով, և կամ իմանալ անոր ծննդեան գաղտնիքը, մաս ալ ընդդէմ հերետիկոսներու որ Աստուծամօր աշխարհային կենցաղին վրայ չարափառութիւններ կը տածէին:

123. ԺԴ. դարուն ալիս կը դադրի Շարական լօրինելու փափազը, տօներն ու ժամակարգութիւնն իրենց վերջնական կատարելագործումը գտած էին: Այնուհետև կսկսի անհատնում շարք մը գանձերու և տաղերու: Ասոնց հեղինակները ծանօթ չեն, ոմանք կը վերագրուին Մկրտիչ Նաղաշին: Այս գանձերն ընդհանրապէս լատկացուած են զանազան հասակներու և գրուած են դարուն ռամկօրէնով ու բաւական սրտաշարժ են:

Ջանազան եկեղեցական երգեր ալ ունինք ԺԴ—ԺԵ. դարերուն, որոնց հեղինակներն են Կոստանդին Արևելցին, Կիրակոս Երզնկացին, Գրիգոր Ծերենց ու Առաքել Սիւնեցի: Գրիգոր Ծերենց ահագին հատոր մը թողած է երգերու: Երգերէն ոմանք են ի գովեստ Ս. Էջմիածնի, ասկէ կը լայտնուի թէ Էջմիածին սրբան մեծ նշանակութիւն ունէր կամ ժողովրդականացած էր:

129. Քիչ մ'ալ մեր կրօնական քանաստեղծութեան 4րդ.

Ֆիլիպի կամ մեր նախնեաց լեզուով ճարտասանական արժեքին վրայ: Ինչ որ հիմալ մենք գրագիտութիւն կըսենք, նախնիք ճարտասանութիւն կըսէին: Ասկէ 20—25 տարի առաջ գրագիտութեան կանոնները մեր մէջ կաւանդուէին ճարտասանութեան անունին տակ: ճարտասանութիւնը դասական ուսումնեւորութեան փականքն էր լրումն օրինացը: ճարտասանութիւն կարգալ գիտնալմեծ բան էր, համալսարանական կրթութիւն մը առածի չափ, մինչ հիմալ ճարտասանութիւնը Վրագիտութիւն անունով կաւանդուի բարձր նախակրթարաններու մէջ, և իր տարրական կանոնները՝ նախակրթարաններու մէջ անգամ՝ աղէկ խօսելու և աղէկ գրելու համար:

Հ. Եփրեմ վ. Սեթեան իր «Արհեստ ճարտասանութեան» (Վեհիտիկ, 1832. էջ 42) իրաւամբ գիտել կուտալ, «ճարտասանութիւնդ անուն ըստ ձայնին նշանակելոյ լի՛ ճարտարութեամբ ատել, իմա պերճաբանել: Ասի ևս հռետորութիւն առեալ ի Յոյն բալէն Ռէօ՝ ասել, պերճաբանել: Սակայն ըստ յատուկ նշանակութեան զպրոցս զանազանին ի միմեանց Հռետորութիւն և ճարտասանութիւն, ընդ որս նոյնանշան առնումք մեք և զստեհնախօսութիւն: Զի Հռետոր նշանակէ զվարժապետն Ատենախօսութեան որ վարդապետէ զկանոնս ճարտասանութեան յունկն աշակերտելոց, մարդէ զնոսա ըստ կանոնաց արհեստին: Իսկ ճարտասան է որ ատենախօսէ և Բեմքասաց լինի ի լսելիս քաղմութեան ըստ կանոնացն զոր աւանդէ ճարտասանութիւն: Հռետոր է վարժուլն, ճարտասան է վարժեալն: Որք թէպէտ ի Հալումս համանշակք են ճարտասանն և Հռետորն, ալ մեք ջանացաք հաստատուն պահել զզանազանութիւնն: Մեր նախնի մատենագիրներուն և հոգևոր երդերու հեղինակներուն մեծ մասը «մեծ քերթող» կոչուելէ զատ, կը կրեն նաև «Հռետոր» տիտղոսը զի իրենց անչափահաս ու չափահաս աշակերտեալներուն կաւանդէին Հռետորական արհեստը Քերթողականին հետ: Բանաստեղծութիւն ու հռետորութիւն գիրկընդխառն էին, իրար կը լրացնէին, առանց հռետորական արուեստին բանաստեղծութիւն չկալ, և տաւանց բանաստեղծութեան՝ Հռետորութիւն:

Ընտիր բանաստեղծները ճարտասանեցին քերթելու ատեն, քերթեցին ճարտասանելու ատեն, Կարգալէն, Բաղլահոյն ու Արշակունի հանդէսներու առթիւ: Կարգական (յունարէն

Էրեղիկթիկոն, լատ. Demonstrativum) կը նշանակէ տօնախմբական կամ համախմբական, որուն նպատակն է եկեղեցական տօնակատարութեան ատեն պարսաւել կամ գովել — ներքողել նշանաւոր դէմքի մը գործերը: Դամբանական ճառերն ալ կացրդական են բաղխոհական (օրն. Սինդոն-Քիտոն, Էսթրա-Քիտոն կամ Տէֆդոքիտոն. Լատիներէն՝ deliberativum) ունկընդիրները հրահանգելու կամ անոնց գործել տալու կամ զանոնք գործի մը համոզելու և կամ տարհամոզելու համար սահմանուած ատենախօսութիւններ են: Արեւելոս են (օրն. Տէֆալէտոն, Լատ. Genus or nse) ջատագովութիւն կամ մէկու մը վրայօք մեղադրանք, զայն արդարացնելու կամ դատապարտելու համար: Մեր հոգևոր երդիչներէն շատերն այս երեքին մէջ ալ նշանաւոր էին:

130. Յիշենք Հայոց կրօնական բանաստեղծութեան գրագիտական գոհարները, ճարտասանական լատկութիւնները կամ նրբութիւնները: Ուր որ խօսքի մասերու մէջ հակառակ իմաստ լայտնելու ստիպուած է քերթողը, հարկ է հակադրութիւն ցուցնել խօսքին նիւթական կազմութեան մէջ, որուն ձայները թէև նման էին, բայց նշանակութիւնը հակառակ, ինչպէս «Պարգևատուն ամենեցուն՝ ալսօր խնդրի պարգևս ի Պիղատոսէ, և Արկողն զլոյս որպէս զօթոց՝ հաւանի պատիլ ի Յովսեփալ»: Քրիստոս, Բանն Աստուած որ ամէնուն պարգև, շնորհք կուտայ, ալսօր իբրև պարգև կր խնդրուի Պիղատոսէն, և Անիկա որ լոյսն իբրև օթոց փռեց, Յովսեփէն պատիլ կը հաւանի:— «Պարգևատունի» մէջ քերթողը Շնորհալին կը զարմանայ որ Քրիստոս Աստուած ըլլալով՝ մարդոց պէս կը թաղուի երկրի մէջ: Աստուծոյ ստորոգելիքն են «Պարգևատուն ամենեցուն», «Դանձն անմահութեան», «Արարածոց փրկութիւն», «Էնդանին լաւտենից», «Մերկութեան ծածկութ Աղամար», «Անմահութեանց տուող», «Ցնծութիւն արարածոց»: Դարձեալ. «Կողահոս չիթք անապական արեանն զկողածնին ջնջեաց մեղս» = Կողահոս անապական արեան կաթիլները կողածնին, այսինքն Նալի մեղքերը սրբեցին:

131. Փոխաբերութեան սքանչելի օրինակներ, «Աղանիքաղցրաբարբառ հեղաբանել զՏէր Յիսուս, = քաղցրաբարբառ աղանին, այսինքն Ս. Կիրակոս մանուկը «Տէր Յիսուս» կը մրմնջէր: Հոս կենդանիի մը, աղանին սևիական լատկու-

թիւնը մարդուն չատկացուած է: Ճարածեցեր զամենազօր բազումիս քո ի վերայ խաչին, և երկիրս հիացեալ սասանեցաւ և զողալով երերիւր ի յահէ՞ փառաց քոց: Սմենազօր բազումներդ խաչին վրայ տարածեցիր, և երկիրս հիացած սասանեցաւ, քու ահաւոր փառքիդ՝ երկիրը զողալով կերերար: Հոս ալ շնչտուորի մը չատկութիւնը վերագրուած է անշունչի մը:

132. Այլապէս զոր արեւելեան ժողովուրդներու խօսելու գրելու սովորական եղանակն էր, որչափ սքանչելի է Ս. Հովսիսիմեանց «Անձինք նուիրեալք»ին հետեւեալ տուներուն մէջ: «Խորհուրդ հոգևոր լղութեանցն յայտներ, Եւ երկունք փրկութեան աշխարհի ճեպէին. Գանդի կամք վերին հրամանին քաղցրացեալք, — իջուցին ի վերուստ զպարգևս փրկութեան: — Ծնան կուսանք ազգս բազում — Եւ մարք մանկունք զհրապարակս ծերոց ի գիրկս սրբութեան աղօթից և պահոց, — աճեցին հաւատովք զարգացեալք ի Քրիստոս»: Սխալարհի փրկութեան երկունք կը փութալին, որովհետեւ Աստուծոյ հրամանին կամքը քաղցրացած էր, երկինքէն լերին (իջուցին) փրկութեան շնորհքը: Յոյսերը շատ ազգեր, Քրիստոնեայ ժողովուրդներ ծնան, և մանկունք մայրեր (այդ կոչսերը) ծերերու բազմութիւն մը, այսինքն շատ ծերեր այս կոչսերուն պատճառաւ քրիստոնեայ եղան, աղօթքի ու պահքի սրբութեան գիրկն հաւատքով աճեցան և Քրիստոսով զարգացան:

133. Բանաստեղծական ու ճարտասանական որչափ ներբութեամբ լօրինուած է Հնորհալուոյն սա բաղհիւսական (յունարէն՝ ἱερέα, լատ. *Conversio*) տաղը զոր երգած է ի պատիւ Ս. Փասաանից: — Աւարտած բառով նոր տաղ մը սկսիլը բաղհիւսական կըսուի: «Ի սմա տեսանի խորհուրդ սրբեալ առուրց տասանց Քառից ու Քառանից սրբոց գունդ գումարի Այսօր — Այսօր Վիամարկի դէմ Բէլիար Բամին և ալլն»: Ասոր (— քառասնից) մէջ կը տեսնուի «Ս. Քառասնօրեայի խորհուրդը, այսօր Ս. Քառասնից հօտը կը հաւաքուի ու Բելիարի» (սատանային) խմբին դէմ պատնէշ կը կանգնուի:

134. Նախնիք ճարտասանօրէն գործածած են նոյն նուազաւոր բառերը, որպէսզի մտքին արթնութիւն ու խօսքին կենդանութիւն տան: Այս մասին հիանալի է Նարեկացին. «Գոհար վարդն վառ առեալ — ի վեհից վարսիցն երկինից, —

ի վեր, ի վերայ վարսիցն—պղպջէր ծաղիկ ծովային:—Շուշանն շողէր հովտին—Շողշողէր դէմ արեգական, —Գոհար վարդն, ալսինքն հօգեւրէն վարդ (Rosa Centfolia) «Ծաղկանց թագուհին, վարդագոյն—Վառ բացուած էր վեհ երփենի վարսերով—Թերթով, թերթերուն վերեւ, թերթերուն վրայ կը պղպջէր ծովային ծաղիկ, Շուշանը հովտին մէջ կը շողար և Արեգական դէմ կը շողշողար:

135. Ո՛ւր թողունք 'Իհոսոսէնը կամ Բարոսոսէնը, (Յուն. Բրոդէֆէո, լատ. Conformatis) որ նոյն իսկ անշունչ արարածներու խօսեցնել և կեանք կուտայ, ինչպէս Շարականին մէջ, «Անուանեալ փայտ գիտութեան, զմեզ ի կենացն հանեալ արտաքսեցոյց, որով լարեաւ մայրն Եւա, և պատրեաց զնախահայրն: Իսկ փայտ խաչի քո կենսատու գաւազան զօրութեան կենաց մարդկան և յոյս հաստատութեան, առաջնորդ եղև մեզ ի կեանսն յաւիտենից»:—«Թէն «Ծառ գիտութեան» կոչուածն Եւայի լանցանք զործել տուաւ և նախահայրը խաբեց, մեզ կեանքի դրախտէն հանեց, արտաքսեց, սակայն քու խաչափայտ, որ մարդկային կեանքի զօրութեան կենսատու գաւազան ու հաստատութեան յոյս է, մեզի առաջնորդ եղաւ դէպի Յաւիտենական կեանքը:—Գարձեալ, Զրօրհէքի տաղին մէջ Յորդանանու դարձուրանքն՝ իր ալիքներուն մէջ Յիսուսի կոխելու ատենը: «Ինտ, մի զարհուրիր, քո արարիչն եմ ես. եկեալ մկրտիմ և լուանամ զմեղս»:

Խաչի տաղերէն, «Հաւիկ մի պայծառ տեսի աննման»— Ի լայն խաչափայտին վերայ աննման—Աննմանիդ ով նման, դու նման.— Զթեա արծաթափայլս ունէր աննման.—Արեգական շողոյն նման աննման: Զձալնիկն ողորմուկ ածէր աննման, —Գաբրիելեան փողոյն նման աննման:—Զաչերն արտասուօք ընտր աննման:—Առաւօտեան ցողոյն նման աննման»:—Յաբութեան մեղեդիներէն. «Ես ձայն զառիւծուն ասեմ, որ զոչէր ի քառաթևին զոչէր—Ձայն առնէր ի սանդարամետսն, —Ձայն առնէր ի սանդարամետսն.—Հաւուն հաւուն արթնացեալ՝—Իրտելով ըզհեթանոսս.—Ձայնէր, ձայնէր տատրակին,—Սիրանունդ սիրելոյն:—Սէր լառաւօտէ, սէր լառաւօտ է է—ճմմեալ իր անձուկ ծագմամբ:

Բարաւսութեան ձկին նման է Բարոսոսէնը (Յուն. Աբսորթի լատ. Aversio). որ սեռած կամ բացակայ անձերու

մասք կողղէ: Այս մասին Շնորհալուոյն՝ Քրիստոսի 'Իժոխք իջնելով, արդար հոգիներն ազատելու տաղն հիանալի է, «Ծանեաւ Ազամ զնշան գալոյն Տեառն ի դժոխս»:

136. Շարականները մանաւանդ իրենց վսեմութեամբ գերազանց դիւրք մը կը գրաւեն մեր եկեղեցական մատենագրութեան մէջ: Քերթողը Քրիստոսի խաչելութեան ատենն ոչ միայն լուսաւորներուն բանաւոր արարածի մը գործ կը վերագրէ, այլ և ահաւոր ու շքեղ օրինակով կը բացատրէ անոնց խաւարիլը, որպէս թէ անոնք Անեղին արեան գոյնով ներկուեցան, խաչելութեան ատեն Արիւնն օգին մէջ սրկելով:— «Ընկալեալ լուսածեմ տարերցն զգոյնս արեան Անեղին»: Այսպէս քերթողն Արեգակսն խաւարելու պատմութիւնը կը վսեմացընէ:

Պարզութեան մէջ վսեմութիւն «Անապականութեան աղբիւր և ի Մահու կեանք զքեզ ծանեան հրանիւթիցն սեռք և բանական կենդանիք».—հրանիւթերու (—հրեշտակներու) Դասակարգութիւններն ու բանական կենդանիները քեզ անապականութեան աղբիւր ու մահով կամ մահուան մէջ կեանք ճանչցան, այսինքն անոնք գիտցան թէ մեռնելէ ետք քեզմով պիտի սպրին—Յաւիտենական կեանք: Այս հաստուածին մէջ որչափ վսեմ է Աստուծոյ, հրեշտակներու և մարդոց բնութեան բացատրութիւնը, այնչափ ալ քերականական կազմուածքը պարզ ու յստակ է: Թէև քերականօրէն զիւրին կը վերլուծուի, սակայն բանաստեղծօրէն հիանալի է յօրինուածքը:

Ուրիշ վսեմ մ'ալ կայ, որուն օրինակն լաճախ կը տեսնուի Շարականին մէջ: Աս է Ուժգնութիւն ու Անօրինակ համարձակութիւն. այնպէս որ մտքերը վախով մը կապչեցնէ: Սահակ Չորափորեցին խաչի Զդ օրուան կանոնին մէջ խաչափայտին պարծանքը այնչափ վսեմութեամբ կերգէ:

Յարութեան, Ծննդեան, Խաչի և Աւագ օրհնութեան շարականներուն մէջ լեցուն են այնպիսի վսեմ իմաստներ և կարծես կը մրցեն եբրայական բանաստեղծութեան հետ: Շարականները Քրիստոսեանն են. իսկ եբրայականն, Ս. Գրքին մէջ Նահուէաշունչ: Ո՛րչափ վսեմ ու ահաւոր է Ժէ. սաղմոսը, «Երկիրը խռովեցաւ ու զողաց, լեռներու հիմերը սասանեցան ու խռովեցան, որովհետեւ Աստուած անոնց վրայ բարկացաւ: Անոր [Աստուծոյ բարկութենէն] ծուխ ելաւ, Անոր զէմքէն

[կամ բերանէն, ըստ երբայցերէն բնագրին] հուր բորբոքեցաւ, և Անկէ կայծակներ թափեցան: Երկինքը ցածցուց ու իջաւ. Անոր ոտքին տակ մէզ կար [ամպերու վրայ նստած]: Ամբակում մարգարէն [Գ. 6].—[Աստուած կեցաւ, և երկիրը շարժեցաւ, հալեցաւ *) և ազգերն հալեցան, լեռները զօրութեամբ խորտակուեցան և լաւիտենական բլուրները հալեցան»: Նաև Դատ. [Ե. 4] «Տէր Սէիբէն ելլելու և Եղովմի անդաւտաններէն Բէլէլու ատենդ, երկիրը շարժեցաւ, երկինքը խռվեցաւ և ամպերը ջուր ցօղեցին»: Ստորագծուածներն ոչ թէ լատուկ փոխաբերութիւններ են, այլ լափշտակուած մտքի մը խօսքերը:

137. Շարականներու քերականական դարտղութիւնը. 1. Սեւակն հոլով փոխանակ Գործիչին, «ընդ հաւն արկեալ թագաւորութեան» (Բ. կիր. Մեծ պահոց, հարց), «Ո՛նդ հողեղէն բնութեան» (Կանոն ծնդ. Յով. Մկրտ. օրհ. 10. տուն) «Ասոր երկնայինքն ուրախացան ընդ երկրաւորացս նորոգում» (Հոգեգալտ. Գ. օր), 2. Հայրն հաւի Տէր Էջն, «Ձքեզ որ թագաւորդ թագաւորաց ի ծառայէ դատապարտեալ» փոխանակ ըսելու «Դու որ թագաւորաց թագաւորդ ես ի ծառայէ դատապարտեցար». «Ձծագումն լուսոյ... տեսանիւր բազմութեան ժողովոյն», եթէ Ձ. գրչագրական սխալ չէ, պետք է ըսել թէ քերթողը երաժշտութեան ազատութեան հետեւելով՝ զանց ըրած է քերականական կանոնը: Այսպիսի զանցառութիւն կը տեսնուի նաև «Սրբութիւն Սրբոց» շարականին մէջ, «Տեսիլ անճառելի խորհրդոյն չոր լառաջագոյն ցուցաւ», փոխանակ ըսելու «չոր լառաջագոյն ցուցաւ»:

3. Յայրն զերանունի յշտառութեան, «Կոյս Մարիամ, չոր ողջունաբեր աւետեօք կրեցեր զտուողն ի քեզ զօրէնն ողջունի» (Կանոն Աւետեաց, օրհ. Կորդ տուն) «Ձոր ոչ բնութիւնք արարածոց ի Աստուած տանիւր, մահուամբ սահմանեալ զնի ի նոր գերեզմանի» փոխանակ ըսելու՝ Աստուած զոր բնութիւնք Արարածոց ոչ տանէին, սահմանեալ զնէին ի նոր գերեզմանին»: Յարաբերական դերանունն իր լարաբերեալէն առաջ դրուած և լարաբերեալ փոխանակ սեռականի՝ ուղղական

*) Նախկին վարէն վեր, ցածէն բարձր, իսկ հայն՝ վերէն վար՝ բարձրէն ցած նախկին է:

«խախտացելուն յորովայնի հոգևով ի Ծննդեանն Քրիստոսի որ ի փրկութիւն աշխարհի լատնեցաւ Աստուած բանն»։ Ասիկա շրջուած նախադասութիւն մըն է, Քերականութիւնը կը պահանջէ սապէս. «Խախտացելոյն յորովայնի հոգևով ի Ծննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ բանին որ ի փրկութիւն...»։

4. Յարաբերակն Լարմար, «Ամպ թեթեւ ու լուսաւոր, որ զանձրեն կենաց ի քեզ հեղեալ ի լերկնային ծովէն շոյ հոսեցեր ի լերկիր ծառաւոր»։

5. Նախկինը ընդհան, «և եղև վարաբնակիլ (ի) մայրաքաղաքն Երուսաղէմ»։ (Խաչի Գ. օր), «Ձմազումն լուսոյ Աստուծային նշանի քոյ ճառագայթիւք տեսանիւր (ի) բազմութեան ժողովոցն»։

6. Սեռակնի որդի հայրակն, «Որ զնախաձայն մարդարէիցն եկիր ի լրումն խորհրդոյ» փոխանակ ըսելու «որ նախաձայն մարդարէիցն եկիր ի լրումն խորհրդոյ»։ Հոս բախանունն իր բային պէս հալցական հոլով խնդիր առած է։

7. Թո՛ւք ահա հայրակն ընդհան.— «Ձոր ոչ բնութիւնք արարածոց որոնք» (—տանէին)։ «Ի լիշատակի քահանայապետացս աստուածայնոյ» (=Աստուածայնոյ (=Աստուածայնոց)։ «Գեղեցկութիւնք մարմնաւոր պայծառութեան լետոյ լիմարեցոյց (=լիմարացոցին) զթագաւորն (Անձինք նուիրեալք), «Խորհուրդք հոգեւորք լրութեանցն լատնէր (=լատնէին) (=նոյն)»։ «Աղեղն հզօրաց նուազեցան» (=նուազեցաւ)։

Յայտնի է թէ ալի հոգեւոր երգերը մեր նախնեաց հալեացքով թանկագին քարեր, գոհար, լակինթ, մարգրիտ էին, ուրեմն ինչո՞ւ չճանչնանք ատոնց լարվը։ Ատոնց լարզը ճանչնալն չի նշանակեր միայն մեքենարար մտիկ ընել կամ երգել։ Թափանցելու է անոնց ոգւոյն, և ալլն։ Եթէ երգիչ են, երգել ալի շարականներու հեղինակներու ոգւոյն համաձայն, ոգեւորուած ներշնչուած, և ոչ թէ Կառնայի մէջ խաղեր և ոչ—նուիրական երգեր եղանակելու պէս։ Գեղեցկաւոր, Շեշտը, Բամբը, Որոտումը, Դաշն ձայնն հոն՝ ուր Շարականներու ոգին կը պահանջէ, բայց ոչ երբէք ծեքծեքում ու քաշքշել։ Ասոնց դէմ մեղանշողը նախատինք ըրած կըլլալ ալի սրբազան հեղինակներուն դէմ։ Ահա ալիչափ ակնածանքով երգելու է մեր հոգեւոր երգերը։ Ձեզի կը հարցնեմ, Շարականք

այսինքն թանկագին գոհարներու շարքը ճանչցող դպիրներ ունինք, դժբախտաբար շատ քիչ:

138. Երկու խօսք ալ ժԹ. դարու հայոց եկեղեց. երաժշտութեան վրայ: Ժամանակակից դարու Հայոց եկեղեց. երաժշտութեան մէջ ծանօթ տաղանդաւոր «Գապա» կոչուած Համբարձումն է: Ինչպէս որ հին ատեն երաժիշտները հռետոր, փիլիսոփայ կը կոչուէին, լեռնագոյն դարերու մէջ ալ «տիրացու» կոչուեցան, Համբարձումի հայրը Սարգիս ընտանիքով կը գաղթէ Պոլիս ուր 1761-ին կը ծնի ինք Համբարձում: Տղայութեան դերձակի քով աշակերտ էր, բայց քիչ ատենէն ժամանակին նշանաւոր ճարտարապետ Գրիգոր ամիրա Պալեանի քով գրագրութեան պաշտօնի կը կոչուի:

Համբարձում լաջող ձայն և երաժշտական մեծ ընդունակութիւն ունէր, կը նուագէր Խօհօբ. քաջ տեղեակ էր արեւելեան բազմաճիւղ եղանակներուն և բազմաստեղծ ամանակներուն—Տիւրք Բէքերու զորոնք սովորած էր թուրք «Էրէնէ» երաժիշտներէ: Հմուտ էր նաև Յունաց եկեղեցական խաղերուն և երաժշտութեան:

Տիւրքեան Յովհաննէս Չելեպին նկատելով տիրացու Համբարձումի երաժշտական ընդունակութիւնը՝ զայն իր պաշտպանութեան տակ կառնէ: Պապա Համբարձում երաժշտութեան դասատու ալ կը նշանակուի:

Երկար փորձառութենէ ետք, պապա Համբարձում կը խորհի թէ շարականի երգեցողութիւնը դիւրացնելու և հոգևոր երգերը անկորուստ պահպանելու համար՝ «Հեթանոս» է յայտնիչ ունենալ: Շատ չանցնիր, իր միտքը կիրադրածէ, 1839-ին կը հնարէ արդի ձայնանիշներն ու ամանակները, իր մահէն քանի մ' ամիս առաջ, պակասը կը լրացնեն իր աշակերտները՝ Եւքրոպական երաժշտութեան հետեւողութեամբ: Պապա Համբարձում ձայնանիշներու և ամանակներու ձևը կառնէ հայկական հին խաղերէն, որ լոկ ամանակ կը ցուցնէր և ոչ թէ ձայնանիշ, բայց արաբական անուն կը դնէ անոնց, որովհետև իր փորձերն ալ կը կատարէր տաճիկ—արաբական նուագարան Խօհօբի վրայ, ուր ամէն լար, ինչպէս չափնի է, իրեն չատուկ արաբերէն անունն ունի: Հայկական անուանադրութիւնն արդէն աւելի ուշ ժամանակներու և անոր աշակերտներուն գործն է:

Իր աշակերտները նկատելով որ ձայնանիշներու բազմազան անունները անյարմար են, կրճատեցին և միայն առաջին վանիկերը թողուցին: Անուններու այս կրճատումը յառաջ բերաւ նոր փոփոխութիւններ, ոմանք սկսան Եւրոպական անունները գործածել: Հանգուցեալ Եղիա Տնտեսեան (+ 1881) բժի տեղ է, և ալ ի տեղ չէ և ալ ի փոխել կառաւարկէր, ուրիշներ ալ փորձեցին ձայնաւոր տառեր գործածել:

Ամանակներու կամ տեղական նշաններու պակասը կը լրացընէ պապա Համբարձումի աշակերտներէն Արիստակէս Յովհաննէսեան (X 1878), ալսինքն $\frac{4}{4}$, $\frac{3}{22}$ և $\frac{3}{64}$ ամանակները: Պապա Համբարձում տաճկական—Արաբական Դէժ, Բէժ, Բէժէ, Բէժէ, Բէժէ, և ալ ի անուններով կը սորվեցընէր սա զանազանութեամբ որ Տաճիկ—արաբական երաժշտական տաղաչափութեան մէջ բաղխումներն իրարմէ կորոշուին ալ ու ձայն ձեռքերու վեր ու վար ծնկատրոփ շարժմամբ, իսկ պապա Համբարձում՝ ոտքի, ձեռքի մատներու վեր ու վար բաղխման վերածեց զանոնք որ կը կոչուին Դէժ Բէժ:

139. Պապա Համբարձումի տեղական նշաններն այն յարմարութիւնն ու առաւելութիւնն ունէին արեւելեան երաժշտական տաղաչափութեան նկատմամբ որ թրքական կնճառոտ Ուսուցներու ամանակներու գործածութեան ըմբռնումը դիւրացուց, բոլոր ուսուցները վերածեց մէկ բաղխման արժէքին:

140. Տիրացու Համբարձումն և աշակերտները հայկական ձայնագրութիւնը արդէն գրել կարողալու չափ մշակած էին, երբ անոր աշակերտները զանազան ուղղագրութիւններու սկսան հետեիլ և եկեղեցական երաժշտութիւնը փոխանակ մշակելու և պարզելու, խառնեցին ու պղտորեցին: Տիրացու Համբարձումի անդրանիկ աշակերտներէն Պետրոս Զեօմլէքճեանն ու իր աշակերտները մեծ ջանք թափեցին թրքական եղանակները մեր եկեղեցական երաժշտութեան մէջ մտցնելու, և ղօթաղղաբար, գրեթէ, բոլոր ձայնագէտները անոր շեղ ու խորթ ճամբան բռնած էին: Ոմանք դեռ եւրոպական ձայնագրութեան հիմնական տարրերը չըմբռնած, ուղեցին մեր հոգևոր երեսերուն Արևմտեան երաժշտական ոգի ներշնչել: Ոմանք ալ կառաւարկէին Յունաց եկեղեցական երաժշտութեամբ հայկականը սրբազրել: Մինչդեռ հալ եկեղեցական երաժշտութիւնը այսպիսի շարք մը երաժիշտ իմաստակ տիրաւ

ցուններու ճաշակին ու կրքին խաղալիք դարձած էր, Պօլսոյ հալոց պատրիարքարանը ազգային եկեղջ. եղանակները մօտաւոր կորուստէ փրկելու համար գործի սկսաւ: Բայց այս բարի ձգտումը իրագործելու համար՝ հարկ եղաւ Պօլսոյ բազմակարծիք և ինքնահաւան տիրացուներէն լանձնաժողով մը գումարել: Պատրիարքարանը գործի ղեկավարութիւնը լանձնեց Ուսումնական խորհրդին: Սա 1864 սեպտ. 25-ին բոլոր տիրացուները հրաւիրեց որ Ղալաթիոյ եկեղեցին երաժշտական ժողով մը գումարեցին: Բայց այդ բազմատեսակ տիրացուներէն մենակ երկուքը ներկայացան. Արիստակէս Յովհաննիսեան և Նղիա Տնտեսեան, որոնք աւանդապահ և կանոնաւոր երաժիշտներ էին: Ժողովը տեղի չունեցաւ: 1864 դեկտ. 8-ին Ուսումնական խորհուրդը երկրորդ հրաւէր մը կընէ որ տիրացուները ազգ. կրօն. ժողովին ներկայանան: Այս անգամ մեծամասնութիւնը կը բարեհաճի գալ: Հոն կորոշեն կազմել մասնախումբ մը որ եկեղեցական եղանակները բարեկարգելու հոգ տանի: Բայց նոյն իսկ այս առաջին նիստէն ետք երկրորդ մը տեղի չունենաւ և ժողովը կը խափանի: Այս անջաջողութիւնը աւելի կը խրախուսէ տիրացուններու կամայականութիւնը: Անջաջողութեան հետեանքը կըլլայ նոր հոսանք մը, անհատական ճաշակի երաժշտութեան հոսանքը: Խժգժական բազմութիւ մեղեդիներ, տաղեր, «Տէր ողորմեա»ներ, «Ամէն» և ընդ հոլուղ քումներ, «Քրիստոս պատարագեալ»ներ, մէկ խօսքով թրքական շարգի. Բէւբէ, Դան, Կան եղանակներով պատարագի արարողութիւններ, ծաղկագիր տետրակներով, հոգածութեամբ գրուած: Այսպէս աւանդեցին եկեղեցական երաժշտութիւնը որուն նմուշները մինչև այսօր շատ կը տեսնուին թէ մալրաքաղաքին և թէ շրջականներուն մէջ:

Այս շրջանի եկեղեցական երաժշտութիւնը աչքի կը զարնէ իր անճաշակ, եթէ չըսենք անհամեստ, գոնէ խառնի խուռն, երաժշտական աւելնէ բոլորովին զուրկ ձայնանիշներու կուտակումով: Ա՛լ չենք խօսիր թէ եղանակներն ու բառերու ներքին իմաստը որքան անհամաձայն էին իրարու հետ:

Սանձարձակ տիրացուններու շրջանը տևեց 1864—1873, երբ ազգ. եկեղ. երաժշտութեան համար նոր շրջան մը բացուեցաւ:

Այս իննամսեայ շրջանին աւանդապահ տիրացուներն ալ

ձեռք զարկին իրենց հաւնած հոգևոր եղանակները ձախագրելու, որ դոնէ եղածները ազատեն անկոչ տիրացուներու ճանկերէն: Հոս պէտք է լինէնք որ խակ տիրացուներու թիւը թիկունք տուին քանի մը տեղական առաջնորդներ և գլխաւորապէս Պոլսոյ ամիրաները, չեղեպիները և առհասարակ ունեւոր և կարող անհատները, որոնցմէ ամէն մէկը տիրացու մը կը հովանաւորէր, կը կերակրէր, հետեաբար եկեղեցական եղանակներն ալ մէկին հազար պատու տուին...:

Շարականները ձախագրելու առաջին փորձն ըրաւ երաժիշտ տիրացու Պապա Համբարձումն իր նոր հետաքննած ձախանիշներով 1839-ին, ինչպէս ըսինք: Ձախագրեց մինչև Ս. Զատիկի օրհնութիւնը «Այսօր չարեաւ»ը: Բայց վերահաս մահը գործն ընդհատեց և կարճ ժամանակէն իր ձախագրածներն ալ անպատասխան: Երկրորդ փորձն ըրած է երաժիշտ Նզիա Տնտեսեան և աւարտած է 1870-ին: Երրորդ ձախագրողն է Համբարձում Զերչեան որ մինչև հիմա Արմաշի դպրեւանքին մէջ եկեղ. երաժշտութեան դաս կուտաւ: Նզիա Տնտեսեանը գրած է. «Այս գործին կարելի է որ ուրիշներ ալ ձեռնարկած ըլլան, բայց մեզի մենակ ծանօթ է այն որ Պալեան Կարապետ ամիրայի սատարութեամբ գլուխ եղաւ, որ թէև մեծ գործ մըն է, բայց մէկ ելգողի, մէկ ձախագրողի և չունի այն քննական ուղղութիւնը որ անհրաժեշտ է ալգպիսի ձեռնարկութեան մը համեմատ: Միայնգամայն կը նշմարուի որ ձախագրողը քիչ չափ չանդուգն փորձեր ըրած է մեր եղանակները տաճկականին վրայ սրբապրելու: Կըսուի թէ Արիստակէս Յովհաննէսեան և թերևս ուրիշ տիրացուներ ձախագրած ըլլան շարականը, բայց մեզի չալտնի չէ:

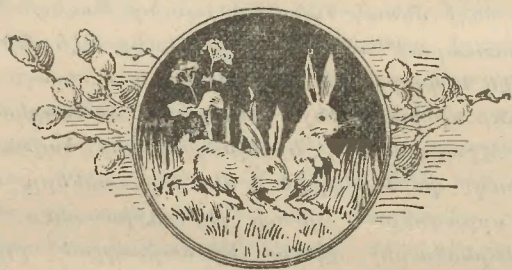
Առաջին շրջանը կը փակուի երրորդ երաժշտական լանձնաժողով մը, որ տեղի կունենայ 1873 ապրիլ 22-ին և կը տևէ երկու տարի մինչև 1875:

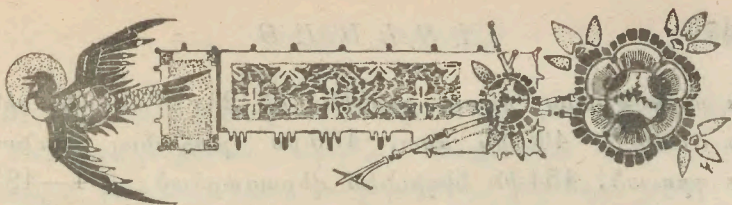
Յանձնաժողովի առաջին նիստին ներկայ էին բոլոր անդամները 14 հոգի, բայց քիչ մը ետքը ոմանք անձնական կրքերու հետեանքով կը հեռանան, մնացեալները Նզիա Տնտեսեանի ձախագրած շարականը չարմար կը գտնեն և կորոշին անոր տպագրութեան ծախքը հաշիւհաշիւ: Մեզի չալտնի չէ թէ Յանձնաժողովը աւարտեց իր աշխատութիւնը, կամ թէ որով քով մնաց Տնտեսեանի գործը, ինչ եղաւ, սն չափը գի-

տենք որ 14-էն չորսը մենակ մինչև վերջը անդամակցեցան:

Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսն 1874-ին էջմիածին-հրաւիրեց հանգուցեալ բարեկիշառակ տիրացու Նիկողոս Թաշեան, մեր երաժշտութեան դասատուն, որ թէ չարական և թէ ժամադիրք ձախագրելով՝ տպագրեց, աջակցութեամբ պալատու դպրապետ տիրացու Կարապետի: Թաշեանի գործը հանրաժանօթ է, չենք ուզեր երկարել:

Դ. ԽԱՉԿՈՆՅ

**ԵՐԵՔ ԳԻՏԵԼԻՔ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԳԱԿՈՒՆ-
ԻՈՅ, ԵՒ ՄԻ ԳԻՏԵԼԻՔ ԻՄ ԳԱՂԱԿԵՐԷՆ-ՀԱ-
ՅԵՐԷՆ ԻՍՈՍՐԱՆԻՍ ՄԱՍԻՆ**

Լո-Ֆայի տարւոյս Առաջին Գրոց մէջ յերեսան 237
—238 կարգացի զհետեւեալդ Դ. Խաչկոնց ստորագրու-
թեամբ. «Ե. զարու մեր եկեղեցւոյ մէջ փալլող լուսա-
« փառ փարոսներէն ու հաստահեղոյս սիւններէն մէկն
« էր Յովհ. Մանդակունի մեծանուն հայրապետը ¹։
« Մեր հին մատենագիրներէն և ոչ մէկն որոշակի նշա-
« նակած է այս հայրապետին ճիշտ թուականն և
« ծննդավայրի մասին համաձայն չեն։ Ստեփաննոս Ա.
« սողիկ կը գրէ թէ ծնած է Ծախնո գեղը իսկ ուրիշ-
« ներ տարբեր կը գրեն ²։ Փարպեցւոյն «առ. Վահան»
« գրած թղթէն գիտենք թէ Գի- Կալուշէնքն էղբօր-
« դին էր ու։ Ըստ հ. Բարսեղ վ. Սարգսեանի «Քննա-
« ղատութիւնք Յովհան Մանդակունւոյ և իւր երկա-

¹. Հինգերորդ զարու մեր եկեղեցւոյ մէջ փալլող լու-
« սափիւռ փարոսներէն և հաստահեղոյս սիւններէն մին է
« մեծանուն հայրապետս (Յովհան Մանդակունի)»։ Հ. Բարսեղ
Սարգիսեան, Քննադատութիւն Յովհան Մանդակունւոյ, է-
րո-Քննից Վրայ Ս. Ղազար, 1895, էրես 7։

². Մանդակունի ծնած է Արշարունեաց [կարգաւ Արշա-
« մունեաց] Ծախնո գեղը»։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, անդ-
« էրես 10. ուր եւ կը գրէ ի ծանօթութեան 3. «Տես Ստեփ. Ա-
« սողիկ. Պատմ. Բ. Գլուխ Բ. իսկ ուրիշներ՝ ուրիշ կերպ կը
« գրեն»։

« սիրութեանց վրայ» գործին, էջ 21, Մանդակունին
 « ծնած է 400-ին մօտ, 450-ին քահանայ ձեռնա-
 « դրուած, 454-ին Տիգրանէն վերադարձած, 484—485
 « կաթողիկոս և 498-ին վախճանած³։ Վենետիկի վան-
 « քը, 1345-ին գրուած Մաշտոցին վերջը շարադրութիւն
 « հայրապետացն հայոց ընտիր պատառիկ մը կայ որ Յովհ.
 « Մանդակունւոյ համար կ'աւանդէ թէ « նախ քան
 « 4-րդ հայ. ժամերգութեան: Հ: Բարսեղ, գործեալ
 « նոյն գործին մէջ, էջ 26—28, գիտել կուտայ. « Յի-
 « շատակարանիս քեր բառով՝ երկու բան կը հասկցուի.
 « 1) ժամակարգութեան վերաբերեալ աղօթք, մաղ-
 « թանք, քարոզք, երգք, և ամենայն որով կը կազ-
 « մուի ժամերգութեան ամբողջական շէնքը, կամ գիրքն,
 « որ Մանդակունիէն յառաջ կ'ամ գոյութիւն չունէր,
 « կ'ամ որ ինչ հաւանագոյն կը թուի՝ միայն սաղմոս-
 « երգութեանց, ընթերցուածոց և աւետարանի կար-
 « դացմանց մէջ կը կայանար: 2) Նշանադրէ կ'ամ ինչ եր-
 « գոց և շարահանոց, ըստ ուր յայնչեալ:

Ի վերոյեղեալ հատուածից երեք բան կայ որ չը
 կարեմ ընդունել: Առաջին՝ թէ Մանդակունի ծնած է
 ի Ծախնոս: Երկրորդ՝ թէ Մանդակունի էր եղբորորդի Գի-
 իւնուղիւսի: Երրորդ՝ թէ Մանդակունի նախ քան 4-րդ
 հայ. ժամերգութեան (կամ ըստ Սարգիսեանի յիշեալ
 մատենին, երես 26, հայտատանեալց ժամակարգութեան),

³. «Հ. Սարգսեանի ինչպէս Յ. Մանդակունու կաթողի-
 « կոսութեան առաջին տարին 485 թուին զնկու համար բե-
 « րած փաստերն անհիմն են, աչնպէս և անզոր են մահի 498
 « —99-ի զնկու համար բերածներէից մի քանիսը», ալլովքն
 « հանդերձ, Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեան, Աւետար 1898,
 « Հոկտեմբեր, երես 432 ք - 433 ա: Ըստ «Գաւաղանագիր
 « վարդապետ» ին, Աւետար, 1899, Գեկտեմբեր, երես 493 ա.
 « Մանդակունու կաթողիկոսութեան տարիներն են 478—490:

եւ թէ «գիր» բառով երկու բան կը հասկացուի, կամ ժամակալգուծեան աղօթք, մաղթանք, քարոզք եւ երգք, հո՛մ խաղժ երգոյ եւ շարականոց, ըստ ուր չափնց:

Առաջին. — Վաղագոյն քան զՀ. Բարսեղ Սարգիսեան, (յորմէ կ'առնու եւ Ի. Խաչկոնց,) Չամչեան եւս գրած է թէ Մանդակունի էր «ի գեղջէ Ծախնոօր» ի գաւառէն Արշամունեաց». Պրմ. Հայոց, Հ. Բ. երես 159. դարձեալ «ի Ծախնոօր յԱրշամունեաց». Հ. Գ. ժամանակագրութիւն, երես 109 Ա. ուր եւ յերես 155 Բ, ի Յանկին անուանց, կը գրէ. «Ծախնոօր գիւղ յԱրշամունիս»: Յետոյ ինճիճեան. «Ծախնոօր գիւղ յԱրշամունիս, յիշատակեալ « առ Ասողկալ Բ. 2. յասելն վասն Յովհաննու Ման « դակունուոյ. «Զայսու ժամանակաւ երանելին Յոհան « Մանդակունի՝ որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց, ի « գեղջէ Ծախնոօր, զՀայոց բազում կարգս ուղղութեան « կատարեաց». Սարգսբոս-Յիւն Հին Հայոցաբանոց, երես 114: Ըստ այսմ եւ Հ. Գար. Զ. «Արշարունեաց [կարգւ « յԱրշամունեաց] «Ծախնոօր գեղէն էր Յովհան Մանդակու « նի». Հայեհան Հին Գորոն-Յեան Պրմ., երես 306: Այսպէս եւ Հ. Տաշեան. «ի գեղջէ Ծախնոօր». Յոյսի Հայերէն ԶԶ Մարտիրոսանին Միքիլ-Յեանց Վիեննա, երեսք 184 ա, 516 ա, 857 ա, 869 բ, 880 ա. կամ «ի գեղջէ Ծախնոօր». 517 բ. եւ ի Յանկին, երես 1098 ա, «Ծախնոօր գիւղ»: Այսպէս եւ Հ. Յովսէփ Գաթրճեան. «ի գեղջէն Ծախնոօր». Սրբաւան Պատարագամարտոյ Հայոց, (որ է Առաջին Հատորն Բնական Հրատարակութեան Մարտիրոս-Յեան եւ Թարգմանութեան Ստիւնեաց Հայոց,) երես 320, ծան. 3, եւ երես 337: Միայն Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան է որ կը գրէ Ծախնոօր [= Ծախնոօր], թէպէտ եւ առանց մասնաւոր կարեւորութիւն տալոյ իւր գրածին. «Յովհ. Մանդակ. « ի գաւառէն Արշամունեաց ի գեղջէ Ծախնոօր Գարոզ « գիշերային սլաշտամանց. Զարթուցեալքս ամենեքեան.

Յոսեփ Հայերէն 29 Արտուի Մաթեմատիքին ի Միւնիք-
երես 15 ա—ր, ժամագիրք գրեալ ի թուին ՊՁԱ=1432.
(նոյն է եւ ի Հալլէ Ամսթայ, 1891, Հոկտեմբեր, երես
309 ա, տողք 8—10): Ահա այս Ծախնայք ընթեր-
ցուածս է ուղիղն, Ծախնայք, սեռական Ծախնայք, որ կը
հաստատուի և Ստեփանոսի Ասողան վկայութեամբ.
տես ի նորին Պարսկէան հրատարակելոյ ի Պետրբուրգ,
1885, Երկրորդ հանդէս, գլուխ երկրորդ, երես 81,
ուր թէպէտ տպեալ է «երանելին Յովհան Մանդակու-
նի, որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց ի գեղջէն Ծախ-
նայ», բայց Զեռագիրն Աբրահամ Երիցու՝ որ հեղի-
նակ կամ առաջնորդ եղած է տպագրութեանդ, որոշ
որոշ կը գրէ Ծախնայ [Ծախնայ], զոր չէ տեսեր
հրատարակիչն Տ. Ստ. Մալխասեանց, եւ լոկ կը նշա-
նակէ ի ծան. 1, թէ Շահնոգարեանն ունի Ծախնայք
Այս Արշամունեաց Ծախնայ գիւղն է ըստ ամենայն հա-
ւանականութեան զոր կը յիշէ եւ Եղիշէ յԵրրորդ լեզու
նակի Պատմութեանն Վարդանանց. «Առնուն (Հալք ի
« Պարսկաց) զանմատոյց ամուսնի՝ զԳառնի քաղաքն,
« զԱնին, զԱրտագերս, . . . զԲարձրաբուղն, զԽորա-
« նիստն, զԾախնայք». Եղիշէի վարդապետի Մատենա-
գրութիւնք, Ս. Ղազար, 1859, երես 52. կամ զԾախ-
նայ, ինչպէս ունի Ինճիճեան ի Սարգսբէն Հին
Հայաստանայ, երես 523, ի կարգի տեղեաց Մեծին Հա-
յոց՝ որոց գաւառք նա եւ նահանգք անձանօթք. նոյն-
պէս զԾախնայք և Եղիշէի «հրատարակութիւնն ըստ
Անճեացեացն օրինակի, Թէոդոսիա, 1861, երես 103:
Այլուր—չգիտեմ ո՛ւր—կ'աւանդուի թէ Մանդակունի
էր «ի գաւառէն Արշարունեաց՝ ի գեղջէն Ծաղկեաց».
տես Հ. Գար. 2., Հայկ. Հին Դար. Պատմ. երես 306, ծան.
1. «Զեռագրի հը Բէլ կը կարդանք» և այլն. յորում Զե-
ռագրի, չըսեր Հ. Գար. 2. ըստ իւր լոկի սովորութեան:

Սրշարունիք էր գաւառ Այրարատու, բայց «Ծաղկեաց գիւղ» չկարացի գտնել ի Հ. Ղ. Ալիշանի Այբուբան. իսկ Սրշամունիք էր ի Տուրուբերան: Թուի թէ կայ եւ այլ աւանդութիւն զտեղւոյ ծննդեան Մանդակունի հայրապետին. քանզի Սարգիսեան կը ծանուցանէ թէ «ուրիշներ՝ ուրիշ կերպ կը գրեն», ըստ որում եւ 'Ի. Խաչկունց. «ուրիշներ տարբեր կը գրեն». տես ի սկիզբն յօդուածիս եւ ի ծանօթութեան 2). Ո՛վ են այդ ուրիշները քան ի ներքեւ ծածկուածներն, եւ ի՞նչ «ուրիշ կերպ» գրած են զհայրենեաց Մանդակունւոյ՝ ոչ ինչ գիտեմ:

Երկրորդ. — Ի Թղթոյն Ղազարայ Փարպեցւոյ առ Վահան Մամիկոնեան (տպ. Էմին, Երեսք 50 — 51. տպ. Ս. Ղազարու, Երեսք 595 — 596) կը տեղեկանանք թէ «արք ոմանք» փափագեր են արծաթով գնել ի Մամիկոնեան մարզպանէն զվերակացութիւն կաթուղիկէի վանայն որ ի Վաղարշապատ, եւ ինքեանք չհամարձակելով առաջարկել զայդ Վահանայ, պատգամաւոր ընտրեր են զոմն՝ զոր Փարպեցին կ'անուանէ երանելի՝ Յովհանն Գիւրգիսի Կաթուղիկէի եղբորդի, եւ ապա լոկ աէր Յովհանն, Երկիցս: Յովհանն, որ թուի թէ միամիտ կամ տկարամիտ ոմն էր, մտադիւր կը կատարէ զիւր պատգամաւորութիւնն «ի Սեւկոյ գրախտին», բայց անհրաժեշտ Վահան բոցէ ի բաց կը մերժէ զվատ առաջարկութիւն սիմոնականացն, ինչ զայբանայ նա եւ Գիւրգիսի կաթուղիկոսի եղբորորդւոյն Յովհաննու, եւ կ'ըսէ. «Բնաւ իբրեւ «քեզ առն լսել իսկ էր արժան զայդպիսի բանս, թող «թէ առ իս բերել»: Ո՛վ էր այս Յովհանն Գիւրգիսի Կաթուղիկէի եղբորդի: Մկրտիչ Էմին առանց իրիւր վարանելոյ կը յայտարարէ յերես 51 իւր տպագրին, ծանօթութիւն 17, թէ էր «Յովհանն Մանուկեան», որ կաթուղիկոս եկաց զկնի «Գիւրգիսի ի 480 տմի», որպէս թէ ժամանակակից Փարպեցւոյն կոչած «հրեշտակ սկրաւն», «սուրբ այլն Աս-

տուժոյ՝⁴ կաթուղիկոսն Յովհան Մանգակունի, մատենագիրն սքանչելի ծառերու եւ Աղօթքներու, կարող ըլլար այնպիսի անարժան պատգամ տանել Վահանայ, այնչափ անարժան՝ որ զՎահանայ սաստիկ բարկու թիւնն՝ պիտի շարժէր ի վերայ պատգամաւորին։ Բայց քնչ ըսեմ որ Էմինի անհեղեղ կարծիքն իբրեւ աներկբայելի ստուգութիւն ընդունուած է այսօր, եւ Յովհաննու Մանգակունւոյ նման սիրելի եւ պատկառելի անձնաւորութիւն մի՝ նոյնացած ընդ հոմանուանն Յովհաննու, Գիւտայ կաթուղիկոսի եղբօրորդւոյն, այնմ Յովհաննու զոր իբրեւ սիմոնականութեան անարգ միջնորդ՝ զայլացմամբ կը լանդիմանէ կը պախարակէ Վահան Մամիկոնեան։ Աւասիկ երկայն շար մի Էմինի համախոհներուն՝ « Մէկէն ձգեց (Ղ. Փարպեցի) Սիւնեաց աշխարհքը, « ու եկաւ գոաւ զՎահան, հոն տեսաւ Փարպեցին « նաեւ Վահանայ Վարդ եղբայրը և ուրիշները, և Գիւտ « Կաթուղիկոսին՝ եղբօրորդին՝ Յովհան Մանգակունին, որ այն « աթենքին չայոց Կաթուղիկոսին ախարհը կը նստէր։ Հոն « խօսք բացուելով նորաշէն կաթուղիկէին համար՝ կը « մտածէին որուն լանձնել անոր կառավարութիւնը։ « Յովհան Կաթուղիկոս, —ասանկ Կաթուղիկոս (!), — ուրիշ « քանի մը անձինք առաջորկեց այն պաշտօնին. բայց « Վահան՝ Ղազարու լանձնել տուաւ սուրբ կաթուղի « կէին հոգաբարձութիւնը. Հ. Գար. Զ., Պատմութիւն « Հայերէն Դպրութեանց, Ս. Ղազար, 1885, երեսք 282 — 283. (քսանութեկ տարի վերջը՝ Հ. Գար. Զ. կը կրկնէ զիւր վերոյգրեալ տողերն ի Հայերէն Հիւ Դպրութեան Պատմութեան, 1886, երեսք 373 — 374, այնպիսի լուե-

⁴. «Հրեշտակակրան սրբոյ կաթուղիկոսին Յովհանայ»
Փրպ. Պատմ. ա տպ. 212.— Սուրբ այն Աստուծոյ կաթուղիկոսն
Հայոց Յովհաննու. անդ, 307.

լուածով. «մանաւանդ երբ տեսաւ (Վահան) որ ուրիշ
« թեկնածուք անբռն միջոցներու ալ կը դիմէին
« կարասուլ և ընծայից մատուցմամբ և խոստմամբ՝
« կործելով բռնազատել իր ընտրութիւնը»⁵ — Հրա-
տարակիչն Ղ. Փարպեցւոյ Պարսկաստան եւ Թուրքիոյ, Ս.
Ղազար, 1873, ի Յանկին անուանց յերես 630, մի եւ
նոյն անձն կը համարի զՅոհան կաթողիկոս (Մանդա-
կունի) եւ զՅոհան եղբօրորդի Գիւտայոս — «Ի թղթին (Ղ.
« Փարպեցւոյ առ Վահան)... պատմի, թէ... ոմանք
« նկրտողք յայդ հոգաբարձութիւն (կաթողիկէ վա-
« նուց)՝ ի յեան Յովհանայ Մանդակունայ Բաղրամ Կարա-
« խոստանային Տեառն Մոխիդնէից... Վահան՝ յոյժ զշարժ
« ընդ անբռն առաքելականն, զոր ինքն «վատ վաճա-
« ոսկանութիւն» կոչէր, յանձնէ զհոգաբարձութիւն վա-
« նուց Ղազարայոս. Գրիգոր Խալաթեան, Ղազար Փար-
« պեցի եւ Գրիգոր Կարա, 1883, երես 15: — Ղազ. Փար-

⁵. Փարպեցւոյ Թղթին մէջ կը չիշատակուի նա եւ «իւր
սրբազան աշտիճանին և կոչման անարժան հայրապետ» մի՞
որոշ անունն չի տրուիր: Զ. Գար. Զ. կը համարի թէ այս հայ-
րապետ ոչ ալ ոք էր բայց եթէ Մանդակունի Յովհաննէն. տե-
ձակ. Հին Դպր. Պատմ. երեսք 375—376, եւ ծան. 1 յերես
376: Զամչեան Հ. Միքայիլի, Աւետիքեան Հ. Գաբրիելի եւ
Աւդիերեան Հ. Մկրտչի մեծանուն Միսիթարեանց ոսկերքն սար-
ստացին անշուշտ երբ կարգակիցն իւրեանց Հ. Գար. Զ.
զՄանդակունին անուանեց «իւր սրբազան աշտիճանին և կոչման
անարժան հայրապետ» կ'երեւի թէ Հ. Գար. Զ. բնաւ ամենեւին
տեղեկութիւն չունէր ի զեղեցիկ ձառէն Վասն քահանայից
տեսչութեան ի վերայ ժողովրդեան որ սպազրեալ է ի Մա-
տենապոլսութիւն Սրբոյն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1860, երեսք
79—88. քահանայի նուիրական պարտուց անպէս տեղեկ. քա-
հանապետն Մանդակունի՝ անքան տմարդութեամբ պիտի վա-
րուէր օգնութիւն և գթութիւն պաշտօնող արտասուելի Ղա-
զարայ Փարպեցւոյ հետ:

« պեցին՝ առ Վահան Մամիկոնեան գրած թղթոյն մէջ՝
 « կը ծանուցանէ մեզ, թէ Յովհ. Մանդակունի էր եղբօր-
 « րդի մեծանունն իւր-նորին Գիւրգի կամ Գտայ, որուն
 « և արժանաւոր յաջորդ լինելու համանման բարեմաս-
 « նութեամբք իսկ ճոխացած էր», Հ. Բարսեղ Սար-
 գիսեան, Բաղնիք, 1890, էրես 244. նոյն է եւ ի Սար-
 գիսեանի մատենին Քննարարութեան Յովհան Մանդակունի-
 է- իւր երկրորդութեան շրջ, 1895, էրես 10. — «Յովհ.
 « Մանդակունի... Գիւրգի՝ իւր հօրեղբօր ձեռքով եպիսկո-
 « պոս ձեռնադրուած, անդ, 21. — «Հրաւիրուեցաւ
 « Մանդակունի՝ ստանձնելու իւր հօրեղբօր (Գիւրգի) բեռը.
 ամբ, 23: — «Յովհան իւր-նորին Մանդակունի... Ս. Սա-
 « հակայ տշակերտ, աննմանն Գիւրգի իւր-նորին եղբօր
 « րդի», Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, Սրբապետ Պարարտ-
 Բարայր. Հայոց, Երեսք 67-68. ի ծանօթութեան 3 կը
 նշանակուի «Ղ. սգար, թղթ. առ Վահան Մամիկ. էջ
 595» (տպ. Վենետիկոյ), իբր աղբիւր Մանդակունի
 եղբօրորդի լինելուն Գիւտայ կաթուղիկոսի, — «երկու
 « անգուգական Հովիւք՝ Գիւրգի և Յովհան Մանդակունի ա-
 « նոր եղբօրորդին». անդ էրես 217. «Գիւրգի հայոց Կա-
 « թուղիկոսի եղբօրորդի (Յովհ. Մանդակունի)», անդ, էրես
 « 329 — «Գիւրգի ամենայն օրոգիս-նորին որ Յովհան Մանդա-
 « կունի, իր պատանեկութեանը, աշակերտած էր Մե-
 « ծին Սահակայ... եւ Գիւրգի Կաթուղիկոսի, այնպիսի
 « զիտուն մարդու, եղբօրորդին էր... Ինչ բաներ չէր
 « ժառանգած անիկ (ի Գիւրգի)՝ իր եղբօրորդին՝ երբ որ
 « յաճախ անցաւ. անդ, էրես 338: — «Փարպեցւոյն առ
 « Վահան գրած թղթէն գիտենք թէ Գիւրգի իւր-նորին
 « րդի եղբօրորդին էր » (Յովհ. Մանդակունի)». Դ. Խաչ-
 կանց. տես ի սկիզբն յօդուածիս: Արդէն իսկ ութ տա-
 րի յառաջ՝ յիմ երկասիրութեան Կարեն Վարդապետ է-
 նորին Թարգմանութեան, (որ հրատարակեցաւ ի Տփղիս

1900 տարւոյ Յունիսի) գրած էի ընդդէմ Մկրտիչ Էմինի, Հ. Գար. Զ. Ի, եւ Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի. «Ան-
 « րեղեայ անպէղի է զՅովհաննէս զոր Վահան Մամիկանեան խը-
 « րեւ իշխանութիւն է՝ նոյն հոգաբարձի ընդ Մանգրապեանի իշխան-
 « ղիւնիւն»։ տես ի մատենիս, երես 484։ Ուրախ եմ որ
 Մեծարգոյ Կարապետ վարդապետ Տէր Մկրտչեան հա-
 մամիտ է ինձ յայսմ. քանզի Արարատ ամսագրի 1898
 Հոկտեմբերի թուոյն մէջ, յերես 433 ա, սապէս կը
 գրէ ընդդէմ Սարգիսեանի. «Այն Յովհաննէս, որին յիշատակէ
 « Փարպէտի իւր Լեւոնի յիշատակէ Վահան Մամիկանեան
 « քել. այսպիսի մի նշանաւոր կ' թուղիկոսի սկ եղածը
 « որոշելու համար հարկ կ' ունի միթէ Գիտարար իշխան-
 « եղբորդի անուանել նորան. նա ինքն արդէն իւր ա-
 « նունով պէտք է յայտնի լինէր և տոյքան հեղինա-
 « կութիւն ունենար, որ մի վանահայր նշանակելու հա-
 « մար պատգամաւոր չդառնար մարզպանի մօտ և նո-
 « րանից յանդիմանութեան խօսքեր չէր»։

Երրորդ. - Դրասխանակերտացի Յովհաննէս Ե (եւ ո՛չ
 Զ) կաթողիկոսի երեք մատենագրութիւնք հասած են
 առ մեզ. մի եւ առաջին՝ Պատմութիւնն. երկրորդ՝ Եւ-
 րոպայի հայրապետացն Հայոց Յայրապետութեան. երրորդ՝ Եւրո-
 վանութիւն անշարժ յայտնի Բարձրագոյն Բանին Գրեհորի, եւ
 ընդդէմ դատաւարաց զմի Գրեհորոս յերկուսն Բան-
 ղին գրուածն, Պատմութիւնն, հրատարակեալ է նախ
 յԵրուսաղէմ յամին 1843, զոր ես չունիմ. ապա ի Մոս-
 կուա ի ձեռն Մկրտչի Էմին յամին 1853. վերստին
 յԵրուսաղէմ յամին 1867։ Յայս հրատարակութեանց եւ
 ոչ մին է լիակատար, զի Երուսաղէմեանն ի բաց թո-
 դած է զայն ամենայն որ վերաւորիչ է Աբգարի որդ-
 ւոյն եւ նորահետեւաց. իսկ Մկրտիչ Էմին, ակնածե-
 լով ի Յունական Եկեղեցւոյն, յապաւած է զբոլոր նա-
 խատական ասացուածներն՝ որովք կատարի քաղկեդո-

նամարտս կը լուանայ զԶորքորդ Տիեզերական Սիւնհո-
դոսն: Զերկրորդ գրուածն, Եւրոպայի Հայրապետի
Յայտարարութիւն, հրատարակեց Արշակ Տէր-Միքէլեան
ի ծանօթութիւնս Սամուէլի Անեցւոյ Գաւազանագրոց
(տպ. 1893), երեսք 272—277, գիր Տ. Գալուստ Տէր
Մկրտչեան, (Արարար, 1897, Յունիս, երես 279 բ, ի
ծանօթութեան,) կը կոչէ «սխալաշատ եւ բոլորովին ան-
խնամ հրատարակութիւն»: Այս գրուած Յովհաննու
կաթուղիկոսի ծանօթ է Զամչեանի. տես Պաճ. Հայոց,
Հ. Ա. երես 14, «Կարգ կաթուղիկոսացն Հայոց», յա-
նունն «Յովհաննէս կաթուղիկոս».— Հ. Բ. երես 159,
«Կարգ կաթուղիկոսաց».— անդ, երես 617, «Համառօտ
քաղաածք կաթուղիկոսաց»: Ծանօթ է եւ Հ. Մկրտիչ
Ա. գերեանի, «Սորա (Յովհաննու կաթուղիկոսի) է եւ ու-
րոյն Եւրոպայի Հայրապետի հաւանական իր».
Նոր Բաղդադի Հայկազեան լեզուի, Նախագրունք, երես
16 ա, յանունն «Յ. Յ.» գիտէ զայս Եւրոպայի
եւ Մկրտիչ Եմին. եւ պատառիկ մի եւս ի մէջ կը բերէ
ի Նախերգանս Պաճ. Հայոց Յովհաննու կաթուղիկոսի,
երես Ա. ծան. 1: Հ. Գար. Զ. միայն կ'անգիտանայ.
« Զենք գիտեր թէ արդեօք ուրիշ գրուածք ալ չարա-
« գրած է Յովհանն ազգային հեղինակք՝ իր Պատմագրու-
« թենէն զատ ուրիշ երկասիրութիւն չեն լիշտակեր
« իր անուամբը». Հայկ. Հին Պար. Պաճ., երես 497:
Երրորդ գրուածն, Խաղաղութիւն, ալլովքն հանդերձ,
հրատարակեցաւ ի Վաղարշապատ յամին 1896, բայց
սխալմամբ վերագրուեցաւ Յովհաննու Իմաստասիրի
Աւանգելոյ ⁶, ինչպէս ըսի չորս տարի յառաջ:

Արդ՝ Յովհանն Դրասխանակերտացի լիւր Եւրոպայի

⁶. Նախպէս եւ Հ. Տաշեան սխալմամբ կը վերագրէ Աւ-
անգելոյ. տես Յայոց Հայ 99. Միքէլ. ի վերջին, երես 1130 բ

պոյն Հայոց Յայտարարութեան կ'ըսէ Յովհաննու Մանգակուն-
 ւոյ համար. «Տէր Սուրբ Յոհան Մանգակունի, յազատ տա-
 « նէ, ամս վեց: Սա նախադէպ (տպ. նախագիր) գրաւ Հայաս-
 « տանեայց ժամկարգութեանց, սքանչելապէս յար-
 « զարեալ քարոզս, եւ աղաւթամատոյցս, եւ երգս հո-
 « ղեւորս ի փառս Աստուծոյ, [եւ Տէր Աստուծոյ զաւր-
 « թեանց զՊատարագամատոյցն⁷]: Սամուէլ Անեցի, ծա-
 նոթութիւնք, երես 274: Իրասխանակերտացին ըսել
 կ'ուզէ թէ Մանգակունի կաթողիկոսն առաջին հարգադէպ
 գրաւ [աշխարհաբար՝ գրաւեցաւ] Հայ Եկեղեցւոյ ժամա-
 կարգութեանց, կամ առաջին անգամ հարգադէպ զժամա-
 կարգութիւնս: Այլափոխեալ խմբագրութեան մէջ Իրաս-
 անակերտացւոյ բանքն դարձած եղած են. «Մանգա-
 « կունին նախգիր գտաւ Հայաստանեայց ժամկարգու-
 « թեանց». որոյ համար կ'ըսէ Նոր Հայկազեանն ի
 բառն Նախգիր. «Ընթերցիր կամ իմա Նախադիր, նախ-
 կին կարգադիր». բայց Հ. Բարսեղ Սարգիսեան (Քննար-
 արութեան Յովհան Մանգակունի-ն էր երէտեքութեանց վրայ,
 երես 26) կը կարդայ. «Սա՛ նախ գիր գրաւ, [աշխարհա-
 բար ներգործական գրաւ, փոխանակ իմանալոյ կրօն-
 ական գրաւեցաւ] Հայաստանեայց ժամկարգութեան»,
 եւ «գիր» բառով կ'ուզէ երկու բան հասկանալ, որոց
 երկրորդն է «նշանագիր, կամ խազ երգոց եւ շարսկի-
 նաց, ըստ ութ ձայնից»: Դ. Խաչկունց ալ միամտաբար
 կ'ընդօրինակէ զգրածն Սարգիսեանի:

Ունէի եւ Չորրորդ գիտելիս, ոչ զանձնէ Մանգա-
 կունւոյ, այլ զ'ԻՖ ծառէ նորին. եւ որովհետեւ այն կը
 պատկանի Հ. Գաթըրճեանի Պատարագամատոյցս 68 երե-

⁷. Հինգ բառքը չկան ի հրատարակութեան Արշակ Տէր-
 Միքիլեանի, այլ ի Վատիկանեան «Թիւ 3» հայերէն Զեռագրին,
 տես Գաթըրճեան, Սրբազան Պատարագամատոյց, Հայոց, երես 321,
 եւ ծան. 2. տես անդ եւ երես 337:

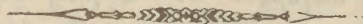
սին չորրորդ ծանոթութեան, կը մնայ այլում ժամանակի և տեղոյ:

Paulo minora canamus.—Տ. Ն. Գարամեան
կը գրէ Լոս-Տայի նոյն հատորոյն մէջ յերես 343. «Սխա-
« լուում է պարոնը (Տ. Յ.) կարծելով որ Physiocrate
« բառն ես եմ թարգմանել Բու-լէ-տն էշխան. այդ թարգ-
« մանութիւնը Միսիթարեաններին է. Բող Կէտնի Նորայրի
« Բառարանում. ինքս էլ չեմ հաւանել այդ թարգմա-
« նութեան և դրել եմ փակագծի մէջ, որ քննադատս
« բաց է թողել զիտմամբ»: Կը խնդրեմ ի պատուական
յօդուածագրէն ծանուցանել ինձ թէ որ Նորայրի որ
Բառարանին մէջ գտած է «Physiocrate. Բու-լէ-տն
էշխան»:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲՈՒԶԱՆԿԱՅԻ

Ստոքհոլմ, 3 B, Arsenalsgatan

8 Մայիս 1901

ԵՐԿՈՒ ԲՆՈՐՈՂ ԳԻՃ՝ ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՒՂՈՍԻ ԿԵՆՆՔԻՑ

Ա.

1864 թուականի ամառն էր: Թէոդոսիոյ Խալիպեան դըպրոցից ես նոր էի վերադարձել իմ հայրենիքը,—Ախալցխա: Հալրենակիցներն իս մեծագոյն մասը, մանաւանդ հարուստ դասակարգը, սաստիկ զժգոհ էր առաջնորդական փոխանորդ Գրիգոր եպիսկոպոս Սաղինեանցից: Կային ի հարկէ, և ջատագովներ. բայց սակաւ: Փոխանորդի հակառակորդները, ի միջի ալլոց, ասում էին, որ նա, իւր յոյսը Մատթէոս կաթողիկոսի վրայ դրած և ուղղակի նրա հետ լարաբերութիւն ունենալով միշտ, բացարձակ արհամարհում է ամէնքին, նոյն իսկ իւր սնընդմիջական իշխանաւորին, որ էր Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց Առաջնորդ Մակար եպիսկոպոսը:

Հակառակորդների ուրախութեանը չափ չկար, երբ լանկարծ ձայն ընկաւ թէ թեմակալ Առաջնորդը՝ Տփլիսից մեկնել է չալցեկութիւն իւր հօտին և թէ՛ օգոստոսի սկզբներին Ախալցխա կը լինի:

Քաղաքից 9 վերստ հեռու, տաճկաբնակ մը զիւղ կայ, անունը Ծնիս, որտեղ, սովորաբար, Ախալցխացիք դիմաւորում են Տփլիսից եկող իրանց պատուաւոր հիւրերին: Գիւղի արեւելեան կողմում՝ ընդարձակ պարտէզներ կան՝ բազմատեսակ պտղատու ծառերով: Թեմակալ Առաջնորդին Ախալցխա ժամանելու օրը՝ ալլո պարտէզներից մէկում՝ նախաճաշի ձոխ սեղան էր սարքուած: Գիւղն ու պարտէզները՝ ամբողջովին վիտրում էին Ախալցխայից եկած հոծ բաղմութեամբ: Աչքի էին ընկնում մանաւանդ հարուստ դասակարգը, Դրանց թւումն էր և իմ բարերարը, Կարապետ աղա Մութաֆեանց, որի հետ

Կս էլ եկած էի: Գրիգոր եպիսկոպոսը չկար Ասում էին, որ նա հիւանդ է ձեռքել: Որոշեալ ժամին Առաջնորդը հասաւ Օնիս:—Փառաւոր ընդունելութիւն եղաւ: ձառեր խօսուեցան: Սրբազան հիւրը՝ իրան կենաց առաջարկուած բաժակը ընդունելով՝ իւր հերթում բաժակ առաջարկեց Սագինեանցի և Ախալցխայի ժողովրդեան կենացը միասին, իբրեւ հօր և զաւակների: Գրիգոր եպիսկոպոսի անուան լիշատակութիւնը, աչն հս՝ աչդ ձեռով՝ ներկայ եղողների վրայ վատ ազդեց: Մի ծառի տակ, և բոլոր ժամանակը լուռ ու մունջ կանգնած, ես աչդ բանը պարզ կերպով նկատեցի: Չաթալբաշեան Յակոբ աղան, որ հարուստ դասակարգի առաջնակարգ անգամներից մէկն է և հմուտ գրաբառագէտ, չալտեց թէ՛ Գրիգոր եպիսկոպոսը հիւանդ լինելով՝ նրա խնդրանքը հասարակութիւնը սրբազան Առաջնորդի համար՝ առանձին իջեան է պատրաստել: Աստուած առողջութիւն պարգեւեցէ, ասաց Մակար եպիսկոպոսը ժպտախառն ձայնով ու աւելացրեց. Յակոբ աղա, Ախալցխայի չալորդար նը կարծեմ չորս սենեակ ունի: Երկու կուռակրօն անձինք դիւրութեամբ կարող ենք տեղաւորուել: Եւ որովհետեւ,—ինչպէս ասում էք,—Գրիգոր սրբազանը հիւանդ է, ուստի ես պարտաւոր եմ նրա մօտ իջեանել: Ուստի խընդրում եմ կարգադրէք, որ եկեղեցուց ես ուղղակի չալորդարան գնամ:

Մակար եպիսկոպոսին ես առաջին անգամ տեսայ աչդ օրը: Եւ թէպէտ մարդկանց և նրանց հաշիւներին ու միտումներին միանգամայն անտեղեակ մի պատանի էի ես աչդ ժամանակ, ալ ու ամենաչնիւ հասկացայ որ ժողովրդակաճք մի ինչ որ խաղ են ուղում խաղալ իրանց Առաջնորդի գլխին,—ուզում են նրան իրանց ձեռքը ձգել, բայց նա չէ ուզում խաղալիք դառնալ:

Նստեցանք կառքերը և կէս ժամից լետով՝ արդէն Ախալցխայումն էինք:

* *

Եկեղեցական թափուրով, որին ներկայ չէր փոխանորդը, Առաջնորդը եկեղեցի մտաւ և աչնտեղից չալորդարան:—Ես էլ ներս սլքուեցայ. Փոխանորդը առանձնացած էր իւր ննջարանում և,—ինչպէս ասում էին,—անկողնի էր ծառայում:—Մի քանի րոպէ՝ ոտքի վրայ եղած խօսակցութիւնից լետով՝

ժողովրդականք հեռացան: Եկեղեցու գաւթում լաջորդի հաս-
ցին շատ աննպաստ խօսքեր և առականը խօսուեցան ժողո-
վրդականաց մէջ: Ասում էին նաև որ նրա այս անգամուաւ
վարմունքը իրան վրայ շատ սուղ կը նստի, որ Առաջնորդը՝
իւր ստորագրելու կողմից՝ իրան հասած այս աստիճանի հրա-
պարակական յախատինքը ալ ևս կարող չէ տանել և ալլն:
Մարդիկ էլ եղան, որոնք սկսեցին Մակար եպիսկոպոսին ևս
դատապարտել թէ՛ թող է, հակաժողովրդական է, անձնասի-
րութիւն, պատուասիրութիւն չունի: Ոմանք էլ թէ՛ խորա-
մանկ է, խալթող օձ է, «փափուկ փուշ» է, քարը բամբակի
մէջ է դնում և աչնպէս ձգում և ալլն և ալլն:—Ոմանք էլ
սկսեցին Մատթէոս կաթողիկոսին մեղադրել, թէ Սաղինեան-
ցին շատ երես է տուել, թէ՛ ամէն կարգ ու կահոնի խան-
գարման պատճառ է դարձել, թէ՛ Սաղինեանցը նրան կաշա-
ռում է նոյն իսկ գուրբաներ բնծալ ուղարկելով:

Աերջ ի վերջոյ՝ մարդիկ ցրուեցան, որոշեւոյժ որ Կարա-
պետ աղա Մութաֆեանցը հետեեալ օրը Առաջնորդին հաշի-
հրաւիրէ իւր տանը:

* *

Նոյն օրը, երեկոյեան, Կարապետ աղան ինձ էլ հետը
վերցնելով, գնացինք լաջորդարան:

—Ո՞վ է այս պատանին, լօնքերը կիտելով հարցրեց
Մակար եպիսկոպոսը:—Ես պատմեցի իմ ով լինելը:— Այնու-
հետեւ Մակար եպիսկոպոսը մանրամասն տեղեկութիւն հարց-
րեց ինձանից Խալիպեան դպրոցի, նրանում աւանդուած ա-
ռարկաների ու լեզուների և ուսուցիչների մասին: Եւ դառնալով
դէպի Մութաֆեանը՝ զովեց Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազեա-
նին, նրա բացարած Փարիզի Հակադեան և Թէոդոսիոյ Խալի-
պեան դպրոցները, նրա ուսումնականութիւնը և նրա լեզուա-
գիտութիւնը:—Օրհնեց Մութաֆեանցին, որ ինձ Խալիպեան
դպրոցն է ուղարկել և ապա դառնալով դէպի ինձ հարցրեց՝
«ձեր տեսչի (Խորէն վարդապետ Գալֆաեանի) դէմ ապրս-
տամբողները մէջ դու չկայիր»:—Ես շփոթուեցաւ:

—Ճշմարիտ է, որ կամեցել էք ձեր տեսչին քարկոծել:
Ես լուռ էի: Եւ պատկառում էի նա մանաւանդ իմ բարերար
Մութաֆեանից, որ Խալիպեան դպրոցում տեղի ունեցած
խայտառակ անցքից և իմ ունեցած մասնակցութիւնից տեղե-

Հուլիսն չունէր։—Իսկ թէ Մակար եպիսկոպոսը ո՞ր տեղից էր լսել այդ անցքը, որի մանրամասնութիւնը ինձանից լաւ էր իմանում, մինչ օրս ինձ համար գաղտնիք է մնացել։

Վերջի վերջոյ՝ Մութաֆեանցը սրբազանին ճաշի հրաւիրեց հետեւեալ օրուայ համար։—Նա լոնձն առաւ։ Վերջ Գրիգոր սրբազանին չէք խնդրել, — վրայ բերեց Մակար եպիսկոպոսը։ Ուրախութեամբ կը հրաւիրէի, պատասխանեց Մութաֆեանցը, բայց Գրիգոր սրբազանը հիւանդ է։—Մանր հիւանդ չէ. ես նորան տեսայ, մի քանի օր առաջ Գրիգոր է եղել։ Այժմ լաւ է, կարող է ճաշին գալ, եթէ հրաւիրէք։

Ինձ քաջ չափնի էր, որ Մութաֆեանցի համար շատ ծանր էր Սագինեան եպիսկոպոսին ճաշի հրաւիրել, այն ես մի ախպիսի ճաշի, որ պէտք է ունենար Մութաֆեանցի իրան տանը և ուր Սագինեանցի հակառակորդները պիտի լինէին բացառապէս։ Ուստի և Մութաֆեանցը չափանց որ ինքը պարտաւոր է Գրիգոր սրբազանին ևս հրաւիրել, սակայն... — Կարապետ աղա, — Մութաֆեանցի խօսքը ընդհատեց Առաջնորդը, — չէ որ ես սրբազանի հիւրն եմ։ Եւ հիւրի համար անքաղաքավարութիւն է ճաշի գնալ առանց տանուտիրոջ։ — Մութաֆեանցը չաղթուած էր։ Բոլորովին ակամայից սա մտաւ Գրիգոր չաջորդի առանձնասենեակը և քիչ չետոյ դուրս գալով չափանց, որ Սագինեանցը հրաժարուում էր ճաշի գալ։

— Բարի. եթէ նա ևս չկարողացաւ գալ՝ միմիայն ինքս կուգամ, ասաց Մակար եպիսկոպոսը։ Մենք դուրս ելանք։

Հետեւեալ օրը Մութաֆեանցի տանը մեծ բազմութիւն կար ճաշին։ Հոգևորականներից ներկայ էին միմիայն Մակար եպիսկոպոսը և մալր եկեղեցւոյ աւագ երեցը։ — Ճաշը շատ լուրջ կերպով անցկացաւ։ Յաջորդի կամ նրա վարմանց մասին ոչ մի խօսք, ոչ մի ակնարկ չեղաւ։ — Ամէնքն էլ ակնածում, պատկառում էին սրբազան Առաջնորդից։

Չորս օրից չետոյ Մակար սրբազանը ճանապարհ ընկաւ դէպի Ախալքալակ։— Խուռն բազմութիւն հաւաքուած էր եկեղեցւոյ գաւթի։ — Խաղմաթիւ ձիաւոր երիտասարդներ և կառքեր շրջապատած էին նրա կառքը։ Քաղաքի իշխաններով և ասնաֆապետներով շրջապատուած՝ սրբազանը չաջորդարանից դուրս եկաւ, մտաւ եկեղեցի, գաւթում վխտացող հոծ

բազմութեանը խաչակնքեց և կառք նստաւ, Սագինեանցը՝ դարձեալ չկար, իսպառ չէր երևում:

Կառքերն ու ձիերը սլացան: Քաղաքից 5 վերստ հեռու՝ Մինադա կոչուած գիւղի միջով անցնում էր Կուր գետը, որի կամրջին դեռ նոր էր հասել բազմութիւնը՝ երբ ժողովրդեան մէջ մի աղաղակ փրթաւ լանկարծ «Սագինեանը գալիս է»:— Առաջնորդի կառքը կանգ առաւ:— Ամէնքի աչքերը դէպի լեռ ուղղուեցան: Եւ ինչ ենք տեսնում: Վարդան աղա Վարդանեանցը, — Գրիգոր եպիսկոպոսի միակ բարեկամ ու պաշտպան իշխանը Ախալցխայում, — եպիսկոպոսի հետ մի կառքում նըստած՝ սրնթաց արշաւում են: — Քրքիչ, քրթմնջիւն, հեզնութիւններ սկսուեցան ժողովրդեան մէջ:

Մակար եպիսկոպոսը նրան հետևելով և շատերը, հէնց ահն է, որ կառքերից վալը էին իջնում և՛ ահա Սագինեանցը վեղարը հանած՝ և Առաջնորդի առաջ չոքած՝ ասում է՝ «հալը, մեղան լերկինս և առաջի քո»:

— Վեր կաց, Պողէ, խիստ է քեզ ընդդէմ խթանի աքացել: — Այս եղաւ Առաջնորդի պատասխանը: Ժողովուրդը մէկ գմէկ հրում, հրմշտկում էր: Ես լեռ մղուեցաւ: Եւ էլ չլսեցի: Եւ խօսակցութիւնը, որ 10 րոպէի չափ տեղի ունեցաւ Մակար եպիսկոպոսի և նրան շրջապատող վեղարաբաց Գրիգոր եպիսկոպոսի և գլխաբաց իշխանների մէջ:

Այս միաշն հաստատ գիտեմ, որ այդ խօսակցութիւնը ահն հետեանքն ունեցաւ: որ Սագինեանը և իրեն հակառակորդները միմեանց հետ հաշտուեցան: Գոնէ ահտեղի ու անտեղի խօսք ու զրոյցներն, որ, ինչպէս ասում էին, — երկար ժամանակից ի վեր խօսում էին լաջորդի և ժողովրդեան մասին, այնուհետև իսպառ դադրեցան:

Բ.

1867 թուականին Գէորգ Գ. կաթողիկոսը մեծաշուք հանդիսով մուտք գործեց Տփլիս, ուր ես Մութաֆեանցի առևտրական գրասենեկի կառավարիչն էի այդ ժամանակ: Կաթողիկոսի չքախմբի մէջն էր նաև Խորէն վարդ. Գալֆախեանը: Վեհ. Հայրապետի Պետրբուրգից վերադառնալիս նորա հետ եկաւ նաև Գաբրիէլ վ. Ալվազեանը: Այդ ժամա-

նաև Տփլիսումը թալիպեան զպրոցի ստաներից 14 հոգի կալինք: Լսելով Գաբրիէլ վարդապետի գալը՝ մենք ժողովուեցանք և հետեալ օրը այցելութեան գնացինք մեր նախկին վերատեսչին, որ Առաջնորդարանի ներքին լարկումն էր ապրում:

* *

Մօտ մի ժամ տեսց մեր և մեր սիրելի վերատեսչի տեսակցութիւնը: Այժմեանը շատ հետաքրքրում էր մեզանից իւրաքանչիւրի ներկայ վիճակով: Եւ շատ ուրախանում ու մխիթարում էր մեզնից ստացած տեղեկութիւններով: Յետոյ նա մեզ պատմեց այն փոփոխութիւնները, որ կատարուած էին թալիպեան զպրոցում և որ, վերջ ի վերջոյ, փակուած էր:

Նախ քան հրաժեշտ տալը՝ մենք չալտեցինք նրան, որ ցանկանում ենք վեհափառ կաթողիկոսի աջն առնել և խնդրեցինք, որ նա ինքը մեզ առաջնորդէ:

— Մեծաւ սիրով, պատասխանեց հայր սուրբը և, փոքր ինչ միտք անելով և, կարծես, մի գիւտ արած լինելով՝ ուրախ դէմքով վրալ բերեց. «Այն ատեն աղէկ չէր լինիլ, տղայք, եթէ որ ձեր կողմէն խնդիր մըն ալ գրէիք և Վեհափառին խնդրէիք, որ թալիպեան զպրոցը նորէն բանալու տնօրէնութիւն մը ընէր»:

Մենք համաձայնեցանք: Խնդիրը պատրաստեցինք, նախապէս իրան ցոյց տուինք, և մի քանի օրից լստոյ՝ Գէորգ Դ. կաթողիկոսին ներկայանալով խնդիրը կարգացինք: Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաճեց չալտնել, որ ինքն ևս համակիր է մեր ցանկութեան և թալիպեան զպրոցի վերստին բացումը՝ նրա գլխաւոր հոգսերից մէկն է լինելու:

Աւրախ տրամադրութեամբ վեհարանից ցած եկանք Գաբրիէլ հայր սուրբի սենեակը: — Այդտեղ նա մեզ առաջարկեց, որ եթէ նիւթական միջոցներս կը ներեն՝ Վեհափառին մի ճաշ տանք: Եւ ճաշը տրուի մի պարտիզի մէջ, որ, առ հասարակ, Վեհափառը շատ է սիրում: — Մեծ սիրով և պարծանքով ընդունեցինք մենք այդ առաջարկը և հետեալ օրը մեր մէջ հարկաւոր դրամը հանգանակելով՝ երեկոյեան եկանք չալտեցինք, որ փողն արդէն պատրաստ է. մնում է Վեհափառի հաճութիւնը ստանալ և ճաշի օրը որոշել: Իսկ ճաշեալու տեղ՝ որոշել էինք Մուշտախիդի պարտէզը:

Գաբրիէլ հայր սուրբի ուրախութեանը շափ չկար:—Նրա խորհրդով՝ մեզանից երեք հոգի բարձրացանք իսկոյն վեհա-
րան՝ կաթողիկոսին և իւր շքախմբի անդամներին խնդրելու:

• •

Դահլիճում մեզ պատահեց Մակար եպիսկոպոսը:

Աջը առանք, լալտնեցինք թէ ինչու համար ենք ուզում
կաթողիկոսին ներկայանալ:

—Ճաշ տուողներդ քանի՞ հոգի էք, հարցրեց մեզ Մա-
կար եպիսկոպոսը:

—14 հոգի, պատասխանեցինք մենք:

—Ամէնքդ էլ Խալիպեան զպրոցի սաներն էք:

—Այո՛:

—Ի՞նչ պաշտօններ էք վարում:—Մի առ մի պատմե-
ցինք:

—Ամուսնացած էք:

—Ոչ:

—Ամէնքդ էլ ամուրի էք, հարցրեց նորից Մակար ե-
պիսկոպոսը իւր ձայնի մէջ զգալի դժգոհութիւն արտայայտե-
լով:

—Այո՛, ամէնքս էլ ամուրի ենք, դժգոհութեամբ պա-
տասխանեցինք:

—Գաբրիէլ հայր սուրբի հետ այդ մասին՝ նախապէս
խորհրդակցե՞լ էք:

—Ո՛չ, պատասխանեցինք մենք:

—Ուրեմն գնացէք դեռ առաջ Գաբրիէլ հայր սուրբի
կամքն ստացէք:

Մենք վարանում էինք: Մակար եպիսկոպոսի թէ առա-
ջուան հարցմունքները և թէ վերջին խօսքերը մեզ վրայ շատ
վատ ազդեցին:

—Գնացէք, որդիք, գնացէք Գաբրիէլ հայր սուրբի հետ
խորհրդակցեցէք,—կրկնեց Մակար եպիսկոպոսը և շուտ եկաւ՝
մտաւ իւր սենեակը:

Վերաւորուած ու զայրացած՝ իջանք և Գաբրիէլ հայր
սուրբին լալտնեցինք ամէն ինչ:—Նա շատ ախրեց: Եւ Մա-
կար եպիսկոպոսի վարմունքը նրա նախանձոտութեանը ար-
գասիք համարեց:—Ի վերջոյ պատուիրեց, որ Մակար եպիս-

կոպոսին թախանձենք, որ ինքը ևս անպատճառ ներկայ լինի ճաշին:

Նորից բարձրացանք. և նորից Մակար եպիսկոպոսին հանդիպելով՝ լալտնեցինք, որ Գաբրիէլ հայր սուրբը ընդդէմ չէ մեր ցանկութեանը:

Բոպէական լուսթիւնից լետով՝ Մակար եպիսկոպոսը հրամայեց շաթիրին՝ մեր գալուստը ղեկուցանել Վեհափառին:— Շաթիրը վերադարձաւ և մեզ հրաւիրեց ներս:

Կաթուղիկոսը առանց ալլեալլութեան և առանց որ և է հարց ու փորձի, մեր հրաւէրը ընդունեց իսկոյն, մեր ընտրած պարտէզին հաւանութիւն տուեց և ճաշի օրը որոշեց չորրորդ օրը:— Յաղթանակ տարածների նման մենք վեհարանից դուրս եկանք. մի առ մի մտանք շքախմբի անդամներից իւրաքանչիւրի սենեակը և խնդրեցինք: Ամէնքն էլ ուրախացան, նա մանաւանդ Պետրոս եպիսկոպոսը, որ մեզ խորհուրդ տուեց՝ ճաշի սեղանը պարտիզի կանաչոտ տեղում սարքել:— Ճաշ պատրաստելն էլ՝ Յովհաննէս աղա Մամիկոնեանցին լանձնել, որի հասցէն ևս Պետրոս եպիսկոպոսը մեզ տուեց. «Իմ կողմանէ Յովհաննէս աղային աս ալ կըսէք, որ փոքր լցած գառ մըն ալ պատրաստէ»:— Մեծ սիրով, մեծ սիրով, ասացինք մենք և մտանք Մակար եպիսկոպոսի սենեակը, որ նրան էլ խնդրենք:

— Յօժարութիւն տուեց Վեհափառը՝ հարցրեց նա ժանդառտ ձայնով:

— Այո՛, — ասացինք մենք և ուղղում էինք սենեակից դուրս ելնել, բայց նա վրայ բերեց:

— Բաց ի խալիպեան դպրոցի սաներից հօ ուրիշ մարդիկ չպիտի լինին:

— Ոչ:

— Ձեզանից որի տանը ոլէտք է լինի ճաշը:

— Տան մէջ չպիտի լինի, ալ բացօթեայ, պարտիզում:

— Պարտիզում: Եւ սրբազանի երեսը թթուեց:

— Այո՛, պարտիզում:

— Ո՞ւմ պարտիզում:

— Մուշտալիզում:

— Ի՞նչ, — պոռաց Մակար եպիսկոպոսը և ժանգոռոտեց:

— Մուշտալիզի պարտիզում: Վեհափառը արդէն իւր լօ-

ժարութիւնը տուել է: Պետրոս սրբազանը ևս... մենք սկսեցինք տաքանալ:

—Յակոբ, մեր խօսքն ընդհատելով՝ սրբազանը իւր ծառային ձայն տուեց: Մենք մի րոպէ կարծեցինք, որ Մակար եպիսկոպոսը ծառային կանչում է մեզ իւր սենեակից դուրս վաղեմեաւ, որովհետեւ, լիրաւի, մենք արդէն սկսել էինք կուպիտ ձև տալ մեր խօսքերին ու շարժումներին: Եւ այն աստիճան չուղուած էինք, որ, թերեւ, դիմադրէինք էլ, եթէ սըրբազանը իւր ծառային ալիպիսի հրաման տար:—Յակոբ,—դարձաւ սրբազանը ներս մտնող ծառային,—երեցփոխանին կանչիր:—Ծառան դուքս գնաց: Մեր կասկածն աւելացաւ: Բարեբաղդաբար շուտով էլ փարատուեցաւ, երբ Մակար սըրբազանը դարձաւ դէպի մեզ, ասելով՝ «Վեհափառը այս քաղաքին և սրա պարտէզներին անծանօթ գոյով՝ յօժարացել է Մուշտալիդի պարտիզում ճաշել: Սակայն դուք ինչո՞ւ չէք խորհել, որ ամենայն Հալոց կաթողիկոսին Մուշտալիդ տանել և այնտեղի ժխորի մէջ ճաշ տալն՝ անպատուութիւն կը լինի թէ Նորին սրբութեան համար և թէ աղգին համար, որոչ անդամները դուք ևս էք: Այդպէս է թէ ոչ:—Հնդուհո՞ւմ էք իմ կարծիքը:—Մենք չգիտէինք ինչ պատասխան տանք: Եւ սկսեցինք միմեանց երեսին մտիկ տալ:

—Բաց ի դրանից, —չարունակեց Մակար սրբազանը,—Մուշտալիդի մէջ՝ մարդկանց և կառքերի անդադար երթևեկութիւնը Վեհափառին անհանգստութիւն կը պատճառեն: Ուստի ես ահա երեցփոխանին կանչեցի և կը պատուիրեմ, որ նա ինքը մի չարմարաւոր պարտէզ գտնի:—Համաձայն էք իմ և երեցփոխանի ընտրութեան: Մեր ընտրած պարտիզի համար ձեզանից վարձ էլ չի պահանջուիլ:—Գնացէք դահլիճը, ձեզ ու ձեզ խորհեցէք և եկէք ձեր որոշումը ինձ յայտնէք:

Գուրս ելանք. մտանք Գաբրիէլ հայրսուրբի մօտ:—Նա նորից տխրեց և նորից նախանձի և ատելութեան վերագրեց Մակար եպիսկոպոսի արարմունքը: Խօսակցութիւնից պարզուեցաւ, որ Գաբրիէլ վարդապետի ցանկութիւնն այն է եղել, որ Տփլիսի հասարակութիւնը իմանալ, որ մենք,—իւր նախկին աշակերտներս,—ամենայն Հալոց կաթողիկոսին ճաշ ենք տուել: Մի և նոյն փառասիրութեամբ մենք-աշակերտներ ևս՝ վարակուած էինք: Մինչդեռ Մակար եպիսկոպոսի բռնած դիր-

քով մերնպատակին չէինք հասնիլ:—Մեր փառասիրութիւնը լա-
զուրդ չէր ստանում: Այսպէս էինք դատում ալն ժամանակ մենք,
14 անփորձ պատանիներս: Այսպէս էր դատում և մեր սիրելի ու-
լուսահոգի Գաբրիէլ հայր սուրբը: Վերջի վերջոյ մտածելով որ եթէ
Մակար եպիսկոպոսի խորհուրդը մերժենք, կարող է պատահել,
որ մեր ճաշը բոլորովին խափանել տալ, վասն զի,—այսպէս
էր ասում Գաբրիէլ հայր սուրբը,—ւանիկալ կամակոր և լա-
մառ մարդ մըն է՝, ուստի պատգամաւորներս նորից բարձ-
րացանք և լայտնեցինք Մակար եպիսկոպոսին, որ իւր խոր-
հուրդը ընդունում ենք:

—Շնորհակալ եմ, որ վատահացաք ինձ վրայ, ասաց նա:

—Սրբազան, Վեհափառի կառքին չո՞րս ձի լծել տանք
թէ վեց, հարցրեց մեզանից մէկը:

Այդ մասին չետոյ կը խորհենք,—պատասխանեց Առաջ-
նորդը:

—Բայց մեզ անհրաժեշտ է ալժմեանից ալդ բանն իմա-
նալ, որպէս զի ըստ ալնմ կառապանին պատուէր տանք ձի-
անք պատրաստելու:

—Տակաւին ժամանակ շատ կալ: Յետոյ կը որոշենք:

Դուրս եկանք: Եւ կառքի ձիերի պատմութիւնը ևս
հաղորդեցինք Ալվազեանին, որ իւր կողմից որոշեց, որ ձիե-
րի թիւը 4 լինի և թէ՝ աւելորդ է ալդ մասին ալ ևս Մա-
կար եպիսկոպոսի խորհրդին դիմելը:

Հետեւալ օրը Մակար եպիսկոպոսի կողմից մի մարդ մեզ
տարաւ և ընտրուած պարտէզը ցոյց տուեց. նա դտնուում էր
քաղաքից բոլորովին դուրսը, Վերալի ¹⁾ կողմը: Ճշմարիտ է՝
պարտէզը շատ գեղեցիկ էր, ծառազարդ, ծաղկաւէտ, դալարա-
գեղ, բայց բոլորովին առանձնակի: Ճանապարհներից և եր-
թեկեկութիւնից իսպառ կտրուած:

Ճար չունէինք, քնչ կարող էինք անել: Այդ տեղ էլ
պատրաստել տուինք մեր ճաշը:

Որոշեալ օրին և ժամին վանքի գաւիթը մտան Վեհա-
փառի քառածի և միւս հասարակ կառքերը:

Մտանք Գաբրիէլ հայր սուրբի և միւս եպիսկոպոսների
և վարդապետների սենեակները: Ամէնքն էլ կազմ և պատ-

¹⁾ Եկեղեցական ալզին է դա:

բաստ էին և սպասում էին կաթողիկոսի դուրս գալուն Մակար եպիսկոպոսի հետ:—Մտանք դահլիճը: Շաթիրը մտաւ Վեհափառի սենեակը՝ իմաց տալու: Մի քանի րոպէից լետոց՝ նոյն սենեակից դուրս եկաւ Մակար եպիսկոպոսը միահնակ, վեղարը գլխին և գաւազանը ձեռին և դառնալով դէպի մեզ ասաց՝ «Վեհափառը տկար է, չէ կարող գալ ճաշին:—Ինձ պատուիրեց, որ իւր հայրական օրհնութիւնն ու գոհունակութիւնը ձեզ լստնեմ: Ձեզ հետ ճաշին կը լինինք ես և միւս սրբազաններն ու վարդապետները: Գնանք, հրամեցէք»,— ասաց և քալելը դէպի դուրս ուղղեց:

Մենք ալլալուեցանք, լուզուեցանք:

—Յակոբ, — ձայն տուեց եպիսկոպոսը իւր ծառային, — երեցփոխանին ասա՝ Վեհափառի կառքը ճանապարհ գծէ: Եւ իջաւ ներքեւ, գաւիթը, ուր արդէն հաւաքուած էին մեր հիւրերը: Յուսախաբ, գլխակոր, սրդողած մենք էլ վալը իջանք սանդուղներից և ուզում էինք Գաբրիէլ հայր սուրբի հետ առանձին խօսել, բայց նա արդէն Մակար եպիսկոպոսի հետ կառք էր նստել և միմեանց հետ խօսում էին:—Գոչնիցը երևում էր, որ Գաբրիէլ հայր սուրբը եւ՛ սրդողած էր:—Երեցփոխանը Վեհափառի կառքը լետ դարձրեց: Ամէնքը նստեցան իրենց կառքերը և գնացինք:

°*

Ճաշի վրայ առաջին բաժակը առաջարկեց Գաբրիէլ հայր սուրբը լանուն կաթողիկոսին: Ամէնքս ոտքի ելանք և «Տէր կեցո՛ղու զհալս» երգեցինք: Վեհափառի կողմից շնորհակալութիւն լստնեց Մակար եպիսկոպոսը, և իւր կողմից բաժակ առաջարկելով ի՛ պատիւ Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազեանին՝ մի շատ գեղեցիկ ճառ խօսեցաւ:—Ճառը ամենալաւ տըպաւորութիւն գործեց ամէնքիս վրայ: Գաբրիէլ հայր սուրբը այն աստիճան զգածուեցաւ, որ համբուրեց Մակար եպիսկոպոսին: Եւ սա նրան: Մենք, աշակերտներս, նոյնպէս զգածուեցանք և մի լաւ համբուրեցինք թէ Գաբրիէլ հայր սուրբի և թէ Մակար սրբազանի աջերը:

Հաշտութիւնը կատարեալ էր: Գաբրիէլ վարդապետն էլ մենք, աշակերտներս էլ, մոռացանք ամէն ինչ:—Մակար եպիսկոպոսը, իւր ճառով, կարծես մագնիսացրեց մեզ:

Այդ րոպէում լանկարծ մտքումս պատկերացաւ նոյն

Մակար եպիսկոպոսը, դրանից երկու տարի առաջ, Ախալցը-
խայի մօտ՝ Մինազա գիւղի կամրջի մօտ, շրջապատուած Գրի-
գոր եպիսկոպոս Սաղինեանցով և Ախալցխայի իշխաններով,
խօսում էր մի քանի րոպէ։— Այն ժամանակ նա իւր խօսքե-
րով Ախալցխայի իւր փոխանորդին հաշտեցրեց տեղւոյն իշ-
խանների հետ։ Այժմ իւր ճառով՝ Գաբրիէլ վարդապետին և
մեզ հաշտեցրեց իրան հետ, իրան՝ որ մեզ թշնամի էինք
կարծում։

* *

Հետզհետէ մեր ճաշը ընտանեկան կերպարանք ստացաւ։
Առատութեամբ շամպայն խմեցինք։ Ամէնքս էլ ճառում էինք,
երգում էինք։ Առաջին անգամ մի նոր երգ էլ լսեցինք.—
«Ակուռիին մեծ կարասին», որ Պետրոս եպիսկոպոսը երգեց։
Սակայն դեռ ճաշը չվերջացած՝ տեսանք որ Մակար եպիսկո-
պոսը չկալ։— Ասում էին, որ ծառի տակ քնած է։ Ուղում
էինք գտնել արթնացնել, սակայն Ավագեանը լալտնեց, որ
Մակար սրբազանը գնացել է իրանից թոլտոլութիւն ստա-
ցած գոլով։

Մի ժամից լետով՝ կառքերն եկան և մենք վերադարձանք։
Հենց այն է, որ մենք Վանքի գաւիթը մօտանք և ահա ժամը
դուրս էր եկել և Մակար եպիսկոպոսը մի քահանայ առաջը
ձգած՝ առաջնորդարան էր գնում։ Օրը շաքաթ էր և ժամա-
ւորների մեծ բազմութիւն՝ կար։— Մենք շատ ուրախացանք,
որովհետեւ ժողովուրդը տեսաւ, որ մենք, խալիպեան դպրոցի
աշակերտներս, ամենայն հայոց կաթողիկոսին ճաշ ենք
սուռել, թէպէտ և կաթողիկոսը ճաշին ներկայ չէ եղել տկա-
րութեան պատճառաւ, իբր թէ...— Հենց այն էր, որ Գաբ-
րիէլ հայր սուրբին մեր հրաժեշտը տալով՝ աշակերտներս
դուրս էինք գալիս և ահա Մակար եպիսկոպոսը, իւր ծառայի
միջոցաւ, մեզ վերև է կանչում։— Բարձրացանք։ Ճաշարանը
տարան մեզ։ Առաջնորդը նստեց և մեզ նս հրաւիրեց նստելու
իւր շուրջը։ Ծառան չալ բերեց։ Խմեցինք, խօսեցինք։ Յետոյ
Մակար սրբազանը կաթողիկոսի կողմից մեզ օրհնեց, շնոր-
հակալութիւն արաւ և իւրաքանչիւրիս մի մի աւետարան ըն-
ծալեց նորին սրբութեան անունով։ Մենք էլ, Գաբրիէլ հայր
սուրբն էլ, ի հարկէ, հասկացանք, որ վեհափառ կաթողիկո-
սի տկար լինելը Մակար եպիսկոպոսի սարքած բանն էր։ Եւ

թէպէտ սկզբում վշտացանք, զայրացանք նրանից, սակայն, վերջ ի վերջոյ, այն եղրակացութեան եկանք, որ մեր կողմից, լիրաւի, միանգամայն երեսալուծիւն էր (եթէ ոչ լանդշտայնի թիւն) ամենայն հալոց կաթողիկոսին ճաշի հրաւիրել այն էլ Մուշտայիդի պարտէզում: Համոզուեցանք, որ Մակար եպիսկոպոսի վարմունքը ոչ նախանձ էր, ոչ ատելութիւն թէ՛ այդ մարդը ոչ կամակոր է և ոչ էլ լամառ, այլ վերին աստիճանի կարգապահ, եկեղեցւոյ Պետի անուան և պատուոյն նախանձախնդիր. մի և նոյն ժամանակ այնքան խոհեմ և տակտով, որ թէ Գաբրիէլ հալը սուրբի ցանկութիւնը կատարեց և թէ մեզ, պատանիներիս, սիրտը չ'կոտրեց,—սիրաշահեց:

* *

1881 թուականին ես, որպէս Ախալցխայի քաղաքագլուխ, էջմիածին գնացի եկեղեցական-հասարակական մի գործով: Մակար եպիսկոպոսը այդ ժամանակ Բեսարաբիոյ թեմի առաջնորդ էր: Իսկ Գրիգոր եպիսկոպոս Սագինեանցը՝ Ախալցխայում լաջորդ էր դարձնալ:—Վրաստանի և խմբեթի թեմակալ առաջնորդն էլ Գաբրիէլ եպիսկոպոս Ալվազեանն էր: Մի անգամ առիթ եղաւ և ես Վեհափառ կաթողիկոսին պատմեցի 1867 թուականում ի պատիւ իրան մեր տուած ճաշի այս պատմութիւնը: Դէորդ Գ. մտաբերեց և չալտնեց, որ լիրաւի, Մակար եպիսկոպոսն է եղել, որ իրան համոզել է չըբալ մեր ճաշին: «Վահրամ,—ապա դարձաւ Վեհափառը զէպ ի սրբազան Մանկունին,—ըշդէ անկէ աղէկ Տեղակալ շենք կրնար գտնել:—Նախարարին թուղթ մը գրէ, որ զՄակար եպիսկոպոս Տեղակալ կը նշանակեմ կոր:—Յալտնի է, որ այլպէս էլ եղաւ:

* *

Մակար եպիսկոպոսի տեղակալութեան և կաթողիկոսութեան ժամանակներիցը՝ ինձ աւելի դէպքեր և իրողութիւններ են չալտնի, *) որոնք վերին աստիճանի բնորոշ են և ցոյց են տալիս, որ 1891 թուականում, անակնկալ կերպով, ի Տէր հանգչող Տէր Մակար առաջին՝ ճանաչուած և գնահատուած չէր իւր աղջից, որոնք ցոյց են տալիս, որ նրա հոգևոր և աշխարհիկ հակառակորդները, որոնց թիւը լէգէօն էր,—իրանց թէ բանաւոր և թէ գրաւոր մերկացումներով և չարձակ .ւմներով զեկավարուել են, ամենամեծ մասամբ, իրանց

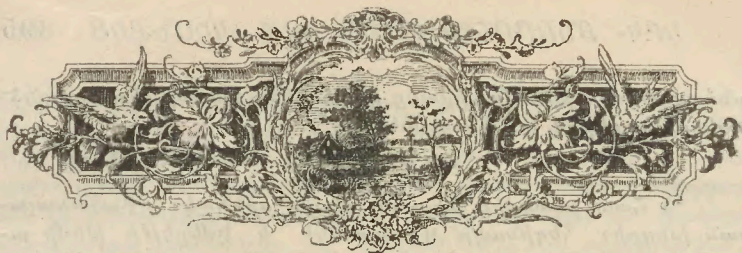
*) Յանկալի կլինէր, որ արժ. հալըը իւր լիշողութիւնները օր առաջ գրի առնելով, հրատարակութեան տար:

անհասկացողութեամբ, իրանց կարճամտութեամբ, իրանց անձնական կրքերով ու մրտումներով *):

ԵՂԻՇԷ ԳԱՀ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

*) Շատ շատերից ահա մի թարմ օրինակ, ահա հանապա-
կան խնդրի՝ հեղինակը՝ Վրաստանի և Իմերէթի թեմի ա-
ռաջնորդութիւնից իւր հրաժարուիլը՝ վերագրում է Մակար
կաթողիկոսի «ազգայնական» շարժումը: Մակար սրբազան
Արիստակէսը չէ մեղանշում արդեօք ճշմարտութեան դէմ: Ըն-
թերցողը պէտք է գիտենայ, որ Վրաստանի և Իմերէթի նախ-
կին առաջնորդ գեր. Արիստակէսը Սինօյի մի քանի հրա-
մանները չէր գործադրում: Սինօղը, և նոյն իսկ Մակար կա-
թողիկոսը, նկատողութիւն են անում առ ալդ և հրամաններ-
քի գործադրութիւնը պատուիրում: Բայց առաջնորդը չամա-
ռում է: Սինօղականք զալրանում են և կաթողիկոսին դի-
մելով՝ խնդրում, թախանձում են օրինական միջոցներ գործ
դնել անհնազանդ առաջնորդի դէմ: Կաթողիկոսը որոշում չէ
անում, որով և վշտացնում է Սինօղականներին:— Ի վերջոյ
1888 թուականին երբ Նորին Օծութիւնը Տփլիս է գալիս՝
Կոնստանտնուպոլիս հրամայում է Սինօղին անկասար ֆնացած
հրամանների գործադրման մասին օրագիր կազմել և գործա-
դրել:.. Օրագիրը կազմուում է, անդամները ստորագրում են,
իսկ Առաջնորդը չէ ստորագրում և իւր հրաժարագիրն է ներ-
կայացնում:— Բուն իրողութիւնը ահա այս է: Հարցնում ենք
անաչառ անկողնապահ ընթերցողից՝ այս դէպքում Մակար
կաթողիկոսը «ազգայնական» է արեւ արդեօք, թէ Ա-
ռաջնորդի «ազգայնական» վերջ դնելով՝ նրա հակառակորդ
Սինօղականաց լուզուած կրքերը սանձահարել է:— Իսկ եթէ
ընթերցողին չալտնի լինին սրբ. Արիստակէսի չիշեալ հրաժա-
րականին հետևող ժողովրդական (և պէտք է ասել արուեստա-
կան) խլրտիւնները, լրագրական թնտրիգներն, որոնք Թիֆլի-
զում սկսուեցան, Բագուում (ուր եկած էր Կաթողիկոսը) ար-
ժարժուեցան և Գանձակում վերջացաւ, — եթէ, ասում եմ ես,
ալդ ամէնը հրապարակ դուրս գալ, այն ժամանակ նոյն իսկ
Մակար կաթողիկոսի երգուեալ հակառակորդները չեն կարող
ուրանալ, որ սրբ. Արիստակէսի պաշտօնից հեռանալու գոր-
ծում՝ եթէ մի մեղաւոր կալ, — դա բացառապէս ինքը սրբ.
Արիստակէսն է:— Անուամենայնիւ Մակար կաթողիկոսը սրբ.
Արիստակէսի և նրա կուսակիցների թնտրիգներին երբէք ոչ
դարձնող չէր, երբէք Աղդակեանի հրաժարագիրը կառավա-
րութեան ներկայացնող չէր, եթէ որ սրբ. Արիստակէսը իմա-
նար, կամ իմանալ կամենար, որ Մակար կաթողիկոսը ոչ
ճշման ենթարկուող անձ է, և ոչ էլ, իւր ևս ամենայն Հայոց
կաթողիկոս, մի թեմի առաջնորդի առաջ խոնարհող, նուա-
սացող:

Ծան. 107.

ԴԺՈՒՆՅՈՒՆ ԳՆՅՄԱՆ

(Կեանքից մի առակ):

Մեր Մարկոս աղան մի հարուստ մարդ էր,
Ամբողջ քաղաքին ոչ պակաս լալտնի
Իւր ժըլատութեամբ:

Ինքը նիհար էր, թույլ կազմուածքով
Եւ ոչ էլ ալնքան բարձր հասակով.
Գըլուխը փոքրիկ, տափակ և տձև,
Ծածկուած էր խուզած, կարճիկ մազերով
Խառն ու պիտակով.

Ճակատն էլ նեղ էր և քիչ լիտ ընկած.
Երկու լոնքն իրար պ'նդ կըպած էին.
Աչքերը մանր, անփալլ, քիչ գեղնած,
Իւրեանց բընկրում խոր ընկած էին,
Որոնց կոպերը չէին դադարում,
Եւ արագ, և ստէպ բաց ու խուփ լինում.
Մի ուղիղ գըծով լոնքերի միջից
Կախուած էր երկալն սըրածալը քիթը
Եւ խիստ չորացած ալտերի տակից
Աչքի էր ընկնում մի զուգ խոր փոսը:
Վերի չրթունքը, բերնի կողքերը
Զարդարում էին սուր անկիւններով
Կախուած, չալացած, բարակ բեխերը.
Իսկ ներքի շուրթը խիստ դժգունացած
Եւ, կարծես, անզօր հազիւ դուրս չըջուած
Ի ցոլց էր հանում բերնի անկանոն
Փուչ, ժանիքաձև, սև առամները:
Ծընօտն աւելի բութ էր, դուրս պրծած,
Ականջներն էին մանր և գեղնած,
Երեսի կաշին սըպըրտնած, դժգուն.
Նորան նայելիս ամեն մարդ կասէր,
Որ չը կար մարմնում գէթ կաթիլ արիւն:
Ամենայն շարաթ միայն մի անգամ

Երեսին ինքը ածելի կը տար
 Եւ այն էլ ոչ թէ միշտ կը ծուլանար,
 Այլ որ ածելին շուտ չը փշանար:
 Ուսերի մօտից մէջքը ծռուած էր
 Գլուխն առաջ եկած, կուրծքը խոր ընկած,
 Իսկ փորի կողմը սաստիկ դուրս պրծած.
 Այնպէս որ կողքից նայողի աչքին՝
 Դառնում էր մի մեծ հարցական նըշան,
 (Բայց ոչ թէ հարց, այլ եւրոպական).
 Հասարակ գլխարկ ունէր նա գլխին.
 Տեղ տեղ խաւ տուած, անգամ փալ տուած
 Սերթուկ էր հագին.

Իսկ նորա տակից կարգին խունացած,
 Մոլգ սատինից էր արխալուղ հագած:
 Մէջքը կապած էր մի կաշուէ գոսի,
 Կապելու տեղը միայն արծաթի.
 Շապիկի կեղառտ օձիքի ծալքը
 Բռնել էր վըզից, հագուստի տակից.
 Վարտիկն էլ կարճ էր նոյնպէս խունացած.
 Իսկ կոշիկները տաս տեղ կարկատած:

Բընաւորութեամբ անտանելի էր
 Դէպի այն մարդիկ, որոնք իրենից
 Այնպէս թէ այնպէս կախումն ունէին
 Եւ ընդհանրապէս կարծես նեարդային
 Ամբողջ սիստէմը քայքայուած լինէր,
 Զի շուտ բըռնցկող, դիւրագրգիռ էր,
 Եթէ մի ինչ բան կամքին դէմ լինէր:
 Բայց ընդհակառակ միշտ սիրալիր էր,
 Թէ իւրպէսների, թէ մեծերի հետ,
 Բաղցրիկ, վայելուչ, խիստ շողոքորթող,
 Կրքերն առ երես իրեն մէջ խեղդող:

Հարստութիւնը նորա աստուածն էր,
 Իսկ գորանից դուրս կեանքը գին չուներ...
 Ինչքան էլ որ փող ստանալիս լինէր,
 Միշտ քիչ էր թըւում, չնչին երևում,
 Բայց երբ իւր ձեռքից դուրս գալիս լինէր,
 Ոչ թէ մանէթներ, անգամ կոպէկներ,
 Կարծում էր իւր ողջ կարողութիւնը,
 Նոյն իսկ իւր հոգին դուրս տալիս լինէր:

Դեռ մանկութիւնից նա շատ էր լսել
 Մօրից ու տատից գեւի հեքեաթներ
 Եւ հիմա էլ էր գըլխում մընացել
 Չարքերի մասին շատ առասպելներ:
 Եւ ընդհանրապէս նա տրամադիր էր

Հաւատ ընծայել թէ մուլաների,
Թէ դէրժիշների, թէ կախարգների
Ու գրեացների
Արած գրքերին, թովչութիւններին—
Սընօտի, անմիտ, լիմար բաներին.
Ջահել ժամանակ սիրելցընէ էր
Գորանցով վերան շատ աղջիկներին...

Երբէք ձախ ոտով չէր կանգնիլ տեղից,
Կօյիկ կը հագնէր միշտ նախ աջ ոտից.
Տանից դուրս գալիս՝ աջ ոտն էր զցում,
Շէմքից մտնելիս նոյն ոտով անցնում.
Բան կամ փող տալիս՝ ձախ ձեռքով կը տար,
Իսկ ընդունելիս՝ աջով կըստանար.
Իսկ եթէ լանկարծ մի օր սխալուէր,
Անյաջող նշան պիտի համարուէր:

Սա չէնք էր շինում
Մի մեծ, հոյակապ. որից յոյս ունէր
Առատ եկամուտ՝ մօտ ապագայում՝
Կորզել աջ ու ձախ:

Արեւ չ'եւած՝ զարթնում էր տեղից,
Իսկոյն լուացում, հրապարակ հասնում,
Որմնադիր, մըշակ շտապելով վարձում,
Տուն վազեցընում.

Որպէս զի առաջ սովորականից
Աշխատէր գործը ըսկըսած լինել,
Բոպէն 'ի զուր տեղ անց չը կացընել
Եւ բանւորներին շուտ բանի դընել.
Իսկ ամբողջ օրը նորանց տանջում էր.
Շարունակ կամ ալս, կամ ալս բանւորի
Օձիքից բռնում,

Կըռիւ հաշտօնք, ինչ ասես թափում,
Թէ ինչի համար խիստ ծանր են շարժում,
Ինչի՞ չեն արագ գործը կատարում.
— Քու տունը քանդուի, գողում էր մէկին,
Ախր մինչև երբ դու հոգիս հանես.
Այդպէս բաներով ինչ պիտի լինես,
Որ գործին օգնես:

Երկրորդի ձեռքից բահը խըլում էր
Եւ նոյն իսկ բահով նորան ջարդում էր,
Թէ ինչի համար ցեխ բաժանելիս՝
Քիչ քիչ է հանում, թաքախներն ածում,
Գործը լետ գըցում:

Երրորդի վրդին բռնեցքով խփում,
Մէջքին հարուածում:

Որ նա չի բանում, այլ խաղ է անում,
Կամ գնալ գալիս՝ անպէս է քալում
Կարծես ոտքի տակ ձու է փխլում:
Իսկ երբ որ նորանք հացի են նստում
Կամ կէս օրերին քիչ հանգստանում,
Զիրուխներ քաշում:

Մարկոսը նորանց հանգիստ չէր տալիս.
Խեղճերին կռով ոտքի կանգնեցնում,
Տուր ու դմբոցով իւր գործին դընում:
Ախր, ա՛յ աղա, էղպէս որ բանենք,
Ինչպէս որ դու ես մեզնից պահանջում,
Զենք կարող անգամ կէս օրին հասնենք,
Որ վեր չը թափուինք:

Իսկ այդ խղճալի մարդկանց բողոքին,
Իբրև պատասխան՝ լիշոցներն էին:
Այդ էր պատճառը, որ մշակները
Որա մօտ մի օր բանելուց լիտու,
Երբէք միւս անգամ չէին բռնուիլ,
Այլ կաշխատէին, որքան հնար էր
Նորա աչքերից միշտ հեռու փախչիլ:

Այսպիսով աղան չէնքը շինում էր.
Ամեն օր նոր նոր բանւորներ վարձում.
Կռուով, դավիով իւր էշն էր քշում
Ու արածն անում:

Բաց մի բան որ նա չէր կարում մարսել—
Այդ երեկոյեան ժամերի զանգն էր.
Որ արեգակը դեռ մայր չը մըտած՝
Հնչում էր, հնչում և ժամ էր կանչում
Հալ ժողովրդին:

Աղան անքան էլ ջերմեռանդ մարդ չէր,
Որ ժամ շտապէր գործը կէս թողած:
Գանձանակ գրցէր, կամ զոյգ մօմ վառէր,
Իւր և իւրաքնոց համար աղօթէր:

Յաւալին ան էր,
Որ այդ զանգերի վաղհաս հնչիւնը
Միշտ և հանապազ պատճառ էր լինում
Ամբողջ քաղաքի ողջ բանւորներին
Գործադուլ լինել, վարձերն ըստանալ,
Տըները գընալ:

Եւ նա մըտածեց դորա զէմն առնել.
Ողջ եկեղեցեաց քահանաներին,

Երեցփոխներին և ժամկոչներին,
Մէկ մէկ նա տեսաւ, ամենքին խնդրեց,
Կաշառք խոստացաւ, որ երեկոյեան
Զանգերը մի ժամ գոնէ լետ գրցեն:

Ոչ խնդիրք, կաշառք, ոչ էլ աղաչանք
Լըսելի եղան պաշտօնեաներին.
Երեկոները զանգը ճիշտ ժամին

Միշտ հնչում էին
Ու բանւորներին գործադուլ անում:

Մեր Մարկոս աղան շատ այս կողմ, այն կողմ
Ընկաւ ու ամեն հընար գործ դրեց
Բոլորն ապարդիւն:

Եւ մինչև անգամ,
Որ մըշակները աւելորդ բանեն,
Կըռիւ, հայհոյանք, լիշոց էր թափում,
Դեռ վերջն էլ նորանց վարձերից կտրում,
Ճանապարհ դնում:
Բայց զանգը տալուց մի րոպէ աւել
Զէր կարողանում գէթ բանեցընել:

Այո, չէր մարտում այն հանգամանքը,
Որ բանւորներն օրով են վարձւում,
Օրուայ վարձ ստանում,
Բայց բանածնները մինչև զանգերն են:
Իսկ զանգից լետոյ տարի է անցնում
Մինչև արեւը ճիշտ մայր է մտնում:

Այն էլ ինչ բանել—

Առաւօտուանից դեռ ոչինչ չարած,
Արդէն նստում են հացերն ուտելու,
Կէս օրից լետոյ դարձեալ նստոտում
Ու գազանի պէս կրկին հաց լափում,
Երկար մեկնում ու հանգստանում.
Որից լետոյ էլ՝ տըղամարդ պիտի,
Որ վեր կացընի ու գործի դնի:
Իսկ արածները.— մի շատ չնչին բան.
Քըլունգը ձեռքին կամ փոս են քանդում,
Բահով, թիակով հողը դուրս գրցում,
Կամ քար են կրում, կամ ցեխ են տանում,
Կամ ցեխ շաղախում, կամ կիր պատրաստում,
Օր անց կացընում:

Այն էլ ինչ օրեր. անպիտի օրեր,
Որ մարդ չ'իմանում, թէ երբ լուսացաւ,
Ե՞րբ բանւորն եկաւ, ինչպէս օրն անցաւ
Եւ դեռ չը մըթնած, զանգերի ձայնից
Ականջ խըլացաւ:

«Ո՛ւր է, տէր Աստուած, արդարութիւնը,
Մըտածողն էր նա հոգով զրդովուած,
Ինչո՞ւ այսպէս շուտ անցնում է օրը
Եւ փողս գրնում անվերջ ու առատ,
Իսկ գործս դարձեալ մընում է կիսատ:
Ախր մինչև Երբ»:

Այսպէս մտքերով ալրուած, զիգերուած,
Հընար էր փնտռում զանոն յետ գրցելու...
Եւ յանկարծ մի միտք, մի լուսաւոր միտք
Փայլում է գլխում իբրեւ արեգակ:
Մըտաբերում է զրբաց Ասլանին,
Ամենակարող հընարապետին.
Նա իւր գրքերով ու թըլխմանքով
Հրաշքներ է գործում: Ամենքը գիտեն:
Եւ նա որոշեց դիմել Ասլանին:

II

Գրբաց Ասլանը մի ուրիշ մարդ էր.
Արտաքին տեսքով, բընասրտութեամբ.
Ինքը միջհասակ, մազերն ալեխառն
Մինչև ուսերը երկայն քաց թողած,
Քըթի վերնում մի մեծ կեռ. առած,
Շրթունքի վերայ հաստ բեխ ուրրած.
Թոփ միրուք, կարճիկ, տանր չը տեսած,
Թուխ դէմքի վերայ կնճիւռներ պստած:

Գլըխին զընում էր վառիւս մորթիից,
Տեղ տեղ բուրդերը վեր առած ցեցից.
Հագած էր չուխայ երկայն փեշերով
Եւ կապած մէջքը չորէ գոտիով.
Գոտուց քիչ վերև, չուխայի տակից,
Կուրծքը ծածկում էր արխալուղ չըթից.
Չուխայից ներքև՝ աչքի էր ընկնում
Լալն կարճ շալուարը, որ ոտքն էր ծածկում.
Ռտեկն հագած էր նախշուն գուլպաներ,
Նրկայն, կեռ ծայրով կոպիտ մաշիկներ:

Չախ ձեռքին ունէր սև տէրողորմեա,
Իսկ աջում բռնած հաստ կոպալ փաշտեա:
Կուրծքի ձախ կողմից, չուխայի տակից
Միշտ մի կաշուէկազմ գիրք էր երևում.
Խրկ արխալուղի աջ, խոր գրգանից՝
Հարկաւոր դէպքում՝ գրիչ թանաք հանում:

Աչքերից՝ դէմքից մերթ երևում էր,
Իբրբ ապուշ էր, կիսախեղազփր:

Մերթ խելօք, խոհուն, հեռատես, զգուշ.
 Բայց ընդհանրապէս խիստ ճարպիկ մարդ էր.
 Պզտոր ջրերում գիտէր ձուկ որսալ.
 Գիտէր որտեղից, ինչ հոտ էր փռչում
 Աւազնայէս վառուում:

Սա էր Մարկոսի լուս, ապաւենը.
 Երբ համոզուած էր, որ եթէ կար ճար,
 Միայն Ասլանը կանէր մի հընար:
 Նա դիմեց նորան:

Եւ Մարկոս աղան նորա սուն մըտաւ,
 Նա նստած տեղից իսկոյն վեր թռաւ,
 Խորամանկ ժպտով նստել հրաւրեց,
 Իսկ ինքը խոնարհ առջևը կանգնեց.

Ասլան ասպերը, երբ որ իմացաւ
 Մարկոս աղայի գալու պատճառը՝
 Յօնքերը կիտեց.

Լուրջ, խոհուն կերպով չափ ու ձև արեց.
 Խորեց, մըտածեց, հաշիւներ արեց.
 Գրքերը նայեց. անէծքներ կարգաց.
 Քալէց. կանգ առաւ ու կրկին քալէց,
 Անհասկանալի բառեր մըթմըթաց...
 Ապա, իբր թէ անչալտ ութերի
 Հետ նա բռնուեց ու կռիւ մըղեց.—
 Աչքերը չըռեց, սաստիկ զայրացաւ,
 Թըքեց օդի մէջ, բռունցքներ ցոյց տուեց...
 Խնդրեց. բարկացաւ. գառն ու գալլ դարձաւ.
 Բոլորը ի զուր:

Յետոյ ապշացաւ մի քանի րոպէ.
 Յետոյ լըջացաւ, գըլուխը բռնեց
 Աւ Մարկոս աղին անհանգիստ ասեց.

—Շատ դժուար բանի դու ինձ բանդ արիր.
 Երդուում եմ քո մօտ, որ իմ կեանքումս
 Այսպէս պահանջի դեռ պատահած չեմ.
 Աշխարհում չը կար դեռ անպիսի դործ,
 Ար իմ ութերից բարձր բան լինէր.
 Բայց երեկոյեան զանգակներ տալը
 Մի երկու ժամով դոնէ լետ դըցել—
 Օր երկարացնել—առաջին դէպքն է
 Եւ անկարելի:

—Ինչ որ քու հախն է, ջուխտ աչքիս վերայ,
 Ասաց Մարկոսը. միայն ճար արա.
 Գոնէ չորս հինգ ժամ ժամներն ուշանան,
 Ար բանուորներն աւելի բանեն

Ու սովորական վարձերն ըստանան:

— Բայց գիտես, աղա, ինչ ես ինձ լանձնում:

Ինչ դժուար խնդիր ես առաջս դնում:

Ամբողջ ղըժոխքը պիտի չըփոթուի,
Իմ դէմքս կանգնի:

Որովհետեւ ես այդ բանի համար՝

Պէտք է գործ դնեմ ուրիշ ճանապարհ,
Ուրիշ միջոցներ,

Քէն աշխարհը տակն ու վրայ լինէր...

Ես պէտք է հանեմ խորքից ղևերի

Անհամար գնդեր, մեծ մեծ լէգիոններ,

Որ արեգական չորս կողմը պատեն,

Նորա ընթացքը դանդաղեցընեն,

Օրերն երկարեն:

— Միթէ այդպէս բան կարող է լինել:

— Ինչո՞ւ չէ Յեսուս մի քանի ժամով

Միթէ արեւին չստիպեց կանգնել:

Եւ միթէ սուրբ Գիւրք ղու չեւ կարգացել:

Իսկ ես, ի հարկէ, չեմ կարող անել

Այն՝ ինչ որ Յեսու Նաւեան էր արել,

Այլ պիտ' աշխատեմ, որ ինձ լաջողուի

Արեւն իւր շաղում մի քիչ չեւ ընկնի:

Բայց չը մոռանաս, որ դորա համար

Ուժերիցս վեր պիտի մաքառեմ:

Եւ գերբընական խիստ տանջանքներով

Գործըդ գլուխ բերեմ:

Գոտտովանում եմ, շատ դժուար գործ է,

Աւելի դժուար, քան պիտի կարծել:

Բայց ես իմ ուժով—մեծ արուեստովս էլ

Սենակ չեմ կարող, եթէ ղու չ'օգնես:

Պէտք է քո կողմից ղու էլ գործ դնես

Կամք և աշխատանք, որ քեզնից է կախ:

— Շատ լաւ, շատ բարի. ես համաձայն եմ:

Ինչո՞ւմն է բանը, շուտ ասա տեսնեմ

Եթէ իմ խելքի, իմ ուժի բան է:

Ես քեզ օգնելու հոգով պատրաստ եմ:

— Այսինքն ոչինչ. մի շատ չնչին բան:

Դու պէտք է միայն բանուորներիդ հետ

Ամբողջ օրերով հաւասար բանես,

Այդպիսով օգնես:

— Հէնց միմիայն անդ. տունդ չը քանդուի,

Ես էլ վախեցալ թէ ինչ պիտ' ասես:

Եթէ դորանով գարծ գըլուխ կը գալ՝

Ինչի՞նչ է, ինչի՞նչ, ինչի՞նչ չեմ բանի.

Մի մըշակի չափ միթէ՞ չեմ կարող

Օրերով բանել,

Նորանք ինձանից ինչով են աւել:

— Եթէ այդպէս է, պատասխան տուե՛ք

Շատ խորհրդաւոր՝ գրեաց Ասլանը,

Հազիւ ծածկելով կնճռոտ երեսից՝

Իւր սրտի գաղտնի ուրախութիւնը.

Եթէ այդպէս է կարող կը լինեմ

Ամբողջ դժոխքը տակն ու վրայ անել

Եւ արեգական արագ շարժումը

Դանդաղեցընել:

Դարձեալ մի պալման. կրկնում եմ, կրկնում,

Որ դու խոստմանդ պիտ' լինիս շատ հիշտ.

Իսկ եթէ մի կերպ լսցնես, ծուլանաս,

Քեզ ու ինձ խաբես, խօսքդ ուրախաս,

Երգում եմ, ամբողջ դժոխքը քո գէմ

Ստի կը հանես.

Եւ ահա ինչպէս

Դու գիշերները քուն չես ունենալ.

Բիւրաւոր ոգիք վերագ կը թափեն:

Քեզ խիստ կը ճնշեն, կուրծքդ կը սեղմեն:

Վիզդ հուպ կը տան, շունչդ կը կտրեն

Եւ կ'թալրտաս անվերջ գիշերներ,

Մինչ արեգական լոյսը կը ծագէր...

Իսկ ցերեկները դիւաց լեզիօններ

Արեւից կախուած շուրջդ կ'օրորուեն

Եւ քեզ դիպչելով, հրեղէն նետերով

Ամբողջ մարմինդ կը ծակծրկոտեն.

Եւ նորանց անվերջ սաստիկ սուլոցը,

Գոռում գոչիւնը, անէծք, լիշոցը.

Քեզ կը խըլաղեն, կը սարսափեցնեն,

Մինչ խեղագարման օրըն հասցընեն.

Քառասնօրից լետ՝ եօթն օր, եօթ գիշեր՝

Աննկատելի կուպրով քեզ կ'օծեն,

Լոյսով արեւի քեզ կըրակ կը սփան

Եւ կայրուես անչէջ միշտ եւ լաւիտեան,

Բոլոր ոսկերիք էլ մոխիր կը դառնան.

Դու քո շինութեանցդ փըլատակների

Վերայ կը շրջես անլոյս, անկենդան,

Իբրեւ մշտավառ ալրուող ուրուական ..

Ել այն ժամանակ հընար չի լինի

Դորա դէմն .. ունել,

Չար ոգիներին, դիւաց լեզիօնին

Պէթ սանձահարել, հանգստացընել,
Ուրեմն դու քու խիստ կամքով, ջանքով,
Պիտի լաջողիս անշուշտ դիմադրել,
Թխսմներիս օգնել:

Միայն մի բան էլ պիտի լմանաս,
Իմ պարտքս է լայտնել, որ զգուշանաս.
Եթէ ամբողջ օր, անշուշտ ամբողջ օր
Գործելուց լեռու՞

Տեսար թուլացար, շատ դժուարացար
Եւ միւս օրերը բանել չուզեցար,
Նոյն երեկոյին, մութը չը մթնած,
Պիտի ինձ մօտ գաս՝ դորա դէմն առնւմ,
Որերն առաջուալ դիրքի մէջ դընեմ.
Իրպէս զի պրծնես ամեն փորձանքից
Ու քեզ ազատես չար գերութիւնից,
Անվերջ ցաւերից:

Եւ Մարկոս աղան, կարծես, վախեցաւ,
Կարծես, մարմնովը մի սարսուռ անցաւ...
Կարծես ուժերը չափ ու ձև արեց,
Իւր առողջութեան թիւր աչքով նայեց...
Խորհեց... մշտածեց...

Քայց ապագայի մեծ մեծ շահերը,
Ոսկէ սարերը
Վիխում շարուեցին, ահը խեղդեցին,
Կասկածանքները օղը ցնդուեցին:

—Տօ դու լանիդ կանց. ճար ունես, արա:
Ես երեխայ չեմ քեզ ու ինձ խաբեմ.
Եթէ մի մըշակ ուժերից ընկած,
Պարող է ամբողջ օրերով բանել,
Ինչի ես պիտի, ինքս լաւ պահուած,
Չը կարողանամ աւել էլ բանել.
Չէ իմ օգուտն է.

Իեռ մի մըշակ էլ պակաս կը բռնեմ
Ու նորա վարձը ջէբս կը գըցեմ:

Պալմանն, ի հարկէ, հեշտ ելք չունեցաւ.
Երեսուն բուրլին՝ տասով վերջացաւ.
Իսկ տասից կէսն էլ իւր վարձը հանեց,
Իւր գործակցութեան պատճառը բերեց,
Ու մի հնգանոց Ասլանին տուեց.
Թէպէտ գրբացը շատ չանալ թափեց,
Քայց Մարկոս աղան մի մազ չը շեղեց.
Գիտցածը արեց.
Իւր խելքով խաբեց:

Հետեւեալ օրը, միննոյն ժամին,
Մեր Մարկոս աղան Ասլանի առաջ
Ուրախ կանգնած էր:

Ասլանը հանեց
Իւր գրպաններից՝ եռանկիւնածալ
Երեքհատ թըլիամ և նորան տուեց,
Մէկ մէկ ցոյց տալով, խիստ պատուիրելով:
Որ մէկը, մեծը ճիշտ կէս գիշերին,
Երեսով անշուշտ դարձած արեւելք,
Իւր դարպասի տակ փոքրիկ փոս քանդի
Եւ մէջը դընի, հողով պինդ լըցնի,
Որ մարդ չը տեսնի:

Միւսը, միջակը, պարտիզի բակի
Մէջ տեղը գտնի ու այնտեղ հորի:
Միայն երեսը դէպի արեւմուտք
Կարձրած լինի:

Երրորդն էլ, փոքրը—լաւ ուշք դարձնի—
Տուն գընայ թէ չէ՝ փոքրիկ թասի մէջ
Կիտով ջուր ածի, դրսումը դընի
Եւ երեք անգամ լուսնի առաջին
Թըլիամը բռնի, մէջը թաթախի:
Աչքերը գըցի բոլոր աստղերին
Եւ միջի մատով ջրի տակ անի
Սւ այնպէս թողնի մրնչեւ առաւօտ
Իսկ այնուհետեւ լուսը նոր ծագած,
Թասի ջուրն ամբողջ խմի կումերով,
Լուսնին դարձրած լինի երեսով,
Յետոյ թըլիամը և՛ թաց, և՛ կակղած,
Գըցի կրակի մէջ ու այնպէս այրի,
Նորա մոխիրն էլ վաղ արշալուսին:

Ողի մէջ ցրուի,
Իսկ յետոյ գընաց բանուորներ վարձի,
Ինքն էլ նորանց հետ բանել ըսկըսի:
Լեւելացրեց, որ ամբողջ գիշեր
Եւ ամբողջ ցերեկ, մինչ նորա դալը,
Քուն չէ ունեցել:

Շարունակ կռուի ու պատերազմի
Մէջ է գտնուել, դըժոխքը խառնել:

Ինչ ասել կուգէ, մեր Մարկոս աղան:
Մազաչափ անգամ դէս ու դէն չարեց
Եւ ամենապէս ինչ մեծ ճարպիկութեամբ
Տեղից տեղ արեց ու հանգիստ քընեց:

III

Շատ վաղ առաւօտ, դեռ նոր լուս ծագած,
 Իւր անելիքը անելուց լսող,
 Հրապարակում պատրաստ էր կանգնած
 Եւ բանուորները հաւաքուելուն պէս՝
 Մէկ մէկ նա վարձեց ու առաջն ընկած՝
 Իսկոյն տուն բերեց ու գործի դրեց:
 Իսկ ինքը գընաց, հագուստը փոխեց
 Հագաւ իւր պահած հին հին շորերը,
 Յնցոտիները

Եւ իսկոյն հասաւ—գործից լստ չընկնի,
 Պալմանն անթերի և ճիշտ կատարի:

Վեր առաւ մի լաւ սուր ծայրով քըլունդ,
 Սկըսեց քանդել քարոտ գետինը
 Եւ քթի տակին կուշտ ծիծաղելով
 Յիշեց Ասլանի կրած երկիւղը:
 «Ինչ կալ ասում էր նա ինքըն իրան
 Ինչի՞ չեմ կարող սորանց չափ բանել:
 Գետին քանդելը, բա՛հ գործ ածելը,
 Միթէ առանձին մի մեծ հունար է:

Մի փոքր անցաւ:

Երբ աչքը գըցեց ջերմ արեգակին,
 Տեսաւ նոյն տեղում անշարժ կանգնած էր:
 Կարծես, երկնքից նա պինդ մեխուած էր:
 Վիցցես դու, Ասլան, մըտածեց աղան,
 Ի՞նչ ուստալ մարդ ես, ի՞նչ հունարի տէր,
 Ի՞նչպէս կարեցար օրը լստ գըցել
 Ու արեգակին տեղում բանդ անել:
 Դու չը լինէիր՝ հիմալ այս օրը

Դարձել էր կէս օր:

Թունդ առաւ սիրտը ուրախութիւնից,
 Կրկին և կրկին քըլունդի տուեց:
 Գեղեցիկ մտքեր, շահաւէտ մտքեր
 Իրար ետեից գնում գալիս էին,
 Նորա գլխի մէջ խռնում էին...

Նա մեծ աշխուժով քունդ էր բանեցնում
 Եւ հող ու քարը իրար հետ խառնում,

Քանդում, փոս գցում:

Հնչում էր քըլունդը, ճռնչում, ղնդում,
 Քարին կպչելիս՝ կալներ արձակում,
 Գետին դղրդում, տակն ու վրալ անում:

Քարերը, խիճը, հողում ամրացած,
 Շատ ու շատ գարեւ իրար պինդ կըպած,

Այսօր Մարկոսի քըլունգի տակին,
Իբրև հիւլէներ մըրրկի միջին՝
Թռչում, ոստոստում, խառնում, փլչում,
Փրար ին գիպչում:

Երբէք չէր ընկել քըլունգն աչպիսի
Հաստատ, անողողող, ժիր ճանդերի մէջ,
Որ իւր միջոցով, կարճ ժամանակում՝
Քանդէր, փոս դրէր և տեղ բաց անէր.

Նա կարծում էր թէ այսպէս եռանդով,
Լի և թարմ ուժով,

Օրը մինչև վերջ կարող էր բանել
Եւ մըշակներին իւր գործով, ջանքով
Մի լաւ օրինակ անշուշտ կը լինէր.
Բայց չէր մըտածում, որ հէնց սկզբից
Իւր ողջ ուժերը քաքտում էր, վատնում,
Հիմքից կործանում,
Ձեռք ոտքից ընկնում:

Եւ նա բանում էր, բանում աշխուժով,
Առանց զգալու, որ իւր ուժերը,
Քանի զընում էր, թուլանում էին...

—
Շատ բանեց թէ քիչ, ինքն էլ չը գիտէր.
Միայն զգաց, որ արդէն յոգնել էր:

Այո, յոգնել էր մեր Մարկոս աղան,
Կարծես, մարմինը քիչ քիչ դողում էր
Եւ ձեռք ու ոտքը դաւաճանում էր...
Անցաւ մի միջոց և դարձեալ, կրկին
Նա աչքը գըցեց երկնից լուսատուին,
Տեսաւ որ հազիւ չարժուել է տեղից—
Մի ծանր հոգոց հանեց իւր կրծքից
Ու դարձաւ ասաց նա մըշակներին.

— Տղերք, ինչի՞ չէք նստում ձեր հացին:

— Դեռ ժամանակ կայ, մի քիչ էլ բանենք,
Յետոյ կը նստենք, հացներս կուտենք:
Տես, արեղակը դեռ չէ տեղն եկել,

Որ բանթող լինենք:

Լըռեց Մարկոսը, ոչինչ չը խօսեց,
Բայց իւր ներսումը, կարծես, ափսոսեց,
«Որ արեղակը դեռ չէր տեղն եկել»,
Հանգիստը բերել:

Նա շարունակեց քըլունգի տալը...
Բայց... բայց քըլունգը, քանի զընում էր,
Աչքան ծաւրանում

Եւ, կարծես, ձեռքի ուժը պակասեցում,
Գործը դանդաղում է:

Քըլունգն այլ ևս չէր կաշում տեղին
Փոխանակ հողին, դիպշում էր քարին
Ու կաթ արձակում:

Յետոյ սկըսեց ոչ ծայրով դիպել.
Այլ մինչ իջնելը, գետնին կպչելը,
Կողքով վայր ընկնել, զուր ջանք ըսպտուել...

Առաջին անգամ մեր Մարկոս աղան
Մատով ճակատից յորտինքը թափեց.—
Քրտինք տանջանքի, դառն աշխատանքի,
Որ այսօր, ահա, կամաւ ճաշակեց:

Վայր դըրեց քլունգը, բարձրացաւ տեղից
Եւ ծռուած մէջքը չէր ուղղում ցաւից:

Քիչ նանգիստ առաւ,
Բաց պիտի բանէր, իրաւունք չունէր
Հանգիստ առնելու:
Եւ նա բանում էր,

Բաց թող ալդ Աստուած բանել համարէր:

Շարունակ աչքը լողնածութիւնից՝
Քըցում էր հազիւ չարժուող արեւին,
Անհամբեր սրտով ըսպասում էր նա
«Արեւ տեղ գար» և գլթ մի փոքր
Հացի պատճառով նա հանգստանար:

Թէև ամեն օր՝ մինչ նախաճաշը,
Գոնէ երկու ժամ չէր տեսում անցնում,
Իսկ այսօր դուցէ հինգ ժամ է անցել
Եւ «դեռ արեւ տեղը չի եկել»...

Ահա վերջապէս
Վարպետը պատից վայր իջաւ, եկաւ
Ու բանուորները գործադուլ եղան,
Ձեռքերը լուացին, հացի նստեցան:
Խոր հոգոցի հետ մեր Մարկոս աղան
Քլունգը չպրտեց
Կըռացած մէջքը մի կերպով զըզեց
Եւ դէպի իւր տուն քալելըն ուղղեց:

Բաց ինչ...ալ զարմանք... ոտքը զողում է...
Դժուարանում է դէպի տուն երթալ...
Կարծես, ոտքի տակ հողն օրորւում է,
Կարծես երկրաշարժ է առաջ եկած:

Նա մի կանգ առաւ, նայեց իւր շուրջը,
Նայեց վարպետին ու բանուորներին,
Որոնք նստոտած հացերն առաջին
Մեծ ախորժակով կուշտ ուտում էին:

Նալեց, ամաչեց ինքը իրենից,
Ուժը ժողովեց, իրեն տուն գրցեց:

IV

— Ինչ ճաշի վախտ է, ճաշը պատրաստ չէ —
Դեռ առաւօտ է, առաջին նորան.

Այսպէս ժամանակ դու երբ ես ճաշել
Ինչ է պատահել:

— Ի սէր Աստուծոյ մի երկարացրէք,
Գոնէ մի կտոր հաց ինձ չուտ բերէք.
Ձուից, մածունից, կաթից ինչ որ կալ,
Կուշտ նախաճաշի ինձ շատ կարիք կալ:

Ինչ որ կար տանը ձեռաց բերեցին
Եւ մեծ զարմանքով հացը գրցեցին,
Եւ Մարկոս աղան դողդոջուն ձեռքով
Վրայ տուեց հացին, կերաւ գալլի պէս,
Առանց նայելու, ինչ որ զըրած էր:

Նոր ուժ հաւաքեց, բեխերը սրբեց,
Կրկին բանելու կարծես պատրաստուեց.
Իսկ կամեցաւ նախ՝ մի հանգիստ առնէր
Եւ նոր աշխուժով իւր գործն ըսկսէր:

Նալեց դէպի դուրս՝ բաց լուսամուտից,
Տեսաւ որ արդէն գործը եռում է,
Ամեն մի բանւոր իւր բանին կանգնած,
Ուժով, եռանդով խիստ աշխատում է:

«Ճշմարիտ որ այս անասունները,
Խօսքը մէկ արած, իմ դէմ են գործում.
Ամեն օր մինչեւ հացը կուտէին,

Չիբուխ քաշէին

Ու վեր կենալին իրենց տեղերից՝ ժամեր կը քաշեին:

Մինչ գործ սկսէին՝

Հողուց, հաւատից ինձ կը հանէին.

Իսկ այսօր հացը կարգին չը կերած,

Արդէն ամեն մարդ բանի է կանգնած»:

Յիշեց Ասլանի զըրած պայմանը,
Որ «նրանց հետ պիտի հաւասար բանէր»
Էլ հանգստանալու ճար, միջոց չունէր.
Վախից, երկիւղից տանից դուրս թռաւ,
Շինութեան տեղը վազեցաւ հասաւ:

Հիմա քըլունգը նա մի կողմ թողեց
Եւ առաւ բա՛ր մըշակի ձեռքից,

Մօտեցաւ ցեխին, բահով շուռ տուեց
 Ու մշակներին ցեխեր բաժանեց:
 Եւ տեսաւ որ չէ, ալս գործն էլ հեշտ չէ.
 Թեթեւ է թւում հեռուից նայողին.
 Ամեն մի բահը ցեխով հանելիս՝
 Ուժ է պահանջում ու լողնեցընում
 Եւ հետզհետէ ուժ սպառեցընում:
 Նամանաւանդ որ չէր կարողանում,
 Գէթ ազատ շարժուել, բահ բանեցընել.
 Ձեռքի, ոտների մըկանունքները
 Խոնջացել էին, թուլցել, լամբացել,
 Ազատ շարժումը դանդաղս ցըրել,

Դժուարեցըրել:

Բայց լաւ էր. մի քիչ գործելուց չետու,
 Մկանունքները, կարծես, բացուեցան,
 Ազան սիրտ առաւ և իբր աշխուժով
 Ըսկըսեց բանել
 Ու մըշակներին ցեխեր բաժանել:

«Հ'մ, մտածեց նա, գործի սկիզբը
 Անվործի համար դժուար է թւում,
 Հալ ու մաշ անում, հոգին դուրս քաշում,
 Բայց երբ առաջին լողնածութիւնը
 Յաղթահարում է, անցնում է, զընում,
 Մարդ շունչ է քաշում, նոր բանի ընկնում»:
 Մարկոսի մտքով շատ բաներ անցան,
 Օղի ամրոցներ զըլխում շարուեցան.
 Ուրախ գրգիռը թե, թիկունք դարձաւ
 Ու մի ժամանակ իրան մոռացաւ...

— Աղա, ցեխ տուր է, ինչի կանգնեցիր...
 Էս մի սհաթ ա, դու մեզ բանդ արիր.
 Ուստի զոռոցը միթէ չես լսում.
 Նա մեզ վերալ է, ախր, բարկանում:
 Արթնեց Մարկոսը իւր ցնորքներից
 Բազցրիկ ստքերը, մեծ մեծ լոյսերը
 Օղը ցնդուեցին,
 Իրականութեան դէմ առ դէմ կանգնեց
 Եւ գործի շարժուեց...

Խըրեց իւր բահը, որ ցեխ հանէր, տար.
 Բայց բահը ցեխից չէր ազում դուրս գլու.
 Կարծես, ալդ ցեխը սոսիւնձ էր դարձել
 Եւ բահին կըպէլ:
 Բաշում է բահը, ուժը չի պատում,
 Մանրացել էր նա. խել դուրս քաշելիս՝

Թող ձեռքի միջից՝ կօթն էր սօթ անելիս...
 Զգաստացաւ, մի կերպ ոչ՞ը հաւաքեց
 Եւ բանուորներին՝ ցեխեր բաժանեց,
 Իսկ լետոյ... լետոյ... անամենայնիւ
 Բահր չէր բանում, դօր էր պահանջում,
 Իսկ զօր դընելիս՝ ձեռք ու ոտք դողում,

Ամբողջ լուլանում...

Հեղեղ էր դարձել նորա քրտինքը՝
 Թափում էր գլխից, մազերի քոբից)
 Կաթում էր գետնին քթի սուր ծալրից,
 Վերգոյն անցնում էր. մէջք ու կուրծք գրնում,
 Առանց այն էլ թաց շորերում ծծւում,
 Գոլորչիանում,
 Իսկ ալդ գոլորչուց շունչը կտրւում...

Մի քանի անգամ փորձեց ծնկները
 Իւր բահի համար չինե՞լ լեռնակէտ
 Ու հազիւ ծալրով ցեխ էր վերցնում
 Թաքախներն ածում,
 Բալց ցեխ հանելիս՝ բահը շրջում էր
 Ու ցեխը թափւում,

Կամ ցեխով բահը բարձրացնելիս՝
 Զեռքը բացւում էր, կոթր դուրս պոճնում,
 Բահր վալր ընկնում.
 Եւ կամ փոթանալ թարախ՝ մէջը
 Ցեխը դընելու, անպիտան բահը,
 Վարձես գիտութեամբ, կընձում էր կողքին
 Ու թափում գետնին:

— Աղա, լողնել ես. ասաց ծիծաղով
 Մըշակի մէկը. տուր ինձ ալդ բահը.
 Իսկ դու վեր առ առար ցեխով թաքախը:
 Մարկոսը բահը մըշակին տուեց.
 Ինքը նորա տեղ լուռ անցաւ, կանգնեց
 Եւ թաքախով ցեխ կըրել ըսկիսեց:

Նոր գործը նորան թեթեւ երևաց,
 Կարծես, մի փոքր դիւրութիւն զգաց.
 Բալց... հետզհետէ... ցեխով թաքախն էլ
 Նորա ձեռքերին չէր հրպատակւում.
 Կամ առաջ, կամ լետ, կամ աջ և կամ ձախ
 Շրջում էր ձեռքին ու ցեխը թափւում,

Աշխատանք կորչում.

Շատ էր աշխատում պինդ ձեռքով բռնել,
 Թաքախի կողքը մատներով սեղմել,
 Բալց, քանի որ նա ոչ թէ Բր գիրծ դընում,

Աւելի շուտ էր թաքախը շրջում,
 Զենով թաթախում:
 Եւ ատամները միմեանց պինդ սեղմեց,
 Ցատումը սրտի իրեն մէջ խեղդեց,
 Թաքախը թողեց, քարին ձեռք զարկեց
 Ու քարեր կըրեց:

Ըրեց շատ թէ քիչ, ինքն էլ չը գիտէր:
 Միայն իւր խելքով տեկց շատ ժպտեր —
 Ժամեր դառնալից, անկերջ անսաման,
 Կախտենական:

Նա կարծում էր թէ այսքան ժպտանակ
 Սարեր շուտ տուեց, տեղահան արեց,
 Բայց կըրած քարին երբ աչքը զըցեց,
 Գըլուխը շարժեց ու հիասթափուեց:
 Ո՛րքան աննշան էր իւր արածը,
 Ո՛րքան չնչին էր քարեր կըրածը:
 Ամեն մի մըշակ երրակի աւել,
 Քան թէ նա ինքը, գործ էր կատարել:
 Եւ ինքն իւր աչքում ի՞նչքան էր ընկնում,
 Ո՛րքան փոքրանում, ի՞նչքան խեղճանում
 Ու մըշակներից անգամ ամաչում...

Դարձեալ ըսթափուեց. պալմանը լիչեց.
 «Պիտի նորանց հետ հաւասար բանէր»:
 Կրկին և կրկին անկած ոյժերը
 Ի մի ժողովեց՝ գործ շարունակեց:

Հիմա էլ, կարծես, քարն է ծանրացել
 Ու անկիւնները մի մի սուր դարձել:
 Ձեռքերի մէջը, բոլոր մատները
 Քերթերուէլ էին, տեղ տեղ պըլօկուել,
 Խիստ զգալուն դարձել
 Ու անշարժութեան անգամ մատնուել:

Իսկ ամեն անգամ, երբ կըռանում էր
 Քար վերցնելու, տեղափոխելու
 Չէր կարողանում ազատ բարձրանալ —
 Մէջքը ջարդւում էր, սաստիկ զչում էր,
 Ոտերը ցաւում, վիզը, խիստ ձգւում
 Եւ աչքերի մէջ, կոպերի տակից,
 Բիւրաւոր կայծեր լողում, սաւառնում:
 Գըլուխը շարժում:

Ինչքան նայում էր շուտ շուտ արեւին,
 Այնքան անշարժ էր թւում նա աչքին,

Նոյնքան վնասում, նոյնքան սրտնեղում,
 Հոգւով խորտակւում,
 Համբերութիւնից խապառ նա զրկւում
 Հալ ու մաշ լինում:

Եւ նա չէր տեսնում, որ արեւն արդէն
 Կանգնած էր գլխին, երկնից մէջ տեղում,
 Վերան ծիծաղում

Ի՞նչ անէր աղան, ինչ հընար գըտներ,
 Որ այս տանջանքից մի կերպ ազատուէր...
 Բայց ոչ մի հընար, ոչ մի ճար չուներ.

Պիտի անպատճառ իւր բանը անէր,
 Եթէ չէր ուզում անհաշտ դեերի

Սարսիջ զայրույթը իւր վերայ թափէր:

Եւ իւր մէջ խեղդուած շարժւում էր կիրքը,
 Շարժւում էր մաղձը, անուանձ զայրույթը,
 Նորէն բռնցկում, նորէն քալքայում

Ողջ գոյութիւնը:

Ամեն զըցելիս աչքը կրկնքին
 Միշտ հախույում էր, փշոցներ տալիս,
 Փւ կեղտոտ ցեխին, և ծանր քարին,
 Եւ արեգակին, և խեղճ Ասլանին,
 Ամբողջ դժոխքին:

Արեգակն արդէն սկսեց թեքուել,
 Երկնից կենդորոնից դէպի արեմուտք:
 Հասել էր ժամը կէս օրուայ հացի
 Եւ շուտով պէտք է բանթող լինէին.
 Բայց Մարկոս աղան այդ չէր նկատում,
 Միշտ արեգակին նոյն տեղն էր գտնում,
 Անշարժ համարում,

Ու միայն մաղձն էր իւր վերայ թափում,
 Անվերջ սրտմըտում,
 Հոգեհան լինում:

Իսկ թէ նորա հետ ինչ պիտի լինէր,
 Եթէ բանթողը զարձեւալ ուշանար,
 Առաջուց դժուար նախատեսուէր.
 Միայն վարպետը երբ կրկին իջաւ
 Պատից, լուացուեց և բանւորները
 Հացի նստեցին:

Կարծես, աշխարհն ու անհամար ոսկիք,
 Բիւրաւոր ակունք, թանգ մարգարիտներ
 Մեր Մարկոս աղին ընծալ բերեցին:

V

Ազան դէպի տուն մի կերպ քաշ եկաւ.
Երբ պատշգամբին մօտեցաւ, հասաւ,
Զերմ արեգական ճառագայթներից

Ստուերի տակ մտաւ
Եւ այդ ստուերային հովը զովարար
Երեսին դիպաւ,
Կարծես, շունչ առաւ, կարծես կեանք ստացաւ,
Ցնցուեց, շարժուեցաւ,
Իբր թարմացաւ.

Եւ նա մըտաւ տուն, գլխարկը հանեց,
Քրտնաթոր, խոնաւ մազերը շփեց
Հովացած քրտինքը ճակատից սրբեց,
Հանգստեան թառաչ խոր կրծքից հանեց
Եւ ջարդուած, լոգնած նստեց սեղանին
Ուժ տալու համար վաստակած մարմնին:
Ճաշում էր հազիւ, ծամում էր անզօր,
Իբրեւ ակամայ,

Իսկ ուշք ու միտքը, պահանջը բոլոր,
Կենդրոնանում էր հանգստեան վերայ:
Եւ նորա ճաշը սովատանջի չէր.
Այլ իբրեւ անբան մի անասունի,
Որը չէր ուտում, որոճ էր անում,
Հազիւ ծընօտը ծախից աջ շարժում:
Դեռ թիքան բերնին տեղից վեր կացաւ

Աւ թախտի վերայ փռուեց, պառկեցաւ:
Ո՛հ, որքան քաղցր էր նորան այդ դիրքը,
Ի՛նչ երջանիկ էր նա այդ րոպէին,
Աշխարհիս վերայ ամեն ինչ կը տար,
Միմիայն տեղից գէթ չը շարժէին ..

Բայց նա չէր կարող չը շարժուել տեղից,
Դեռ պիտի զընար գործ կատարելու.
Իւր ազահութեամբ ստեղծուած՝ այդ օրուայ
Տանջանաց բաժակը մինչ տակ քամելու:

Ասլանի սուած անն ու երկիւղը
Ցնցում էր ստէպ ստէպ նորա ուղեղը,
Հակն ու վրայ անում,
Հանգիստը խըլում.

Եւ այդ չարատանջ, անարկու մըտքից՝
Քուռը փախչում էր նորա աչքերից:

Ոչ քուն, ոչ արթուն, թալկացած, ընկած
Դըրութեան մէջ էր, երկիւղը սրտին,

Երբ ինչ խուլ ձայներ հասան ականջին —
Ձայներ վարպետի և բանուորների,

Որք նշան էին,
Թէ ամեն մէկը բանին էր կանգնած:

Ինչ դժուարութեամբ վեր կացաւ, կանգնեց
Ատամատամի տուեց, կըրճըտեց. .

Դէպի բանատեղ իւր քայլերն ուղղեց,

Քայլեր դողդոջուն,

Անհաստատ, նկուն:

Հով սենեակից դուրս, օհ, որքան տօթ էր,
Արեգակն անհաշտ խնչպէս արոււմ էր.

Ինչպէս թուլացնում, խնչպէս թմրեցնում

Եւ առանց ասն էլ քաքառած ջղերը,

Քայքայուած նեարդերն խալառ չամրացնում:

Ախ, այդ ընդհանր խնչպէս նա կուգէր

Կրկին մեկնուիլ, մէջքի վրա, ձգուիլ,

ձիշտ ասնպէս խնչպէս ասն թախտի վերայ,

Ձգուել ժամերով, պառկել օրերով

Մի ստուերի տակին,

Թէկուզ չոր գետնին, վրալ ապառաժին ..

Միայն զէթ փոքր ինչ նա հանգիստ առնէր.

Ջարդուած մարմինը մի քիչ կազդուրուէր:

Այստեղ նա լիչեց իւր բանուորներին

Որք միշտ հացից լետ աշխատում էին

Մի ստուեր գտնել, երկար մեկնուել

Ու հանգիստ առնել

Եւ որ ինքն ինչպէս կուով, լիչոցով,

Նույն խակ ծեծելով,

Չէր թողնում հանգչել, այլ վեր կացնում

Եւ անգթաբար ոտքի կանգնեցնում

Ու դործի դընում..

Եւ բազում զէպքեր, անողոք զէպքեր

Իւր վարմունքներից, իբրեւ ժապաւէն,

Իբրեւ միմեանցից ապուած օղակներ,

Գըլխում շարուեցին

Եւ մշակների հառաչանքները,

Խնդիրք, աղաչալք, անգոր ձայները

Ականջովն անցան, սիրտը խալթեցին,

Հոգին ճմլեցին...

Եւ այդ դրութեան մէջ նա պիտի բանէր
Ինչիցն սկսէր, ինքն էլ չգիտէր,
Ամեն ինչ արդէն հոգուն հասել էր:
Քլունգից վախում էր, բահից լէտ վախում:

Քարը ձեռքերի մէջն էր ցաւացնում
Թաքախն էլ ցեխով մէջքն էր կոտորատում,
Իսկ թիով բանեւ, հողը դուրս գըցել,
Ուժ էր պահանջում...

Ակամալ կանգնեց թաքախի մօտին
Յոգնած, թալկացած ցեխ տարաւ բերեց.
Յետոյ թաքախը մի կողմ չպրտեց
Եւ ճարահատուած քարին ձեռք զարկեց.
Քարից լետոյ էլ վեր առաւ դուլը
Ջըրով ըզըաղուեց. բայց աղեղնաձև
Դուլի երկաթն էլ ձեռքը կտրատեց...
Եւ քանիցս անգամ մտածեց թողնել,

Ուժից վեր բեռը վըզիցը գցել,
Պալմանը դրժել,
Բայց դժոխային վրիժառութիւնից
Իւր անձը ազատ պահելու համար՝
Ստիպուած էր նորից մի գործի կպչել,
Որպէս զի զանգին գէթ մի կերպ հառնէր...
Նա փորձեց անգամ վեր առնել թիակ
Եւ հող դուրս գըցել. բայց այդ մտքիցն էլ
Շուտով ստիպուեցաւ իսպառ լետ կանգնել:

Թէ ջերմութիւնից սաստիկ արեւի,
Թէ թմրութիւնից իւր անդամների,
Թէ կոտորատումից իւր ողնաշարի,
Պատել էր մարմնին քափ ու քրտինքը,
Ատելի դարձել երկինք գետինքը...

Շուտ շուտ կանգնում էր օդ էր ներշնչում,
Գէթ օդից գտնէր նոր ուժ, զօրութիւն.

Բայց ուր էր օդը,
Խեղդում էր սոթը,
Կարծես, ջըլատում վերջին յայտերը:

Ամեն օրուայ պէս, կարծես, արեւ
Այն չէր ինչ որ էր. այլ մէկին տասը
Աւելցըրել էր իւր ջերմութիւնը.
Կիզում էր օդը, կիզում անխընայ,
Այրում էր գետին, կըրակ դարձնում

Ամեն առարկայ,
Ջուրը տաքացնում, գոլորշիացնում,
Քարը կըրակում, ցեխը չորացնում —
Իսկ Սօդում— Գոմոր էր առաջ բերում:
Արդեօք իսկապէս այսօր կիզիչ էր,
Թէ սովորական նոյն արեգակն էր,

Չէր հետաքրքրում այդ Մարկոս աղին,
Քանի որ ոչ միտք, ոչ խելք կար գլխին,
Չէր էլ մտածում, որ ամպնովանին
Ամեն օր բռնած ունէր իւր գլխին,
Հրաման էր տալիս միշտ բանւորներին,
Իսկ աչսօր՝ կանգնած՝ մշակներէ հետ,
Բաց արեւի տակ, անամպ երկնքին,
Ամառանօրին, գործում էր, գործում
Եւ պիտի գործէր, եթէ չէր ուզում
Որ տունը քանդուէր:

VI

Ի՞նչ անէր աղան, էլ ինչ բան բռնէր,
Որ մի հընարով օր անց կացընէր,

Չէ որ դեռ օր կար, —

Օր անվերջ, երկար:

Եւ նոր զայրութի բուռն փղծկումներ
Փայթքում էր, թափում իւր գլխի վերայ,
Իւր ժլատութեան, իւր անկշտութեան,
Իւր հարստութեան տենչանքի վերայ: —

Չէ որ օրերից բաւական չեղաւ,
Դեռ երկարացնել անշուշտ ուզեցաւ...
Իսկ բանւորներին երբ աչքը զըցեց,
Տեսաւ նորանք էլ հազիւ են շարժում,
Ինքն իրենից սաստիկ ամաչեց:

Գլուխը կախեց ..

«Ասլանի տունը քանդուի իւր գլխին,
Չսպումած ցատումով ասաց ինքն իրան.
Ես մտածեցի միայն զանգերը

Մի քիչ լետ զըցել:

Քայց ոչ թէ «մի քիչ», ինչպէս տեսնում եմ՝
Տաս ժամից աւել՝ օրն է լետ զըցել.
Ի՞նչ անխիղճ մարդ է այդ մարդն երևում.
Միթէ բանւորին հէջ չէ մեղքանում
Ու մանէթներով իւր խիղճը ծախում...
Եւ ա՛յա նորից գլխում շարունեցան

Վրէժն ու սարսափն այն դժոխսին,
Որք նորա ամբողջ ազատութիւնը

Վամքն ու կրքերը կաշկանդում էին.

կաշկանդում, կոտրում,

Գայթակղում, ճնշում

Ու կրկին նորան գործ լիջեցրնում...

Եւ Մարկոս աղան իբրեւ հեշտաեռ
Ինքն իրեն՝ ներսից՝ տաքանում, շարժում,

Խշխշում, թշնամ, քլթքլթում, բլդում,
Ֆռում, բարձրանում, ուռչում, փրփրում
Եւ մաղձը կրկին իւր վերայ թափում,

Իւրեան վրնասում:

Նա նմանում էր ճնշուած՝ գոլորշու,
Որ ամեն բույէ պատրաստ էր պայթել,
Քաջուել, լայնանալ, եթերքին հասնել,
Ազատութիւնը օդի մէջ գտնել...
Քաջ սեղմած, ընկճած աման կողմերից,
Իրենից զօրեղ չըջապատերից,

Ստիպուած էր հուպ գալ,

Նայն դիրքում ժընալ:

Եւ ճար չէր գտնում մի կերպ զուրա պրծնել
Այն զրժոխալին պալմանի միջից,
Որ նա կամովին, խիստ թախանձանքով
Կապել էր վիզը ազատութիւնից:

Եւ նորա մտքում ահամայ կամօք

Ծագեց մի նոր բան.

Միթէ զրժոխքը կատղել էր վերան...

Արդեօք դեերը իւր դէմ չեն լարուած,

Իւր դէմ չեն գործում

Ու տանջանքներով իւր չորձը պատում—

Եւ վատութիւն, և կիրք, և ցասում,

Եւ յոգնածութիւն, և անսանձ դալրութի,

Եւ ցուլմունք, և վիշտ, և թախիծ, կսկիծ—

Մբտի մէջ զըցում, զլխին կուտակում,

Հոգեպէս ճնշում:

Որ ինքն ըստիպուէր պալմանից չեղունել

Եւ ամբողջապէս նորանց ձանգն ընկնել...

Եւ արդ ուժասպառ տեղափոխում էր
Աննշան քայեր, չնչին ժանրունքներ
Որպէս զի մի գործ կատարած լինէր...
Վերջումն էլ կանգնած մըշակի կողքին,
Հօղ էր չաղ տալիս նորա թաքախին,
Որ ցեխ դընելիս չը կպչէր փայտին
Ու ալնպէս բանում, ինքն իրան իտքում,
Անհասկանալով օրայուկ անում:

Քաջ առաջուանից հիմա աւելի

Տանջանք էր զգում, խիստ, սարսափելի.

Ոչ թէ քարերի ծանրութիւններից,

Ոչ թէ բռնով հող թաքախն ածելուց,

Այլ խոնարհելիս կամ բարձրանալիս:

Փալտ կտրած դիրքը ծալել ու բանալ
Չէր կարողանում.

Եւ ամեն անգամ
Մէջքը կիսում էր, ճռռում, կոտրում,
Սիրտը բռնի մէջ կծկւում, տըրտում,
Սուր սուր ցաւերը մինչ գագաթ հասնում
Եւ ողջ աշխարհը գլխին խառնւում...

Եւ ամբողջապէս վերէժ քէն դարձած,
Անզուսպ ցաւերից, գալուցիկից կատղած,
Յիշոց չը մընաց երկրի երեսին,
Որ նա չը թափէր Ասլանի գլխին.
Անէծք, հաշուանք, հրեղէն սուր, սըլակ
Եւ շանթք ու ամպրոպք գոչեց երկնքից.
Որ ալք բոլորը մի ակնթարթում
Ամբողջ դըժոխքը ոչնչացընէր,
Իրեաց լէգիօնին, չար ոգիներին
Տիեզերքի մէջ ցրուէր, հալածէր,

Եւ ինքն ազատուէր.
Բալց քնչ են կարող անել անէծքը,
Շանթք ու ամպրոպքը, սուր սըլաքները,
Որ դուրս են գալիս, լուսահատ սրտից,
Ջախջախուած մարմնից, խիստ տանջուած հոգուց.
— Ի՞նչ գին ունէին:

Նա էլ չէր գցում աչքն արեգակին
Հազիւ չարժուած էր ուժերով վերջին.
Ոչ քար էր կըրում, ոչ էլ ցեխ տանում
Ոչ էլ բռնով հող ածում թաքախին.
Ինքն էլ չը գիտէր թէ ինչ էր անում
Գլխին խելք չը կար, սիրտը մաշւում էր,
Հոգին մաղւում էր, ուշքը գընում էր,
Այլ միայն հազիւ ոտքի վրա կանգնած
Յետ, առաջ գընում, դերդ ապուշ կտրած,
Իբրեւ ուրուական, իբրեւ մի ըստուեր...
Միայն գլխի մէջ աղօտ շարժում էր,

Որ լիրբ Ասլանը
Անաստուած խաբեց, իւր տունը քանդեց.
Երեք ժամի տեղ օրը դար չինեց,
Որի սկիդքն ու մէջը միայն նա տեսաւ,
Իսկ վերջը արգեօք կը տեսնէ թէ չէ,
Թէ տեղն ու տեղը հոգին կը փըչէ:

Բալց և այնպէս նա ոտքի վերալ էր...
Իսկ քալերն արդէն այնպէս էր գըցում,
Դողում, օրորում,
Կարծես, անդունդ էր թոկի վերալով

Անց ու դարձ անում.

Եւ թւում էր թէ ամեն մի րոպէ,
Ահա, ահա նա վալլ, պիտի ընկնէր
Ու աֆնպէս ընկնէր, որ ընկած տեղից
Երբէք չը շարժուէր...
Գուցէ և վաղուց ընկած կը լինէր,
Եթէ Ասլանի տուած երկիւղը
Գրկում չը լինէր:

Արդ՝ այդ երկիւղը սուսա նիւթ տուեց
Մեր Մարկոս աղի լոգնած ուղեղին
Եւ զառացանքի սէջ նորան գրցեց,
Որ լատուկ էր իւր խոնջապած մարմնին:
Ահը բորբոքուեց,
Հազար գոյներով առջևը շարուեց...
Եւ հեազնատէ ամբողջ դժոխքը,
Կարծես նորա դէմ կանգնեց, խռնուեց...
Եւ թւում էր թէ՝ մեր Մարկոս աղին՝
Որ դիւաց վշտեր վերան թափուեցին,
Կուրծքը սեղմեցին, վիզը խեղդեցին
Պապականած բերնի թանձրացած թուրը
Կուլ տալ չը թողին

Եւ ազատ շունչը իբր արգելիցին...
Թւում էր նորան՝ անհամար ոգիք
Մեծ մեծ խմբերով պար բռնած շուրջը,
Հուր արեգական ճառագայթներից
Գործում են շանթեր, խըրում մարմինը.
Մըմուռով, դողով, կսկիծով, տենդով
Ացնում են նորա ողջ անգամները...

Թւում էր նորան՝ որ ակունջներում
Հանգիստը դադրեց. խշում են, սուլում,
Կարծես, լուռ անէծք, լիշոց բարբաջում
Եւ խուլ քրքիջով վերան ծիծաղում...

Թւում էր նոյնպէս՝ որ ինքը կանգնած՝
Արևի լոյսից վառւում էր, այրւում,
Իսկ իւր նոր շէնքը փրկատակների
Վիթխարի կոյտեր աչքին երևաւ...

Կարծես, խաժամուժ գնդերը չարաց
Քաշքաշում էին, բրթբրթում, հրում,
Ոտերին քարով, փայտով հարուածում,
Ծնկները կոտրում,

Մէջքը բահերով, լինգերով ջարդում,
Գլխին բըլունգի սուր ծայրով խրում,

Որ չաջողէին մի կերպ վայր պցել,
 Գետինն գլորիւ,
 Ոտքի տակ աւել...

Բայց գիմադրում էր մեր Մարկոս աղան,
 Վերջին ուժերով իբր պաշտպանում
 Եւ ոչ մի կերպով վայր ընկնել գետնին
 Նա չէր կամենում:

—
 Երբ երեկոեան

Ժամի զանգերը հնչեցրիցին,
 Ջերմեռանդ մարդոց ժամ հրաւիրիցին,
 Իսկ բանւորներին հանգիստ բերիցին—
 Մեր Մարկոս աղան, կարծես, խոր քրնից
 Արթնեց, ըսթափուեց:

Իւր ականջներին հաւատ չընծաւեց,
 Խելագարի պէս իւր շուրջը նայեց...
 Բայց երբ որ տեսաւ, տեսաւ, համոզուեց,
 Վարպետը պատից իջաւ, լւացուեց
 Ու մըշակները գործը թողեցին.
 Եւ երբ իւր գլխում ազօտ լոյս ծագեց
 Թէ ամբողջ օրը ոտերի վերայ
 «Բանւորների հետ հաւասար բռնեց
 Չարաց փորձանքը վրայից թօթափեց
 Ու միամտուեց—

Յայնժամ սիրտն ուժգին, ուժգին բարախեց
 Բաբախեց... խբեց...
 Թոււր թէ դադրեց...

Գլուխը ծանրացաւ, ոտքը թուլացան,
 Ծնկները միջից երկուտակուեցան,
 Լոյսն աչքերի մէջ աղօտեց, մթնեց,
 Ուղեղը չաղուեց... երկիրը դողաց—
 Դարձուեց, բարձրացաւ, լողաց, սաւառնեց
 Տարածութեան մէջ, պըտոյաներ արեց
 Ու երկինք, երկիր իրար խառնուեց...

Եւ այնուհետեւ մեր Մարկոս աղան,
 Ոչինչ չը տեսցաւ:

Հետեւեալ օրը մեր Մարկոս աղան
 Քրնից զարթնեցաւ, աչքը բաց արեց,
 Իսկոյն վեր թռչել տեղից ուղեցաւ,
 Որ զընար փողոց շուտ քանաւր վարձէր:

Օրը չ'անցկենար ու գործն ըսկըսէր.
Բայց շարժուել տեղից նա չը կարեցաւ,
Կարծեալ, անկողնում կալ ու կապուեցաւ.
Ոչ ձեռք ու ոտքը, ոչ ամբողջ կազմը
Հրպատակեցին նորա ձգտմանցը,
Ուժը խորտակուած, մարմինը ջադուած,
Տնքում, ցաւում էր ճղջ գոյութիւնը:

Մի առ ժամանակ մոլորուած մընայ...
Նալեց իւր շուրջը, նալեց արեին—
Կէս օր էր արդէն—և իւր աչքերին
Նա չը հաւատաց...

Բայց կամաց կամաց իբրեւ մի երազ
Սկընեց լիշեւ երեկուայ դէպրը...
Յիշեց թէ ինչպէս նա բան էր անում...
Իսկ լետի... ինչպէս լողնածութիւնը
Ճնշում էր նորան ողջ էութիւնը.
Բայց լետոյ... լետի... քնչպէս վերջացաւ...
Ինչպէս անկողին և երբ նա մըտաւ...
Ինչու էր բանում... քնչն էր պատճառը...

Եւ հետզհետէ աչքերի առաջ,
Իբրեւ ուրուական կանգնեց Ասլանը...
Մտքից վերացաւ իրտ մ. ուսխողը.
Պատկերը բացուեց, ամեն ինչ պարզուեց.
Յիշողութիւնը ճղջ վերականգնեց,
Եւ անմիջապէս որոշեց կր'ին
Դիմել Ասլանին:

Ասլանը եկաւ:

— Քու տունը քանդուի, ալս ինչ արեցիր.

Ալս ինչպէս օրի դու ինձ հասցրիր:

Եւ պատմեց նորան յիշին եկածը,

Իւր դըրութիւնը, իւր զգացածը.

Յետոյ ջերմագին խնդրեց որ շուտով

Ամեն մի միջոց, հրնար գործ ածի,

Օրերն առաջուայ դիրքի մէջ դընի:

Ասլանը հասաւ իւր նպատակին՝

Գրպանը զցեց ձիշտ յիսուն բուրլին:

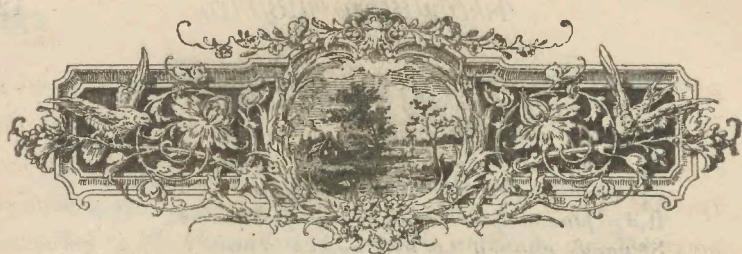
Եւ ալնուհետեւ մեր Մարկոս աղան,

Եւ չէր վրդովուած զանգի հնչումից.

Ընդ միշտ դարձաւ մեղմ, հանգիստ, գթալից,

Գոհ մըշակներ/ից:

ԷՄԻՆ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ

Մ Ա Հ Ա Ր Ձ Ա Ն

Թէ ծաղը չը համարէիք ասածս, ես մանրամասն կը նկարագրէի Բազզաթեանի չոփի նման նի-հար ու երկար մարմինը, մէջ-քին կպած փորը, նորա վերին աստիճանի բարակ վիզը, որը աւելի տանձի կոթի էր նմա-նում, քան թէ վզի. կը նկա-րագրէի նորա հսկայական քիթը, որի միակ առաւելու-թիւնն ալն էր, որ խնչելու մեծ յարմարութիւն էր ներկայացնում,—նորա պէսնէի տակ պատսպարուած փոքրիկ աչքերի գէտուդէն վազվրզող բիբերը, խելացի և լայն ճակատը, որը տարածուել էր մինչև նորա ծոծրակը և ալլն: Բայց, եթէ ծաղը էլ չը համարէք, դարձեալ չարժէ ուշադրութիւն դարձնել մարդուս արտաքինի վերայ, թէ-պէտև «գոյնք երեսաց և քալլք ոտից յալտ առնեն զմարդ»: Բազզաթեանը ձեզ օրինակ: Թէպէտ նորա արտաքինին պիտի համապատասխանէր և նորա հոգեկան աշխարհը, բայց շուտով կը համոզուէք, որ նորա արտաքինը և ներ-

քինը շատ հեռու են միմեանցից: Իբրև փաստ ասածիս, իս համառօտ կը նկարագրեմ այն երանաւէտ օրը, երբ Բազզաթեանը, իր ընկերներին նստեցրած սեղանի շուրջը, իսկ ինքն իր բարակ ոտներէց մէկը խորասուզած բազկաթոռի փափկութեան մէջ, միւսով դէք կանգնած՝ ճառում էր տաքացած: Նա ճառում էր այն էլ ի՞նչ պէս էր ճառում... կտտարեալ մի ծիցերոն: Նորա ամեն մի խօսքը թափանցում էր բոլոր ներկայ եղողներին սիրտը և տակն ու վրայ անում: Փակադժում նկատենք, որ Բազզաթեանը մեծ շնորհք ունէր խօսելու և նա, այդ ընդունակութեան շնորհիւ, քանիցս անգամ արժանացել էր բուռն ծափահարութիւնների: Նա պոռոտախօս ճողովաբան չէր, այլ խօսող և գործող: Նորա արած հասարակական գործերը շատ քչերին է յաջողում կատարելու: Այս անգամուայ ճառը դարձեալ մի հասարակական գործի առթիւ էր: Երբ Բազզաթեանը տաքացած ճառում էր, նորա բոլոր ընկերները՝ աչքերը չռած՝ ոգևորութեամբ լսում էին և անդադար հաւանութեան ցոյցեր անում: Բանն այն էր, որ Գուսան պսակադոնիմով բանաստեղծը վախճանուել էր և Բազզաթեանը արծարծում էր այդ օրը պօէտի շիրմի վերայ մահարձան կառուցանելու գեղեցիկ միտքը:

* * *

Հանգուցեալ Գուսանը, — ասում էր Բազզաթեանը ոգևորուած, — մեր քնած ու թմրած մտքերը զարթեցրեց, ծնեցրեց մեր մէջ ինքնաճանաչութիւնը, մեր ապառաժոտ և խոպանացած երկիրը հերկեց, ցանեց նորա մէջ կենդանի սերմեր, որոնք ծլելով, որոնք աճելով... հասկանում էք, որոնք աճելով... այո՛, որոնք աճելով... ասում եմ ձեզ՝ որոնք աճելով...

Այստեղ տաքացած Բազզաթեանը իւր ոսկրացած ձեռքը այնպէս խփեց սեղանին, որ վերջին խօսքերը չը

լսուեցին: Սաստիկ թրխկոցից մինչև անգամ ննջարանի կիսաբաց դռնից ծկրտի տուեց մի կանացի գլուխ:

— Է, ասենք թե՛ Ալեքսանդր Մակեդոնացին մեծ մարդ էր, էլ ինչ կարիք կայ աթոռները ջարդելու, նկատեց ընկերներից մէկը՝ ծիծաղելով:

— Այո— շարունակեց նոյն ոգևորութեամբ Բագդատեանը, ամենևին ուշադրութիւն չը դարձնելով ոչ Ալեքսանդր Մակեդոնացու, ոչ էլ աթոռների վերայ: Եւ այն— մեր ազգը ապերախտ է: Մենք երբէք չենք գնահատում մեր գործիչներին, չենք յաւերժացնում նորանց փառքը, մենք չենք ցոյց տալիս մեր երախտագիտութիւնը նորան, որ զոհեց իր ամբողջ կեանքը իր ժողովրդի բարօրութեան Հանգուցեալ Գուսանը տնխոնջ մշտի էր ազգային գրականութեան, նա մեր խաւար մտքերի լուսաւորութեան համար մի պայծառ ջահ էր: Նա մեր կանթեղն էր, նա միակ լուսատու տառն էր մեր գրական միգապատ հորիզոնում: Բայց այլ ևս նա չը կայ, ասողը թրուաւ... այո, այդ ասողը թուաւ...

— Եւ յետքից պայծառ գիծ թողեց, — կամաց մըրմըաց հանդիսականներից մէկը:

— Գուսանը, — շարունակեց Բագդատեանը, — մեր ժողովրդի սրտի անկեղծ թարգմանն էր. նա վշտի ժամերին լալիս էր ժողովրդի համար, նա ազգի բարօրութեան ժամանակ հրճում էր և անվերջ ցնծում: Նա իր սրտից բղխած երգերը ձօնում էր իր մայրենի աշխարհին: Նորա երգի մէջ էր և մեր անցեալը, և մեր ներկան...

— Եւ մեր ապագան, — կամաց մըմուաց առաջուան պարոնը:

— Գուսանը, — շարունակեց Բագդատեանը, — երկար տարիներ հնչեցրեց իր քաղցրաձայն, իր անուշախօս, իր գեղահնչիւն ոսկե քնարը, որի կախարդիչ, որի դի-

թիչ, որի հմայիչ հնչիւնները՝ արձագանք տալով արձա-
 աշխարհում՝ վերացան մինչև երկինք և անմահացրին
 մեծ պօռնի անուր: Սակայն այժմ, աւանդ, լուեց այդ
 քնարը, մեռաւ պսակաւոր մեծ գուսանը: Ինչո՞վ մենք
 պիտի յայտնենք մեր երախտագիտութիւնը նորան, ով
 արիւն քրտինք մտած՝ զոհեց իր կեանքը ազգի լուսա-
 ւորութեան համար: Ինչո՞վ պիտի յաւերժացնենք նորա
 յիշատակը: Ինչ որ էլ անելու լինենք, մենք դարձեալ
 երախտաւարտ կը մնանք նորա գործունէութեան. մենք
 չենք կախող լիովին ցոյց տալ մեր երախտագիտութիւնը
 այն մարդուն, որը բարձրացաւ վեհ Պառնասը, նորա
 կատարից երգեց մեզ համար, երգեց և վերացաւ ան-
 մահների աշխարհը: Իմ համեստ կարծիքով, յարգելի
 պարոններ, մեր կողմից երախտագիտութեան մի փոք-
 րիկ մասնիկ կը լինէր, մի չնչին հիւլէ կը լինէր, եթէ
 մենք Գուսանի շիրմի վերայ կանգնեցնէինք մի մահ-
 արձան...

—Ներեցէք, որ ձեր խօսքը կտրում եմ,—ընդմի-
 ջեց մի պարոն,—Գուսանը մեռած չէ, որ մենք նորա
 համար արձան կանգնացնենք: Գուսանը կենդանի է և
 կենդանի կը մնայ յաւիտեան: Սերունդներ կը գան,
 սերունդներ կ'անցնին, դարձեալ Գուսանի անունը տն-
 ջինջ կը մնայ: Գոնէ ես իմ կողմից միանգամայն հա-
 կառակ եմ արձան կանգնեցնելու մտքին, քանի որ նա,
 ինքը պօռնի է իր համար արդէն արձան կառուցել:
 Գուսանի արձանը նորա անմահ գրուածքներն են, նո-
 րա դաշնակներն են, որոնք դեռ շատ դարեր...

—Ոչ, ներողութիւն, սխալուում էք... գոչեցին ա-
 մենքը միաբերան:

Բազմաթեանը մի կում սառը ջուր խմեց, դիմեց
 իւր ընդդիմախօսին և սկսեց պաշտպանել մահարձանի
 հարցը: Նա մի-մի թուեց լուսաւոր ազգերի այն գոր-

ծիչները անունները, որոնց յիշատակին արձաններ են
 հառուցել: Նա երկար խօսեց, ճառեց տաքացած և վերջ
 ի վերջոյ իր ընդդիմախօսին էլ համոզեց, որ անհրա-
 ժեշտ է Գուսանի շիրմի վերայ մի փառահեղ մահար-
 ձան կանգնեցնել: Արևս վկայ, ընթերցող, օրինակելի
 մարդ է Բազզաթեանը, եթէ նա չը լինէր, ով գիտէ,
 գուցէ մինչև օրս էլ մահարձանի հարցը քնած լինէր:

Բազզաթեանի ընկերները, արդէն հարցը վճռած
 համարելով, հերթով մնաք բարով ասացին և ցրուե-
 ցին իրանց տները, մանաւանդ որ արդէն կէս գիշեր
 էր: Նորանց հեռանալուն պէս ննջարանից դուրս եկաւ
 Բազզաթեանի կինը, պաշեց իր մարդու բերանը և ա-
 սաց.

— Բերան խօս չէ, տաճար է, տաճար...

* *

Բազզաթեանը գրականութեան սիրահար էր և
 ջերմ պաշտպան: Սկզբներումն ինքն էլ ձեռքը մի քնար
 առաւ և փորձեց նորան հնչեցնել. բայց նորա ձայնը
 ընկաւ փորի մէջ և մինչև օրս էլ դուրս չ'եկաւ, ու-
 ղովհետև լարերը համր էին ու ժանգոտած: Նա շատ
 ճիշդ թափեց գրողի անուն վաստակելու, բայց նա չը
 կարողացաւ արժանանալ այդ անունին. նորա բոլոր
 ջանքերը դուր անցան: Նա թղթերը մրդտեց, քեր-
 թուածներ շարադրեց, բայց չը հասաւ քերթողի կո-
 չումին: Բազզաթեանը տեսնելով, որ Մուզան նորանից
 երես է դարձրել, չարացած դէն շարտեց քնարը և,
 թուրքերէնից թարգմանելով, բացականչեց.

— Աստուծուց չը կայ, մարգարէն ինչ անի *):

Բազզաթեանը Գուսանի մտերիմ բարեկամն էր: Նա
 իր ազատ ժամերի մեծ մասը նորա մօտ էր անցկաց-

*) Ալլահան եօխ դըր, փէլզամբար նէյնասըն:

նում, իսկ մի խմբագրական կլօուն էլ հաւատացնում էր, որ նա Գոլսանին նիւթ էր մատակարարում գրելու համար: Գոլսանի մահը այնպէս խոցել էր Բազզաթեանի սիրտը, որ, ասում են, նա ամբողջ մի շաբաթ արտասունք է թափել. իսկ դադաղը դուրս տանելիս, ինչպէս պատմում են տկանատեսները, նա հանգուցեալի բնակարանում մի քանի անգամ ուշաթափուել է և իր արտասուքներից մի քանի տեղ լճակներ կազմել:

Մի քանի օրից յետոյ մահարձանի հարցի առիթով դարձեալ ժողով կար Բազզաթեանի տանը: Բացի առաջուան պարոններից այս անգամ հաւաքուել էր Գոլսանի երկրպագուների մի ստուար բազմութիւն: Կախն և մի քանի օրիորդներ և տիկիներ իրանց կտրտուած ծամերով (կտրտուած ծամերը ազատամտութեան նշան է), Բոլոր աթոռները և բազկաթոռները բռնուած էին: Ընդարձակ գրասեղանի վերայ շարած էին մի քանի արծաթէ մոմակալներ իրանց վառ մոմերով: Իսկ նորանց կողքին թափթփուած էին մաքուր թղթեր, մատիտներ, գրիչներ և այլն: Դահլիճի ճակատին կախած էր Գոլսանի մեծադիր լուսանկարը. իսկ առաստաղից կախած էր մի կանթեղ: Ժողովական պարոններից ամեն մէկը, չը նայելով գեղեցիկ սեռի անվերջ հազին, իրան սեպուհ պարտք էր համարում խունկ ծխել Գոլսանի յիշատակին, և դորա համար էլ ամբողջ դահլիճը լցուել էր թանձր մխով: Կանթեղի լոյսը հազիւ էր նկատուած ծխախոտի ծխի քուլաների միջից:

Ժողովին նախագահում էր Բազզաթեանը:

— Համեստափալ տիկիներ և յարգելի պարոններ. — խօսեց նախագահը. — այս օրուան օրը, երբ արդէն վճռուած է մահարձանի հարցը, երբ ամենքս արդէն եկել ենք միևնոյն եզրակացութեան, պէտք է ընդհանուր ուժով վճռենք և մի ամենակարեւոր խնդիր. ա-

սում եմ ամենակարևոր, որովհետև առանց այդ խնդրի
ըլ լուծելու մենք միանգամայն զրկուած կը լինինք
մահարձան կառուցանելու հնարաւորութիւնից: Այժմ
հարց է ծագում՝ թէ քնչ դրամական աղբիւրներով
պիտի իրագործենք մեր նպատակը: Ահա ձեզ մի հում
նիւթ, որ կարօտ է մշակման:

— Ես կառաջարկէի, — խօսեց մի պարոն, — որ տը
րուեն մի շարք թատրոնական ներկայացումներ և նո-
ցանից գոյացած արգիւնքը յատկացուեն մահարձանի
գործին:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — պնդեց տիկին Նը:

— Թատրոնի յուսով մնացողը իր հօցը ցամաք
կուտի, — նկատեց մի ուրիշ պարոն, — մեր ժողովուրդը
թատոն չի յաճտիում:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — պնդեց տիկին Նը:

— Ես կառաջարկէի, — խօսեց մի երրորդ պարոն, —
որ ներկայացումների փոխարէն սարքուին մի շարք
պարահանդէսներ:

— Մեր ժողովուրդը պարել չի սիրում, — նկատեց
մի այլ ժողովական, — չեմ կարծում, որ պարահանդէսը
յաջողութիւն ունենայ:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — դարձեալ շեշտեց տիկին Նը:

— Իսկ իմ կարծիքով, — խօսեց մի չորրորդ պարոն, —
աւելի լաւ է եթէ հրատարակենք Գուսանի երկերը և
արժան գնով տարածենք ժողովրդի մէջ:

— Թէկուզ ամեն մի գրքի գինը մի կոպէկ նշանա-
կենք, — ընդդիմախօսեց ժողովականներից մէկը, — դար-
ձեալ մեր ժողովուրդը չի գնիլ, որովհետև մերոնք չեն
սիրում ընթերցանութիւնը:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — կրկնեց տիկին Նը:

Միւս տիկիները և օրիորդները բոլորովին լուռ
էին:

Նորանք աչքի տակով նայում էին տիկին Ռեին և իրանց սրտի մէջ ուրախանում, որ իրանց ներկայացուցիչը յետ չէ մնում պարոններից: Ընթերցող, ահա թէ որտեղ է իրաւունքների հաւասարութիւնը:

Էլ մէկ էլ չեմ ուզում կրկնել այդ ժողովում տեղի ունեցած ճառախօսութիւնները և վիճաբանութիւնը. միայն այսքանը կասեմ, որ ամենքը վճռեցին դիմել ազգին, հանգանակութիւն անել և գումարուած փողը գործադրել... (ուրիշ բանի չը կարծէք) մահարձանին: Ընտրուեց մի մասնաժողով, իսկ Միքայէլ Բազզաթեանը — նախագահ-գանձապահ: Եւ ուրիշին էլ անյարմար էր նախագահ-գանձապահ ընտրել, քանի որ այդ գործի նախաձեռնողը Բազզաթեանն էր:

Հետեւեալ օրը յայտարարեցին բոլոր լրագիրներում նախագահ-գանձապահի և մասնաժողովի անդամների անունները և հրաւեր կարդացին ամբողջ ազգին: Մինչև անգամ ամենքը կարդալով յայտարարութիւնը և հրաւերը, գովում էին Բազզաթեանի եղանակը, դէպի Գուստան ունեցած նորա սէրը և բացականչում.

— Կեցցէ Բազզաթեանը. մաշալլա Միքայէլ:

* *

Երախտագէտ ազգը սկսեց իր նուիրաբերութիւնները: Աշխարհիս ամեն կողմից ժողովուրդը սկսեց ուղարկել նախագահ-գանձապահին իր փողերը: Բազուի նաւթահորերից, հեռաւոր Ամերիկայից, Հնդկաստանից, Պարսկաստանից և այլն տեղերից ստացուեցան բաւականի փողեր: Գայրացների սաներն անգամ չը խնայեցին իրանց կոպէկները...

Անցել էր մի քանի տարի, երբ լրագիրներում հրատարակուեցաւ, որ Գուստանի մահարձանը կառուցանելու համար գումարուած մասնաժողովը հրաւիրում է ճար-

տարապետներին կազմել մահարձանի նախագիծը, խոստանալով լաւագոյն նախագծերի համար մրցանակ:

Կարգալով այդ յայտարարութիւնը, բոլոր ճարտարապետները սկսեցին թափել իրանց ճարտարութիւնը և մատների շնորհքը: Նորանք նստած՝ գիշեր-ցերեկ մտածում էին զանազան նախագծեր: Ճարտարապետներից մէկը ուզում էր շինել մի ահագին գունտ, գնտի վերայ մի թւատարած հրեշտակ, հրեշտակի գլխին մի քնար, քնարի ծայրին Գուսանի արձանը, արձանի վերայ մի մեծ գրիչ, գրչի ծայրին մի գիրք, գրքի կողքին մի ընթերցող մանուկ, մանուկի գլխին մի տոպրակ խելք և այսպիսի հազար տեսակ երևակայական բաներ: Բայց վերջը ինքը ճարտարապետն էր ծիծաղում իր նախագծի վերայ, երբ իր երևակայութեան մէջ միմեանց վերայ էր դարսում մահարձանի բոլոր մասերը:

Մի ուրիշ ճարտարապետ էլ այսպէս էր նախագրծում մահարձանը.—մի քարաժայռ, որի շուրջը կանգնած են մի խումբ փոքրիկ մանուկներ, իսկ ժայռի կատարից Գուսանը գրքեր էր թափթփում մատաղ սերնդի առաջ: Երբ նա այս նախագծի մասին պատմեց իր մի ծանօթ պարոնի, վերջինս ժպտալով բացականչեց.

— Ճշմարիտ, պարոն ճարտարապետ, շատ լաւ էք մտածել: Եւ շատ իմ պառաւ աստին յիշեցի, երբ նա մեզ, փոքրիկ չարաճճիներին, ժողովում էր իր շուրջը և չամիչ բաժանում:

Մի փորձուած ճարտարապետ էլ այսպէս էր մտածում: Շինել մի խաւար անդունդ, որի մթութեան մէջ խարխափում են մի քանի մարդիկ ոչխարի գլխով. իսկ Գուսանը՝ ջահը բռնած ձեռքին՝ կռացած լոյս է սրփռում անդնդի մէջ: Նա երկար մտածում էր, զօռ էր տալիս իւր երևակայութեան, բայց չէր կարողանում

ձևակերպել խառար անդունդը իր խարխափող մարդկանցով: Միայլ ճարտարապետ էլ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Գուսանը մեր ապառաժոտ սըրտերում ցանեց ինքնաճանաչութեան և բարի զգացմունքների սերմեր, մահարձանը այսպէս էր նախագործում: Մի լերկ ապառաժ, որի վերայ Գուսանը՝ ձեռքին բռնած ձմերուկի և սեխի սերմերով լի տոպրակը՝ յօստան է դնում:

Ճարտարապետները ամեն կողմից ուղարկում էին իրանց նախագծերը Բազաթեանին, բայց սա ոչ մէկն էլ չէր հաւանում: Վերջապէս Բազաթեանը վճռեց, որ մահարձան նախագծելու գլխացաւանքն էլ ինքը լանձն առնի: Նա թէպէտ ճարտարապետ չէր, բայց պարծոնքով ասում էր մասնաժողովի անդամներին.

— Մի այնպիսի մահարձան կառուցանեմ, մի այնպիսի շքեղ ու ֆանտաստիքական բան շինեմ, որ հողը ջուրը տեսած չը լինի: Մի սքանչելի ու փառահեղ արձան շինեմ, որ ամենքը մատով ցոյց տան, որ աշխարհիս ամեն կողմից գնն, տեսնեն ու հիանան...

— Էլ երբ. ձեր այդ շնորհքն էլ որ օրուայ համար էք թողել. — կրկնում էին ամեն անգամ մասնաժողովի անդամները:

— Սպասեցէք, պարոններ. սա շտապելու գործ չէ, սա մահարձան է, հանաք-մասխարութիւն չէ. պէտք է լաւ մտածել:

— Այսքան երկար մտածել չի լինիլ, — ասում էին անդամները, — ինչ անելու էք, շուտով արէք, տարիներն անցնում են, իսկ դուք դեռ մտածում էք: Սորանից բռնելի երկար մտածելուց դուք անշուշտ թոքախտ կը ստանաք:

— Հեշտ բան էք կարծում մահարձան կառուցանելը, — բացականչում էր Բազաթեանը, — դեռ ընդա-

մենը մի քանի հազար ռուբլի է հաւաքուել, միթէ կարելի է մի քանի հազարով արժանավայել արձան կառուցանել:

— Եղբայր, թէ փողը պակասում է, զարձեալ դիմենք ազգին և շարունակենք մեր սկսած հանգանակութիւնը. իսկ եթէ այլ ևս ոչ մի տեղից յոյս չըկալ, գոնէ մի համեստ կիսարձան կառուցանենք. եթէ կիսարձանի համար էլ չի բաւականանալ այդ գումարը, գոնէ Գուսանի գերեզմանի վերայ մի հասարակ քար քաշել տանք և փորագրել տանք պօէտի անունը, որ չ'անհետանալ, հողի հետ չըհաւասարուի նորա թանկագին գերեզմանը... Վերջապէս ազգը բողոքում է, հաշիւ է պահանջում մեր գործունէութիւնից...

— Ազգը բեհեմար նամադուլ է անում: Հա, հա, հա, հա. հանաքեմ անում, հանաք: Մի փոքր էլ համբերեցէք և շուտով ամեն բան գլուխ կը բերուի:

— Սորանից տւելի էլ համբերել չի լինիլ:

— Խոստովանք լինի, մի փոքր տկար եմ. ստամոքսս վնասուած է և մարսողութիւնս անկանոն է կատարւում — ասաց մի անգամ Բազդաթեանը, — բժիշկները ասացին, որ կուզմիշի էքստրակտ ընդունեմ, բայց ինչ քան փորձեցի, այդ գեղը բոլորովին չ'օգնեց: Հիմա, մի ուրիշ բանիմաց բժիշկի խորհրդով, ինչոք մի տեսակ հալընը պիտի կուլ տամ... Աստուած, կանչեցէք, որ շուտով առողջանամ և մահարձանի գործն էլ գլուխ բերեմ:

— Այդ «հաբերը» շուտով կուլ կը տաք:

— Շուտով, շուտով, արդէն պատրաստ են:

— Իսկ հաբերից լետոյ վայ թէ ձեր ստամոքսը չը բժշկուի:

— Կը բժշկուի, կը բժշկուի, անհոգ կացէք, մահարձանն էլ ամենամօտ ապագայում կառուցուած կը լինի:

— Հոստատ:

— Ի հարկէ, հոստատ, թէ չէ փութ մահարձանը
քրկար կը դիմանայ:

— Իսկ ձեր խօսքը... նո՞ էլ հոստատ կը լինի:

— Այո, հոստատից էլ հոստատ...

*

Մօտեցել էր Գուսանի մահուան տասնամեակը:

Բոլոր հնացած պարտավորահաները և լանձնաբա-
րած գումարները, արդէն ուժասպառ եղած, մտնում
էին իրանց նոր շրջանը, որը ռուսերէն կոչուում է ДѢ-
ЛОСТЬ: Ժողովուրդը մոռացել էր արդէն Գուսանի ա-
նունը: Եւ որովհետեւ վերջին տնգախները երկու հարե-
ւան ազգերի մէջ պատերազմ կար, այդ պատճառով էլ
բոլորեքեան առօրեայ խնդրով էին զբաղուած: Իսկ Մի-
քայէլ Բազզաթեանը այդ ժամանակ միայն իր «հարե-
րով էր զբաղուած: Հաբերը այնքան խոշոր էին, որ
Բազզաթեանը սիրտ չէր անում նորանց կուլ տալու:
Հիւանդը վախենում էր, որ մի գուցէ նորանք գէմ ընկ-
նեն, մնան բողազում և խեղդամահ անեն նորան:

— Պարոն բժիշկ, ասաց նա.— ինձ թւում է, որ
բողազիս անցքը նեղ է և փոքրիկ, իսկ ձեր հաբերը
տահասկման խոշոր. աղաչում եմ, զննեցէք բողազս և
ինձ լայտնեցէք նորա տրամագծի չափը:

— Ինչ էր ասում, պատուոսխանեց բժիշկը.— ուրիշ-
ները սորանից աւելի խոշորներն են կուլ տալիս. զուք
ամենեւին միք վախենալ, երեսներդ խաչ հանէք և կուլ
տաւեցէք:

— Գիտէ՞ք, ինչ կայ: Ես ճանաչում եմ մի պարոն,
որ խոշոր-խոշոր հաբեր էր կուլ տուել. բայց լամառ
հաբերը, փոխանակ ստամոքսը գնալու, փոխել էին ի-
րանց վարչորուսի և կրկին զուքս թափթփուել խեղճ

Տիւանդի քթածակերից... վախենում եմ, որ մի գուցէ մի այդպիսի օյին էլ իմ գլուխը գալ:

—Այդ ձեր ասած պարոնի բանը ուրիշ է, իսկ ձերը ուրիշ:

—Ի՞նչպէս:

—Այդ պարոնի բողազը անշնորհք է եղել:

—Իսկ դուք հաւատացած էք, որ իմ բողազը շնորհքով է:

—Ոչ միայն շնորհքով է, այլ և սքանչելի է նորա շէնքը:

—Ուրեմն կարելի է կուլ տալ:

—Ոչ միայն կարելի է, այլ և անհրաժեշտ է ձեր ստամոքսի համար:

— Իսկ եթէ լանկարծ, Տէրը մի արասցէ, փորահարինք ընկնեմ:

—Անհոգ կացէք, փորահարինքի խնդիրը իսկոյն կարելի է լուծել:

—Ինչո՞վ:

—Լուծողական ձէթով:

Բազդաթեանը հաբերից մէկը մօտեցրեց բերանին, տատանուեց և սարսափած կրկին լետ քաշեց: Իսկ երբ բժիշկը նորան քաջալերեց, նա կրկին մօտեցրեց հաբը բերանին և բացականչեց.

—To be or not to be ¹⁾?

—'o be, պարոն Բազդաթեան: Ես ձեզ հաւատացնում եմ, To be!

—Յանու՛ն Հօր, և Որդւոյ, և Հոգւոյն Սրբոյ...

—Ամէ՛ն:

—Սպասեցէք, սպասեցէք, պարոն բժիշկ. «ամէնը» գեռ վաղ էր:

¹⁾ Լինե՞լ, թէ չլինե՞լ (Համլէտ).

Երկաթը տաք-տաք կը ծեծեն:
 — Վնաս չունի, նորից կարելի է նորան տաքացնել:
 — Դէ, էլ միք ուշացնիլ:
 — Իսկ համը քնչպէս է:
 — Ոչ թթու է, ոչ էլ կծու, այլ անուշահամ ու քաղցր, ինչպէս չամիչ: Ուրեմն՝ մէկ, երկու, պատրաստուեցէք, — երեք:

Առաջին հաբը կուլ գնաց, նորա բարի օրինակին հետևեցին և միւսները:

— Անուշ, մարսական:

— Մերսի, եղբայր պատուական:

Ներեցէք, ընթերցող, որ այսքան երկիր զբաղեցրի ձեզ Բազաթեանի հաբերի հարցով: Եթէ Հայոց ազգի խաւար կանթեղները ձեզ ասելու լինին, որ Բազաթեանի հաբերը իմ ասելիքին չեն վերաբերում և հեղինակը զուր է գցել նորանց «Մահարձանի» մէջ, չըհաւատաք: Ընդհակառակը հաբերի և մահարձանի հարցերը իրար հետ կապուած են անքակտելի հանգուցներով: Եթէ մահարձանը չըլինէր, հաբերն էլ չէին լինիլ. իսկ եթէ հաբերը չըլինէին, մահարձանն էլ չէր լինիլ: Լիայոյս եմ, որ շուտով ամենքդ էլ կը խոստովանէք ասածիս ճշմարտութիւնը:

* *

Գարունը բացուել էր:

Ասուն, անասուն, լեռներ ու ձորեր, զարթնելով ձմրան խորը քնից, ողջունում էին գարնան գալը և համբուրւում արևի պայծառ ճառագայթների հետ: Դաշտերի ձիւնը հալւում էր և իր տակի եղած-չեղածը մերկացնում ու երևան հանում աշխարհի առաջ: Զմեռուան սպիտակ գորգը, որը խաբուսիկ ու շքեղ դիմաւոր նման պատել էր արար աշխարհս, այժմ հետզհետէ չքանում էր: Նորա տակից այժմ երևում էին թէ գե-

ղեցիկ մարգագետինները և թէ աղբակոյտերը: Ահա տարուայ այդ ժամանակն էր, երբ յանկարծ լուր տարածուեց ամեն տեղ, թէ այն բազմամարդ քաղաքում, ուր վախճանուել էր Գուսանը, Միքայէլ Բազզաթեանի նախաձեռնութեամբ արդէն կառուցուած է պօէտի շիրմի վերայ մի հրաշալի արձան: Ազգի ուրախութեանը չափ չը կար: Ամենքը հրճուեալ էին և փառաբանում Բազզաթեանի անունը: Բոլոր քաղաքներից սկսեցին շնորհաւորական հեռագիրներ և նամակներ ուղարկել Գուսանի այլիին և նորա որբ մնացած որդոյ: Ամեն տեղից շատ շնորհակալական և գովասանական հեռագիրներ և ուղերձներ ուղարկուեցան Բազզաթեանին նորա շնորհքի, ճարտարապետութեան և եռանդի համար: Ամենքի հետաքրքրութեան չափ ու սահման չը կար: Բոլորեքեան էլ փափագում էին իրանց սեփական աչքերով տեսնել մեծ պօէտի փառահեղ ու հրաշալի մտհարձանը, որը, ինչպէս պատմում էին, ականատեսները, իր հոտը չունէր ողջ աշխարհում: Ամեն սէկրնմի այլ տեսակ էր երևակայում նորան, որովհետեւ արձանը արձանի նման չէին պատմում, այլ մի չը տեսնուած, մի չը յուսած ու հրաշք բան: Զնամարիտ, ընթերցող, օրինակելի մարդ է Բազզաթեանը. եթէ նա չը լինէր, մահարձանի հարցը մինչև օրս էլ բնած կը լինէր:

— Սուտ չէիք ասում, պարոն Բազզաթեան, — ասում էին մասնաժողովի անդամները, — որ մի այնպիսի արձան պիտի կանգնեցնէք, որ հողը-ջուրը տեսած չը լինի, որ աշխարհիս ամեն կողմից գան, տեսնեն ու հիանան:

Բազզաթեանը, լսելով իր ընկերների գովեստները, ոչինչ չէր խօսում, այլ միայն խորհրդաւոր կերպով հազում էր և կոկորդը մաքրում: Նա այնքան համեստ

էր, որ այդ գովեստները չը լսելու տեղ էր դնում:

— Սուտ չէիք ասում, պարոն Բազաթեան, որ «Հաբերը» կուլ տալուն պէս, իսկոյն գլուխ բերէք արձանի գործը. այժմ, ի հարկէ, լաւ է ձեր ստամոքսը:

— Ե՛հ, գոհութիւն Աստուծոյ, — պատասխանում էր Բազաթեանը և ձեռքով շփում իր տուրքած փորը, որը մի ժամանակ կպել էր նորա մէջքին:

Բայց և այնպէս Բազաթեանի կառուցած մահարձանը ամենքի համար հետաքրքրութեան առարկայ էր դարձել: Շատերը պատմում էին, որ մահարձանը ներկայացնում է մի մորմարէ պատուանդան, որի վերայ կանգնած է Գուանը. իսկ պատուանդանի տակից չըքնադատես Մուզան այլ ձեռքով մատուցանում է պօտին ոսկէ քնարը, իսկ միւս ձեռքով ցոյց է տալիս դէպի Պառնասի կատարը. արևը դուրս գալուն պէս, ամեն առաւօտ, ոսկէ քնարը ինքնիրան սկսում է նուագել «Ձայն տուր սպիտակ» երգը. իսկ երեկոյեան, արևը մտնելուն պէս, Մուզան երեք անգամ կանչում է բարձրաձայն. «Փառք ու պատիւ Գուանին»: Նոյն Մուզան գիշերուայ կիսին եօթն անգամ կանչում է բարձրաձայն. «Կեցցէ Միքայէլ Բազաթեան» և զարթեցնում քնած աշխարհը: Մահարձանի նկարագրութիւնը լսողները, բերանները բաց էին անում և ապշած բացականչում. Տէր, եղորմեա, այդ էլ չէինք իմացել, որ արձանը կարող է ինքն իրան խօսել, որ քնարը կարող է ինքն իրան նուագել...

Բայց նկարագրողները թե ըստաւատներին հաւատացնելու համար ասում էին.

— Ինչո՞ւ չէ, Միթէ Եգիպտոսի Մեմֆիսի արձանը ամեն առաւօտ ձայն չէր արձակում միթէ արգանը ինքն իրան չի նուագում: Միթէ ժամացոյցի սլաքները

ինքն իրան չեն պտտում: Եւ վերջապէս մարդուս ձեռքին զժուար բան կայ:

Ձանազան քաղաքներից սկսեց զիմել զէպի մահարձանի քաղաքը հետաքրքրուողների մի ահագին բազմութիւն: Երկաթուղու կայարանը լցուել էր եկուորներով: Սորանց մէջ կային նկարիչներ, որ եկել էին Գուստի մահարձանի պատկերը նկարելու. կային հոգևորականներ, որ եկել էին մաղթանք կատարելու արձանի տակին և խունկ ծխելու: Կային երաժիշտներ, որ եկել էին ծանօթանալու ինքն իրան նուագող քնարի մեխանիզմի հետ. կային ճարտարապետներ, որ եկել էին արձանի շէնքսի հետ ծանօթանալու և այդպիսով կատարելադործելու իրանց արուեստը. կային խմբագիրներ, գլանազան թերթերի աշխատակիցներ, տիկիներ, օրիորդներ և այլն: Սարունք բոլորն էլ խմբուեցին միասին և սրտատրոի սկսեցին առաջ ընթանալ քաղաքի փողոցներով: Ահա եկուորները հասան քաղաքի այն մասը, ուր Բազզաթեանը կառուցել էր արձանը:

— Ո՛ւր է մահարձանը, հ՛ը: Այ քեզ, արմանք զարմանք. — զոչում էին ամենքը անհամբերութեամբ, — մեզ այստեղ ցոյց տուեցին, բայց ոչինչ չէ երևում: Չը լինի թէ, ուրիշ քաղաքամասումն է:

— Ո՛չ, ո՛չ. հենց այստեղ ցոյց տուեցին, բայց չի երևում. Տէր, ողորմեան. այս քնչ հրաշք է: Չը լինի թէ մահարձանը աներևութացել է:

Այդ միջոցին փողոցով անցնում էր մի համեստափայլ տիկին, որը երկրպագու էր հանգուցեալ պօետի հանճարին: Եկուորներից մի պարոն, որը ճանաչում էր այդ տիկնոջ, մօտեցաւ նորան՝ բարևեց և հարցրեց.

— Տիկին, տիկին, ի սէր Աստուծոյ, ասացէք — ո՞րտեղ է Գուսանի մահարձանը:

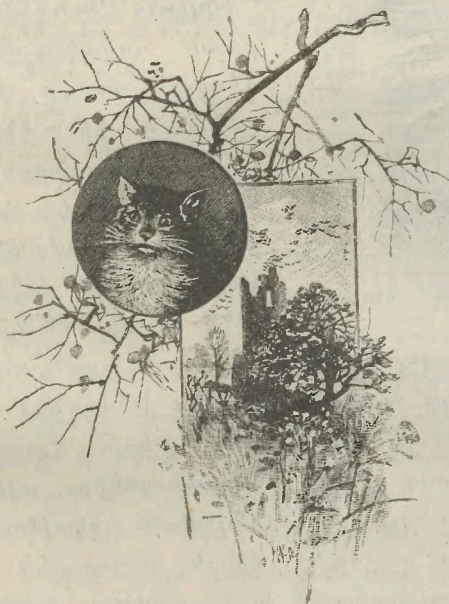
—Ահա Գուսանի մահարձանը: Չէ՞ք տեսնում այն...
 շառնութեամբ պատասխանեց տիկինը:

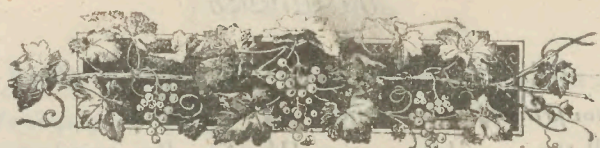
Ամենքը հետաքրքրութեամբ վեր բարձրացրին իրանց աչքերը և տեսան իրանց առաջ մի նորակառույց գեղեցիկ շէնք, որի բաց պատուհաններից մէկի առաջ Բազգաթեանը՝ անվրդով նստած՝ իր կնոջ հետ քաղցր զրոյց անելով, պաքսիմատով սուրճ էր վայելում...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

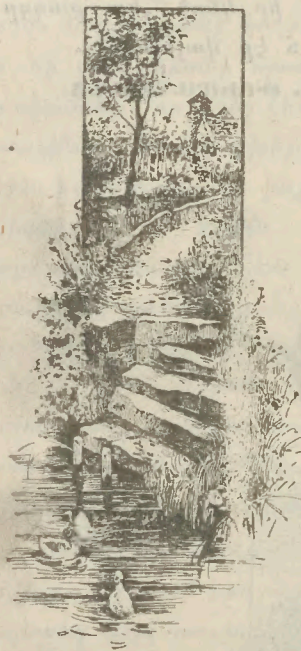
Փետր. 26 1898

Թիֆլիս

ՄԻ ՕՐ ՍԵՆԱՀՆՈՒՄ

ԻՖլիսից Սանահնի և Հաղ-
բաթի հուշակաւոր վանքերը
գնալու համար եթէ առաջ
ստիպուած էինք երկու ամբողջ
օր ճանապարհորդել այստեղից
մինչև Շուշաէր կառքով, իսկ
այնտեղից լեռներով, անդնդա-
խոր ձորերով ու ծմակներով
ձիով, իսկ երբեմն նաև հեռիօտս

գրեթէ մագլցելով այն նեղ ու դժուարանցանքի շուկ-
ներով, որոնք ծօծկանի մօտից և Խստառնիի տակով տա-
նում էին դէպի այդ սրբավայրերը, Բագրատունեաց
արքաների այդ սիրելի ամարանոցները, այժմ, գոհու-
թիւն Աստուծոյ, Կարս-Թիֆլիսեան երկաթուղին հասց-
նում է նոցա սահմանը, մինչև Աշտո մեծ թագաւորի
ժամանակուայ քարաշէն և ամրակառույց կամուրջը՝ ճիշտ
3¹/₂ ժամուայ ընթացքում:

Երկու տարի չկայ դեռ, ինչ որ մի խմբական ու-
ղևորութիւն էի կատարել այդ երկրում, և կարծես

միշտ աչքիս տուօն էր Սանահին անգուգական և հրու-
սուրիչ բնութիւնը. հետը միասին նաև հինաուուրց վան-
քի աւեր ու քարուքանդ վիճակը. երկու տարի չկայ
դեռ, ինչ որ Հանգիսիս մէջ արածս նկարագրի մէջ ող-
բայել էի մեր վանքերի և յատկապէս Սանահին վան-
քի արդի ողբալի կացութիւնը, և փափագում էի մի
անգամ ևս տեսնել, միանգամ ևս հրաւիրել նորա վե-
րայ բարեգործ անձանց ուշադրութիւնը. և օգտուելով
ամառուան ազատութիւնից՝ փութացի կրկին այցելութիւն
գնալ սիրածս սրբավայրին:

Ինձ թուում էր, թէ նախկին աւերակների վերայ
բարգուճած պիտի լինէին նորանոր աւերակներ, ժամա-
նակը և մեր յատուկ անհոգութիւնը խլած պիտի լի-
նէին սեզանից հնութեանց այդ շտեմարանից դարձեալ
քանի մի բեկորներ:

Երկաթուղին պատմական կամուրջի հանդէպ արդէն
սկսել է երկու բուլէ կանգ առնել ճանապարհորդներ
ընդունելու և իջեցնելու համար. և այդտեղից մինչև
Սանահին վանքը երկու ճանապարհ կայ. մէկը ուղղա-
հայեաց, քարերի ու ժայռերի վերայով, $1\frac{1}{2}$ վերստ
երկարութեամբ, ուր գրեթէ մագլցելով երթեկեկում են
գիւղացի երկու սեռի ժողովուրդը, ոտով և աւանա-
կով. երկրորդը ոլորադադար, 4 վերստ երկարութեամբ,
որի մասին երբեմն լրագիրները հռչակեցին, թէ նախ-
կին վանահայր և այժմ հանգուցեալ Վարդան վարդա-
պետը կանոնաւոր խճուղի է շինել մինչև Սանահին, բայց
որ հաստատ կարելի է տեսլ, թէ գրեթէ անտանելի մի
քարքարոտ ուղի է աւելի վատ, քան ոտի ճանապարհը:
Զին անգամ խրտնում է այդ ճանապարհից. և ուղևոր-
ները բարեօք են համարում ոտով բարձրանալ այդտե-
ղից, քան ձիով:

Մի կերպ հասանք Սանահին վանքը:

Կեանքը եռում էր այժմ վանքում: Մի քանի տասնեակ քարտաշներ, վարպետներ և մշակներ եռանդուն գործի վերայ էին. և նոցա հետ քլունգը ձեռքին՝ վանքի վանահայր տ. Գարեգին եպիսկոպոս Սաթուհեանը:

Դիտեցինք կատարուած և կատարուող նորոգութիւնները: Առայժմ աւարտուած էին. ա. տաճարի արեւմտեան կողմի 9 սենեակների հիմնաւոր նորոգութիւնը. բ. մեծ՝ Փրկչի եկեղեցու կտուրի քարերն ամբողջովին փոխուած է. նորա մեծ գաւթինը նոյնպէս, մի մասը իւր հին քարերով, իսկ միւս մասը Ալէքսանդրապօլից բերած քարերով, գ. Լուսաւորիչ եկեղեցու կաթուղիկէի գլխին խաչ է դրուել, տանիքն ու կաթուղիկէի քանդուածները նորոգուել էր Ալէքսանդրապօլի քարով. դ. Աստուածածնի եկեղեցու տանիքը նորոգուել է խորասանիով. ե. առաջին գաւթի արտաքին պատը, որ շինուած էր խամ քարով, քանդուել և նոր քարից է շինուել. Փրկչի առաջին գաւթի անկիւնը, որ հեղեղներից քանդուած էինք տեսել, շինուած էր նոր քարերով. գ. եկեղեցու արեւմտեան հրապարակը, որ հողով ծածկուած էր առաջ, հողը վերցրած էր 1½ արշինաչափ, որի տակից դուրս էին գալիս զանազան, գեղեցիկ քանդակներով, սիւնների պատուանդաններ, որոնք երկար ժամանակից ծածկուած են եղել հողի տակ: Դուրս էին գալիս նաև վիթխարի գերեզմանաքարեր, որոնցից մէկի վերայ կարդացինք. «այս է հանգիստ պըն Վասակ տէր Սնանյ». է. որպէս զի եկեղեցու ներսը նորոգելու ժամանակ արտաքին կողմից ապահոված լինի հեղեղից, եկեղեցու կաթուղիկէների արտաքին կողմից զամսկով ամրացած և քարագոյն իւղաներկ է քսուած. ը. եկեղեցու բոլոր կաթուղիկէներին նոր շրջթաներ են շինուած, որ յարմարութիւն լինի բարձրա-

նալու և կտրտած ու մաքրած է բոլոր տանիքներից ու կաթոլիկներից այն բոլոր ծառերն ու բոյսերը, որոնք աճել էին անխնամ լինելուց. թ. նշխարախուցը, որ իւր գեղեցիկ ճարտարապետութիւնով համարոււմ է վանքի մատենադարանը, արտաքին կողմից նորոգուած է. բոլոր խախտուած քարերը փոխուել են. լսել ենք, որ կտուրի քարածածկը կմնայ առաջիկայ տարուան ցրտերի պատճառով. Ժ. Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանի տանիքի ահագին ծառերը մաքրուած են և նոր կտուր է շինուած, այնինչ առաջ մեր տեսած ժամանակ կտուրի վերայ ոչ մի քար չէր մնացած. ճեմարանի փակուած դուռը բացոււմ է. Ժա. արդէն բացուած է արեւմտեան կամարակապ հոյակապ դռներն ու պատուհանները, որոնք կազմոււմ էին սկզբում պաշտօնական մուտքը, բայց ժամանակի ընթացքում ցեխով ու քարերի կտորտանքով ծածկուած էին: Ժբ. եկեղեցու շուրջ դիզուած 3 արշինաչափ հողը արդէն սկսել էին քանդել և վերցնել: Վերջապէս հրաւիրուած էր մասնագէտ երկրաչափներքին կամրջից մինչև վանք նոր և կանոնաւոր շօսսէ բանալու 7 արշին լայնութեամբ, այդ ճանապարհի երկարութիւնը հաշուած է 2 վերստ և դիտաւորութիւն կայ սկսել այժմէնից, եթէ բարեգործ ազգայիններ չզլանան իրանց օժանդակութիւնն այդ կարեւոր գործին:

Մենք աւելորդ ենք համարում զրուատել սրբազան վանահօր, քանի որ գործը ինքն իրան խօսում է, այլ կոսենք միայն, որ Սանահնի վանքի այժմեան զբոսութիւնը այնպիսի մխիթարական և ախորժ տպաւորութիւն գործեց մեզ վերայ, որ վստահ կարող ենք ասել, թէ Ազգիս վեհաստիճան Հայրապետը առաւել լաւ ընտրութիւն չէր կարող անել այդպիսի մի նշանաւոր և պատասխանատու գործի կատարումը սրբազան Սաթուհեանին յանձնելիս:

Երկաթուղու գծի Սանահնի ձորով անցնելը, վանքի այդ հիմնական նորոգութիւններն և կառուցանելիք խճուղին առանձին նշանակութիւն են տալիս այդ նուիրական երկրին: Սանահնը շրջապատուած է անտառապատ և խորաձոր լեռներով, առաջն ընդարձակ հորիզոն և կլիման ոչ-խիստ բարեխառն: Երկրի այս դրութիւնը աչքի է ընկել սրդէն շատերին և ամառանոց դարձնելու դիտաւորութիւն նկատեցինք տեղական իշխան-կալուածատէրերի մէջ, որոնք Սանահնի լեռնադաշտը կտրտել են մասերի և սկսել են վաճառել ցանկացողներին:

Սանահնի և առհասարակ Լոռուայ բնակիչները սպրոււմ են նահապետական կեանքով. ունին իրանց լաւուկ բարբաւը, որ ուսումնասիրուած չէ և այդ բարբաւով երգուած բազմաթիւ ժողովրդական երգեր, որոնցից մէկը գրի առնելով տալիս ենք այստեղ մեր ընթերցողին:

Մ - Ճ - Է - Է - Է - Է - Է

Իրակի օրերը կը փակեն դուքանին

Խերով աշխատես գութանին

Գութանն առաւ. ես կվարեմ հողերը

Յունով կլցնեմ հորերը

Կկշտացնեմ աղքատի փորերը

Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Տարին եկէին ¹⁾ կըլի Լոռին կըլցէ դեր ²⁾

Լեզուն բաց արաւ խօսեց թեր

Տարին եկէին կըլի կտամ մառ ³⁾

Միջումը խէր չիլիւ կգոյէ բլբլակ կառ ⁴⁾

¹⁾ Անձրեով. ²⁾ որում. ³⁾ գութանի վերայ լցուելը. ⁴⁾

Մաշկալըս պարտական ա մորթի գառը
Ռտե քառըբի հետ խառը
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ

Գութանի էջն ասաւ. քամակս կեռ ա աղագս գող ա
Խոփն ասաւ գետնի տակը կերթամ տեղս նեղ ա
Մաճկալն ասաւ հօտաղնուն. հայ կերէք խաշիլ է եկել
Այս տեղը եղ ա
Ձեիջն ասաւ. քամակումն է վեր առած հայրքոց
Եինած թուր
Տարէնն էրկու հետ կուգեմ իմ ծէրն իմ տիրոջ սուր
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Ճմրաբակն ասաւ. ես եմ քառասուն տար
Էրկու ծէրս ա կեռը,
Ինչի էք չալակս տուել էսքան բեռը.
Մեծ ակն ասաւ. կնդումն ա վեր տուած տոտներկու սօլը
Մաշկալ ջան չալիշ արի, արած ցելդ գցես դօլը
Տես ինչ տեսակ է լքցնում սօրնով դարով շուր
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Պոճուր ակն ասաւ. ես եմ երկու տարեկան աղա:
աչքերս ա քու

Դուք չը գիտ ք, իմ տեղն ա չլմնոցը ⁵⁾ զօռ.
Ես կերթամ քարերին ծառերին գիտչելով ծլվալ,
Հօտաղ ու մաճկալ ետեիցս գան զլլալէ
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Գ. մէջն ասաւ. ես մի կոշտ բան եմ
Խօվէլ դա կես գութանը մէնակ կտանեմ
Ֆօղի մնացածը ես մենակ կվարեմ կհանեմ
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Սանձկեփ ⁶⁾ եղն ասաւ. դահրա ⁷⁾ քաշեմ
Ճիւղոտ սալիս շատ կքաշեմ

⁵⁾ ամենքից. ⁶⁾ գութանի առջեի. ⁷⁾ հողս.

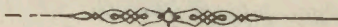
Խորադա ⁸⁾ գոմշին միուգանին ⁹⁾ կմաշեմ
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Լուծն ասաւ. վեց տեղ ծակած եմ
Միջումը չորս հատ սամին
Ոչով չի կշտանալ իմ անուշ համին
Մաճկալս պարտական ա իմաց անել բարեկամին
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Լուծն ասաւ. ոչով բան չի հասկանալ
Պօտօքը ¹⁰⁾ վրէս կը տաշէ
Ուրաքի ըռխի հետ մեղքս կքաշէ
Գութանի զալք եղն ասաւ. անց կկենամ ֆոդի դմբուզը ¹¹⁾
Կհաստացնեմ իմ տտուզը
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

Հօրիքն ¹²⁾ ասաւ. ես ման կածեմ գութանը սարէ սար.
Իմ հախքն էլ կըլի բարեբար.
Գութան, ես քու խերին մեռնիմ:

ԳԻՒՏ Ա. ԳԱՀ. ԱՂԱՆՆԱՆՑ

⁸⁾ մեծ. ⁹⁾ սկզբից մինչև վերջ. ¹⁰⁾ լծան կէսը ծակած է, մէջը երկու փալտ է տուած և միջանկեալ տեղը շղթանսա է պօտօքը. ¹¹⁾ խամ տեղը. ¹²⁾

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆՈՐԱԿՆԵՐ

27-ին Փետրվարի 1862 թուակ. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ

Յովհաննէս Սալաթնովեանց.

Ձեր պատուելի, ազահոված նամակը, հանդերձ Հիւսիսա-
փաշլի ընկերագիրների ցուցակովը ստացալ անկորուստ, և
պարտն կարագիտ Սաղբատովի նոյնպէս Ձեր պատուիրելով
ընդունեցի նոյն ընկերագիրների արծաթը, ալիւնքն 298 ման.
50 կոպ. որ է 23 օրինակի հատուցումն և Ձերը նորա մէջ.
Ձեր նամակի մէջ գտալ նոյնպէս մի ծրար «Արձագանք Հաշ-
տարխանից» բաւական խելացի և պատշաճաւոր կերպով գրած,
որ շատ ուրախ կը լինէի խօսոյն տալել, ոչ թէ վրէժխնդիր
լինելու իմ ճշմարտութեանը, որ այնքան անամօթ և խելա-
գար կերպով հաշնոյել է մինչև այսօր պարտն Ձեր քեզեանցը —
եւ այդ բանը թողում եմ զաւոց ազգի արդարութեան դա-
տաւտանին և մարդկութեան առեւնին առհասարակ, ան որ
գոնեալ փոքր ի շատէ հատուցումն ստանալ Հաշոց ազգի պա-
տիւը և իրաւունքը, որ այդպէս հրապարակով անարգել է մի
Ձեր քեզեանցի պէս անձն: Բայց, բայց, կրկնում եմ, ազնիւ
բարեկամ, պարտական եմ Ձեզ խոստովանել, որ այնպիսի
վատթար գրութեան մէջ է Հիւսիսափաշլի ընկերագրութիւնը, որ
չգիտեմ թէ ինչպէս պիտոյ էր գործ սկսանել: Մինչև այս ներ-
կալ թուականս հասել է իմ ձեռքը 961 մանէթ առ ձեռն
պատրաստ, որպէս պարզի մեր թիֆլիսեցի Պարոն Եագիրեա-
նից 200 ման. առանձին, ուրեմն 1161 ման, խոստացել է մի
ալլ անձն, Պ. Սանատրեանց անուն Պետերբուրգից 250 մա-
նէթ, նոյնպէս ընծալ, երբ որ դուրս կը գար Հիւսիսափաշլի,
ապա ուրեմն բոլորը, թէ ստացած և թէ ստանալի արծաթի
գումարն է 1411 ման: Բայց ինձ անպատճառ հարկաւոր է
որպէս նիւթակաւ ծախք տպագրութեան համար 200 ման:

Բացի սորանից, ինձ և իմ աշխատակից գրողների համար, թերթին շատ փոքր հաշուելով, 2000 ման. և դուք իբրև բանական մարդ, իհարկէ, կարող չէք մոռա՛նել, թէ հեղինակ մարդիքը օղից միայն ապրում էին, այլ ամենայն աղամորդու պէս ունէին իւրեանց մարմնաւոր կարիքը. և նոցա արժան էր ուտել, խմել, հագնել, մի խօսքով մարդկօրէն ապրել, ինչպէս դուք ամենեքեանքդ: Այս փոխադասութիւնը շատ պարզ է և ինքն ըստ ինքեան բացառաւոր. բայց դու տես, որ Հայերին մինչև այսօրս եւ ոչինչ չկարողացաւ հասկացնել, և ալպէս այս չորս տարին իմ կեանքս եղաւ մի կատարեալ նահատակութիւն, անհնարաւորը հնարաւոր կացուցանելով, ինչ որ հինգ մարդու գործ էր, գրեթէ միայն լցուցանելով, թող տպագրութեան և սրբագրութեան և ալ միւս տեսակ տառապանք և խաչեր շատ: Չեմ խօսում այստեղ այն հայհու-լանքի և հազար տեսակ պղծութիւնների, կեղտի ու ցեխի վերայ, որ անամօթ շրթունք թափեցին և թափում են մինչև այսօրս մեր վերայ, դորանց պիտոյ էր ինձ լանձն առնուլ, և, ինչպէս մեր Հայերը ասում են, աչքի տակ դնել, եթէ լանձն առաւ միանգամ զէպի հրապարակ դուրս գալ և անողորմիկ արդարութեան ու ճշմարտութեան սուրբ գէպի աջ ու ձախ չողեցուցանել, կարմրացրած երկաթով աչրել փռած ու նեխած վէրքերը և սուր դանակով կտրել ու բաց ձգել: Ոչ եկի խաղաղութիւն արկանել, ալ հուր, ուրեմն ինձ հանդիպել է, ինչ որ պիտի հանդիպէր հարկաւորապէս, ոչինչ տուի և ոչինչ պակաս: Ես անմխիթար չեմ ալ մասին, ալ ինչ որ արեցի, և կեանքս ցած դնելով արեցի. դուրս վերայ շատ ուրախ եմ. փառք Ամենակալին, փառք Քրիստոսին, որի ճշմարտութեան սերմերը—ամենևին ոսնակոխ եղած մեր ազգի մէջ—նոր ի նորոյ քրքրեցի և թափեցի հալիական հողի մէջ. թէպէտև փարիսեցոց քահանայապետը մատնեց ինձ աշխարհական իշխանութեան ձեռք. բայց—Խորալէլացոց, Հրէից Ժամանակը անցած է—խալտառակուեցաւ դարձեալ ինքը, լաղ-ժութեան արմաւենով դուրս գնաց պատերազմից փոքրիկ Նազարեանցը: Այս րոպէիս չկամիմ ես ձեր հետ, ազնիւ բարեկամ, շատախօսել այս նիւթի վերայ, մեր ներկայ ցաւը այն է, որ Հայոց ազգը կարողութիւն տալ ինձ գործ լաւաջ տանելու. ինչպէս ասացի վերևում, Հիւսիսատիւլը կապած և

Այաշկանդած մնացել է, և շարաթամէջ կամ ամսամէջ մի, երկու ստորագրութիւնք կարող չեն արձակել իմ ձեռքը: Թիֆլիզից ստացել եմ մինչև օրս 32 ընկերագրութիւն և Շաղիր-Ասնցի 200 մանէթը. այլ անձինք Ղզլարից զօր. Պարոնայք Յովհաննէս Փիթանեանց և Յովսէփ Իզմիրեանց մինչև 20 ընկերագրութիւնք հասուցել են ինձ, սորա վերալ լաւելացրու Սանասարեանցի ընծայելի 250 ման. արծաթը, որ ինձ հասանելու է ոչ թէ Հիւսիսափայլը տպելու համար, այլ Հիւսիսափայլը տպելուց լստոյ: Զարմանալի մտածութիւն մեր Հայերի կողմից: Ես գործը թողել եմ ալսուհետև ազգի հոգաբարձութեանը. ինչպէս կամի նա, այնպէս ևս հաճու է ինձ: Ես իմ առնելիքը արեցի, տեսանենք ալսուհետև դոցա շնորհը: Իմ ստորագրութիւնքը մինչև այժմ են Թիֆլիզից, Հաշտարխանից, Ղզլարից, 7 հատ Ստաւրապօլից, մի քանիքը Ղրիմի կողմերից, այլ կողմերից ոչինչ չկայ, Նախիջևանը (Նորը) մեռել է, մի ձայն ևս լսում չենք այնտեղից, Շամախի, Երեւան, Մոսկվա, Պետերբուրգ կամ թէ միւս քաղաքներից ոչինչ, ոչինչ միանգամայն, բաց Փետրվարի 27-ն է արդէն, էգուց չէ միւս օր Մարտի 1 է: Չգիտեմ, ազնիւ բարեկամ, թէ ինչպէս պիտի վերջանայ այս գործը. ես լաբիրինթոսից ելքի ճանապարհ չեմ տեսանում, վասն որոյ կարող եմ Ձեզ միայն համորձակութեամբ արքան հասկացնել, որ, եթէ այսպէս գնայ գործը, ինչպէս գնում է, այնուհետև ես հարկադրուած կլինեմ մի քանի ամսից լստոյ դարձուցանել արծաթը որպէս Ձեզ, նոյնպէս և միւս պատուելի ընկերագիրներին որովհետև գործ կատարել այդպէս, ինչպէս մտածում են մեր սիրելի հայրենակիցքը, ես անկարող եմ, և անկարող էր ամենայն միւս խելացի մարդ իմ տեղում:

Ազնիւ բարեկամ,

Ձեր պատրաստական Ս. Նազարեանց:

9-ին Ապրիլի 1862 թուակ. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ.

Յովհաննէս Սալաթնովեանց.

Քրիստոս յարեան 'ի մեռելոց:

Շտապում եմ Ձեզ տեղեկութիւն տալ, որ Հիւսիսափայլի

տպագրութիւնը, թէ՛ չատ տրտում պայմանների մէջ, այսինքն մի շուսահատեցուցիչ փոքրիկ արծաթի կարողութեան մէջ սկսու արդէն, Հանգամանքի դառնութեանը միտ դնելով, այսպէս որոշեցի, որ փոխանակ անցեալ տարիների հնգաթերթեայ տետրակների, համառօտութիւն սոքա երեքթերթեայ ամսական տետրակներով, տիպը տնօրինելով միջակ տառերով, այնպէս որ 3 թերթը ամենեւին համեմատ է 4 թերթի քանակութեան, խոշոր տառերով: Ինձ պիտոյ էր կամ այսպէս վարուիլ, կամ թէ ամենեւին հրաժարուիլ Հիւսիսափայլի տը պագրութիւնից և աղգի բարեմիտքը նոցա թշնամիների սըրտով առնել: Արդարեւ այն ծանրութիւնը և անտանելի ծանրութիւնը մնում է դեռ ևս իմ վերայ միայն, այսինքն գրաւոր աշխատութիւնքը, որովհետև արծաթի անհնարին աղքատութիւնը այնքան է, որ ինձ գործակից աշխատաւորք պահելու կարողութիւն չկայ. մի վհատեցուցիչ մտածութիւն իմ համար, բայց անհասկանալի մեր Հայ մարդերին:

Այս տեղեկութիւնքը տալով ազնիւ բարեկամ, որպէս կիսով չափ միւթարսկան և ուրախացուցիչ լուր, միւս մասով կամէի լանձնել Հիւսիսափայլի լառաջադիմութիւնը Զեր խոհական հոգաբարձութեանը և հայրենասիրական ջանքին զկնի և այն օգնութեանը, որ ինձ 22 ընկերագրութեամբ Հաշտարխանից հասուցած էիք ինձ: Դուք կարող էիք տնօրէնութիւն գործել, որ ես կարողանալի աւելի օրինակներ սղարկել Զեզ Հաշտարխան, եթէ յոյս կար չետոյ ևս տարածել գորա օրինակները Հաշտարխանում, այստեղ հարկաւոր էր միայն ճանապարհի ծախք գազետնի էքսպեդիցիային վճարելի 1¹/₅ ման. ամեն մի օրինակի համար:

Շատ ցաւում եմ, ստիպուած լինելով ասել Զեզ, ազնիւ բարեկամ, որ զկնի այսքան կենսամաշ մատենագրական աշխատութիւնների, զկնի այսքան պանծալի լաղթութիւնների, որ Հիւսիսափայլը և նորա հրատարակողը ստացաւ. ընդդէմ իւր մատնողներին և թշնամիներին, փոխանակ բազմանալու ընկերագիրների և նորա բարեկամների թիւը, ևս առաւել նուազել է դա. փոխանակ ջերմեռանդութեան և քաջաւերութեան, լառաջացել է սառնութիւն և երկմտութիւն. բարեկամները դարձել են խարդախ թշնամիներ, ամենեւին երկմիտ և փոփոխամիտ մարդեր: Նոր Նախիջևանը, որ մինչև այժմ գլխաւոր

պաշտպանն էր Հիւսիսափայլի և ամեն տարի մինչև 100 օրինակի լանձնառու էր, այս տարի ոչ մի օրինակ մինչև այսօրս գրուել չէ և ոչ իսկ մի լուր կամ տեղեկութիւն ունիմ մինչև այս րոպէս այդ քաղաքից: Պիտոյ է մտածել, որ այդ քաղաքի մարգիկը ինչ բան մինչև այժմ համարել են և ընդունել են իբրև ճշմարտութիւն, նոյն բանը այժմս երևում է նոցա ստութիւն, ուրեմն և մերժելի: Ի՞նչ անհասկանալի փոփոխամտութիւն ասիական հոգիների, չեմ ասում թէ մի աներեւելի ապերախտութիւն, որովհետև Հիւսիսափայլը ոչ մի քաղաքի իրաւունք այնքան քաջութեամբ և վաստամարդիկ լինելով պաշտպանել չէ, ոչ մի քաղաքի օգտի համար այնպէս ջերմաբար պատերազմել չէ, որպէս Նախիջևանի համար, և այսօրս դա մնացել է մեռած և քարի պէս լուռ, երբ միւս քաղաքներից շատ ու փոքր հաւաքուած են արծաթ: Պարոն Հայրապետեանցի մի եղբայրը, փեսան ձեր Սերգէյիւի, Հայտարխանումը է. գուցէ թէ կարողանալիք այս կամ այն մարդու ձեռքով իմանալ եղբորից, թէ ինչ էր պատճառը Հայրապետեանցի ամենեկին տմարդի լռութեանը և հրաժարմանը Հիւսիսափայլից: Ես լսած եմ միայն, որ Ալվազովսկու աշխատութեամբ և խորամանկ հնարներով, Կարապետ Հայրապետեանցը հաշտուել է Նախիջևանում խալիպեանի հետ, միայն թէ կարծում էի միշտ, առանց իւր հոգին գերի և ստրուկ տալու խալիպեանի հոգուն և նորա համախոհներին: Այժմ երևում է բանը ալլապէս և ես իմ կողմից, ի հարկէ, ամօթ կը համարէի նամակով անդամ մօտենալու այդպիսի խարդախների:

Ահա այս պատճառներով ցանկալի կը լինէր ինձ տեսանել, որ Հայք ճանաչելով իւրեանց պարծանքը կամէին ցոյց տալ Նոր Նախիջևանցոց և նոյն իսկ պարոն Հայրապետեանցին, թէ Հիւսիսափայլը կարող է ոտքի վերայ պահուել և շառաջ գնալ, ուստի Նախիջևանի հանապետը ևս: Շատ և շատ ցանկալի կ'լինէր ինձ, որ Հայերը մի փոքր աւելի զգացող մարդիկ լինէին, քան թէ ես տեսնում եմ դորանց, և ինչ որ իւրեանց պարտականութիւնն էր այն չզնէին իմ վերայ, խեղդելով ինձ, որպէս թէ միայն իմ պարծանքն էր Հիւսիսափայլի լաջողութիւնը. ես ամենից առաւել բեռնաւորուած եմ, գործ եմ կատարում տասն մարդու փոխանակ. ալ միւս

Քնչ առնեմ. մի կտոր հացը որ ունիմ ձեռքումս ոչ Հայոց տուածով, ալ իմ վարժապետութեամբ, կարող չեմ զաւակիւն ձեռքից առնուլ և տալ Հայոց հարուստներին. այս ընդդէմ է մարդկային և աստուածային օրէնքի:

«Արձագանքը Հաշտարխանից» կը տպուի առաջին տետրակի մէջ, նոյնպէս ոտանաւորները պ. Նազարեանցի. ցաւում եմ միայն որ Գ. Ն. Սերգեյեւի և Ֆրանզուլովի անունները չկան այն Հաշտարխանու արձագանքի տակ. ինչպէս երևում է, մեծատունքը անարժան են լինելու ճշմարտութեան պաշտպանք. բայց ոչինչ. այն 17 արժանաւորները բաւական են նոյնպէս: Գոքա որ համարձակուել են հանդէս գալ, դամեծ խորհրդաւոր բան է իմ աչքում, և ապա գալոց ազգեկանէ դոցա ազնուամտութեանը արժանի հատուցումն: Այլաշխատեմ երկու երկու տետրակ արձակել մի ամսում, որ շուտով հաւասարունք ժամանակի հետ, որ Հայք իւրեանց ասիական ծանրաշարժութեամբ և դանդաղկոտութեամբ իղուր անցուցին на-бѣду мнѣ, բայց հերիք է:

Ազնիւ բարեկամ

Ձեր պատրաստական Ս. Նազարեանց:

Նոյեմբերի 3-ին 1862 Մոսկուա

Ազնիւ պարոն,

Ձեր լարգելի նամակը անցեալ ամսու 19 թուականից հասաւ ինձ, ծանուցանելով Ձեր դիտաւորութիւնը հրապարակաւ պատասխանատու լինելու Պ. Չերքեզեանց «անդրադարձին» Ձեր, Հաշտարխանից հնչեցուցած արձագանքին, որ դուք կարդացել էք Մասեաց ազուաւի 14 համարի մէջ, բայց ես, ուղիղն ասեմ, ոչ կարդացել եմ և ոչ գիտեմ. կարծեմ, մի ալիպիսի բան ձգեցին ականջս Թիֆլիզի բարեկամներս. բայց ես աւելի պատուական նիւթերով և գործերով պարագած լինելով, անարժան համարեցի ուշադրութիւն նուիրել մի խեղազարի գրուածի, որպիսի պարոն Չերքեզեանցն է, մանաւանդ որ նա, վաղուց արդէն խորտակուած, ջախջախուած և խալտառակուած է ազգի փոքր ի շատէ խելացիների և հասկացողների դատաստանի առաջ, և ոչ մի օրինաւոր մարդ կամէր նորան բերան առնուլ անգամ:

Ես ընդդէմ չեմ Զեր ղիտաւորութեանը կրկին հանդէս գալու և օրինաւոր չաղախով ծեփելու նորա լիբը և անսանձ բերանը—ի՞թէ հաճոյ է Զեզ. միայն թէ խնդրում եմ Զեզանից չուտով ու փութով ուղարկել ինձ Զեր «խորհրդածութիւնքը ազգի ճշմարիտ ազգասէրների առաջն»։ որովհետեւ Հիւսիսափայլի վերջին տետրակը, այսինքն 12 հ. չուտով կը մտանէ սպարան, և ամսուս վերջումը կամ թէ գեկտեմբերի առաջին օրերում ամենեկին կաւորտուի Հիւսիսափայլի տպագրութիւնը։ Հիւսիսափայլի 10 համարից, որ արդէն արձակուած է զէպի Զեզ, վերահասու կը լինիք նոյնպէս, որ Հիւսիսափայլը զաւրց 1863 թուականին կարող չէ այլ ևս առաջ տարուիլ է դաժան հայկեան հասարակութեան անօրինակ և գէթօրինակ վերահասու լինելու և օգնականութեան հրապարակողին։ Ի՞նչ ասեմ, ազնիւ բարեկամ, մեր սիրելի Հայերի մեռած սառնութիւնը զէպի ամենայն ապնիւ և պատուական գործ լանդիմանելով և դատապարտելով վատտակեցալ արդէն, այժմ պիտի գովեմ, որ ի հարկէ մի աւելի միւսթարակաւ խորհուրդ չունի քան թէ մի ծանր լանդիմանութիւն, թէպէտ հասկացողի համար ալգայիսի գովասանութիւնը հազար լանդիմանութիւնից առաւել ցաւեցուցիչ է։ Իմ գրութիւնս Հայերի մէջ կը հասկանաք դուք, ուշի ուշով կարդալով «ճանուցումը» լինեալ համարի մէջ։ Վերջին տետրակի մէջ կը տպուի նոյնպէս այս տարու Հիւսիսափայլի ընկերագիրների ցուցակը, որ բացալալտ կուսուցանէ Զեզ, արդեօք կարող էր մի օրագիր հրատարակող հեղինակ ալգայիսի դառն հանգամանքի մէջ գործ կատարել։ Ես աւելի բան չունիմ դրելու Զեզ և ոչ իսկ ասելու։ Ինչ որ ես մինչև այսօրս կարող էի, ամենայն տեսակ անձնազոհութեամբ և ամենայն տեսակ զրկանք և տուտապանք լանձն առնելով արեցի, ալ ունեւտե ժամանակ է և ինձ հանգստանալու։ զլսով պատ փշրել կարելի չէ։ Ամենեկին պիտի փոխուէին մեր ազգի հանգամանքը, որ ես այսուհետեւ ճանապարհ ոտանայի կրկին անգամ ձեռնարկելու մի ազգասիրական գործի. ապա թէ ոչ կմնալ գործը այնպէս, ինչպէս հրատարակուեցաւ «Ճանուցումս»։

Կրկին խնդրում եմ որ փութացնէք Զեր տպելիքը Հիւսիսափայլի մէջ, որովհետեւ դա չուտով ամենեկին կը վերջանայ։

Զեր լարգող

Ս. Նազարեանց

Ինչ պահմ Զեղ լաչն միւս հերոսի մասին, երբ որ մեր հերոսները իւրեանց ազգի չաւը մոռացած օտար գործերի մէջ են մտնում մի չիմար լանձնապատասխանութեամբ և անձնաբէր ամբարտաւանութեամբ, ինչ պիտի լինի դորա վերջը ինչպէս ոչինչ բարի Այդպիսի հերոսները ինքեանք կարող չեն օգնել իւրեանց, ուր միայն իւրեանց ողորմելի ալդին, Գոքա իւրեանց լանդգնութեամբ և անմտութեամբ ծիծաղելի են կացուցանում իւրեանց անձը իւրեանց թշնամիների աչքում—որովհետեւ իւրեանց չատուկ ձեռքով փոս ու վիրապ են փորում իւրեանց համար— և տրտմութեամբ ու ցաւով մեռցնում են իւրեանց սիրելիների սիրտը։ Միտ գնելով նոր լուրերին, որ հասել են ինձ Պետերբուրգից, այդ թշուառ հերոսը գտնվում է դեռ եւ կապանքի մէջ միայն թող տուած է նորան հազորդակցութիւն ունենալ իւր եղբոր հետ, որ Պետերբուրգում է, ոմանք ասում եմ դրաւոր միայն, իսկ ոմանք դրաւոր և անձնական միանգամայն։ Ասում են եւ, թէ նա ժամանակով գտնելու էր աղատութիւն։ Հայերը փոխանակ չառաջ գնալու, չետ են գնում, կամ թէ ասիաբար, կամ անմտաբար, մի քալաւիտիս չառաջ շարժուած, իսկոյն կամէին դէպ ի երկինք թռչել և աստղներ չափշտակել, բայց գահալէժ դէպ ի գետին են կործանվում—ուրեմն դէպի չետ են խաղում։ Ձեմ կարող դովել ալդպիսի սարապայման ընթացք, համարձակախօս և համարձակադործ լինել և մարտիրոս դառնալ իւր ազգի համար, զեղեցիկ գործ է. բայց 70 միլիոնի առաջքը կտրել—էչի նահատակ դառնալ—ոչ, այդ անհաճոյ է ինձ։ Ոչ մեր աղբը և ոչ 70 միլիոնը չնորհակալ չէ հերոսին, նորա անմիտ և լանդուզն հերոսութեան համար։ Դուք գրածիցս պիտի իմաստասիրէք, որ գործը ոչինչ հալեացք չունի դէպի միւր ազգը և նորա օգուտը, այլ մի օգից առած ցնորք է, խռովութիւն և ապստամբութիւն ձգելու . . . ամբոխի մէջ—այլ ազգի ամբոխի մէջ։

29 ին Յուլիարի 1863 ամի. Մոսկուա,

Ազնիւ և խոհական հայ

Յովհաննէս Սալեազնովեանց.

Ձեր չարդելի նամակը ամսուս 12 թուականիդ անկո-

բուստ հասաւ ինձ, վկայելով Ձեր արդի ցաւակցութիւնը մեր աղգալին անբաղդութեան, որոյ բարոյական և մտաւորական անկարողութեան պատճառով անկարելի է մեր մէջ որ և իցէ աղգօգուտ ձեռնարկութեան լաշողութիւն։ Նս, իբրև հալ լըցուցի իմ պարտականութիւնքս աշնպէս, ինչպէս ոչ ոք Հայոց գիտնականների մէջ լցուցած չէ, և ի հարկէ իմ վաստակքս հասկանալի են նոցա, որ իւրեանց մէջ գիտակից են որևիցէ պարտականութիւնների բարոյական մասին, և ոչ թէ աթմեան Հայոց աստուածուրայ, որովհետև ճշմարտութեան, ապականեալ և վատթար սերունդին։ Ձէ կարելի մեզ ապրել աղդի համար, ինչպէս աւիստէ ցանկացել ենք ու բաղում ու բաղում օրինակներով ապացուցել ենք մեր կարողութիւնը, ի հարկէ, աչք ու խելք ունեցողի համար, ախտահտե կապրենք մեր համար, մեր անձնականի, մեր զաւակների, մեր գեթղաստանի համար։ Շատ ուրախ կըլինենք տեսանելով, որ անկարելին մեզ, կարելի էր միւսներին, գուցէ քան զմեզ զօրաւորներին և կարողներին։ Թող մենք աղգալին մատենագրութեան փուշեր և տատասկները հնձած լինէինք, իսկ միւսները հնձեն վարդերը և ծաղիկները դորա։ Թող աղգի ատելութիւնը, թշնամութիւնը, հալածանքը, սառնասրտութիւնը դէպի մեզ և մեր աշխատութիւնքը փոխուեն դէպի սէր, բարեացակամութիւն, քաջալերութիւն և ջերմասրտութիւն վերաբերութեամբ դէպի միւս օրագիր հեղինակողքը։ Շատ ուրախ կըլինինք դորա վերա՝ թող վերանալ միջից Նազարեանցը, որ մինչև այսօր քար գալթակղութեան է եղել Հայերի մէջ, թող ալլք քարողեն ախտահտե աղգին մի ճշմարտութիւն, մի աղգալին օգուտ և շահ, որ Հիւսիսափալլը մինչև օրս քարողել չէ, գուցէ աղգպէս հաշտուին Հայերի միաքը և սիրտերը մեր հետ, վրէժխնդիր լինելով մեր նոցա հասուցած անիրաւութեանը և վնասին։ Կամ թէ մի և նոյն ճշմարտութիւնը քարողելով ալ մարդերի բերանով, գուցէ գտանելու էր աւելի լսող և ընդունական սիրտեր, քան թէ Նազարեանցի ատելի և զայրացուցիչ գրչից։ Այսպէս եմ մտածում ես, առանց խռովութիւն։ Իմ օրավաստակս Հայոց բազմութեան կամքի տակ, աւարտուած է, և եթէ մի օր դարձեալ պիտի սկսանէր դա, դորա համար հարկաւոր էին հանգամանք, որ այս բոլորէիս կալող

չեմ նկատել Հայոց կեանքի ամենին միմեծ և խաւար հորիզոնի վերայ:

Գանք այժմ Ձեր «խորհրդածութիւնք» յօդուածի վերայ, որ այնքան անախորժութիւնք պատրաստեց թէ Ձեզ և թէ ինձ, որ այդ գործի մէջ, շատ լաւ լալտնի է Ձեզ, վարուել եմ ես ոչ թէ անձնաօրաբար, որպէս թէ իմ յատուկ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու հախական բարբարոսների երեսից— ըստ որում դոցա համար չկալ ճշմարտութիւն—որովհետեւ և չգիտեմ ոչինչ անձնական ճշմարտութիւն, որ միայն պատկանում է Աստուծուն և մարդկութեանը, այլ միմիայն տեղիք տալով Ձեր ցանկութեանը խոստովանել Ձեր ազգի առաջն Ձեր սրտի վկայութիւնը վասն ճշմարտութեան: Բոլոր պալմանքը գործի կշռելով միմեանց հետ, կարող եմ Ձեզ ասել, որ աւելի լաւ կլինէր այդ յօդուածը ուղարկել պարոն Սիմոնեանցին Թիֆլիզ, որ տպէ Մեղուի մէջ. այդ աւելի լարմար է աւելի կը ցուցանէ Ձեր յօդուածի խորհուրդը, քան թէ կ. Պօլսի Մեղուն Սուաճեանի. պատճառ թիւ զօրուտ Ձեզ և մեր ազգին Ռուսաստանի մէջ, եթէ դա տպուելով նորա մէջ, ամենին անլաւ միար մեր մօտաւոր ժողովրդին, ըստ որում Սուաճեանի Մեղուի թերթերը շատ զօռար հասանում են մեզ Ռուսաստան, և եթէ մի քանի օրինակք ես ընկնում էին ալս և ալս մասնաւորների ձեռք, այդ լինում էր իբրեւ կոնտ. . . Փնռք և պարծանք Ալվազեան վարդապետի ջանադրութեանը: Եւ կարծում եմ այժմ ալսպէս, որովհետեւ Համբարձում Էնֆիաճեանցը խնդրել է Ձեզանից Ձեր գործակատարութիւնը Մեղուի համար Հաշտարխանի մէջ, ուրեմն դուք լանձնառու լինելով այդ աշխատութիւնը, ունիք և պատուական պատեհութիւն հարկ դնելու նորա վերայ, որ նա եւ իւր կողմից շնորհացուց լինի դէպի Ձեզ, երկուստեք լցուցանելով բարեկամութեան իրաւունքը: Եթէ Դուք պիտի հաճոյանաք նորան լանուտ ազգի, ապա ունիք նոյնպէս իրաւունք պահանջելու նորանից, որ նա եւ հաճոյանալ Ձեզ լանուտ ազգի, չթաղուցանելով սորանից ճշմարտութիւնը, ոչ թէ ի պաշտպանութիւն Հիւսիսափայլի, այլ ի փառս ազգի, որ չկամէր անարգել և ոսոնակախ առնել ճշմարտութիւնը խողաբարոյութեամբ, ինչպէս արել է Ձերքեղեանցը, կաշառակեր անպիտանը: Իմ խնդիրս Սիմոնեանցից, որ շատ լաւ ծանօթ է ինձ,

այս և իմ նամակագիր բարեկամ վաղուց, անտեղի և անպատշաճ եմ համարում ես, որովհետև կը ցանկանայի ես ամենայն, անձնական բարեխօսութիւն հետի պահել մի յօդուածի տպագրութիւնից, որ ինչ և իցէ վերաբերութիւն ունէր դէպի ինձ. դորանով ես պիտի թեթեացնէի Զեր յօդուածի սկզբնաբողիս արժանաւորութիւնը, կամ թէ Սիմոնեանցին առիթ տայի մտածելու, թէ հաճելի էր ինձ տեսանելու իմ անձը փառաւորուած նորա շնորհով. բայց ես մտածում եմ ալլապէս, ալսինքն եթէ բոլոր ազգերը ես մի տեղ ժողոված ուրանային ճշմարտութիւնը, և սա բոլոր աշխարհիս վերայ չունենար իւր համար մի աշակերտ, ահա ամենայնիւ ճշմարտութիւնը կալ և կմնալ անխախտ: Եւ Հայոց ազգը անարգել է միայն և անարգում է միայն իւր անձը և ոչ թէ ինձ, եթէ նա մինչև օրս ուրացել է և ուրանում է իմ բերանով քարոզած ճշմարտութիւնը: Իմ միակ շնորհս Զեղ կարող է լինել այսքան, որ Դուք այժմ լիտ էք ստանում Զեր յօդուածը «էլի կառքէալ կէրպանսով և քովանդակով» ևս էր քան ձեր և ոչ ըստ ձեռքի, որ ես թողել եմ աջակէս, ինչպէս կար: Տեղ տեղ չաւելացել են մի քանի գաղափարներ, որ իբրեւ անհրաժեշտ հետեւութիւնք բողոքում էին Զեր մտքերի ուղղութիւնից, բայց չէին դուրս բերած: Իմ ծանօթութիւնքը կարող էք գործ դնել, ինչպէս կամիք, և կը ցանկանայի որ օգուտ քաղէիք զոցանից, որքան կարելի էր, ալսինքն զոցա նիւթը մշակելով և խառնելով Զեր յօդուածի հետ, որ դառնար մի ամբողջ բան, անհետացնելով ամենայն օտարութիւն: Դուք համեմատելով իմ ձեռագիրը ձերի հետ, կը գտանէք մի քանի բան դուրս ձգած, ալ բաներ ալլապէս կարգած, և բոլորը ձեր յօդուածի կատարելութեան դիտաւորութեամբ (ալսինքն Զեր կողքերը պնդացնելու համար, որ թշնամին բաց տեղ չգտանէ, զարկելու համար). որովհետև ես իմ Հիւսիսափայլի մէջ միշտ պաշտպանել եմ մի ալլապիս կանոն դէպի իմ բարեկամքը: Իմ ծանօթութիւնքը դրած են ամենեւին ազատ հոգով ու հալեացքով, գուցէ սարսափելի բաներ մեր Հայերի համար, բայց ալլապէս է գիտութեան պահանջողութիւնը առանց միտ լինելու Հայերի տգիտութեանը և տկարամտութեանը: Արդեօք Սիմոնեանցի Մեղուն ունէր այն կարողութիւնը Զեր յօդուածին տեղ տալ իւր թերթերի մէջ, ալլապէս և վճռել չեմ վստահանում, քաջ ճա-

Նաչելով ասիացոց վատթար ստրկական հոգին և վախկոտութիւնը, մանաւանդ որ Թիֆլիզի մէջ գործ կատարողը շատ մօտ է Տէր Բաբայի ազդեցութեանը: Բայց Հիւսիսափայլը գործ է կատարել մինչև օրս, կարելի է ասել, անօրինակ չափով և ազատ պայմաններին մէջ, որ կարծեմ վերստին չեւոյզաւ չեն երբէք հալկական մատենագրութեան մէջ: Բայց որպէս և իցէ, աշխատեցէք դուք իբրև գործակատար Մեղուի Հաշտարխանի մէջ, Ձեր իրաւունքը յարգի կացուցանել էնֆիւնանցի վերայ:

Ահա Ձեր նամակը առիս և Ձեր յօդուածի պատճէնը, որ կարող եմ Ձեզ միայն ուղարկել իմ լատուկ ձեռքով օրինակած, թէպէտ զոցա սրբագրական թերթերն ևս տպած մնում են մօտս, իբև ոչնչացուցած տպագրութիւն:

Ձեզ յարգող

Ս. Նազարեանց

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՓԱՐՐԱՐԻ ԹԱՐԴԻՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐԸ

Եթէ դու, ընթերցող, թերթել ես գիր ու գրականութիւն, կարդացել պատմութիւն ու ձգտել ես թափանցել մարդկանց հոգին, անշուշտ համոզուած կ'լինիս, որ անշնորհքութիւնը շնորհքի ետեւիցն ընկած մի արիւնըռուշտ որսորդ է, սպանիչ զէնքը նախանձն է. իսկ անշնորհք մարդու կուրծքը զարդարող միակ առաքինութիւնը՝ ապերախտութիւնն է։ Այս է պատճառը, որ մեծ մարդկանց գերեզմաններն են միայն սիրելի, իսկ կեանքը դառնութեամբ և ապերախտութեան թոյնով լի է։ Նախանձոտ անշնորհքութեան կարկուտն այժմ առատօրէն տեղում է մեր հետզհետէ խոպանացող կեանքի ասպարիզումը դեռ կայուն ու անզուգական գիտնական մանկավարժ Սեդրակ Մանգինեանի վերայ։ Մանգինեանցը, որի երիտասարդութեան ծաղիկը Հայոց մանկտուռ դաստիարակութեան գործումը թողմեցաւ, որի ամեն մի խօսքը իզուր չի անցել յօգուտ բարոյական և մտաւոր վերածնութեան գործի, իւր հիւանդագին վիճակում անգամ չի մոռանում իւր ազգը և իւր մտաւոր պաշարից դեռ լոյս է ցողում մեր կեանքի վերայ, վերջերս թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայեց աշխարհահռչակ Փարրարի քարոզները։

Այս սքանչելի գրքի աւթիւ մեր «քարոզիչ» քահանաներից մէկը փոխանակ հիացմունքի խունկ բուրելու թարգմանչին, (որ քարոզելու վսեմ նիւթ է ստա-

ցել իւր խղճուկ քարոզների փոխարէն) քաջութիւն համարեց թուլիկ թւերով շատ վեր թռչելու մի փորձ անել և խիստ քննադատութեան ենթարկել մեծիմաստ Փարրարին և նման թարգմանչին:

Նոյն օրինակին հետեցան «Մուրճ» ամսագիրը և «Մշակ» թերթը: Քննադատել մի գործ՝ բարոյական իրաւունք ունին նոքա, որոնք ձեռնհաս են, նոքա՝ որոնք քննադատութեան նիւթը գէթ հասկանում են և գիտեն բարեկրթութեան վայելչութիւն պահպանել իրենց լեզուի մէջ: Սակայն քննադատական յօդուածների տակ անուններ տեսանք, որոնք իբրև ուսումնականներ՝ քաղաքային զպրոցից և դպրանոցից վեր չեն գնացել, իբրև հայկաբաններ՝ 3—4 հարիւր բառով են տնօրինում իրենց կեանքը, որոնք Մշակի և Մուրճի էջերում անողորմ կացիներով տարիների ընթացքում ճշակոտոր արին Հայկական լեզուի պերճ ու սաղարթապսակ կազմին: Այս իսկ պատճառով այդ քննադատների յարձակումը (այլ ոչ քննադատութիւն) նոյնն է արդարամիտ և բանիմաց ընթերցողի համար, ինչ որ փոքրիկ գիշերապահների ձայնական պատերազմը լուսնի դէմ:

Տ. Էմմանուէլ քահանայի մասին այստեղ մենք կանգ չենք առնի, վասնզի քննադատած գրքի վսեմութիւնը չի ըմբռնել. և եթէ նա Փարրարի քարոզների կողքին դնէր իւր ջրալի քարոզների մի տետրակը, համեմատէր երկուքի գաղափարները ու լեզուն, անշուշտ կ'իշէր որ քահանային առաւել ևս պէտք էր համեստ լինել:

Բայց այդ չի արել տ. հայրը, վասնզի նա այն տեսակներից է երևում, որոնք իրենց համար ապագայ պատրաստելու գիտումով «անկիւն մը ապաւինած» քար են նետում հսկանների անուան վերայ: Փառքի սխալ և անվայել ճանապարհ: Սորանից աւելին պէտք չէ ասել

քննադատ քահանայի մասին. մենք մի փոքր կանգ
կառնենք. միւս քննադատական յօդուածների բովան-
դակութեան վերայ: Այդ յօդուածները թէ Մշակում և
թէ Մուրճում նոյնն են, վասն զի յօդուածագիրները
նոյնն են:

Ի նկատի կառնենք Մուրճը:

Մուրճի քննադատութիւնը, որ մի Լ. ստորագրու-
թիւնն է կրում, հետեւեալ բովանդակութիւնն ունի:
Ընթերցող, խնդրումեմ ուշադիր լինիս:

«Եթէ մենք դարերի ընթացքում յետ ենք ընկել,
պատճառն այն է, որ մեր գրականութեան մէջ ամե-
նամեծ տեղը բռնել են անհամար աստուածաբանական
գրուածքներ, անթիւ աղօթագրքեր, մեկնութիւններ,
Թոմա Աքուինայիներ, Տաթևացիներ, և այլն, մինչդեռ
«մի հատ կարգին աշխարհային գիրք, մի հատ աշխա-
տութիւն, որ ժամանակակից առաջադիմութեան հետ
տանէր ժողովրդի միտքը, պատրաստէր նրան հասկա-
ցող ինքնաճանաչ քաղաքացի լինելու—մի հատ այդ-
պիսի գիրք մեզանում հազուագիւտ երևութների շար-
քից է»՝ ահա ինչու յետ մնացինք: Մեր հոգու համար
անթիւ ու անհամար գործեր, իսկ մեր մտքի, մեր խել-
քի համար—գրեթէ ոչինչ... Մէկ խօսքով 1400 տարի
մեզ վնասողը քարոզներն են եղել: Այդ վնասը տուել
են եկեղեցականները, հերիք չէ, այժմ աշխարհական
մէկը (իմա Սեդրաք Մանգինեանը) քարոզ է թարգմա-
նում «Կրօնական գիտելիքներով ընթերցողի գլուխը
պինդ-պինդ լեցնելու համար»:

Այսպիսի անփաստ յարձակումից յետոյ զարմանալի
կերպով հետեւեալ մարգարիտն է շարում քննադատը.
«Եթէ մեր ժողովուրդը այսպիսի գրուածքների կարօտ
լինէր, նա մինչև այժմ ամբողջովին աստուածաբաննե-
րից ու քարոզիչներից պիտի բաղկացած լինէր, այնքան

չափազանց շատ են տուել նրան հոգևոր և հոգեշահ գրքեր: Բայց ժողովուրդը նոյնն է այժմ էլ, ինչպէս դարեր առաջ, հոգով տիրացու, նախապաշարուած, տգէտ, նա ունի հող, որի մշակելու միջոցները չգիտէ, ունի այգի, մշակել չգիտէ, ունի խաղող, գինի պատրաստել չգիտէ, վերջապէս ունի հազար ու մի ցաւ, դարման չգիտէ...» Ապա մի վերջին յարձակումն թարգմանութեան լեզուի վերայ, մի հայհոյանք դէպի մեռած ու մեռցնող գրաբար լեզուն և մի ներքող այսօրուայ «ճկուն» լեզուի հասցէին, որով յուզոււմ, լալիս, վառուոււմ, տաքանոււմ ու տաքացնոււմ է ժողովուրդը...

Այս է այդ քննադատական երեք երեսանոց յօդուածի բովանդակութիւնը:

Թերուսութեան և մէկ էլ կոյր ատելութեան յատկանիշն է հակասութիւնը: Մի բան կիսատ պառտ իմացողը իւր մտքերի մէջ հետեւողականութիւն չունի, տրամաբանական կապ չունի. նորա մտքերը հաւաքած ընդհանուր գաղափարներ են, ուստի և շատ հեշտ է անում այն, ինչ որ կոչոււմ է սխալ և հակասութիւն: Մասամբ Հայոց ժողովրդի անցեալին բաւարար չափով ծանօթ չ'լինելը, մասամբ էլ կոյր, կուսակցական ատելութիւնը քննադատ Լին հակասութիւնների և սխալանքների մէջ են ձգոււմ: Քարոզը կամ քարոզչութիւնը այն օրն է սկիզբն առել, երբ սկիզբն են առել մարդկային կեանքի մէջ բարոյական սկզբունքները և այնքան պիտի տուեն, որքան տեսական են այդ սկզբունքները այս կամ այն ձևով. գործերից առաջ քարոզն է եղել «իսկզբանէ էր բանն», կենդանի խօսքի հետևանքն է եղել միշտ ումեն խելացի գործ: Եւ որովհետեւ քարոզը բացառապէս բարոյական կեանքի համար իբրև գէնք է ծառայել, ապա ուրեմն չէր կարող վնասակար լինել, ազգին չետամնաց, թողնել ևն: Մեր խօսքերը կ'հերքուին այն ժամանակ

երբ յառաջ բերուի իբրև նմուշ մի քարոզ, (քարոզ, ալ ոչ բարբառնալ) որի մէջ իւր ժամանակի բարոյական գաղափարները լիշուած չլինին, յառաջագիմուլթեան գտումն չնկատուի մէջը: Որեւէ քարոզի արժէքը պակասում է այն ժամանակ, երբ հնացել է ձեւը, երբ զարգացած միտքը նոր տեսակի քարոզ է պահանջում, որը դարձեալ պիտի հնանալ իւր ձեւով: Իսկ բովանդակութիւնը եթէ բարձր գաղափարներից է կազմուած, միշտ նոյնը կ'մնայ, որպիսին է սէրը, հաւատը, յայտը և նման առաքինութիւնները:

Այս մտքով ոչ մի խելքը գլխին մարդ չէ կարող ծաղրել Որոտնեցուն, Գրիգոր Տաթևացուն և նման հոգեշնորհ քարոզիչներին, որոնք իրենց ժամանակի նորագոյն գաղափարների կարապետներն են եղել և ազգեն պահել իրաւի դոքա մեզ համար այժմ մի փոքր հնացած են իրենց ձեւով, բայց անմոռութիւն է արհամարհել նոցա, որոնք իրենց ժամանակում նոյնքան և աւելի փսմ են եղել, որքան Դարվինը արգի «յառաջագիմականների» համար: Եւ մթթէ իսպառ կորցնում է իւր արժէքը մի գօրավար, թէկուզ մի Աննիբալ, որ թնդանօթներով չի կռուել, ալ նետերով և կացիններով. նոյնը կարելի է ասել և քարոզիչների համար:

Բացի սորանից, եթէ քարոզը յետամնացութեան պատճառ է, հապա ինչով բացատրենք մեր «ազատամիտ» մամուլի պահանջը քարոզիչներ ունենալու նկատմամբ. ինչով բացատրենք այն սրտաձայն գովասանքները շիջուք մի Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէի քարոզների առաջ, որ իւր էութեամբ ու քարոզով Գրիգոր Տաթևացու հոգաթափները չարժէր: Այդ գովասանքներն ապացոյց են գոնէ, որ քարոզը ժամանակի, յառաջագիմուլթեան պահանջ է եղել, է և կրլինի:

Մի հակասութիւն էլ այս է. յօդուածի սկզբում

պ. Հին Լ-ը կոկորդն է պատուում աղաղակելով թէ դարերի լառաջադիմութիւնը սանձող մի գէնք է եղել քարոզն ու քարոզչական գրքերը, իսկ 104 երեսում ուրանում է այդ ազդեցութիւնը ծաղրելով, թէ «եթէ մեր ժողովուրդն այսպիսի գրուածքների կարօտ լինէր, նա մինչև այժմ ամբողջովին աստուածաբաններից ու քարոզիչներից պիտի բաղկացած լինէր... Արդեօք հէնց այդ քննադատական յօդուածն ու նման անսանձ յարձակումներն էլ մի այլ ապացոյց չէ՞ն, թէ քարոզագիրքն ընդհանրապէս և Փարրարի քարոզները մասնաւորապէս պէտք են ժողովրդին, պահանջի ծնունդ են, ուրեմն և սուտ է ասում քննադատը. և մէթէ աննշան երևոյթը ուշադրութիւն լարել կարող է:

Մի նշանաւոր խնդիր, որի շուրջն է պտտուում քննադատի գրիչը և մերկացնում նորա կամ նոցա դադափորները, այս է թէ ամեն խօսք, քարոզ, գիրք պէտք է միայն և միայն նպատակ տպրուստ ճարելու. ուրիշ խօսքով կեանքի վերջնական և էական նպատակն է ապրուստ ունենալ. պէտք է գիտենալ հող վարել, գինի շինել, ուղի տնկել և ստացածով ցաւերը դարմանել:

Մենք չգիտենք ոչ մի քարոզիչ հին ու նոր աշխարհում, որ բնական անհրաժեշտ և հիմնական պահանջի՝ ապրելու դէմ խօսէր. հող վարել, հաց հայթայթել, անուշ ունենալ անհրաժեշտ կարիք է և բոլոր կարիքներիցը առաւել զօրեղ. բնական այդ պահանջը այնքան ոյժ ունի, որ ինքն իրեն հոգալու է առանց քարոզների, առանց գրքերի: Այդ դեռ հերիք չէ. այդ պահանջն առանց բարոյական սանձի մարդուն զազան է դարձնում: Քարոզը այդ կարիքի ծալրայեղ պահանջների դէմ պիտի մաքառէ, որպէսզի կեանքի մէջ մարդկային վսեմ զգացմունքները չոչնչանան. իսկ ուղի զգացմունքների տնկման հետ մէկտեղ մաշուում ու անցնում

են մարդ ու ազգեր: Մարդու գիտութիւնը կամ հըմ-
տութիւնը երկու մասն ունի, նիւթական՝ այսինքն գի-
տենալ և գործադրել այն բոլոր միջոցները, որոնք
մարմնի պէտքերը պիտի հոգան և հոգեկան՝ այսինքն
գիտենալ ինչ է մարդու հոգին, զգացմունքները, կամքը,
միտքը և թէ ինչպէս մարդ իւր հոգու մէջ երջանիկ
լինել կարող է, և այլոց երջանիկ անել, եթէ մշակէ,
ազնուացնէ իւր ներքին կարողութիւնները: Այդ ներ-
քին ինքնագիտակցութիւնը կամ ինքնաքննութիւնը
լուսաբանում է մարդու վսեմագոյն նպատակները, նսե-
մացնում է եսականութեան և նիւթապաշտութեան մի-
տումները և մարդուն աստուածաման է դարձնում:
Բոլոր կրօնները, բարոյական գիտութիւնները, քարոզ-
ներն ու քարոզչական գրականութիւնը միակ ազնուաց-
նողն են ու մարդուն անասնականութիւնից հեռացնող
միջոցներ:

Ազատամիտ (?) մամուլն ընդհանրապէս և Մուրճի
Լիւն մասնաւորապէս այս հոգեբանական տեսութեան
հակառակ բնթացք են քարոզում այն անոյշ ցնորքով
երևի թէ, որ ազգերն ու մարդիկ միայն հաց ունենա-
լով կ'յառաջագիմեն. երբ մեզնում կրօնական-բարոյա-
կան հմտութիւններն էին ծաղկում, հաւատի, յուսոյ և
սիրոյ քարոզն էր հնչում ազգային Տաճարի Սուրբ Աե-
ղանից, մեր ժողովուրդն ապրում էր լի յոյսերով, հոգու
մաքուր անկախութեամբ. չնայելով որ այսօրուայ քա-
ղաքական անդորրութիւնը չունէին, ընդհակառակն աշ-
խարհի չորս կողմից գալիս էին հզօրներն ու սրի ճա-
րակ դարձնում Հայոց աշխարհը, այնուամենայնիւ մեր
նախնիքն ապրեցան, այդ դեռ քիչ է, ժառանգութիւն
թողին մեր հրաշակերտ վանքերն ու գրականութիւնը,
որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մեր ժողովրդի բարոյա-
կան ուժեղ կեանքի մարմնացումն. այդ վանքերը, յի-

շատակներն ու գրականութիւնը, որոնք կենդանի խօսքի անմիջական արդիւնքն էին, ցայսօր ոգևորութեան կրակը, գիտակցութիւնը վառ պահեցին մեր մէջ, բարոյական կեանքի յուպտերը չհանգաւ:

Այժմ մեր նախնեաց միշտ թարմ ու վսեմ գաղափարների հակառակ քարոզ են կարդում. միայն հողմշակներ, ապրուստ ճարներ, գինի շիններ, բժշկուներ մարմնով և այլն. «Ո՛ր, որ արբեալքդ էք և ոչ ի գինւոյ»: Ի՞նչ եղաւ և է այս զուտ ֆիզիքական կեանքի քարոզի և գրականութեան արդիւնքը, որ յառաջադիմութիւն է կոչւում: Ե՞րբ տեսաք, որ այդ քարոզի հաւատարիմ հետեւողը որ կրեսոս է դարձել յանուն վսեմագոյն գաղափարի, մերձաւորների համար տառապանքներ յանձն առնէր, երբ տեսաք որ այդ քարոզի աշակերտների նիւթական բարիքներով զեղուն տանը մեղկութիւնը չթագաւորէր, երբ տեսաք որ արդի հարուստ մեծատան ոսկեզօծ ապարանքի դուռը հանրական շահաւէտ և կրթական հաստատութիւնները մուրացկի մախաղով չկանգնէին իբրեւ աղքատիկ զազարոսներ. երբ տեսաք որ հայ ընտանեկան կեանքի փայլը չսևանար ձեր նոր աւետարանի հարուստ աշակերտների տանը: Այդ դեռ հերիք չէ, գիտէք որքան արիւն, արցունք և զրկանք կայ երբեմն նիւթապաշտ հարստի, լաւ գինի շինել գիտցողի, լաւ այգիներ տնկողի մի սնտուկ ոսկու մէջ: Այդ դեռ նոր գրականութեան կամ նոր քարոզի ունկնդիրների յառաջադիմութիւնն է: Քարոզիչներինն ի՞նչ է հապա:

Հայ ժողովրդի նիւթական բարիքը միայն քարոզող մի այլ և. կամ ո՞ր գիտէ գուցէ նոյն Լիւն, 900 ռուբլու հաշիւ ունի տալու մի աղքատիկ վարժարանի, նման «ինտելիգէնտներ»-ը, որոնցով լցուեցան մեր կեանքը, ինչ ձգտումներ, ինչ կեանք, ինչ բարեմասնութիւններ ու-

նին, որ ինչ արդիւնք տան, ինչ լիշատակ թողնեն յետ-
 նորդներին: Վերջրէք կրեսոսների քաղաք Բագուն.
 արդի բարձրագոյն ուսման կարապետների իդէալը նախ-
 կին հայ գրագէտի, մաքուր, ոգևորութեան պայծառ
 աստղերով լի երկնքից մինչև Բագուի նաւթահորերն
 փշեցրին. «ուր գէշն իցէ, անդր ժողովեսցին արծուիք»
 և մեր ուսեալ արծիւները իդէալական պաշարը թող-
 նելով, նիւթական գէշերով են սննդուում: Եւ ինչ պի-
 տի թողնեն յետնորդներին իբրև վաստակ, իբրև ժա-
 ռանգութիւն իրենց ստացածի փոխարէն. ընտանեկան
 ընկած կեանք, անասնականութեան հասած բազմակնու-
 թիւն, նախնեաց տոկունութեան փոխարէն թուլամոր-
 թութիւն, բարոյական արիութեան տեղ բարոյական ախ-
 տաւորութիւն, անյուսութեան մի անհունութիւն, հաւա-
 տի զատարկութիւն, սիրոյ բացակայութիւն և ի վերայ այսր
 ամենայնի մարմնի ախտաւորութիւն, որի բժշկութեան այլ
 ոչ չհիւանդանալու համար, կոկորդ են պատուում մարմնի
 բարօրութեան քարոզիչները՝ բժիշկների թիւը, նոցա-
 կանանց օժիտն ու այցելութեանց վարձերը աւելացնելով:

Ահա այս է մօտաւորապէս արհամարհած Գրիգոր
 Տաթեւացու ախոյեանների քարոզն ու արդիւնքը. և այս
 կոչուում է յառաջադիմութիւն: Այո՛, մեծ յառադիմու-
 թիւն՝ յետադիմութեան և անկման մէջ:

Այս տեսակի «նոր յառաջադիմութեան» ցաւալի
 ազդեցութիւնը մեծ է այն սակաւների սրտերի վրայ,
 որոնք բարոյական-կրօնական սննդով են մեծացել, որոնք
 հոգեբանական գիտութեանց ականակիտ աղբիւրների
 ծարաւով են մաշուել իրենց ժողովրդի համար: Գորա-
 նից մէկը և ականաւորը Սեդրակ Մանգինեանն է, որ
 իւր կեանքի վերջալոյսի միջով փայփայած ժողովրդի
 բարոյական կեանքի վերջալոյսն է տեսնում և ողբում
 և իբրև զարման մեր բարոյական ցաւերի գէմ տալիս

է մեզ Փարրարի քորոզները, որ ոչ դաւանական վէճերի, ոչ յետադէմ սոփեստութիւնների, ոչ անցողական մտքերի մի շտեմարան է, այլ միշտ թարմ, միշտ վսեմ, միշտ կենդանաւոր գաղափարների, հաւատի, յուսոյ, սիրոյ, ճշմարտութեան, գթութեան և նման առաքինութեանց մի գիրք է, լուսաբանուած կեանքի բազմաթիւ պատկերներով: Եւ այդ գիրքը բնականաբար պիտի արհամարհուէր «նոր տեսակի յառաջադիմականներով և Մանդինեանի մաքուր սէրը պիտի խաչուէր հին Լիւների ատելութեամբ:

Այժմ հասկանալի պիտի լինի ընթերցողի համար, թէ որպիսի վաստակներն են արհամարհուած մեզնում և որպիսիները գնահատուած և որպիսի հոգի և սիրտ ունին մեր արդի քննադատները:

Մի թերութիւն, որ Ս. Մանդինեանն ունի, այդ նրա լեզուի մէջն է. բառերի կազմութեան մէջ անհարթութիւններ և տարօրինակութիւններ են պատահում, բայց բառական պաշարը մի ճոխութիւն է ներկայացնում: Եւ եթէ Մանդինեանի նախկին և նոր գրքերը համեմատելու լինինք, կտեսնենք, որ մեր իսկական յառաջադիմութեան յաջողակ մարտիկը շատ մշակել է և իւր լեզուն, որ միայն ինքնակրթութեան արդիւնքն է:

ՔՆՆԱԿԱՆ պատմութիւն ժ/թ. դարու հայ դպրութեան. գրեց Միքայիլ Եովհաննէսեան, հրատարակութիւն «Բանասէր»-ի, Պարիզ 1901 եւ նուիրուած Մխիթար արքայոց տնայարար յիշատակին:

Այս 10 գլխից յաղկացած գիրքը չունի յառաջաբան, որ

իւր նպատակը և իւր տպագրութեան կարեւորութիւնը ցոյց տար, այլ սկսում է՝ «. «Նոդհանուր տեսութեամբ», որտեղ բացառում է, թէ ինչպէս ժ. զարի դպրութիւնը մանաւանդ սկզբում առաւել վանական է եղել և չէ «չորհաշնոցել, չնայելով որ մենք մեկնասաներ և գրականութեան նպաստամատուց ընկերութիւններ ենք ունեցել և Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակ ունինք: Բ. «Արձակումն (°) մամուլ» գլխով հեղինակը երևում է, որ տպագրութեան հոգեւոր իշխանութիւնից արձակուիլը, ազատուիլը, տարածուիլը և զարգանալն է հասկանում, որտեղ մի քանի հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում: Գ. «Ձեղծումն մամուլ» գլխում հեղինակը լարձակում է անանուն իրատարակութեանց վրայ, թէ և դէմ չէ կեղծանուն կամ ծածկանուն գործածելուն և այս առթիւ մէկ էլ սկսում է Ս. Գրքի տպագրութեանց պատմութիւնը, ապա ծածկանունան մասին իւր խորհրդածութիւններն անելով հեղինակը իրաւորում է իբրեւ իւր ասածների ապացոյց թերթել չորս 150 անուն լրագիր և դարձեալ ճառում է ծածկանունան գործածութեանց պատճառների մասին և այլն: Դ. «Լեզուական պալքար», բովանդակում է հին և նոր լեզուի կոիւր, վերջինի լաղթանակը և երկնեղբունը Սալանթեանցի Նոր Կտակարանի թարգմանութեամբ 1834 թուին, որով հիմք է դրւում Արեւելեան - աշխարհաբարին կամ Արարատեան բարբառին: Ե. «Լեզու», որտեղ խոսում է լեզուի զարգացման մասին. այս առթիւ լիջւում են ժ. զարու 15 բառարանները և Ս. դարից մինչև մեր ժամանակի քերականութիւններն, ուր տպագրութիւններն անգամ մոռացուած չեն: — Զ. «Նկարագիր ժ. զարու հալ դպրութեան» գլխում լիջատակում են նախնեաց բոլոր ինքնագիր և թարգմանական գրութեանքները: Այս առթիւ Աստուածաշնչի աշխարհաբառ թարգմանութեանց հետ կրկին լիջւում են Աստուածաշնչի և գրաբառ տպագրութիւնները: Ենչտում է, որ մեր գրականութիւնը առաւել թարգմանական է, բայց «ժ. զարու հալ դպրութեան հորիզոնին վերաբար... մի քանի շողջողուն հաշտեցէ վայրկեան մը կը փալկին»: Բայց որովհետեւ ազարգացման օրէնքը այնպէս կը պահանջէ որ գրականութեան մէջ տաղաչափութիւնը միշտ կանխէ արձակը», ուստի չորս էջ 150-ի չափ անթիւ և անհամար բանասէղներ են վիստում սկսեալ Չամչեանից մինչև Յ. Թումա-

նեանց և ապա աւելացում է պ. հեղինակը. «Անհնարին բան է հոս ամփոփել այլ բանաստեղծական հատորներ...» է. Տաղաչափութիւն» գլխում հեղինակը ճառում է տաղաչափութեան ծագման բոլոր տեսակների մասին և ցոյց է տալիս հին և նոր ազգերի տաղաչափութեան ազդեցութիւնը մերինի վրայ: Ը. «Արձակ»-ի տեղը որոշելով նորից գրաբառի և աշխարհաբառի և թարգմանութեանց խնդիրն է լեզուաբանութեան և «Տէր Երջի» «Գէորգ» պարսկի, արաբ և թուրք-հեղինակներ թարգմանելը Ի. դարու պարտքն է համարում: Բայց այնուհետև «մենք ալ օտար լեզուներ» թարգմանուելու «թան հեղինակներ ունենալու էինք»: Բայց «Ինչպէս» գրելու համար հարկաւոր է եղել ճարտասանութեանց տրամաբանութեան ցանկը չառաջ բերել: Ապա լիշատակում են գրականութեան բոլոր ճիւղերը:—Ը. «Հանդէս» դրափտաց ժամ դարու» լիշում են հալ, մանաւանդ տաճկահալ բազմաթիւ հեղինակներ. այս ցանկի միայն 116 երեսում հայոց բախտաւոր ազգը երէ՛, հո՛ւ՛ս ունի, ա. ինքնաբոյս, Բ. քիթթողական, Գ. բնատիպ: Ժ. «Ապագայ գրագիտութեան» մեր այժմեան բանասիրութեան տնտեսական տաղանապն և օտար կրթութեանց ծայրայեղ վտանգը նկատելով հանդերձ՝ հեղինակը լոյս ունի, «խրեցիւնին» նախանձախնդիրն «պիտի ալտադրեն» ջլապինդ գրականութիւն մը: Իսկ վաճառքերու միաբանք... համաշխարհականք արժէք ունեցող գլուխգործոցներ... Քսաներորդ դարու նշանաբանը պիտի ըլլայ ուրեմն զգուշանալ գրական ճիւղ-հո՛ւ՛սէ...: Ուստի կեանքը մահացնող գրական ճգանց մէջ ձգտինք պէպի անմահութիւն, ինչպէս երբեմն Մխիթար Աբաղատացին»:

Անմահութեան ձգտմամբ կարելի է բացատրել այն համարձակութիւնը, որ գրքիս հեղինակը կամեցել է ժամ դարու հալ դարութեան և այն էլ քննադատ պատմութիւնը 123 էջում գրել և ամփոփել, այս պատճառով էլ իւր զիրքը գրական միջակութիւն էլ չէ:

Որովհետև պարոնը նախ ծանօթ չէ իւր ընտրած ամբողջ նիւթին. մի համառօտ ակնարկ անգամ ցոյց է տալիս, որ նա առաւել ճաճկահայոց գրականութիւնը դիտէ: Մեր զբաղէտների ցանկում լիշատակութեան չեն արժանացել «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի բեղմնաւոր խմբագիրը, որ այնքան զարկ է տուել ռուսահալ գրականութեան, չկալ մեր նշանաւոր ոճա-

քան և տաղանդաւոր վիպագիր Մուրացանը, պատմաբան Երիցեանը, մոռացուած են նաև մեր յայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեան, հալազէտ Կ. Կոստանեան, Թարգմանիչ Փիլիպպոս Վարդանեան, չկան լրագրերի խմբագիրները իւրեանց գլխաւոր աշխատակիցներով և ալն և ալն, ախտեղ, ուր մանր-մունր դասագրքեր անգամ իւրեանց հեղինակներով չիշատակուած են:

Ապա հեղինակը չէ մշակել իւր նիւթը. այսպիսի մի ընդարձակ նիւթ 123 էջում ամփոփելու համար կարող էին բազմաթիւ, երբեմն անկապ ցանկեր ճարտասանութեանց, քերականութեանց, Ս. Գրքի տպագրութեան, լրագրերի և հեղինակները գործս ընկնել մի քանի խօսքերով և կամ ի մի ձուլուիլ. այն ժամանակ մեր վիպագիր Պոօշեանը հաւասար չափով Խոսքեքէլ չէր դառնալ, վասն զի նա այդ ճիւղում աննշան է և մեր յայտնի դերասան պ. Չմկեանը չէր դառնալ կատակերգակ հեղինակ:

Համաչափութիւն ասած բանը չկայ այս դրքում, մարդ չէ հասկանում, թէ ինչու Աստուածաշնչի տպագրական սխալներն անգամ, ներսէս Վարժապետեանի, Եղիա ՏեմիրՇիբաշեանին գրած մի էջ նամակը տպուած է այդքան գուրգուրանքով, իսկ գրական մէկ ամբողջ ճիւղ այդքան տեղ էլ չէ բռնում, կամ ալ հեղինակների մասին միայն մէկ երկու բառով է անցնում:

Ի հարկէ մենք հեղինակից գոհ ենք և իւր տուածով և ամեն ընթերցող, չենք կասկածում որ մի քանի նոր ծանօթութիւններ և հարկաւոր գիտելիքներ կ'ստանալ: Բայց հեղինակի նպատակն այդ չէ. նա կամեցել է ժիւ դարու հաղպուրթեան քննական պատմութիւնը տալ մեզ, Բայց այդ հնարաւոր է այժմեան վիճակում. երբ կենտրոններ չկան, որտեղ գոնէ մեր զպրութեան արդիւնքներն ամփոփուած լինէին: Եթէ հեղինակը զպրութիւն հին բառը հասկանում է գրականութիւնը իւր լրութեամբ, այն բոլորն, ինչ որ հայ միտքըն երկնել է, արտադրել է, այն ժամանակ ոչինչ չունինք ասելու դրքիս խորագրի մասին. բայց Զ. զլիւից երեւում է, որ այդ բառը գրականութեան, գեղեցիկ զպրութեան կամ գրականութեան իմաստով է գործածուած, այն ժամանակ տեղի չպէտք է ունենան դրամագէտներ, բժիշկներ, բառարաններ և ալն: Նոյն իսկ գրականութեան պատմութիւնն իբրև

գեղեցիկ դպրութիւն, որ աւելի սահմանափակ կըլինէր, այժմ մեզանում գրելը, եթէ չասենք անհնարին, պէտք է պնդենք, որ շատ դժուար է, երբ դեռ չկան մեզնում մեծագործիւններ, մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ և շատ անգամ կենսագրական և այլ էական տեղեկութիւններ պակասում են: Ուստի ԺՊ դարու հայ դպրութեան և այն էլ քննչապատմութիւն ձեռնարկելը այժմեան պարագաներում բաւական մեծ լաւակնութիւն է: Մենք աւելի երախտապարտ կը լինէինք պ. հեղինակին, եթէ նա բաւականանար իւրեան աւելի ծանօթ տաճկահայ գրականութեամբ և կամ մեր գրականութեան մի որոշ ճիւղով և զգուշանար գրական ինքնակրթւոյնը:

Ապա թէ ոչ մենք չենք հասկանում, ինչու այս պատմութիւնը կոչուած է «Ինքնակրթութիւն» *), քանի որ ոչ աղբիւրների և ոչ էլ նիւթի քննութիւն կալ այստեղ: Լոկ ուրիշների ասածը լաջորդաբար շարաւարելով քննական պատմութիւն չի լինել, ուր օրինակի համար շատերից մէկը լինենք: Հեղինակը էջ 72 հ. Վարեգին Ջարբհանալեանից առնելով պնդում է «Վարեգիան երգերու բանահիւսութիւնը լար և նման է երբայականին»: Բայց որ այդ մասին Ստ. Մալխասեանը իւր ճիշդն է թափել շարաթաթերթ «Արձագանքում», հայագէտ Ֆետտէրը Վեդալի չափերի հետ է համեմատում և հակաբան Մկրտիչ Պալեանը

*) Մի ժամանակ մեզնում բառերն իրենց նշանակութիւնը կորցրել էին, այսպէս կոչուած «անգուզական հրապարակագիրը» առիւծ և արծիւ բառերը շփոթում էր, սխալ սուտ բառերի տարբերութիւնը չէր որոշում. այժմ էլ նորա «թողնիկները» հալերէն քիչ սովորել են, բայց դադափար չունին թէ որ և է գրքի խորագիրը բովանդակում է ամբողջ գրուածքը, ուստի «Հայկական տպագրութիւն»ը ոչ միայն հայոց, այլ և ընդհանուր պատմութեան միջնագէտներ է տալիս: Երբ հարցնում ես պատճառը, քեզ ասում են թէ ժողովրդի համար է: Կարողալով այդ տեսակ գրքեր, մարդս ակամայ լինում է բոլորի քննչա: Բոլաները տնէ տուն շրջելով ամեն տեսակ խէր ու ողորմութիւն ստացած կերակուրներն ածում են մի աման, այնպէս որ այդտեղ խառնում են չիլա, փլաւ տօլմալ, չորուալ, քիւֆթա, և այլն, ի հարկէ այս էլ ժողովրդի համար է, բայց որ հայ ժողովուրդը բոլոր չէ և հայն այսօր աւելի համադամ կերակուրների ախորժակ ունի, այդ մարդիկ չեն ուզում հասկանալ և իրաւացի նկատողութեանց պատասխանում են հայնոյան քներով:

Արարատ ամագրում լուսաց վիպական չափին է մօտեցնում, հեղինակը ոչ թէ միայն չէ քննել սոցա հաւանականութեան չափը, այլ և ծանօթ չէ ալդ լօղուածներին:

Հեղինակի քննադատական ոգու մի նմուշ էլ: Չորս էջ բռնող հալ բանաստեղծների անթիւ և անհամար անուանց և երկասիրութեանց բազմութեան պատճառը այսպէս է բացատրում. «Ամէն Հալ ներդաշնակութեան համար ծնած է, ամէն Հալ աւիւն ունի, ամէն Հալու ականջին ընտանի հրեշտակ մը մեղեգիրներ կը փոխէ. երբէք բանաստեղծներու Գողթան գաւառը ալնքան ոգևորեալ երգիչներ ունեցած չէ, որովհետև ալնքան ալգիրներու բերքէն արբշիւ էին, իսկ նորերը սիրով են արբեցած: Եւ ինչ տաքով սիրտ կը բարախէ ամէն հալու կուրծքին տակ, ինչ խանդ, ինչ երազուն ոգի. իր վեհ ճակտին ետև բոլն դրած է երեակալութիւն մը, որ կը փորձէ թե և թուիչ առնել ու շատ անգամ կը լաջողի բարձրերը սաւառնիլ» (էջ 57):

Երջանիկ և ընտրեալ հալ ազգ... Չէ, թշուառ չէ...

ԱՆԱԶ

ԻՆՔՆԱՎՍՏԱՀ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

«... Այն ժամանակուայ ոռուսաց թերթերի մատենախօսական բաժինը լիջեցնում է հալոց ալժմեան Բեթի և իւր լիւրի բարբառջանքը և սորանց փողոցալին սրախօսութիւնները»:

«Լուսայ» 1899, Բ 333

Նոր ջրջանի «Մուրճ»-ում պ. Տ. Յ. փորձ է անում ներկայացնել հալ հասարակութեան առաջ ոռուսահայերիս գրականութեան անցեալ տարուայ «հաշուեկշիռը»... բայց Աստուած «հաշուեկշիռ» համարի: *Mania grandiosa* կոչուած ախտը, անողորմաբար մտնելով պ. Տ. Յ.-ի ջանը, դարձրել է նորան մի ալնպիսի ամբարտաւան մեծամտութիւն, որի առաջ քիչ է մնում ջարդ ու փշուր լինեն մեր գրական երկու գործիչների դափնիները: Օրինակ՝ Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծութիւն

նը («Տեսչութիւն վերին») պարոնը անուանում է «թխած ոտանաւոր»։ Իսկ պ. Պերճ Պռօշեանի մասին գրում է. «Պ. Պռօշեան չէ պատկերացնում, այլ շտապում է, և նորա զըրուածքները լաճախ տալիս են ձեզ գեղարուեստական ճշմարտութեան տեղ՝ լոկ արշաւադրութիւն, որոշուած, և ներքին տրամաբանութեան տեղ՝ պատկան կապակցութիւն. . . երբեմն կուտակելով իրար վերայ ի Կանի Կանի զարժուածքներ (Տ. Յ.-ի արշաւադրութիւն և որոշուած Կանիի խօսքերի նման). . . զժողով է այժմ գտնել մի գրող, որ նորանից լա իմանայ մեր հիմնական, արարատեան բարբառը (լա է, որ Տ. Յ.-ի խելքը ալիքանն էլ կտրում է), բայց չառ փնտրում է նրանց գեղարուեստական տեսակէտից, մտցնելով նրանց մէջ և անհանգիստութիւն և ճողովութիւն. . .»։ Ի դէպ է այստեղ լիջել Կրիլովի խօսքերը.

«Տեսէք քոթոթն որքան քաջ է,

«Որ փղի դէմ էլ կը հաջէ»։

Միանգամայն աւելորդ և աննեթեթեմ համարում այստեղ պաշտպանել Գամառ-Քաթիպային և Պերճ Պռօշեանցին Տ. Յ.-ի լարձակումներից, որովհետեւ մեր գրականութեան այդ երկու խոշոր ուժերը կարօտ չեն մեր պաշտպանութեան Գամառ-Քաթիպայից և Պ. Պռօշեանից լեռնու, պ. Տ. Յ.-ը իր «հաշուեկշիռ» մէջ մտնում է մեր նորագոյն բանաստեղծների շրջանը և՛ փրփուրը բերանին՝ սկսում է ալ ու ձախ ապտակներ տալ։ Առաջ լարձակում է Լ. Մանուէլեանցի վերայ, աւելով. «նորա ոտանաւորի մէջ չը կայ զեպոստ, չը կայ որոշադրութիւն, չը կայ գոհիւր, այսինքն այն, առանց որի ոտանաւորը «հնչող պղինձ» է միայն»։ Իբր թէ կրիտիկան առանց փաստերի և ապացոյցների «հնչող պղինձ» չէ, եթէ ոչ մի անպէտք ժեշտի կտոր։ Յետոյ պարոնը լարձակում է նոյն հեղինակի «Սողոմոնի աղբիւրը» գրամատիքական պօէմայի վերայ, ասելով «մէջը ոչ բրադաբիւնի փոքրութիւն կայ, ոչ պօէմայի բրադաբիւնի և ոչ էլ գոհիւր»։

Այսպիսի մի ցանցառ «հաշուեկշիռ» ամեն տիրացու էլ կարող է տալ։

Պարոն Տ. Յ.-ն, ապա կաշելով Աւետիք Իսահակեանցի ետիւր, ասում է. «Իտիսանակ զեպոստ և կամ գոհիւր արտալատելու, պ. Իսահակեանը զբաղուած է այժմ գրականական

Ժողովուրդներ. . . Բերա՛մ է ոտանաւորներ (այս Բերա՛մ է խօսքը Տ. Յ.-ի բերանի մշտական խօսքն է), որոնք կամ անհասկանալի ցնդաբանութիւններ են կամ վերին աստիճանի արդարեւորութիւններ շինծու վշտեր» (ինչ հայերէն է է)։ Ա. Աթաբեկանին էլ մի ապտակ տալով, պարոնը լարձակում է մեր տաղանդաւոր բանաստեղծ Յ. Յովհաննիսեանի վրալ. «պ. Յ. Յովհաննիսեան դարձել է տօնօրեալ ոտանաւոր Բերա՛մ (դարձեալ Բերա՛մ)»։

«Լումար» վեցամսեայ հանդէսն անցեալ տարուայ երկու քրիստոնէի (փոքրէն) մէջ,—գրում է պ. Տ. Յ.—մենք գտնում ենք դարձեալ պ. Պաշեանի «Կնուէր» վէպիկը և պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Մելիք-Իւսուֆ» պատմական պօէման. Պ. Թումանեանցի պօէման կարդացւում է հետաքրքրութեամբ և կարող էր համարուել մի գրուածք առանց մեծ արժանաւորութիւնների, բայց և առանց մեծ պակասութիւնների (որքան սրախօսութիւն), այսպէս ասած՝ безъ особыхъ примѣтъ (այս խօսքերի հայերէնը պարոնը չը գիտէ), եթէ հեղինակը երբեմն-երբեմն չը մեղանչէր հայոց լեզուի և չափաբերական արուեստի կանոնների դէմ։ Պատահում են ամբողջ հանգիստ. . . և այլն։ Գեղեցիկ է մանաւանդ ընկերա՛մ-ը։ Այդ ընկերա՛մ, խօսքի և տառը, ինչպէս երևում է շատ է անհանգիստ արել Տ. Յ.-ին, որ խօսելով հայոց լեզուի կանոնների մասին, ասում է՝ «հանգիստ» և այլն։ Այս մեր հայերէնագէտն է ասում իր հանգիստի մէջ. «հանգիստում ենք պ. Պաշեանցին, որ այդ լրագրի (=«Նոր-Գար») մի քանի համարներում տպել է մի «աւանդութիւն» «Նոթն եղբօր գերեզմաններ» վերնագրով։ Հեղինակը երկար ու բարակ, ինչպէս ինքն ասում է, նա է աւանդաւոր և ի վերջոյ ստացւում է մի թույլ վէպիկ, որ սակայն հետաքրքրական է իր հանրամասնութիւնների մէջ (անապարտի հայերէնը)»։

Տ. Յ.-ի հայերէնի այս նմուշներին եթէ աւելացնենք և վերև լինած նրա «քաղցր-մեղր արտալատութիւններ շինծու վշտերի» նախադասութիւնը, հասկանալի կը լինի, թէ պարոնը որքան հմուտ է մեր լեզուին, Ահա թէ որպիսի մարդիկ են գրիչ վերցնում իրանց ձեռքը և դատողութիւններ տալիս գրականութեան ու լեզուի մասին։

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

+ ԳԵՈՐԳ ԵՒԱՆԳՈՒԼԵԱՆՑ

Ամսոյս 16-ին, երեկոյեան 9 ժամին, անակնկալ մահով վախճանուեց Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և Գովկասի հայութեան ընտրելագոյն անդամներից մէկը՝ Գէորգ Գրիգորեան Եւանգուլեանց:

Հանգուցեալը օժտուած էր այնպիսի բազմակողմանի բարեմասնութիւններով, նորա գործունէութիւնը այնքան ընդարձակ ասպարէզ ունէր թէ հասարակական և թէ ազգային գործերում, որ նորա մահը խոր սգով համակեց գրեթէ ամբողջ՝ թէ հայ և թէ օտարազգի հասարակութիւնը և մի անփոխարինելի կորուստ եղաւ ամենքի համար:

Թուել այստեղ մի առ մի հանգուցեալի գործունէութիւնը մենք անկարող ենք մեծ կորուստի ճնշող տպաւորութեան տակ, այդ պարտականութիւնը մենք կը վճարենք «Լումայ»ի առաջիկայ համարում կարելին ընդարձակ կերպով, այսօր կը աւականանանք լիշելով միայն, որ այդ բազմարդիւն և տնօրինակ կեանքի կորուստը հաւասարապէս ողբացին ամեն աստիճանի և դասանութեան անձինք: Կատարուեց մի այնպիսի թաղում, որ վաղուց տեսնուած չէ Թիֆլիսում, պետական, քաղաքային և ազգային նշանաւոր անձանց, զանազան հաստատութիւնների ներկայացուցիչների, դպրոցական ամբողջ կազմութեանց, բազմաթիւ հոգեւորականների, ասնաֆների ու անհամար բազմութեան ներկայութեամբ:

Բազմաթիւ արծաթէ և թարմ ծաղկանց պսակներ զարդարում էին հանգուցեալի դիակառքը: Հանգուցեալը թաղուեց Խօջիվանքի գերեզմանատանը իւր ամուսնու կողքին:

Յաւիտենական հանգիստ ազնիւ գործչի ոսկրներին:

ՂՈՒԿԱՍՍԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԱՐԱՆՁԻՍՈՒԹԻՒՆ

«Լումայ»ի անցեալ համարներից յայտնի է մեր ընթերցողներին, որ պ. Աւետիս Ղուկասեանը, որը յայտնի է իւր զանազան բարեգործութիւններով և իւր ծախքով կառուցել է Թիֆլիզի Վսնայ ա. եկեղեցու գաւթում եկեղեցական—պատմական թանգարանի համար մի շինութիւն, գրաւոր յայտնել էր Ազգիս Վեհափառ կաթողիկոսին հաստատել մի մնայիւն վարչութիւն թանգարանի համար. որին իւր կտակով յանձնելու է մի քանի բարենպատակ և կարեւոր կարգադրութիւններ:

Ցանկալով թանգարանի բացումը նշանաւորել մի որ և է արժանայիշատակ գործով, պ. Ղուկասեանը այդ կարեւոր կարգադրութիւններից մէկը իրեն յատուկ պատրաստակամութեամբ որոշեց գործադրել այժմէն իսկ և այդ մասին տարւոյս յունիսի 6-ին հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը ներկայացրեց Հայաստանեայց Եկեղեցու Նուիրապետին.

«Այն յայտարարութեան մէջ, որ ես մատուցի Վեհափառութեանդ իմ կառուցած եկեղեցական թանգարանի համար մշտական վարչութիւն նշանակելու, լիջել էի որ ես իմ կտակով յանձնելու եմ այդ վարչութեան մի քանի այլ բարենպատակ կարգադրութիւններ ի կատար ածելու:

« Այդ կարգադրութիւններից մէկն էլ այն է, որ

« կտակիս մէջ նշանակել եմ տասն հազար ռուբլի իբրեւ
 « րեւանձեռնմիտելի գումար, որի տոկոսիբքը իւրաքան-
 « չիւր տարի պիտի յոտկացնուի հայերէն լաւագոյն
 « երկասիրութեանց իբրեւ մրցանակ: Կտակս պիտի կա-
 « տարուի իմ մահից յետոյ:

« Արդ՝ ցանկալով իմ կառուցած թանգարանիս բա-
 « ցումը նշանաւորել որեւէ արժանալիչատակ գործով,
 « ես որոշեցի կտակիս այդ կէտի կատարումը սկսել նոյն
 « իսկ այժմէնից և տարէցտարի 500 ռուբլի ներկա-
 « յացնել վարչութեան այդ նպատակով:

« Այս մասին ես գրաւոր հաղորդեցի թանգարանի
 « վարչութեան և խնդրեցի խմբագրել պատշաճաւոր
 « կանոնադրութիւն մրցանակաբաշխութեան վերաբե-
 « րեալ և ստանալով Ձերդ Սրբութեան հաստատու-
 « թիւնը՝ գործի ձեռնարկել:

« Իմ այս նոր նուիրաբերութեան մասին պարտք
 « եմ համարում յարգոյաբար զեկուցանել Ձերդ Վեհա-
 « փառութեան»:

Թանգարանի վարչութիւնը ստանալով գրութիւն
 այս մասին՝ փութաց յայտնել պատուական բարերարին
 իւր յատուկ շնորհակալութիւնը և ձեռնարկել մրցանա-
 կաբաշխութեան վերաբերեալ կանոնադրութեան մշակ-
 ման:

«Լումայ»ի խմբագրութիւնը առաջինը բաղդ ունի
 յայտնել այս մասին հասարակութեան և շնորհաւորել
 հայ գրագէտներին գրականութեան դիւրութիւն ընծա-
 յող այս նոր օժանդակութեան համար:

ԽԻ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

1896 թուականից, «Լումայ»ի հրատարակութեան
 հետ միատեղ սկսելով հրատարակել հայ նշանաւոր գոր-

Ծիչներից մէկի՝ ուսուցչապետ Ստեփաննոս Նազարեանցի բազմաթիւ գրաբար և աշխարհաբար նամակները, այս համարում մենք տալիս ենք մեզ մօտ գտնուած նոյնանման նիւթերի վերջին մնացորդը: Այդ առիթով մենք ստիպուած ենք մի բացատրութիւն տալ ընթերցող հասարակութեան:

Ինչպէս իւր ժամանակին էլ յայտնել էինք Վուժարի էջերում, այդ նամակներից բոլոր գրաբարների իսկականները մենք ստացել էինք Պ.-Բուրգ մեր մի բարեկամից, բոլոր աշխարհաբարների պատճէնները պ. Ս. Լիսիցեանից, իսկ երկու նամակի պատճէնները՝ Բագուի աւագերէց բարձր. Տ. Խորէն Միրզաբէգեանից, վերջինս իսկական ձեռքով արտագրուած:

Այդ բոլոր նամակները նոյնութեամբ և անփոփոխ տպագրուեցան Վուժարի մէջ, առանց ուշք դարձնելու նոցա բովանդակութեան, համարելով այդ բոլորը անհրաժեշտ մեծանուն գրագէտի ապագայ կենսագրողի համար:

Վերջին նամակներից մէկը վերաբերում էր զառարած «Մեղու Հայաստանի» լրագրին և հանգ. խմբագիր Գրիգոր Արծրունուն:

Այս նամակը լոյս տեսնելուց յետոյ անմիջապէս «Մշակի» մէջ երևեցաւ մի նկատողութիւն, թէ մենք փոխանակ «Սենեքերիմ Արծրունու» տպել ենք «Գրիգոր Արծրունի» բառերը, և ընդ նմին մեր հասցէին ուղղուած այն սովորական համեմունքները, որոնց սովոր ենք երկար տարիների ընթացքում լսել «Մշակի»ից:

Մեզ մնում էր միակ մի ելք այս ծանր մեղադրանքը փարատելու մեզանից. պէտք էր Ստեփաննոս Նազարեանցի իսկական նամակը լուսատիպով հանել և Վուժարի միջոցով ներկայացնել ընթերցող հասարակութեան, ապացուցանելու, որ փաստեր յեղաշրջելով ու-

րիշների երեսը աղտոտելու հարկի մէջ չենք գտնուել երբէք: Դորա համար առանձին թայֆայ կայ: Եւ անյապաղ մի նամակով գիմելով տ. Խորէն հօրը՝ խնդրեցինք ուղարկել մեզ Ս. Նազարեանի նամակի իսկականը, խոստանալով լուսանկարը հանելուց լետոյ նոյնութեամբ և շնորհակալութեամբ վերադարձնել իրան:

Երախտապարտ ենք տ. հօրը, որ անմիջապէս կատարեց մեր խնդիրը: Հ. Խորէնը ուղարկելով մեզ նամակը՝ խնդրում էր, որ նախ ինքներս տեսնենք, և համոզուենք, թէ նամակում ճշմարիտ որ գրուած է «Գրիգոր» և ոչ «Սենեքերիմ». և ապա ցոյց տա՞նք «Մշակ»ի խմբագրութեան, որ նոքա ևս տեսնեն և համոզուին:

Քանի որ նամակի տիրոջ ցանկութիւնն էր իսկական նամակը ցոյց տալ «Մշակ»ի խմբագրութեան և ոչ Քէ Եօֆօնէլ, ուստի և պարտք համարեցինք անմիջապէս մի նամակով յայտնել այդ մասին «Մշակ»ի խմբագրութեան և խնդրել, որ հաճին նշանակել տեղ և ժամանակ, ուր կարող լինէինք ցոյց տալ իսկական նամակը և համոզել նոցա, որ սխալուած են եղել վերոյիշեալ լուրը տպելիս և մեզ վերայ տարապարտ մեղադրանքներ բարդելիս:

Բայց փոխանակ մեր առաջարկութեանը պատասխանելու, «Մշակ»ի խմբագրութիւնը հարկ էր համարել մի նոր յօդուածով իւր զայրութիւնը յայտնել տէր Խորէնի վերաբերմամբ, թէ ինչպէս նա վստահացել էր նամակը մեզ և ոչ թէ իրան՝ «Մշակ»ի խմբագրութեան ուղարկել: Այդ յօդուածում այժմ «Մշակ»ը մասամբ խոստովանում էր իւր սխալը, այն է որ խարդախողը ոչ թէ եղել է «Լուծալ»ի խմբագրութիւնը, այլ Ստեփաննոս Նազարեանցն է եղել սխալուողը Սենեքերիմի տեղ գրելով Գրիգոր Արծրունի:

«Մշակ»ի այս խոստովանութիւնից լետոյ մենք այլ

ևս աւելորդ համարեցինք յիշեալ նամակի լուսատիպը հրատարակել «Լուսմայ»ի մէջ:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը այն չէ, թէ «ցանցառ և թեթեամիտ» Գրիգոր թէ Սենեքերիմ Արծրունուն է համարում Ստեփաննոս Նազարեանցը, այլ այն, որ մենք երկու զէպումն էլ յանցաւոր դուրս եկանք, թէ ինչպէս վստահացանք հրատարակութեան տալ հայոց կուռքերից մէկին վերաբերեալ մի գրուածք և մինչև այժմ էլ կրում ենք մեզ վերայ այդ ծանր յանցանքի արժանի պատիժը՝ ամենօրեայ հայհոյանքներ «Մշակ»ի մէջ:

ԳՐԻԳ Ս. ԳՍԷ. ՍՂԱՆԵԱՆՅ

† ԱՐՁԱԿ ՏԵՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆՅ

Տարւոյս Յունիս ամսի 25-ին Շուշում երկարատև հիւանդութիւնից յետոյ վախճանուեցաւ Արշակ Տէր Միքելեանը երիտասարդ հասակում: Հանգուցեալը պատկանում էր այն կարգի տնձանց, որոնք գլխովին նուիրւում են իրենց ընտրած ասպարէզին և հարազատ մնում իրենց կոչման, չնայելով որ շրջապատն ու մարդիկ միմիայն յուսաբեկ են տնում մարդուս: Հանգուցեալի կեանքը ամբողջովին կռիւ է եղած. ունի հետ է եղել այդ կռիւը և ինչպէս է ելել նա այդ կռուից, կիսօսենք այն ժամանակ, երբ առիթ կուսենանք գրել նորա երկասիրութիւնների մասին:

Հանգուցեալը բնիկ Շուշեցի էր. ծնունդ 1864 փետրուարի 1-ին: Մանկութեան հասակում, ինչպէս ինքն էր ասում, «կգընական դաստիարակութիւնն ստացել է իր մօրից, սովորելով նրանից հայոց լեզու, գրաբառ և այլն. 1881 թ. աւարտել է Շուշուայ քաղաքային ուսումնարանը, ապա 1883 թ. գնում է ս. Եջ-

միաժին Հոգևոր ճեմարանում շարունակելու ուսումը: 1888 թ. վերջացնում է ճեմարանի լիակատար դասընթացը: Նշանաւոր ջրջան էին կազմում 87 և 88 թուականները ճեմարանի համար: Այդ ժամանակներում կրօնական առարկաների ուսուցիչ էր Պօլսի այժմեան պատրիարք գիտնական Մաղաքիա սրբազանը, որ մի նոր ոգի մտցրեց Մայր Աթոռի ճեմարանի սաների մէջ ներշնչելով նոցա սէր դէպի աստուածաբանական գիտութիւնները, հայրենի եկեղեցին և նորա նուիրապետութիւնը, որին ծառայելու ուխտն են անում մեր այժմեան երիտասարդ Հոգևորականներից շատերը, որոնք այն ժամանակ դեռ ևս ուսանողական նստարանի վերայ էին: Արշակ Տէր Միքելեանը մինը լինելով Օրմանեան սրբազանի աշակերտներից, դիմում է արտասփսման աստուածաբանական գիտութիւնների մէջ կատարելագործուելու և 1892 թ. աւարտում է Ենայի համալսարանը ստանալով փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան, որի համար առաջուց ներկայացրել էր «Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդական ժողովոյ պարագայք» լուրջ աշխատութիւնը, որ յետոյ հայերէնի վերածելով, ներկայացնում է Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան ու արժանանում մրցանակի:

1892 թ. ուսուցչութեան պաշտօնով հրաւիրւում է ճեմարան Արիստակէս եպիսկոպոսի տեսչութեան օրօք: 94 թ. Վեհափառ կաթողիկոսի յատուկ պատուէրով գնում է Շուշի թեմական դպրանոցում ուսուցիչ լինելու, սոյն պաշտօնի մէջ մնում է 1900 թ.: Անցեալ տարի նոյեմբեր ամսից սկսած նա այլ ևս կանոնաւոր չի կարողանում յաճախել դասերին. հիւանդութիւնը օրէցօր հիւժում է նրան և ի վերջոյ յունիսի 25-ին վերջ դնում նորա արդիւնաւոր կեանքին:

Ա. Տէր Միքելեանը եռանդուն աշխատակիցներից

մէկն էր «Նոր-Դար» լրագրի և վերջերս նաև «Լուսմայ» հանդիսի: Նորա բազմահմուտ գրիչը ուղղուած էր յատկապէս Վենետիկի Միխիթարեանց պապական հոգևոլ խեղաթիւրուած հայ գրականութեան դէմ:

Հանգուցեալի գրական երկերի մասին մենք կ'սօսենք առաջիկայ համարում: Յաւիտենական հանգիստ մեղուաշան գրական գործչի ոսկրներին:

ԳԼՄԵՌ ՔԱԹՈՒՊԱՏԻ ԱՐՁԱՆԸ

Պ. Գրիգոր Զախուշեանը գովելի ջանասիրութեամբ քանի տարիներից ի վեր հանգանակում էր մի գումար մեր անգուգական բանաստեղծ հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի շիրմի վերայ պատշաճաւոր մի արձան Կանգնելու նպատակով: Այդ նուիրատուութեանց հաշիւը հետզհետէ տպագրւում էր հայ պարբերական թերթերում: — Այս օրերս մենք ստացանք պ. Զախուշեանից մի նամակ, որով ծանուցանում էր թէ լիշեալ արձանը պատրաստ է արդէն և հանդիսաւոր բացումը տեղի պիտի ունենայ ամսոյս 23-ին, կիրակի, 12 ժամին Ն. Նախիջևանի ս. Խաչ վանքում:

Խմբագրութիւնս պարտք համարեց իւր խնդակցութիւնը յայտնել այդ մասին առաւելին հեռագրով:

ՍՏԱՅՈՒՆԺ ԳՐԻԳՐ

Սահակ Մեարոպեան մատենադարան և. — Գրք. Էդիոյ. մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս 1901.

Վիճօգրաւ. Դասագիրք ընդհանուր պատմութեան, միջին դար.

- Թարգմ. և Հալոց պատմութեան լաւելուածով ճոխացրեց Ն. Քարամեան, Բագու 1901.
- Մեբրդ Կ. Մելեան. Քահանայական խնդրի շուրջը, Թիֆլիս, 1901.
- Շէլեր. Օրէնանի կոյսը. բնագրից ամփոփեց Ս. Թառայեանց, Թիֆլիս, 1901.
- Թ. Ֆառուշեան. Տալը Միրիկ Անդէնը, կատակախաղ մէկ արար. Աղէքսանդրիա 1901.
- Մանշէշ վարդապետ. Պատկերները, Կ. Պոլիս, 1901.
- Բ. Տեր-Ղազարեան Տարածամ պսակ. պօժմա Ղազարի կեանքից, Թիֆլիս 1901
- Բժ. Վ. Արծրունի Ամուսնութիւն. Թիֆլիս, 1901
- » Վատ ցաւ, Թիֆլիս, 1901
- Տաճար Ե. Կ. Մարտեան. Կանանց խնդրի առթիւ, Թիֆլիս, 1901.
- Б. Хачатрянцъ. Иранскіе богатыри въ средѣ Арм. народа. Москва 1900.
- Բ. Այվազեանց. Հիւսիսի արծիւը, վէպ, Թիֆլիս, 1901.
- ՏԻ. Ն. Տաղապետ. Տարուինականութիւն. Կ. Պոլիս, 1901.
- Անհրաժեշտ Ֆրանսէսի Եպիկուրի պարտէզը. Թարգմանեց Ա. Զ. Բարիկ, 1901.
- Ալէքսէ Կ. Վեյէ. Քերթումներ, Թարգմ. Ա. Զ. Բարիկ. 1901.
- Հրատ. Դաւթեան Գ. րծակալութեան.—Նոր Դպրոց. Ա. պրակ. Կ. Պոլիս 1901
- » ».—Մաղկաքաղ քրիստոնէական վարդապետութեան. աշխ. Ա. Մանուկեան, Կ. Պոլիս 1901
- » ».—Շրջաբերական—ծանուցագիր Նոր-Դպրոցի. Կ. Պոլիս 1901
- Յի. Ղազարեան. Մանկական բեմ. Հաւալլայ. Կրթութիւնը խաթա: չէ. Թիֆլիս. 1901.
- Տեղեկագիր ազգային կրթարան—որբանոցի 'ի Կիպրոս. դ. տ. Վիեննա, 1901.
- Թաւրիկի լսարանական ընկ. 1899—1901 տ. տեղակաւիրը, Թաւրիկ, 1901.
- Տեղեկագիր հոգատար—որբախնամ ընկ. Զմիւռնիոյ, 1900—1901
- Իգմիր, 1901:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Այն տպարանը, ուր տպւում էր «Լումայ» հանդէսը, ամառս փակուած լինելով, «Լումայի» նիւթերի մի մասը միացաւ նոսր, որոց հետ և «Կանոնք ժողովոց» յօդուածի մի տետրը, որ տակաւին հնարաւորութիւն չունինք լետ ստանալու, ուստի ալի յօդուածի տպագրութիւնը ստիպուած ենք լետաձգել մինչև հետեւեալ հատորը:

«ԼՈՒՄԱՅ»-Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐ

ԱՐՄԱԻՐ	— Պ. Գրիգոր Թառումեանց
ԱԽԼՑԻԱ	— Պ. Աղէքսանդր Սիմէոնեանց
ԲԱԳՈՒ	— Հ. Եղիշէ ք. Գեղամեան
	— Հ. Ներսէս ք. Տէր Կարապետեան
	— Պ. Անտօն Կարա-գործակալ «Մեսաժերի» ընկ.
	— Պ. Նիկ. Ղ. Քերայեան
ԳԱՆՁԱԿ	— Պ. Յովսէփ Խօջայեանց
	— Գրաւաճառանոց Աղալ Աղայեանի
	— Հ. Յուսիկ ք. Վերդեան
ԳՕՐԻ	— Հ. Մկրտիչ ք. Արշակունի
ՋԱԲԱԹԱԼԱ	— Հ. Աշոտ ք. Տէր Խարալեւեանց
ԷՋՄԻԱԾԻՆ	— Պ. Ստեփան Կալնայեան
ՇՈՒՇԻ	— Պ. Ս. Մանասեանց
ՏՓԻՍՍ	— «Լումայ»-ի Խմբագրութիւն
	— Կենտրոնական գրաւաճառանոց

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ՝ ԴԻԻՏ Ա. ԲԱԶ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ձեռնարկած լինելով զրելու հանգուցեալ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Ալվազեանի կեանքի ու գրական գործունէութեան տեսութիւնը, խնդրում ենք մեր ընթերցող հասարակութիւնից նպաստել մեզ, ուղարկելով մեզ հանգուցեալ եպիսկոպոսին վերաբերեալ զանազան վաւերականներ՝ թղթեր, նամակներ, լիշատակարաններ և այլն: Խոստանում ենք, այդ վաւերականներից օգտուելուց յետոյ, անկորուստ վերադարձնել նոցա ըստ պատկանելոյն:

Ն. Նախիջևան

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵԱՀԱԶԻԶ

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ե. ԵՒ Զ. ԳՐԻԲԵՐԸ

Լ Ո Յ Ո Տ Ե Ս Ա Ն

ԵՐԳԻԾԱԲԱՆ Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Ծ Ի Ծ Ա Ղ

480 երես, հեղինակի պատկերով

Գին՝ Է 1 Ռ. 25 Կ.

Բ.

ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԱՏԱՄՆԱՐՈՅԺ

158 երես, գինն է 50 կոպ. գումարով զիջում:

Գ.

ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ

223 եր. Գինն է 75 Կ.

Դիմել «Լուսա»-ի խմբագրութեան:

«ԱՐԱՐԱՏ»

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԼԻ տ ա ր ի

Բաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 4 ռ., Արտասահմ. 5 ռ.

Հասցէն.— Св. Эчмиадзинъ Типографичск. Комитету—

«ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ»

ՀԱՅԱԹԵՐԹ ԱՄԵՐՈՐԵԱՅ

Հրատարակում է Կ. Պոլիս: Ցարեկան գիրն է մեր կողմերի համար 16 ռ.: Ստորագրուել կարելի է «Լուսմայ»ի խմբագրատանը:

«ԱՐԵԻԵԼԲ»

ԱՐԱԹԵՐԹ

Հրատարակում է Կ. Պոլիս: Ցարեկան գիրն է մեր կողմերի համար 16 ռ.: Ստորագրուել կարելի է «Լուսմայ»ի խմբագրատանը:

«ԱՂԲԻԻՐ»

Միամեսայ պատկերազարդ հանդէս մանուկների, ծնողների և դաստիարակների համար «Աղբիր»-ի տարեկան գիրն է 3 ռուբլի, «Տարազ»-ինը 6 ռուբլի: Հասցէն.— Тифлисъ Ред. иллюст. журнала Агбюръ-Таразъ.

«ՆՈՐ-ԴԱՐ»

Քաղաքական գրականական ամս.

Նորեայ լրագիր

Հասցէն — Тифлисъ Ред. ежедневной газеты Норъ Даръ.

«ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ»

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ցարեկան 10 ֆրանք:

Հասցէն — ed. de la Revue «Handesse Amsoria Wienne»

Տանտիկիւնների համար անհրաժեշտ գիրք

ԽՈՀԱՐԱՐՈՒՀԻ

ԳԵՐԱԳՈՒՐ ԳԱՏՐԱՍՏԵՂՈՒ

Օ Ն Ո Ն Վ Ր Կ

Կ = շ 5 է 5 Թ. Ա.

Երկրորդ ճոխ տպագրութիւն

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊԵԿ

Գ = Տարուի շէջ — 5

Դիմել «Լուսմայ»ի խմբագրութեան:

«ՏԱՐԱԶ»

պատկերազարդ շաբաթաթերթ ընտանեկան ընթերցանութեան համար:

«Տարազ»-ինը 6 ռուբլի:

Հասցէն.— Тифлисъ Ред. иллюст. журнала Агбюръ-Таразъ.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ

Ցարեկան 5 ֆրանք:

Հասցէ. Armenian Rectory, Upper Brook Street, Manchester.

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

«ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԻ» ՇՈՒՐՋԸ

Մշակող խմբակայ Մելեան է

Քննադատական լիորձ տ. Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղրակեանի՝ «Բաճառայլան խնդիր» հիդիւնակութեան վերաբերմամբ:

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊԵԿ

Վաճառւում է Թիֆլիսում բոլոր հայ գրավաճառանոցներում և Բաթումում հեղինակի մօտ:

«Լ Ո Ւ Մ Ա Յ»

Գրական հանդեսի խմբագրությունն մէջ վաճառում են

ԳԻՒՑ Ը. ՔԱՀ. ԸՂԸՆԵԱՆՆԻ

ա. Աշխատությունները

1. ԱՂՕԹԱՏԵՏԻ Դ. տպ. 1898 — 10
2. ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ ա. տ. 1889 (սպառուած) . . . — 15
3. » » Բ. տ. Դ. տպ. 1891 — 25
4. » » Դ. տ. Գ. տպ. — 25
5. ՏՕՄԱՐ ԵՒ ՏՕՆԱՅՈՅՑ Հալատանեաց եկ. Բ. տպ. 1894 — 50
6. ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՂԹԸ պատմ. տեսութիւն, 1891 . . . — 10
7. ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, գիրք Ա. Բ 1780—
1834 Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակին արժանացած
1893 2 —
8. ԴԻԻԱՆ ՀԱՅ. ՊԱՏՄ. գիրք Գ. Սիմէօն կաթողիկոսի
լիշատակարանը, կենսագրութեամբ, լաւելուածներով
ու ծանօթութիւններով, Սահակ-Մեսրոպեան մըր-
ցանակին արժանացած, 1894 7 —
9. ԴԻԻԱՆ ՀԱՅ. ՊԱՏՄ. գիրք Դ. Ղուկաս կաթողիկոս.
1780—1800 (լաւանկար պատկերով և վիմատիպ
կոնդակով.) 1899 4 —
- 10 ԿԱՐԳ ԱՍՏԵՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ Հալատ. ս. եկ Դ.
տպ. 34 Նկարով, 1901 — 50
- 11 ՀՐՆԻՑ-ՆՈՐԻՑ, հնախօսական ուղեորութիւն. պրակ
Ա. 1900 — 30
12. ՊԱՏԻ ՕՐԱՅՈՅՑ 1902 ամի, ժամանակագրութեամբ.
Ժ. Դ. տարի — 50
13. ՆԱՄԱԿԱԳԻՐՔ, 1901 — 40
14. ԾՈՅԻ ՕՐԱՅՈՅՑ 1902 ամի և լաւելուած.— Առողջա-
պահական խոհարարութիւն — 15

բ. Թարգմանությունները.

15. ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ամեն արգելքների լաղթում
է Ֆ. Հոֆմանի 1877 — 40
16. ԽԱՒԱՐԻՑ ԴԵՊԻ ԼՈՅՍ. Ֆ Հոֆմանի, 1878 (սպ) — 40

17. ԴՕՆ-ՔԻՇՕՏ ԼԱՄԱՆՇԵՑԻ Մ. Սէրվանտէսի 1878(սպ). —	70
18. ԴԷՈՐԳ ՌՕԼԼԷԱՏՕՆ. 1879 (սպառուած) —	60
19. ԵՐՐՈՐԳ ՈՍԿԻ. առակ Լակիդէի բ. սպ. 1893 . . . —	10
20. ՌՕԲԻՆՁՕՆ (հրատ. Թիֆլ. սպ. ընկ.) —	60
21. ՉԷՍՏԷՐՏՕՆԻ ԺԱՌԱՆԴԸ. պատկ. 1882 1 —	
22. ԱԿՏԷԱ. տ. Սիսօէվար. 1885 (սպառուած) . . . —	50
23. ԵԱՆ ԷՐՆՍՏ ՍՄՕԼԵԱՐ. Ն Եանչուկի. 1885 (սպ.) —	20
24. ԱՐԾՈՒԻ ՄՏԱԾՄՈՒՆՔԸ. պրօֆ. Մ. Բոգղանովի. 1892 —	5
25. ԳԻՒՂԻ ՍՈՒՐԲԸ. Սզեատ. Չէխի. 1892 —	10
26. ԿԵԱՆՔԻ ԴՊՐՈՅԸ Դիկկէսի, 1892 1 —	
27. ԴԷՊԻ ԱԹԷՆՔ. Հ. Սէնկկիչի 1896 —	10
28. ՄԻ ԿՏՈՐ ՀԱՅ. Պօտապէնկօի. 1896 —	15
29. ՈՐՍՈՐԴ. Օ. Շրալնէրի —	10
30. ՄԱՏՈՒԹԻ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ. Օ. Շրալնէրի —	5
31. ԿԱՐԱ —	8

գ. հրատարակութիւնները

32. Ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Հալոց գիրք. 1893 1	50
33. ԻՇՆ. Կ. ԲԵՀԲՈՒԴԵԱՆ. Ծուխ. 1893 —	15
34. ՌԱՆԳԱԲԷ Էմաէ. վէպ թարգմ. Յ. Լալայեանի . —	25
35. ԱԼԲԷՐ ԱՅՆՈ Քրդի լեառն. 1894 —	25
36. ՃԱՂԱՐԲԷԳԵԱՆՅ Յ. Հալոց լեզու ա. տ. 1894 . . . —	30
37. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. Ժամանակ. 1895 —	15
38. ՍՊԻՐԻ. Ալթարած Մօնի թ. Ի. Յարութիւնեանց 1885 —	15
39. ԲԱԿ. (Բարգէն վ.) Կիլիկիա. 1896 —	15
40. ՊԷՍՏԱԼՕՅՑԻ. Լինհարդ և Գերտրուդ. 1896 1	50
41. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԱՐՔԵՊՍ. Մուրատեան, Պետրոս Շան- չեան պատկերով. 1897 —	50
42. Թ. Ա. Խոհարարուհի, բ. սպ. ճոխացր. —	50
43. ԼՈՒՄԱՅ. գրական հանդէս 1896 Ա. գիրք 2	—
44. » » » Բ. » 2	—
45. » 1897 » Ա. » 2	—
46. » » » Բ. » 2	—
47. » 1898 » Ա. » 2	—
48. » » » Բ. » 2	—
49. » 1899 » Ա. » 2	—

50.	»	»	»	Բ.	»	2	—
51.	»	1900	»	Ա.	»	2	—
52.	»	»	»	Բ.	»	2	—
53.	»	1901	»	Ա.	»	2	—
54.	»	»	»	Բ.	»	2	—
55.	Յ.	ՊԱՐՈՆԵԱՆ, Ծիծաղ, պատկերով,	1899			1	25
56.	»	Արեւելեան ատամնաբույժ, կա-					
		տակ. 1901					50
57.	Յ.	ՊԱՐՈՆ. Քաղաքավարութեան վնասները,	1901				75
58.	Ի.	ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Ստեփանոս Պալասանեան					25
59.	Ն.	ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Խաչատուր Աբովեան					60
60.	Ի.	ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Աշակերտի լուչատորը					30
61.	»	Զգացումների աշխարհ					30
62.	ՅԱՐ.	ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Մելիք Իսուփ					20
63.	Մ.	ԵՕԿԱՅԻ, Ուրացողը թարգմ. Իս. Յարութիւնեան					20
64.	1901	Ս. ԷԶՄԻԱՅՆԻ Ժգ. դարադարձը					25
65.	ԵՐ.	ՇԱՀԱԶԻԶ, Մկրտիչ Էմին					60
66.	ԿԱՐԱՆԷՆԿՕ	Կար Կրամիշտը թարգմ. Մուշէ վրդ.					60
67.	ԶՈՐՈՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ	Հայ եկեղեցին					25
68.	ԵՐ.	ՇԱՀԱԶԻԶ Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը					40
69.	Ի.	ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, Իմ օրագիրը					25
70.	ԽՐԻՄԵԱՆ	ՀԱՅՐԻԿ, Դրախտի ընտանիք					60
71.	»	Սիրաք և Սամուէլ					50
72.	ՄԵԾ	ՆԵՐՍԷՍ					25
73.	Դ.	ԽԱԶԿՈՆՅ, Հալոց Կրօնական բանաստեղծութիւնը.					60
74.	Ի.	ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Կին վիպագիր Ե. Սպիրի					15
75.	Ն.	ԱՂԱՆԵԱՆՅ. (Թարգմ.) Սև հացեր.					5

Մամուլի տակ

76.	Դիւան Հալոց պատմութեան. գիրք Ե.	
77.	»	»
78.	Էրկման Շատրխանի՝ Անտառագետ Յրեղերիկ. թարգմ. Գիւտ ա. քահ. Աղանեանի	

Կ. Պօլսի նորատիպ (մեր նախնեաց թարգմանութիւն)

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Ծ Ա Շ Ն Չ Ի

Կովկասեան պահեստը գտնուում է մեզ մօտ.

Կաշեկազմ միջադիր	.	.	.	.	2	ռ.	50	կ.
»	»	»	»	»	3	ռ.	20	կ.
»	»	»	»	»	5	ռ.		
Փառակազմ	»	.	.	.	.	.	9	

Դժոխային պայման. առակ. 'ԷՄԻՆ ՏԷՐ-ԳՐԻ- ԳՈՐԵԱՆՑ	396
Մահարձան. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ	424
Մի օր Սանահնում. ԳԻԻՏ ա. քահ. ԱԶԱՆԵԱՆՑ	442

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. Նազարեանի նամակներ	449
---------------------------------	-----

ՄԱՏԵՆՍԻՍՄԱԿԱՆ

Փարրարի քարոզները եւ նորա քննադատները .	461
Քննական պատմութիւն ժ/ծ դարու հայ դպրու- թեան. ՍԿԱՅ	470
Ինքնավստահ քննադատը. ՍՈՅԼ	475

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ.

† Գէորգ Նանգուլեան	478
Ղուկասեան մրցանակաբաշխութիւն	479
Մի քաջատրութիւն	480
† Ա. Տէր Միքէլեան	483
Գամառ Քաթիպայի արձանը ս. Խաչ վանքում .	485
Ստացուած զրքեր	485
Խմբագրութեան ծանուցումներ	487

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՆՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1896 թ. յունուարի 1-ից հրատարակում է Թիֆլիսում տարեկան երկու գիրք, բաղկացած 1000 երեսից և հետևեալ բաժիններով.— վիպական, տեղագրական, ազգագրական, մանկավարժական, առողջապահական, կենսագրական, պատմական, ժողովրդական, մատենախօսութիւն, ալլալլք և յաւելուած:

Առաջին գիրքը լոյս է տեսնում յունուար 1-ին ներկորոյդ՝ յուլիս 1-ին:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՌՈՒԲԼԻ
ԻՐԱՔԱՆՁԻՐ ԳԻՐԲՆ ԱՌԱՆՁԻՆ 2 ՌՈՒԲԼԻ

Մինչեւ այժմ տպագրուել է 12 գիրք:

Բանալով «ԼՈՒՄԱՅ»-ի 1902 թուի բաժանորդագրութիւնը՝ խմբագրութիւնը յայտնում է, որ այս տարի ևս նոյն ճշտութեամբ պիտի հրատարակուի, ինչպէս և անցեալ տարիները, նոյն ծաւալով և աշխատակիցների աւելի ստուար խմբի օգնութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлисъ Редакция „ЛУМА“ 'към протоіерею ГЮТУ АГАНЬЯНЦЪ.

Արտասահմանից՝ Tiflis Archiprêtre GÜT AGHANIANTZ, Redaction «Louma»

Ներկայ գիրքը տպարանի փակման պատճառով երկու ամսով ուշ լոյս տեսաւ:

